

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia és
a Nyelvtudományi Kutatóközpont folyóirata

118. kötet

Budapest
2022

Főszerkesztő

GUGÁN KATALIN

Szerkesztő

MATICSÁK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

BENŐ ATTILA

CSEPREGI MÁRTA

CSÚCS SÁNDOR

SIPŐCZ KATALIN

SIPOS MÁRIA

VÁSÁRY ISTVÁN

WAGNER-NAGY BEÁTA

Technikai szerkesztő

LIGETI-NAGY NOÉMI

Készült a Nyelvtudományi Kutatóközpontban,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexálja és a REAL archiválja.

TARTALOM

Antal M. Gergely – Czentrán András – Németh Dániel: Nyelvi és nyelvjárási kölcsönhatások kutatásának lehetőségei és korlátai az etimológiában: a <i>serke</i> , <i>csíra</i> , <i>sarjú</i> , (<i>gyógy</i>)ír szavak etimológiája [Possibilities and limitations of etymological research on mutual influences across languages and dialects: The etymology of <i>serke</i> ‘nit’, <i>csíra</i> ‘germ’, <i>sarjú</i> ‘aftercrop’, and (<i>gyógy</i>)ír ‘balm’]	7
Antal M. Gergely: Szófejtések Rédei Károly tiszteletére [Etymologies in honour of Károly Rédei].....	71
Schön, Zsófia: The locative-marked agent in Yugan Khanty active sentences: a data-driven pilot study [A lokatívuszragos ágens korpuszalapú vizsgálat a jugani hanti aktív mondatokban]	89
Szabó Ditta: A komi-permják evidencialitás vizsgálata elicitált adatokon keresztül [Analysing evidentiality in Komi-Permyak by questionnaire]	137
Fejes László: Újfént a permi–magyar érintkezések lehetőségének kérdéséről [Once more on the issue of the possibility of Permian–Hungarian contacts]	163
Mohay Zsuzsanna: A regiszter szerepe a múlt idők variációjában Wathay Ferenc emlékirata és egykorú úriszéki perek alapján [The role of register in the variation of past tense forms, on the basis of Ferenc Wathay’s memoir and contemporaneous hallmoot court rolls]	175
Varga Mónika: Boszorkányos lelemények: 18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői, valamint nyelvjárás-történeti kontextusa [The scribal and dialectal context of Hungarian witness depositions’ manuscripts from 18th century witchcraft records]	209
Dömötör Éva: Demonstratívumok pragmatikai és pragmatikalizálódott használatai konstrukciós megközelítésben: az <i>azért</i> konstrukciói [A pragmatic approach to demonstratives involving pragmaticalized constructions of use: Constructions of <i>azért</i> ‘for that’]	231
Deme Andrea – Bartók Márton – Grácsi Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor – Juhász Kornélia – Markó Alexandra: A koartikulációs ellenállás és agresszió hangsúlyos helyzetű magánhangzóknál: artikulációs és akusztikai adatok [Coarticulatory resistance and aggression in pitch-accented vowels: articulatory and acoustic data].....	257
Borbély Anna: Nyelvi tájkép pozitív nyelvészeti aspektusból [Linguistic landscape from a positive linguistic aspect].....	289

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Maticsák Sándor: Forgács Tamás, Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve [Historical phraseology. A handbook of diachronic research on idioms and proverbs].....	311
Németh Miklós: Dömötör Adrienne (szerk.) – Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.), Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében [Competing variants in Middle Hungarian].....	321
Fejes László: Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.), Studies on Budapest speech based on the Budapest Sociolinguistic Interview [Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján]	331
Czentnár András: Agyagási, Klára, Chuvash historical phonetics: An areal linguistic study	357

СОДЕРЖАНИЕ

Антал, М. Гергей – Центнар, Андраш – Немет, Даниел: Возможности и недостатки исследования взаимного влияния языков и диалектов в области этимологии, на примере этимологии слов <i>serke</i> ‘гнида’, <i>csíra</i> ‘зачаток’, <i>sarjú</i> ‘отава’ и <i>(gyógy)ír</i> ‘бальзам’	7
Антал, М. Гергей: Этимологическое исследование, посвященное памяти Кароя Редעי	71
Шён, Жофия: Агенс в местном падеже в предложениях действительного залога в юганском диалекте хантыйского языка: предварительное исследование на основе языковых данных	89
Сабо, Дитта: Анализ эвиденциальности в коми-пермяцком языке с помощью опросного материала	137
Фейеш, Ласло: Еще раз о вопросе возможности пермско-венгерских контактов	163
Мохаи, Жужанна: Речевой стиль как определяющий фактор в вариативности форм прошедшего времени в мемуаре Ференца Вагаи и материалах господских судов указанной эпохи	175
Варга, Моника: Язык показаний свидетелей в судебных материалах “процессов ведьм” Венгрии 18-ого века в диалектном и судопроизводственном контексте	209
Дёмётёр, Ева: Прагматический подход к указательным местоимениям, которым свойственно использование в прагматически обусловленных конструкциях, на примере конструкций с <i>azért</i> ‘для этого’	231
Деме, Андреа – Барток, Мартон – Граци, Текла Этелка – Чапо, Тамаш Габор – Йухас, Корнелиа – Марко, Александра: Коартикуляционное сопротивление и агрессия гласных под тоническим ударением: артикуляционные и акустические данные	257
Борбей, Анна: Языковой ландшафт с точки зрения положительного лингвистического аспекта	289

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Матичак, Шандор: Форгач, Тамаш, Историческая фразеология. Справочник по диахроническому анализу пословиц и идиоматических выражений.....	311
Немет, Миклош: Дёмётёр, Адриен (гл. ред.) – Гуган, Каталин – Варга, Моника (ред.), Конкурирующие языковые конструкции в средневенгерском языке.....	321
Фейеш, Ласло: Контра, Миклош – Борбей, Анна (ред.), Исследование будапештской речи на основе будапештского социолингвистического опроса.....	331
Центнар, Андраш: Адягаши, Клара, Историческая фонетика чувашского языка: ареально-лингвистическое исследование.....	357

Nyelvi és nyelvjárási kölcsönhatások kutatásának lehetőségei és korlátai az etimológiában:

A *serke*, *csíra*, *sarjú*, (*gyógy*)*ír* szavak etimológiája

Antal M. Gergely,¹ Czentnár András,² Németh Dániel^{1,3}

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola

²Eötvös Loránd Tudományegyetem, Török Filológiai Tanszék

³Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

This paper discusses the history of the Hungarian word *serke* ‘nit’. Despite later claims to the contrary, this word has been said to be of Old Turkic origin in our etymological dictionaries ever since Gombocz. However, among the words of Ob-Ugric and Finno-Permic languages, we can find ones that make a Uralic origin of *serke* possible. In view of those assumed correspondents in related languages, we also discuss *csíra* ‘germ’ (uncertain origin) and *sarjú* ‘aftercrop’ (unknown origin), two Hungarian words that also have attested data that can contribute to our understanding of the form and meaning of *serke*. Due to the related uncertainties in the literature and the possible Finno-Permic connections, we reconsider the etymology of *ír* ‘medicine’, too. The analysis is hampered by the fact that, in principle, formal and semantic irradiation may have occurred across members of several possible families of proto-language words. Therefore, the Hungarian forms are more thoroughly analysed in dialectological and language geographical terms, in order for the possible contacts across word families to be arranged in a more accurate chain of temporal and territorial relationships. We think that *serke* may, ultimately, be of Uralic origin; a (probably Finno-Permic) member of the family of words, with the meaning ‘head-louse’, may have got into Old Turkic, and from there it may have been reborrowed into Proto-Hungarian in the form *serke*, while the rest of the word family may have branched off due to formal changes.

Keywords: dialectology, etymology, Old Turkic, Finno-Permic, Ugric, Proto-Hungarian, Uralic, Altaic

Kulcsszavak: dialektológia, etimológia, ótörök, finn-permi, ugor, ősmagyar, uráli nyelvek, altaji nyelvek

1. Bevezetés

Hosszú előkészítés után 2011-ben jelent meg *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* (röviden: WOT.) címen Róna-Tas András és a

Nyelvtudományi Közlemények 118: 7–69.

DOI: 10.15776/NyK.2022.118.1

közben elhunyt Berta Árpád közös munkája, amely szótárszerűen dolgozza fel a magyar szókészlet ótörök eredetű jövevényszavait. Ezt Berta Árpád kezdte, majd halála után Róna-Tas András fejezte be a szótári részt, aki összefoglaló fejezetet szentelt az ősmagyar történeti fonológiának. A kötetben az ősmagyar és az ótörök fonológiai rendszerek egybevetése is olvasható. A kötet egyik lektora Honti László volt, aki korábban tanulmányként is közölt mutatókat (Honti 2016) a 2017-ben megjelent kötetéből, amelyben etimológiai megjegyzéssel látott el egyes szócikket (Honti 2017). Róna-Tas András egy választmányban (Róna-Tas 2017) tette közzé reakcióit. Mi e vitához nem kívánunk hozzászólni, viszont szeretnénk e párbeszédbe néhány újabb összevethető szópárral belépni, kitérve az etimológiai horizontját más szavak bevonásával.

A vita során az eddigi etimológiai ismeretek gyarapodása mellett reményeink szerint újabb elméleti-módszertani kérdésekkel is foglalkozunk, s ezekre igyekszünk megoldást is kínálni azáltal, hogy a komparatistikát, a magyar nyelvtörténetet és a dialektológiát (ld. Domokos 1997: 4) közelítjük egymáshoz; hiszen a nyelvudományban az adatok kezdtek háttérbe szorulni a belőlük kiolvasható viszonyokkal, összefüggésekkel és az azokat működtető szabályokkal szemben (Kiss 2002/2014.I: 76). Az egyes nyelvek változásáról nyelvemlékek hiányában összehasonlító módszerek alkalmazásával nyerhetünk ismereteket, a magyar nyelv nyelvemléktelen korának kutatásához pedig a tágabban értelmezett belső rekonstrukció – amely egy nyelven belül az érintkezésben lévő területi nyelvváltozatoknak a történeti adatait is figyelembe veszi, és azokat megpróbálja kronológiai láncba rendezni – is fontos szempontokat adhat (ld. még Bakró-Nagy 2013: 178).

Munkánkban a dimenzionális nyelvszemléletet (Juhász 2011: 61) érvényesítve nem csupán a szavak alaktani változásait követjük figyelemmel, hanem a humán dimenzió bevonásával szerepet kapnak a nyelvi változás társadalmi-kulturális vonatkozásai. A szemléletet magyar, obi-ugor, finn-permi, szamojéd, valamint török nyelvek¹ történeti, területi és társadalmi változatainak etimológiai vizsgálataira próbáljuk meg kiter-

¹ Az uráli nyelvű népek és nyelveik esetében igyekeztünk a hagyományt is figyelembe véve (finn, karél) a belső elnevezéseket előnyben részesíteni, pl. mari, udmurt, manysi. A hagyományos lapp és a belső számi elnevezést ugyanakkor szinonimaként használjuk. A két komi nyelvet komi-zürjénként és komi-permjákként különböztetjük meg; a mordvin nyelveket pedig az egyszerűség kedvéért erza és moksa alakban használjuk. Egyes régebbi szótárak vagy források népneveit nem írtuk át a mai formára.

jeszteni, és a tudományágak módszereit egymáshoz közelíteni (Juhász 2019: 158), a feladat összetettségéhez (ld. Bakró-Nagy 2013: 183) mérten több terület eredményeinek figyelembe vételével. Az összehasonlító nyelvészet és az uralisztika hagyományait követve megkísérlünk korábbi etimológiákat újragondolni és új rekonstrukciókat felállítani.

A szókincs bővülésében a szemantika néprajzi háttérének, valamint a szemasiológiai és onomasziológiai vonatkozásoknak a bevonását is kulcskérdésnek tartjuk. Meggyőződésünk szerint ugyanis egy minden részletre kiterjedő etimológia nemcsak a szó eredetét fejt meg, hanem kitér a szóalak hordozta jelentés kifejezésének szemléletére és más (akár csak lehetséges) hasonló szavakhoz (mint szimbólumokhoz) való viszonyára is. A nyelvi változás ugyanis érinti a nyelvi jelek felhasználási módjait is (Benkő 1988/2003: 155). Vagyis reméljük, hogy olyan etimológiai kérdéseket is érintünk, amelyek antropológiai nyelvészeti vonatkozásaival a magyar történeti nyelvészet és komparatiztika hagyományos irányához (ld. Gulya 1970: 134; Voigt 1982: 144–145) kapcsolódnak.

2. Az etimológiai módszerek dialektológiai és szemantikai problémái

2.1. A nyelvtörténet többvonalúsága, a nyelvjárások és a belső rekonstrukció

A nyelvi változás terjedése során előfordulnak ingadozások az elemkészletben (Benkő 1988/2003: 161), egyes változások a különböző belső nyelvrendszerek kisebb-nagyobb eltéréseiből adódóan csak módosulva vagy egyáltalán nem mennek végbe (Benkő 1988/2003: 149). Az így felismerhető nyelvváltozatok határai elmosódhatnak, ezáltal a nyelvtörténeti változások kusza szálai olykor kibogozhatatlanok (Benkő 1988: 16), vagy annak tűnnek.

A megelőző diakrón változások egy-egy szinkrón állapotban összegződnek (Benkő 1988: 79). Ezért a rokon nyelvek vagy akár a magyar nyelv történeti kutatásaiban újabb szempontot tud nyújtani a szinkrón változatok összehasonlító dialektológiai elemzése (ld. Kiss 1972/2014.I: 510–512). Ez egyúttal felveti azt az elméleti kérdést, hogy az írásbeliségig később jutó rokon nyelvek különböző időben, különböző módszerrel és helyről gyűjtött adatai tekinthetők-e szinkrón adathalmaznak.

Véleményünk szerint a történeti dialektológiai összehasonlítás a régi nyelvállapotokban is lehetséges² – ismerni kellene egy nyelv megismeré-

² Így pl. az ugor kor szóképzési elemeinek az egyes leánnyelvekben való alaki és jelentéstani vizsgálatával gyarapodhatna az ugor korról meglévő tudásunk is, különösen a szóalkotási módok terén.

séhez a nyelvváltozatok rendszerbeli jelenségeit, normarendszerét, használatát egyaránt (Kiss 2002/2014.I: 66). Az idegen és a belső nyelvi kölcsönzések a szemantikai vizsgálatban utalhatnak pl. hiányzó lexikális elemekre vagy jelentésekre. A meglévő szó jelentésbővítése, a jelentésbeli névadás is a szóteremtés egyik módja, ezért szükség lenne a történeti korok lehetséges jelentésváltozásainak feltérképezésére. A jelentésingadozás kimutatására nincs módszer, csupán dokumentálni tudjuk, hogy melyik nyelvemlékben, nyelvváltozatban milyen jelentései vannak ugyanannak a szónak. Emellett hiányoznak azok a tanulmányok, amelyek az alapnyelvi szavak jelentéseinek leánynyelvi változásait lépésekben, nyelvek és nyelvváltozatok összevetésében mutatnák be. Ha pl. az ugor alapnyelvet természetes nyelvnek tekintjük – márpedig a módszer-tanunk szerint ekként kezeljük –, akkor ennek is voltak változatai, amelyek egymással is érintkeztek, ezért a nyelvjárásközi érintkezésben kölcsönözhetnek (Kiss 1998/2014.I: 311–312; Sipos 2005: 35–36), sőt alapvetően így vesznek át leggyakrabban nyelvi elemeket: szóalakokat és jelentéseket is (Kiss 1995/2014.I: 286). A magyar dialektológia hagyományos felosztása szerint a lehetőségek a következők (a kölcsönzések kategorizálására vö. Lanstyák 2006: 34–52):

1. Csak jelentésben közeledik egymáshoz két nyelvváltozat alakilag azonos eleme.

2. Valódi tájszók áramolnak át, ilyenkor a változás szinte teljesen hasonló az idegen szavak átvételéhez, bár a hanghelyettesítés elmaradhat.

3. Legnehezebben tisztázhatóan alaki tájszók kerülhetnek át, így bizonyos jelenségek rögzülhetnek a kismértékben eltérő alakok között. Ez a hagyományosan szóhasadásnak (párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak) nevezett jelenség.³

Ez utóbbi kontaktusok az alapnyelvi korok nyelvjárásai, illetve a már szétvált leánynyelvek között is jelentkezhetnek. Munkánkban többek között vélhetően ilyen példákat is körüljárunk.

Úgy tűnhet, a nyelvtudomány bizonyos ágai döntően köznyelvcentrikusan működnek (Kiss 2009/2014.I: 91), melynek oka részben az lehet, hogy számos folyamat a magyar nyelvváltozatok között (akár egymástól függetlenül több göcbből kiindulva) azonos módon ment végbe, így az

³ A szakirodalom részletesebb áttekintéshez és a terminológiai problémákhoz ld. Németh 2020: 403–408.

ezekre adott magyarázat egyszerre több nyelvjárás változására is érvényes.⁴

A magyar történeti nyelvjáráskutatás még nincs azon a szinten, hogy minden magyar nyelvjárás rendszertörténetének részletes kidolgozása rendelkezésre álljon (Juhász 2019: 54) – ez hagyományosan nehezebbnek tekintett, ezért sokak által került kutatási terület (Kiss 2009/2014.I: 89).⁵ Ugyanakkor egyes nyelvtörténeti korszakokról a szinkronia igényével készült leírások is tekinthetők belső rekonstrukciónak (ld. Toon 2005⁷: 409, 427; Schmid 2017: 92), bár ilyenkor gyakran a rendelkezésre álló nyelvmlékek alapján egyetlen változatot kiemelve nem tudjuk, hogy a megfigyelt jelenség valóban az egész magyar nyelvterületen általánosnak mondható-e (bővebben ld. Németh 2020). A mindenkori írásbeliség számos dialektológiai tényezőt háttérbe szorít, így a különböző korok eltérő írásrendszerei miatt az egyébként rendkívül fontos és értékes nyelvmlékek, korai élőnyelvi gyűjtések lejegyzései inherensen korlátozhatják a nyelvjárástörténeti kutatások lehetőségeit. Viszont a köznyelv elemkészletének részletes ismerete alapot szolgáltathat a nyelvjárásokkal való összevetéshez.

A szóhasadásnak tűnő állapotok az eltérőbb belső változatokból való kölcsönzések eredményeként is értelmezhetők. Ezért munkánkban a történeti jellegű belső rekonstrukció módszereivel vizsgálunk meg néhány, hasonló alakokat kifejlesztő szócsaládot. Egyaránt figyelembe vesszük a mai nyelvjárások és a régi korok alakváltozatait. Ezeket ismert hangváltozási tendenciák segítségével kronológiai láncba próbáljuk rendezni. A nyelvtörténeti változások ősmagyar kori állapotából olyan alakváltozatok felvetésére törekszünk, melyek alkalmasak lehetnek az obi-ugor adatok alapján ugor kori alapalakok kikövetkeztetésére. Hangsú-

⁴ Ez bizonyos fokig köszönhető annak, hogy a magyar írásbeliség viszonylag korai irodalmi igényei az egyes műfajokban előforduló nyelvi jelenségeket erősen szelektálták, másrészt a köznyelv nyelvjárás-keveredéssel való létrejöttének, végül a magyar nyelvközösség történetének olykor kedvezőtlen, belső migrációt okozó alakulásának is. A dialektológia éppen a változásvizsgálókatban nyújthat nagy segítséget (Kiss 1987/2014.I: 61).

⁵ Szükséges volna azonban a már elérhető adatokból interregionális nyelvjárástörténeti elemzéseket is készíteni, amelyből az érintkezések története jobban felderíthetővé válna (Juhász 2019: 53–55). Sőt, bizonyos területeken, mint például a történeti nyelvjárás szemantika, a szakmunkák hiánya (ld. Juhász 2019: 157, 166) nehezíti a magyar nyelv változatainak történeti feltárását. Ilyen lemaradásban vannak a nyelvjárás(történeti) lexikai, mondattani kutatások is (Kiss 1991/2014.II: 198).

lyozni kívánjuk, hogy ez a módszer lényegében azonos az obi-ugor nyelvek kutatásában alkalmazottal (Sipos 2011), annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló obi-ugor nyelvjárási adatok nem egy időben, nem egy változathból valók, a kutatás során szükségszerűségekből mégis egyenértékűen kezelik azokat.⁶

Feltételezésünkben a korábban az etimológiai irodalomban már taglalt szavak vizsgálatát végezzük el újra. A lehetséges hangtani és szemantikai kapcsolatok révén vizsgáljuk meg az összekötni kívánt szavakat, melyeket a hagyományos etimológiai szempontok szerint szemantikai jegyekre (Bakró-Nagy 1976: 58) bontottunk. Munkánkban a rekonstruált alapjelentések bizonyos lehetséges jelentésárnyalatait és a jelentésváltozások lehetséges irányait kívánjuk feltérképezni (ld. még Bakró-Nagy 1978, 1980, 1981).

2.2. A történeti szemantika lehetőségei

Az etimológiának önálló szemantikai szempontjai nincsenek, módszereit és adatait a jelentésváltozások általános vizsgálataiból veszi. Csakhogy a történeti jelentéstan a biztos etimológiákból állapítja meg a szabályszerűségeit (Károly 1970: 225). A jelentésváltozások vizsgálata jellegéből adódóan mindig történeti, két állapot összehasonlításán alapul, mivel változásban lévő jelentések kimutatása lehetetlen (ti. a szavak jellemzően egyetlen, meghatározható jelentésben állnak a szövegekben, megnyilatkozásokban).

A szavak jellemzően többjelentésűek, az aktuális használatban azonban ezek közül csak az egyik szerepel. A jelentések két fő típusát különböztetjük meg: a főjelentést és a mellékjelentést (Hadrovics 1992: 63) – az egyes jelentések között nincs éles törés, a főjelentéstől távolodva egyre inkább meghatározhatatlan az egyes jelentések, jelentésárnyalatok határa. A szóképzés során a mellékjelentések megerősödve átvonódhatnak egy-egy származékhoz (Ladányi 2000: 180), amelyek lexikalizálódás után más szemantikai mezőösszefüggések vagy analógiák hatására eltávolítják ezeket az eredeti szócsaládtól. Idővel a beszélők tudatában elho-

⁶ A hagyományosan laza egységnek tekintett ugor kor (vö. Honti 1997: 9; ld. még Bakró-Nagy 2013: 174) nyelvi képe ennek következtében értelmezésünk szerint az egyes belső változatok közötti nagyobb nyelvjárási különbségekből is adódhat: az ősmagyar kor elején pedig egyfajta átrendeződés következtében az ősmagyar nyelvjáráások újra közeledhetek egymáshoz a gyakoribb és erősebb belső érintkezés révén.

mályosulhat a származék képzett mivolta, és elszakadhat a szó eredeti szócsaládjától, majd kialakulhat a szóhasadásra jellemző jelenség. Az így egymás mellé tehető elemek többféle alakja között legalább jelentésárnyalatokban kimutatható valamiféle eltérés (Hadrovics 1992: 88). Lexikai téren a szomszédos nyelvjárások, települések között is lehetnek különbségek (Kiss 1995/2014.I: 289).⁷ Ezek vizsgálatakor a mezőösszefüggések mellett a jelentésváltozások, a poliszémia kialakulása és a kulturális különbségek – ezek hatnak a poliszémia kialakulására (Tolcsvai Nagy 2012: 294–297) – is kitapinthatók (Epps 2019: 587–588).

A legnagyobb problémát a történeti szemantikában abban látjuk, hogy a legkorábbi idők jelentéstani változásai nem okvetlenül egyetlen nyelvváltozatban mentek végbe. A mai nyelvjárási adatok értékelését szintén nehezíti, hogy ezeknek a jelenségeit automatikusan nem vetíthetjük vissza akármeddig a múltba. Fontos kérdés, hogy egy-egy alakváltozat nyelvtörténeti felbukkanása és a mai nyelvföldrajzi elterjedtsége kapcsolatba hozható-e.

Ez a nyelvföldrajzon alapuló szemlélet és módszertani igény már az uralisztikán belül is korán megfogalmazódott (Virtaranta 1981). A közeli rokon nyelvek egymásra hatásának vizsgálatában is a helyi nyelvjárási egységek minél alaposabb, majd kontrasztív jellegű vizsgálatát tekinthetjük fontos kutatási lehetőségnek (Laanest 1981: 28–29).

3. Nehézségek az etimológiai magyarázatokban

A tanulmányban olyan szavakat mutatunk be, amelyek egy skálán helyezhetők el aszerint, hogy etimológiai szempontból mennyire valószínű a vélhető összetartozás erőssége. A lehetséges kapcsolatok figyelembevételekor kitekintünk a törökségi nyelvek adataira, a *serke* szó feltételezett ótörök hátterére és a magyar szónak az etimológiai megítélésére is. Végigvesszünk olyan magyar és rokon nyelvi szavakat, amelyek korábbi hipotézisek vagy hasonló hangalak, esetleg jelentéskör alapján összefüggésbe kerülhettek a *serke* szóval (pl. *csíra*, *sarj*) – eddig bizonytalan vagy ismeretlen eredetűeknek tartották őket, de ismert hangtörténeti és

⁷ A magyar nyelvjárási szókészlet területi összehasonlításakor látható, hogy a szóalkotás motivációja és módja azonos, ám a jelentésbővüléssel mégis más elem nyeri el ugyanazt a funkciót (vö. a kukoricacső végén található kilógó szálak nevei: *haja*, *bajusza*, *üstöke*; *selyme*, *cérnája*, *szösz*, *bojtja*, ld. Szabó 2007: 28). Ezek a különbségek fontos szókincsbeli eltérésekről és a másodlagos jelentésárnyalatok bonyolult rendszeréről árulkodhatnak.

jelentéstani változások révén a korábbi szakirodalom újragondolásával felfejthetőnek véljük eredetüket. A nyelvtörténeti vizsgálatokba több szónak bevonjuk a nyelvjárási adatait is, megvizsgálva, hogy az eltérő alakok szóhasadásos viszonyban tarthatók-e.

Megvizsgáljuk az obi-ugor nyelvjárások ’ikrázik, ikrát rak’ és ’légy, légypute’ adatait, amelyek obi-ugor lexikai innovációknak tekinthetők (Sipos 2003), de alaki felépítésük és jelentéseik, jelentésváltozásaik révén e kérdésben lehet relevanciájuk. Ezt a vizsgálatot nehezítheti, hogy az obi-ugor nyelvek közti érintkezés adatok hiányában nem mindig rekonstruálható. Szintén bevonjuk az elemzésbe a finn-permi és szamojéd nyelvek potenciálisan megfelelő lexikai elemeit.

Nyilvánvaló, hogy a különböző nyelvek szókészletének, az eltérőbb nyelvváltozatoknak, a nyelvemlékeknek, illetve a nyelvemléktelen koroknak a vizsgálata eltérő módszereket igényel, valamint az etimológiában ezek kutatása is csak különböző elméleti és módszertani elvárásokkal közelíthető meg (Sipos 2011: 211). A folytatásban komparatív történeti elemzésre teszünk kísérletet.

A tanulmányban a forrásokban fellelhető jelentéseket változatlanul közöljük. Az adatok nyelvváltozathoz (irodalmi, nyelvjárási stb.) kötését is ezeknek megfelelően látjuk el. A hangok hangértékének megadásakor adott esetben az IPA értékét jelezzük szögletes zárójelben.

3.1. Kapcsolat az uráli nyelvekkel?

A magyar szótörténeti kutatásokban a *serke* szónak ótörök jövevényszó volta Vámbérynél merült fel, majd Gombocz óta (Gombocz 1908: 77) Pais kivételével a legtöbb kutató elfogadta a besorolást (TESz. 3: 523–524; EWUng. 1321). A magyar etimológiai irodalom kezdetekor megtaláljuk a török nyelvre utalás (*szirke*) mellett a számi *csurosz*, mordvin [moksa] *šarhka*, mordvin [erza] *šarko*, udmurt *šzerer*, finn *šzaivare* alakokat (CzF. 5: 801) – jellemzően fonetikus átírással, mely alakokban felismerhetők az eredeti szavak (ld. lent és a 4.1. fejezetet). A szerkesztők e magyarázatot fűzték hozzá: „Nevét vagy onnan kapta mert seregesen tenyészik, vagy a fiatal nővérsre, csírázásra vonatkozó *ser* gyöktől, melyből *serdüil*, *sereny*, mély hangon *sarj*, *sarju*, *sarjadzik* származtak [...]” (CzF. 5: 801). A TESz. a CzF. által közölt finnugor adatokkal a magyarázatban nem foglalkozik, egyszerűen elveti a finnugor kori eredeztetést.

De már Gombocz is felhívta arra a figyelmet, hogy a török eredetű magyar *serke* és török megfelelői feltűnően hasonlítanak a mordE. *šarko*,

M. *šar'kä*, votj. *šeräl*, zürj. *šeröl*, lp. Norv. *čivros*, Lule *čturuse-* (nom. *čturūs*), finn *saivar*, észt *saeras*, cser. *šaryňže*, *šargene*, *šarye-ňə* 'Nisse' szavakra, miközben ezek nem tekinthetők török jövevényszavaknak (Gombocz 1908: 77). A további etimológiai vizsgálatot a Németh Gyula által uráli–török egyezésnek vélhető etimológiák teszik lehetővé. Ezek közé tartozik a magyar *serke* szó is (Németh 1928: 68, 78; Németh 1942: 77). Ezt az egyeztetést Ligeti Lajos szintén elfogadta (1953/1977: 370).

Az obi-ugor nyelvjárások 'ikrázik, ikrát rak' és 'légy, légypete' szávaiban névszói és igei minőségben is van olyan szótó (ld. 4.1. fejezet), amely potenciálisan mind a finn-permi, mind az ugor, mind az ótörök 'serke' jelentésű szavainak eredetét magyarázhatja. Az obi-ugor adatok alaki és jelentéstani szempontból is megfeleltethetőnek tűnnek. A két obi-ugor szócsalád egyesíthető, a Sipos által feltételezett elsődleges jelentésű 'pete; petét rak' (2003: 171–174) nomenverbunként kellően alkalmas lehetett arra, hogy igei és névszói származékokat alakítson ki, szemantikai oldalon pedig metaforikus átviteleken keresztül különféle állatok petéit, ikráit, tojásait stb., valamint magát az abból kifejlődő állatot is kifejezze. Az 'ikra; ikrát rak', 'légy, légypete' jelentésű obi-ugor szavak szókezdő *s* hangja FU *š- (~ ? FU *č-) > Ug *š- > ősmagyar *sz-* ~ *s-* (> *cs-*), OUG *s-* lehetséges változási sorba illeszthetők bele.

A továbbiakban ezért a török etimológiát kritika alá vesszük, illetve kitérünk az ugor szócsalád lehetséges uráli kapcsolataira is. A WOT. nem fűz magyarázatot a török nyelvi adatok lehetséges jelentésváltozásaihoz, így nem derül ki, hogy a szócikkben is említett **sir* (< **sirV*) feltételezett névszói szótó kapcsolódik-e, illetve hogyan kapcsolódik egyrészt az elsődlegesnek tűnő 'serke, tetűpete' jelentéshez, másrészt a 3.3. fejezetben bemutatott másodlagos törökségi jelentésekhez. A magyar *serke* ótörök eredetét biztos etimológiának fogadja el, és a törökségi nyelvek közti elterjedtség komoly érv emellett (egyedül a jakutban és a hozzá közel álló dolgában nem lelhető fel megfelelő). Ugyanakkor a törökségi adatok jelentésbeli specifikussága és csekély mértékű jelentésbővülése (az említett mellékjelentések ellenére is) elgondolkodtató.

Az UEW szerint a finn-permi korra tehető a 'serke' jelentésű rokon nyelvi szavak kikövetkeztetett közös őse: FP **šajbrə* 'serke' (UEW № 1581). A szerkesztők szerint a következő leánynyelvi adatok tartoznak ide: komi-zürjén (S) *šeral*, (Lu) *šerol*, (V) *šerov*, komi-permják *šerə-v*, jazvai *še-rəl*; udmurt (S, G) *šerel*, (M, Uf, J) *šerer*; mari (KB) *šarkeňə*,⁸

⁸ Räsänennél talán ez az adat megfelelhet a *šaryeňə* alaknak.

(U) *šarkeñce*, (JU) *šorkencə*, (B) *šarkince*; erza-mordvin *šarko*; moksa-mordvin *šarKa*; számi (L) *tjiurōs* 'fiatal tetű, serke', (N) *čiwros -w'rus-* 'fiatal tetű', (Not) *čevres*, (Kld) *čivrēs*, (T) *ču,vres*; észtt *saeras*, *saere*; finn irod. *saivar*, reg. *saivara*. Az észtt számban a *sajvviēr* és az észttben a *saevar* alakok finn átvételek. Az SSA hoz példákat a kisebb balti finn nyelvekből is: izsór *saivar*; karél *saivar*, *tšaivoi*, lúd *saivar*; vepsze *saivar*, keleti vepsze *sairud*; vót *saivēr* 'täin muna'. Az eredeti közfinn alak **šajra* lehetett (amelynek közvetlen leszármazottja az észtt és a déli vepsze adat), amelyhez képest a -v- hanggal bővült tövek másodlagos átszótagolás eredményei (SSA 3: 117).

Az etimológiai irodalomban ezeket az adatokat és az általunk is felhasznált obi-ugor adatok egy részét szintén egyeztethetőnek jelzik, az SSA vándorszóelőzménnyel is számol (ld. SSA 3: 117–118). Még korábban pedig a KESKJa Setäläre hivatkozva megemlíti, hogy a szócsalád a finnugor nyelvekben török jövevényszó lehet (KESKJa 251).

Csúcs az ősermi korra **šeral* ~ **šerel* ← **šerāl* alakokat rekonstruált, a vokálisok változásának pontosabb iránya nehezen meghatározható (Csúcs 2005: 378). Az EWTsch szerint az ősmari alak **šorje-nš* lehetett, de a magyarázatok között mégis **u* hangot tesznek fel előzményként az első szótagban – meglepő módon a csuvasban is.⁹ A *k*-val közölt adatokat az UEW Wichmanntól veszi át, a mari nyelvjáráások adataiban a *-k*-talan török hatással magyarázható (EWTsch 222; a *-k*- Róna-Tas szerint is a hasonló hangzású török szó hatására jöhetett létre, 1983: 339). A mordvin és a mari szavak összetartozását fonetikai szempontból nem tartja elfogadhatónak, ezért a finn-permi eredetet elveti, illetve megemlíti azt, hogy az SSA megkockáztatja a vándorszóként való magyarázatot (EWTsch 222). Ha a mordvin és a mari szavakról kiderülne, hogy török átvételek, a finnségi, lapp és permi szavak akkor is közös eredetűek, ez pedig továbbra sem zárja ki Róna-Tas feltevését a finn-permi alapnyelvből az őstörökbe való kölcsönzésről.

A szemantikai nehézségek miatt további hasonló hangalakú rokon nyelvi szavak vizsgálatát is indokoltnak tartjuk. Előfordulhat, hogy ezek a jelentésárnyalatok bizonyos köztes alapnyelvi állomásokban jöttek létre, és lettek önálló szócsaláddá a jelentésváltozás során. A következő al-

⁹ A csuvas szó változási folyamata: nyugati ótörök **sirkä* >> kései ócsuvas **širkä* >> csuvas *šarka* (Agyagási 2019: 151). A kései középcsuvasban **ä > a* velarizáció játszódott le (Agyagási 2019: 235), amely visszahathatott az első szótag középcsuvas korban redukálódott magánhangzójára. Kérdéses, hogy a folyamatban hol szerepelhet **u* hangot tartalmazó fázis.

fejezetben ismertetjük az UEW-ben szereplő adatokat, és ezeknek a szakirodalomban megfogalmazott problémáit. Ezekre a szócsaládokra a 4.2–4.4. szakaszban térünk ki részletesen.

3.2. Az alaki egybeesések és a szemantikai átfedések nehézségei az uráli nyelvi adatokban

A magyar *serke* etimológiai irodalmában jelentkező nehézségnek azt látjuk, hogy több szócsalád tagjai alakíthattak ki olyan homonim alakokat vagy hasonló jelentéseket, amelyek alapján a szócsaládok összekapcsolhatónak tűnnek: *serke* 'kása, pép' ~ *sërkeleves*, *sêrkeleves* ~ *sêrkelevës* 'búzadarából készített leves'; *sörkefű* 'gyenge minőségű szénát adó fűfajta' vagy *serke* 'rügy'. Véleményünk szerint a *serke* 'fejtetű petéje' nem tartozhat a *serkent*, *serken* ige családjába, mert ezeknek az összehasonlíthatóság alapját nyújtó 'fakaszt', illetőleg '<növényzet> újra kihajt' jelentése egyaránt csak a 18. századtól adathozható, továbbá a *serke* és a *serken* összefüggését a TESz. is elvetette.

Az UEW-ben a magyar adatok között találunk még (lehetséges hang- és jelentésváltozásokkal) a *serké*-hez köthető szót: ez pedig a *csíra* 'mag friss hajtása; növény vagy más élőlény kezdeménye; embrió', illetve a nyelvjárásokban előforduló még: *csíra*, *csir*, *csira*, *céra*, *cira*, *csirka* 'Keim; ? veszedelmes kelés a ló fejében v. az éneklő madár farka tájékán [sic!]; gefährliches Geschwür im Kopfe des Pferdes oder am Schwanzansatz eines Singvogels'. A *csíra* szó ugor kori (vagy bizonytalan: TESz. 1: 539, EWUng. 219), csak manysiban fellelhető párhuzamai vannak szintén 'Keim (csíra)' jelentésben: KU *šark*, P *šürk* ~ *širk*, LO *širka*, valamint a TJ *čürkī-t* 'keimen, sprossen' ige. Az ugor kori rekonstrukció tehát a magyar és a manysi alapján ?Ug **čörz* vagy **čörkz* 'csíra' lehetett. A magyar adatok csak akkor lehetnek ugor koriak, ha a *cs-* kezdetűek az elsődlegesek, illetve a magyar szó eredetileg palatális hangrendű volt. Az eltolódás más vegyes hangrendű, velárisként viselkedő szavak analógiájára jöhetett létre. A szótár szerkesztőinek megjegyzése szerint a manysi adatokban látható *rk* vagy az *-*rk-* folytatója, vagy képző. Ha *-*rkk-* hangkapcsolattal számolunk, akkor a két nyelv adatai nem egyeztethetők (UEW № 1739).

Csupán a velaritás és a szemantika szempontjából némileg eltérő ?FU **čörz* 'virág, bimbó, bogyó (éretlen)' (UEW № 86) alapalakhoz az UEW-ben az északi számi *čuro* 'unripe cloudberry', Friis *čuruk* 'bacca immatura, cruda'; hanti Kaz *šorəχ* 'Blüte (des Heus, des Grases, der Beee, des Baumes)', *šorəχat-* 'Blüten bekommen', Ni *šorəχəmt-* 'Beerenknos-

pen bekommen (die Ahlkirsche)'; manysi K, P *šōr*, So *šōri* 'Blume' tár-sulnak. Az etimológiához fűzött magyarázatban a Wichmann javasolta finn *terho* 'Eichel, Nuß', erza *seŕa*, moksa *šārā* 'Eichel'¹⁰ szavak idetartozását elvetik.¹¹

1. táblázat: Az ?Ug **čōr3* (**čōrk3*) 'csíra' és a ?FU **čōr3* 'virág, bimbó, bogyo (éretlen)' alapalakokhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW alapján

	magyar	manysi	hanti	számi
	<i>csíra, csir,</i>	KU <i>šark,</i>		
?Ug * <i>čōr3</i> (* <i>čōrk3</i>)	<i>csira, céra,</i>	P <i>šürk ~ širk,</i>		
	<i>cira, csirka</i>	LO <i>širka,</i> TJ <i>čürkī-t-</i>		
?FU * <i>čōr3</i>		K, P <i>šōr,</i>	Kaz <i>šōrəχ,</i>	N <i>čuro,</i>
		So <i>šōri</i>	<i>šōrχat-</i> ,	Friis <i>čuruk</i>
			Ni <i>šōrχamt-</i>	

A 'mag' jelentéskörben találjuk még a bizonytalan ?FW **šora* '(gabo-na)mag' rekonstruktumot (UEW № 1596), amely több szempontból is figyelmet érdemel. Egyfelől az idevont mari KB *šārāš*, U *šūraš* 'Grieß, Graupe, Grütze, Brei', U, M *šūrō* 'Suppe', B *šūrō* 'Kohlsuppe', B *šūraš* 'Grieß, kleiner Hagel' és erza *šuro*, moksa *šora* 'Korn, Getreide' példák egy másik etimológiához, méghozzá a ?FW **šure* 'kása, (durva v. finom) dara, pép' (UEW № 1601) rekonstruktumhoz is csatolhatók, ami jelentésüket tekintve logikusabbnak is tűnik számunkra (vö. a magyar *serke* 'pép, kása' jelentésével). Másfelől a finnségi adatok: finn *sora* 'Kies, Kiessand, Grus, Grand, Grieß', észt *sora* 'pieni helmi, munan keltuainen; kleine Perle, Eidotter', reg. *sōra* 'murentunut kivi, zerkrümelter Stein' szókezdő *s-* hangjának többféle uráli előzménye is lehet. Az UEW magyarázó részében továbbá szerepel a nyenyec S *šorā* 'Zirbelnuß; eßbarer Kern der Zirbelnuß; Same (der Kiefer, Fichte, Tanne, Lärche)', amely szó amiatt nem tartozhat ide – leszámítva a 'mag' jelentést –,

¹⁰ Ugyanakkor a mordvin példákat akár bizonytalanul összetartozónak vehetnénk az imént felsorolt szavakkal (a finn szó kivételével, bővebben ld. 4.3. fejezet).

¹¹ Rédei a komi-permják *žor* 'szürke, szürke hajú; (éretlen) bogyo', *žoriž* 'virág' szavakat egyrészt nem tartja szétválaszthatónak az udmurt *žar* 'szürkület, hajnal stb.' szócsaládjától (Rédei 1977: 210–211), másrészt ezek a szavak a magyar *szürke* szóval együtt egy másik szócikkben szerepelnek (UEW № 62).

hogy a nyenyec szóeleji *ś-* szibiláns szabályosan szókezdő U **ć-* affrikátóra vezethető vissza. Másfelől a finn *sora* szót a SSA az erza *suro* és moksa *sora* 'jyvä, vilja' jelentésű szavakkal rokonítja egy közös, ?FW **sora*, **cora* 'hirssi' alapalakra visszavezetve, de nem zárja ki a szó inoeurópai eredetét sem (SSA 177).

Az előbbi mordvin szavak ('Hirse' jelentésben) az UEW szerint a FP **sor3* 'növényfajta, ?gabona' (UEW № 1572) biztos besorolású rekonstruktumhoz sorolhatók az udmurt S *zír*, S, M *zēr* 'Roggentrespe (Bromus secalinus)', Uf *zēr* 'Roggentrespe (Bromus secalinus), ein Riedgras'; komi-zürjén S *zēr*, komi-permják *zēr*, PO *zür* 'Hafer' szavakkal együtt. Fonológiai és szemantikai okból a szerkesztők kizárják a finn *sara* 'Riedgras, Segge (Carex)' és a lapp Friis *sairro* 'semen' szót. A finn szót a KESKJa viszont még kérdőjellel ellátva idekapcsolja (KESKJa 106), az SSA azonban a közfinnbe került germán jövevényszónak tartja a karél *šara*, *šareikko*, lúd *sara*, *saraheĩn*, vepsze *šarahjn* 'sara [sás]' szavakkal együtt (SSA 131–132). Az őspერი korra rekonstruált alapalak **zör* 'eine Art Pflanze, ?Getreide' (Csúcs 2005: 399).

További vizsgálatokra tartjuk érdemesnek a manysi T *tēr* 'orvosság', É *tēрпи* 'kenőcs, pép', illetve a hanti DN *tərap* 'csalétek' szavakat, melyeken a *-p(-)* elem denominális névszóképző. A TESz. ezen obi-ugor szavakhoz kapcsolja a magyar *ír* 'orvosság stb.' szót bizonytalan etimológiaként, és egy **ter3* (**tēr3*) alapalakot tesz fel az ugor korra a rekonstruktum jelentésének megadása nélkül (TESz. 2: 228). A magyar szónál nem dönthető el a szerkesztők szerint, hogy ezen obi-ugor szavakkal rokon-e vagy szóhasadással jött létre az *ér* 'vérér' szóból. A szemantikai mezők sorrendisége is kérdéses, ugyanis nem a 'gyógynövény gyökere' jelentést, hanem magát az orvosságot tartják eredetinek, amelyből másodlagosan, érintkezéssel alakulhatott ki a botanikai konnotáció.

A TESz.-ben megadott ugor kori előzmény nyilvánvalóan téves. A magyar *ír* lekopott szókezdő mássalhangzója miatt vélhetően itt egy zöngétlen dentális spiránst (**ʒ-*) kell feltételeznünk a rekonstruktumban. Ez a hang más, uráli eredetű szavaknál egy korábbi uráli/finnugor¹² **s-* vagy **ś-* szókezdő szibiláns folytatása. Emiatt a valószínű változás és a ma-

¹² A külföldi kortárs uralisztikai elméletek nem feltétlenül számolnak finnugor korral, ezért tanulmányunkban az uráli és a finnugor jelzők lényegében szinonimák. A kérdés friss áttekintését ld. Salánki et al. 2021: 12-es lábjegyzet.

gyarban megtalálható 'gyógyfű' jelentés miatt kíséreljük meg ezeket az ugor szavakat a fentebbi szócsaládok mellé sorolni.¹³

Az UEW-ben a fent említett, szintén bizonytalan ?FW **šure* 'kása, (durva v. finom) dara, pép' finn-volgai korra tett alapalakhoz a kérdéses mari és mordvin szavak mellett az észti *suurmad* 'Grütze', *suurus* 'Früstück [sic!]', Zukost (Mehltrank) des Viehes zum Heu und Stroh', karél *šuurima*, *suurima* 'suurimo, ryyni, Graupen, Griesß, (geschältes) Korn' és a finn *suurimo*, *suurima* 'Graupen; Griesß', *suurus* 'Mehlschwitze, Einbrenne, Frühstück' szavak tartoznak. Emellett a számi adatok finn jövevényszavak, és a magyarázatokban megint szerepel a nyenyec *šorā* szó. Előkerül még a komi *šura-rok* 'dara, tkp. kiszáradt kása' Kalima és A. Kövesi javaslata alapján, ezt azonban a szerkesztők a *šur-* 'черстветь, зачерстветь, затвердеть' igéből képzett szónak tartják, így nem vonható ide.

A finnségi adatok *suuri*, *suur* stb. 'nagy' jelentésű változatait a későbbi kutatásokban valamiféle indoeurópai (ősgermán) jövevényszónak tekintik (vö. SSA 202, ill. EESR 491), így ezeket kizárhatjuk a vizsgálatból. A SSA a finn *suurimo*, *suurus* szavakat a *suuri* szóból képzett **suuria* igéből származtatja (SSA 202–203).

2. táblázat: A FP **sor3* 'növényfajta, ?gabona' és az ?Ug *[*ʒ*]*er3* (*[*ʒ*]*ēr3*) alapalakokhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW és a TESz. alapján

	magyar	manysi	hanti	komi	udmurt	mordvin
FP * <i>sor3</i>				S, P <i>zēr</i> , PO <i>zür</i>	S <i>zjr</i> , S, M, Uf <i>zēr</i>	E <i>suro</i> , M <i>sora</i>
?Ug * <i>ter3</i> (* <i>tēr3</i>)	<i>ír</i> , <i>gyógy-ír</i>		T <i>tēr</i> , É <i>tērpi</i>	DN <i>tərəp</i>		

3. táblázat: A ?FW **šora* '(gabona)mag' és a ?FW **šure* 'kása, (durva v. finom) dara, pép' alapalakokhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW alapján

	mari	mordvin	észti	karél	finn
?FW * <i>šora</i>	KB <i>šəräš</i> , U, B <i>šüraš</i>	E <i>šuro</i> , M <i>šora</i>	<i>sora</i> , reg. <i>sōra</i>		<i>sora</i>
?FW * <i>šure</i>	U, M, B <i>šürö</i>		<i>suurmad</i> , <i>suurus</i>	<i>šuurima</i> , <i>suurima</i>	<i>suurimo</i> , <i>suurima</i> , <i>suurus</i>

¹³ Véleményünk szerint ugyanis az 'orvosság' jelentés másodlagos, bővebben ld. 4.4. fejezet.

Szemantikailag a 'darabka' jelentéshez kapcsolódik még a ?FP *čǝrɜ 'kis, kicsi' rekonstruktum (UEW № 1208) és az idevonatkozó leánynyelvi adatok: zürjén S *čir* : *nañ-čir* 'Brotkrümchen', permják *čir* : *туру-н-čir* 'Heustreu (feines, wie zu Häcksel gewordenes Heu)', udmurt S *čirj* : *čirj-pirj*, K *čār* : *čār-pāri* 'Kleinigkeit, Kleinsachen', M, K *čāri* 'Kleinigkeit', M *čirj* : *čirj-pirj*, MU *čiri* : *čiri piri* 'sehr klein; Krume, Brocken', mari KB *cārä* 'sehr fein, sehr dünn (z. B. Eis, Zwirn)'. A szemantikai vonatkozáson túl ez a rekonstruktum hangalakilag megegyezik a 'csíra' szóéval, így ezt is összevetésre érdemesnek tartjuk (ld. 4.3. fejezet). Az őspermi rekonstruktum PP *čiri 'klein' (Csúcs 2005: 324). Makszimov szerint a komi szavak átkerülhettek az udmurtba is (сч. вч.: кез. чур 'мелкая частица, крупинка; соринка') másodlagos nyelvi érintkezés útján, illetve a finn-permiből örökölt szavak közé felveszi a keleti permják (jazvai komi) *ч'өр* 'труха' adatot (Makszimov 2018: 151). A mari irodalmi nyelvben a *чыр* 'незначительность в движении, в работе' alak található, és az ősmari korra egy *čira alakot lehet kikövetkeztetni, melyhez rekonstruált jelentést nem adnak meg a szerkesztők (EWTsch 7).

4. táblázat: A ?FP *čǝrɜ 'kis, kicsi' alapalakhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW és Makszimov alapján

	komi	udmurt	mari
	S <i>čir</i> : <i>nañ-čir</i> ,	S <i>čirj</i> : <i>čirj-pirj</i> ,	KB <i>cārä</i> ,
	P <i>čir</i> : <i>туру-н-čir</i> ,	K <i>čār</i> : <i>čār-pāri</i> ,	irod. <i>чыр</i>
?FP *čǝrɜ	PO <i>ч'өр</i> (→ udmurt сч. вч.: кез. чур)	M, K <i>čāri</i> , M <i>čirj</i> : <i>čirj-pirj</i> , MU <i>čiri</i> : <i>čiri piri</i>	

3.3. A *serke* ótörök háttérének szemantikai nehézségei

A WOT. szócikke (WOT. 2: 720–721) részletesen foglalkozik a törökségi adatokkal és a mongol átvétel (irodalmi mongol *sirke* 'egyfajta bolha') lehetőségével, illetve a magyar alak kutatástörténetével. A magyar szó első előfordulása az 1246/1383: ?*sirque* helynév. Véleményünk szerint jogos a bizonytalanság, ugyanis ez akár a *csirke*¹⁴ szót is magában rejthe-

¹⁴ Sőt ld. még a *Cserke* 'sarjerdő, fiatalos' helynevet is (Reuter 1973: 222–223). De a *Serke*- ~ *Sörke*-, *Serkés*-féle nevek talán 'tetves' jelentésű alapszóra is visszavezethetők, ld. *Bolhás* 'bolhás' helyneveket (FNESz. 1: 233, 2: 136; továbbá OklSz. 82). Ezeknek az 'elhanyagoltabb falurész' jelentésű *bolhás* köznévvvel való kapcsolata is figyelmet érdemel.

ti, mert a korai ómagyar korban az *s* graféma a [tʃ] jele is lehetett (ld. Hoffmann 2010: 91). Az *i* a korai ómagyar kori írásbeli eltolódás miatt *ë*-ként is olvasható (Benkő 1980: 89–93), de az ómagyar kori nyíltabbá válás (E. Abaffy 2003: 327) miatt valódi *i* > *ë* változásról is lehet szó. Elképzelhető még az ún. nyílt *ë*-zés jelensége is (Deme 1956: 158–161). A többi adat a TESz.-ben és az EWUng.-ban is már 15. századi, ezeknél a fenti bizonytalanságok nem állhatnak fenn.

Az UEW szerint Róna-Tas szóbeli közlésében még annak a lehetőségeről beszélt, hogy az ótörök szó esetleg a finn-permi alapnyelvi **šajðrɜ* 'serke' átvétele,¹⁵ továbbá egy másik munkájában ennél bővebben is foglalkozik a kérdéssel (vö. Róna-Tas 1983). Róna-Tas valószínűleg téves olvasattal értelmezi a bizonytalan veláris vokálist jelölő *ð* grafémát gammaként (**šajrɜ*), és ebből a finn-permi alapalakból származtatja a **šajrɜ* > **šjɜrɜ* > **šjɜrɜ* változáson keresztül az ótörök **sirke* átvételt (1983: 339) – ami a nyilvánvalóan téves olvasat miatt nem lehetséges útvonal. Később Róna-Tas nem ragaszkodott ehhez az 1983-as ötletéhez, ugyanis a WOT. vonatkozó szócikkében már nem hivatkozik rá.

A magyar *serke* szó török etimonja *sirkä* 'tetüpete', amelyre Clauson (1972: 850) szerint az összes török nyelvben van megfelelő. Ő maga nem írja, hogy ez tőszó vagy képzett szó volna, noha a WOT.-ben azt olvashatjuk, hogy Clauson szerint tőszóval van dolgunk (WOT. 2: 720). Erdal úgy gondolja, hogy olyan török lexémákhoz tartozik, amelyek kis állatokat, rovarokat és madarakat jelölnek és a *-gA* képzővel jöttek létre (Erdal 1991: 83); a *-gA* > *-kA* változás az *-r-* hatására történhetett. A *sirkä* töve egy ismeretlen névszói **sir* (< **sirV*). A mongol *sirke* esetleg török jövevényszó, amelynek török alapnyelvi alakja **sirVgä* lehetett. A törökségi rekonstruált alak tehát a nyugati ótörökben **sirke* > **širkä*, a keleti ótörökben **sirkä* 'tetüpete'. Az *s* > *š* változás a nyugati ótörök felső nyelvállású *i*, *ï* hatására következhetett be (Ligeti 1986: 18, 526; Agyagási 2019: 56–57).

A csuvasból a cseremiszebe is átkerült a szó (WOT. 2: 720), Räsänen ezt *šaryeňä* alakban idézi. De emellett hoz még [erza] mordvin adatot is: *šarko*. Mindkét szónak a jelentése 'tetüpete' (Räsänen 1969: 423). Az etimológiai szótárak idézett adataiból levonható az a megállapítás, hogy a jakut és a dolgán kivételével mindenhol megtalálható a *serke* 'tetüpete' megfelelője (WOT. 2: 720–721). Az ESTJa adatai (287–288, a szócikket

¹⁵ „Die **türk.** Wörter sind möglicherweise frühe Entlehnungen aus der **FP-**Grundsprache (Róna-Tas: mündl. Mitteilung)” (UEW № 1581).

Blagova dolgozta ki) alapján részletesebb képet kapunk a törökségi nyelvekben található jelentésekről. Ezeket most kivételesen lefordítva közöljük:

1. mindenütt 'tetűpete';
2. ujjur, karaim 'tetű';
3. csuvas 'rovartojás'; törökországi török 'bolhapete, ágyipoloska tojása stb.', baskír 'méhlárva';
4. kazáni tatár 'penész a folyadékon'; csuvas 'penész, gomba a söron';
5. kazáni tatár 'színes folt a kenyéren', baskír, tatár, csuvas 'folt';
6. karacsáj-balkár 'zuzmó';
7. kirgiz 'ekcéma' (tkp. 'kidudorodás, kipattogzás').

Blagova a 4–5. jelentést periferiálisnak tekinti, az 1–3. jelentésekből aszociációs változással alakulhattak ki. A 6–7. jelentés átvitt értelmű használat során alakult ki.

A törökségi adatok szemantikai vonatkozásaiban rendkívül hasonlítanak az uráli (és bennük a magyar) adatok egyes elemeihez (ld. a 4. fejezetet). Érdekes jelenség, hogy csak az ujjur és karaim nyelvekből van adat a 'tetű' jelentésre. Ez is utalhat arra, hogy a 'tetűpete' jelentésű alak jövevényszó, nem pedig szerves, belső etimológiai fejlődés eredménye, hiszen nem általános az a jelenség, hogy az imágót és annak petéjét vagy lárváját ugyanazzal a szóval nevezzék meg. Az uráli nyelvekhez hasonlóan másodlagosan végbement a 'tetűpete' → 'vmiféle rovar és petéje' jelentésváltozás. A hasonlóságon alapuló átvitel kiterjedése szűkebb hatókörű a törökségi nyelvekben, pl. a halikra és a tetűpete hasonlósága kívül rekedt a központi jelentés köré kiépülő mellékjelentések rendszerén.

Érdekes párhuzam, hogy az uráli adatok 'növényi termésből készített étel', 'kása, pép' jelentésű szavai hangalakilag is közel állnak a 'tetűpete, serke' jelentésű, a 3.2. fejezetben szereplő finn-permi adatokhoz, amely akár hathatott is a finn-permiekkal kontaktáló tatár és csuvas szavak jelentésfejlődésére. Nehezíti a tisztázást, hogy jellemzően nem mutatkoznak meg egyidejűleg a jelentések egyetlen nyelven belül, így a jelentésváltozás egyértelműen nem bizonyítható, inkább kölcsönzés következtében bekövetkező jelentésszűkülés tehető fel. Ez csak a kazáni tatár és csuvas szavak esetében adatolt, emiatt nem mondhatjuk, hogy a törökségi nyelvekben kimutatható lenne a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK → <VALAMIVEL> SŰRŰN BENÓTT (VAGY ÉPPEM NÖVEKVŐ) → FERTŐZÖTT

fogalmi körökhöz köthető jelentésváltozás. Vagyis nincs használatban a szócsalád a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalmainak megnevezésére. A karacsáj-balkár 'zuzmó' jelentés inkább a kazáni tatár 'penész a folyadékon' és a csuvas 'penész vagy gomba a sörön' jelentéssel lehet metaforikus kapcsolatban. Ezek a kazáni tatár és csuvas jelentések egyrészt a sör gabonából készült volta miatt, másrészt a penész és a gomba folyadéknál sűrűbbnek tűnő állapota miatt alakulhattak ki. A kazáni tatár és a csuvas adatok e jelentése metaforikus átvitel útján kapcsolatban áll a kazáni tatár 'színes folt a kenyéren' és a baskír, tatár, csuvas 'folt' adatokkal a penészes rész megnevezésének általánossá válása, majd egyszerűen a jelenségre vonatkoztatása révén.

A kirgiz 'ekcéma' (tkp. 'kidudorodás, kipattogzás') jelentés levezethető a törökségi nyelvekben általánosan meglévő 'tetűpete' jelentésből. Az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK → FERTŐZÖTT fogalmi körébe tartozó változás a hasonlóság tapasztalatán alapul. A tetvek csípte és ekcémás bőrterület megnevezése azt mutatja, hogy metaforikus névátvitellel bővült a szócsalád eredeti jelentése.

3.4. A szókezdő szibilánsok és affrikáták kérdése a magyarban és az obi-ugorban

Az általunk összegyűjtött magyar adatok a szibilánsok és affrikáták bonyolult(nak tűnő) rendszere miatt elsősre talán nehezen kibogozhatók. A finnugor *š- magyar folytatásainak a szakirodalmi hagyományban kettős megfelelése lehet: *sz* és *s* (Bárczi 1947: 82–83; Benkő 1957: 68; Hajdú 1973: 102–106; Bereczki 2003: 73–75). A finnugor *č- pedig *cs*-vel, *s*-sel és *sz*-szel kezdődő adatokat mutat, emögött ősmagyar nyelvjárási megoszlás sejthető (Benkő 1957: 50, 68). A magyar nyelvjáráskutatásban a szókezdő hangok és bizonyos toldalékok között is feltételezett *sz* : *s* : (*cs*) megoszlás régtől fogva ismert jelenség (a történeti áttekinítéshez ld. A. Kövesi 1972: 61–64), de történeti megítélése nem egységes (pl. Honti 2017: 177–178).

Egy lehetséges időrendet felvázolva a *š- > *sz*- ~ *s*- és a *č- > *cs*- ~ *s*- láncok egymás melletti változatokat alakíthattak ki. Az *sz*- > *s*- nyelvjárási változás lehet kronológiailag a legkorábbi, nincs arra nyom, hogy a nyelvemlékes időben *s* > *sz* változás történne a magyarban – a jelenség toldalékokat is érint (vö. *jószág* : *jóság*). A. Kövesi szerint az *sz*-ezés csak nyelvjárásszigetekben mutatható ki, és nem következhetett be az ugor korban, hanem ősmagyar jelenség (1972: 73, de ld. korábban Bárczi 1980³: 503), noha Honti szerint ez ugor kori sajátosság, és a hagyomá-

nyosan feltett *sz* > *s* helyett éppen fordított változással számol (Honti 2017: 177–178). A vizsgált szócsoportokban azonban előfordul a *szerjedező* 'növekvő bajusz', illetve találunk utalást a *serke* – de adattal nem idézett – *szerke* alakváltozatára. Az utóbbi alapján kellett lennie az előbbi változástól eltérő, későbbi és jellegében még szűkebb, regionális *s* > *sz*-változásnak is.

A további nyelvjárási *s* > *cs*- és *cs* > *s*- változások valószínűleg nem egy időben zajlottak. Ellentétes folyamatok, de talán nem visszaütés következményei. Meglátásunk szerint a *cs* > *s*- még ősmagyar kori lehet, az *s* > *cs*- viszont már ómagyar kori. Utóbbiban A. Kövesi a permi nyelvek hatását látja az ősmagyar nyelvjárásokra (A. Kövesi 1972: 72). Az ótörök jövevényszavak legkorábbi rétege előtt már létezhetett ez az ősmagyar nyelvjárási jelenség (A. Kövesi 1972: 68).¹⁶

A finnugor alapnyelvben (FU) lehetett **č*- és **ć*- affrikáta is, e két hang még a proto-obi-ugor (OUg) alapnyelvben is létezhetett. Ezek közül az ősvogulban **č*- > **š*- változás mehetett végbe, az őshantiban megmaradt a **č*-. A **ć*- megmaradt az OUg nyelvben és a két leánynyelvben is. A szókezdő **ć*-nek a magyarban *cs*- (8 adat) és *s*- (3 adat) folytatása van (WOT. 2: 1025). Vannak példák FU **ć*- ~ **š*- váltakozásra, ebben az esetben az ugor nyelvek adatai szóeleji **š*-re mutatnak. A FU nyelvben **s*-, **š*-, **ś*- szibilánsok lehettek. A **ś*- > *sz*- (37 adat) a késői ősmagyar korban történhetett, de néhány esetben *s*- a folytatója – ez azonban kései, másodlagos változás (WOT. 2: 1027–1028).

Az ősvogulban csak **ć*- affrikáta lehetett, ez a déli nyelvjáróterület kivételével mindenütt szibilánssá lett. Az ősvogulra csak két szibilánst tehetünk fel: **s*- és **š*-. Ezek a keleti terület legnagyobb részében és északon *s* hangban eshettek egybe, a KU nyelvjárásban e folyamat még tart. A **ć*- hangnak a keleti, nyugati és északi területen bekövetkezett szibilánssá válásával bővült az efféle hangok rendszere. Az **s*- folytatója minden nyelvjárásban és pozícióban *s*-. Az **š*- megmaradhatott a déli és nyugati nyelvjárásokban, valamint a KU terület egy részén, míg máshol egybeesett az *s*- hanggal. A KU Jk. nyelvjárásban csak az eredeti *š*- fonémák helyén találunk ingadozást (Honti 1999: 43–46, 54).

Az ősosztjákban két affrikáta lehetett: **ć*-, **č*-. A keleti és déli nyelvjárásokban **ć*- > *t'*-, az északi nyelvjárásokban **ć*- > *ś*- változás zajlott

¹⁶ Róna-Tas szerint a török jövevényszavak *s*- ~ *cs*- ingadozása az ugor korból örökölt **š*- és **ć*- hangok ősmagyar kor utáni depalatalizálódásával függ össze (WOT. 2: 1150).

le. A *č- (Sal. kivételével) keleten megőrződött, délen szótagkezdő helyzetben č, szótagzáró helyzetben č és š is. A Sal.-ban keleten és északon š-sé asszibilálódott, amely az O-ban s-szé lett (č- > š- > s-). Az ősszótjakra kikövetkeztett egyetlen szibiláns, az *s- folytatója minden nyelvjárásban az s- hang (Honti 1999: 96–100).

Az uráli vagy finnugor kori *ś- a manysiban hol s-, hol š- hangnak felel meg. Ha š-ező manysi nyelvjárásokban š-t találunk, az ősvogulban is *ś-sel számolunk, ha viszont s-t, akkor annak előzményeként is *s-t tehetünk fel. Az ugor alapnyelv felbomlását követően kell *ś- > obi-ugor *s-, *š- változással számolni. Az uráli, finnugor (legalább részben, ld. Bakró-Nagy 2001: 87) és ugor alapnyelvi *č-nek szintén *š- volt a folytatója az ősvogulban. Honti az ugor korra *s- mellett *ś-szel is számol, mégpedig a magyar sz- ~ manysi š- ~ hanti s- megfelelést mutató szavakban, jóval ritkábban a m. s/(sz)- ~ manysi s/š- ~ hanti s- megfelelésű etimológiákban (Honti 1999: 125).

4. A javasolt megoldások és az új etimológiák

Tanulmányunkban egyes részletekben a tévedés lehetőségével megküzdve próbálunk megoldást keresni a szócsaládok közti lehetséges etimológiai kapcsolatokra. Az összes beszámítható magyarázatot lajstromba vesszük, és megpróbáljuk ezek körét Ockham elve alapján leszűkíteni.

A finn-permi, az ugor és a törökségi szavak hasonlósága felveti azt a kérdést, hogy van-e kölcsönzés, és ha igen, milyen irányú kölcsönzés-ként tekintünk erre az etimológiára. Véleményünk szerint a szóban forgó szavak egy része valójában uráli/finnugor eredetű, az összetartozás azonban szélesebb összefüggésekben vizsgálendő.¹⁷

Az UEW-ben már meglévő rekonstrukciókat felhasználva összesen négy alapnyelvi szócsaládot feltételezünk. A konkrét etimológiákhoz az egyes alfejezetek végén összesítő táblázatban közöljük a hangalakokat és a jelentéseket. Igyekeztünk az alapnyelvi kortól számított köztes nyelvi állapotokat is kikövetkeztetni, ha ez a rendelkezésre álló adatok és a meglévő szakirodalmi háttér alapján lehetséges volt. (Ahol a hangváltásokra a szövegben más példákat is hozunk az UEW-ből, ott az egyszerűség kedvéért az adatok jelentését nem közöljük, ezek a szócikkekben visszakereshetők.)

¹⁷ Nem számolunk a finn-volgai alapnyelvi korról (ld. többek között pl. Itonen 1997). Ugyanakkor megtartjuk a finn-permi és az ugor kori alapnyelvet mint potenciális nyelvtörténeti állomást.

4.1. A *serke* 'tetűpete' csoportja

A TESz. (3: 523–524) és az EWUng. (1321) is csuvasos típusú ótörök jövevényszónak tekinti, egyedül Pais sorolta a **sërk-* 'fordul, forog' szó családjába (WOT. 2: 720–721). Az etimológiai szótárak magyarázatai közül említésre érdemes, hogy szerintük a *serke* 'buborék, gyöngy a szesz italban' és *sörkézik* '<szódavíz> gyöngyözik, pezseg' (ÚMTsz. 4: 877), illetve a *serke* 'rügy' jelentésű adatok a *serít*, *serkent* stb. családjába tartoznak.¹⁸ (Ezekre a kérdésekre is igyekszünk választ keresni a későbbiekben.)

A történeti adatok közül figyelemre méltó lehet 1595-ből a *Serkè* adat (Gl. 613). Ez aligha sajtóhiba, ugyanis Verancsics a szótárában az *è* jelet általában olyan hangokra alkalmazza (más, ettől eltérő, de az *e*-féle hangok különbségének érzékeltetésére használt kevésbé jellemző megoldás érvényesítése mellett), amelyek szóvégén alanyesetben *-e*-t, ragozott formában *-é*-t mutatnak. E típusba tartozik a *serke* mint ótörök jövevényszó: az alsó nyelvállású magánhangzóra végződő nyílt tövek hosszú magánhangzóként kerülhettek a magyarba, pl. *almá-* : *alma*, *baltá-* : *balta* (ld. Ligeti 1986: 85, 185, 201). A régiségben az *è* (más jelekkel egyetemben) különböző *e*-féle hangokat is jelölt (Trócsányi 1908), de a nyílt hosszú *ē* [ɛ:] lehet jelen esetben a legvalószínűbb, így a *sërké* > *sërkē* ~ *sërke* : *sërké* > *sërkē* > *sërke* hangváltozás is elképzelhetőnek tűnik.

A szó nyelvjárási alakjai közül a zárt *ë* [e] hangot nem ismerő nyelvjárásokból a *serke*, máshol a *sërke* alak mutatható ki, az *ö*-ző vidékeken *sörke* és *sörkü* is található. Előfordul még a *sörte* 'fejtetű petéje' (ez utóbbi talán lehet népetimológias alak). A *serke* nyelvjárási alakjainak van még 'korpora <fejbőrön>', illetve *sërkehaju* 'korpás hajú' jelentése is (ÚMTsz. 4: 876–877). A *serte* és a *serke* keveredése talán a másik irányban ugyanúgy megtörténhetett (Ligeti 1986: 286), bár Ligeti nem veszi figyelembe a TESz. megjegyzését az írott alak javítandó voltáról (TESz. 3: 526–527), így nem zárható ki, hogy az ómagyar kori *c* : *t* graféma hasonló alakja okozza a nyelvemlékekben a két szóalak keveredését. A WOT. Ligetire hivatkozva érinti a régi magyar szójegyzék adatának problémáját, de megemlíti a két szó alaki vegyülésének lehetőségét is (WOT. 2: 720–721). Egyes török, illetve mongol nyelvekben előfordul a

¹⁸ Ez utóbbi jelentés szerintünk mindenképpen figyelemre méltó, mert a magyar *serke* 'kása' szó a kazáni tatár *sirkä* 'penész a folyadékon' (a tatár adat: Radloff 1911: 740) fizikai megjelenéséhez hasonló is lehet. A lehetséges kapcsolatot további vizsgálatot igényel.

serte *k* hangos ingadozása, emögött pedig Ligeti egy kihalt nyelv hatását látja (Ligeti 1986: 287).

A magyarban a *t* ~ *k* megoszlásra vagy *t* > *k* változására, nyelvjárási ingadozására ld. *Szatmár* ~ *R. Szakmár* (Kiss 1995: 31), *szurtos* : *szurkos* és talán még *vastag* : *vaskos*. Ez véleményünk szerint inkább önálló magyar fejlemény. Figyelemre méltó, hogy az ÚMTsz. 5. köteténél találunk ilyen jelzést: „*szerke* ld. *serke*”, csak hogy a 4. kötetben nincs a *serke* alatt *szerke* változat. De talán vö. *szörködzik* 'vhova telepedik' (ÚMTsz. 5: 147) vagy ennek *s*- kezdetű változatával: *sörkés* 'fejtetű petéjével el-lepett'. További vizsgálatra lehet érdemes még a *sérkeszaró darázs* (ÚMTsz. 4: 877) ?? 'petetőjő'¹⁹ jelentése. A 'darázs' jelentés még az északi hantiból is adathozható (ld. az 5. táblázatot).

Az etimológiai magyarázatokban látható, hogy a kutatók megpróbálták a *serke* szót más szócsaládhoz kapcsolni, illetve más szócsaládoknak is lehetnek egyező vagy hasonló alakú származékai. A kérdés az, hogy az alaki és jelentéstani változások valóban kizárják-e az összekapcsolást. Ennek tisztázása érdekében kitérünk néhány hasonló alakú szócsalád etimológiai hátterére.

A *serke* alakváltozatoként számon tartott *szerke*, illetve *szörködzik* adatok alapján azt mondhatjuk, hogy akár török, akár uráli származás esetén lehetséges a magyarban a *sz* : *s* megoszlás. A magyarban megőrződtek olyan szavak, amelyeknek előzményeként finnugor/uráli kori szókezdő **š*- hangot feltételezünk. Ezek többségükben mind *sz* szibilánssal kezdődnek, és csak kevés példát találunk *s* kezdetű folytatásra (vö. *sün* ~ *szül* < FU **šije-le* 'sün' (UEW № 962); *segg* < FU **šäjkz* 'hátsó fél, segg' (UEW № 951); *sző* ~ *sövény* < FU **šäje* 'haj, szőr, hajfonat; fon' (UEW № 950); ld. még *szem* : *sömör*, Honti 2017: 178). Ugyanakkor elképzelhető, hogy a *szer-*, *ször-* tövek az eredeti, uráli származású szónak a maradványai (ld. lentebb).

A következőkben vizsgált hanti és manysi szavak jelentései: 'ikrázik; ikrát rak' és 'légy, légyrete'. Az adatok és az utána következő megállapítások Sipos 2003-as tanulmányából valók, de az adatok rendszerezésében némileg eltértünk tőle. Sipos megállapította, hogy a vizsgált két szócsoporthoz az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációja: nincs ismert megfe-

¹⁹ De az is felvethető, hogy népetimológiás vagy humoros forma a 'peteszóró' helyett. Hasonló összetételek (pl. *nyavalyaszaró* 'betegeskedő', 'élhetetlen, gyámoltalan', 'nagyon szegény', ÚMTsz. 4: 102) alapján azt is sejthetjük, hogy az utótag 'gyarapító, sokasító' jelentésben is elképzelhető.

lelője semmilyen más uráli nyelvből, nem párhuzamos kölcsönzés egy harmadik nyelvből, és nem a két obi-ugor nyelv egymás közti érintkezéséből adódó kölcsönzés eredménye (Sipos 2003: 169).

A Sipos által felhasznált források közül nem mindegyik választja szét a két szócsaládot, ezek adatait az alábbi táblázatban összesítettük. Az egyes alakoknál csak az alapjelentéstől nagyon eltérő jelentéseket tüntettük fel.²⁰

A manyisi szavak esetében nem egyszeri metaforikus használatról beszélhetünk, hanem két jelentéssel kell számolnunk. A hantiban az 'ikrázik, ikrát rak' és a 'légy, légypete' jelentésű szavak is összefügghetnek. A jelentések tekintetében Sipos a 'pete; petét rak' jelentést tartja elsődlegesnek. A manyisiban a N *sēri* és megfelelői állnak 'ikrázik' jelentésben, a déli hanti *sir-* 'ikrázik' adat kétnyelvűségi helyzetből következő manyisi hatásról, jelentéskölcsönzésről tanúskodik. Eredetileg az obi-ugor korban 'pete; petét rak' lehetett a jelentés, amelyből a manyisiban metaforikus névátvitellel jöhetett létre az 'ikra; ikrát rak'. Ez a hanti nyelvjárássokba jelentéskölcsönzéssel került át (Sipos 2003: 171–174).

A hanti és manyisi adatok szókezdő szibilánsai az ugor korra szabályosan *s vagy *ś hangra vezethetők vissza; ezeknek egyaránt lehet egy uráli/finnugor *ś- előzménye (vö. 3.4. fejezet). A szóbelseji -r- hang mindenhol megvan, az utána következő hangzók minden esetben különféle képzők lehetnek (igeképzők, névszóképzők). Az obi-ugor adatok magánhangzói inkább palatálisak, így indokolt, hogy palatális vokálist rekonstruáljunk legalábbis az ugor korra.

Mindez tehát még nem lenne kizáró ok, hogy a *serke* szót és az obi-ugor adatokat megpróbáljuk a finn-permi nyelvek adataihoz kapcsolni, azonban a már korábban felvetett magyar *-ke* végződés (vö. 3.3. fejezet) problematikussá teszi az egyeztetést. A magyarban a *-k-* hangnak előzménye szabályosan **-kk-*, ezt a **-kk-* folytatásaként továbbélő elemet pedig csak a mariból (pl. *šarkeñä*) és a mordvinból (pl. *šarke*) tudjuk kimutatni, amelyeknél e *-k-* elemet az UEW-ben éppen török hatással magyarázzák. Szóba jöhet még valamiféle kicsinyítő képző is (amely a törökségi nyelvekhez hasonlóan állatneveknél fordul elő), úgymint a *róka*, *fecske*, *lepke* esetében.

²⁰ Az északi hanti nyelvjárássok 'légypetével fertőzötté válik' és a kondai manyisi 'ikrázik, petézik' jelentésű adatait igei mivoltuk miatt az 'ikrázik' jelentésnél közöltük.

5. táblázat: Az 'ikrázik; ikrát rak' és 'légy, légypete' jelentésű szavak

nyelv- járás- csoport	'ikrázik, ikrát rak'		'légy, légypete'	
	hanti	manysi	hanti	manysi
déli	<i>sir-</i> (Č Kam)	<i>sēr-</i> (TJČ), <i>sērānt-</i> (TJ), <i>sjerānt-</i> (TČ)	<i>sir wojə</i> (Kr), <i>sirtə</i> (Kr), <i>sir</i> (Kr), <i>pum-sirtə-wojə</i> 'sáska' (KoP)	<i>sēri</i> (T)
keleti		<i>sēr-</i> (KU KM), <i>sāri</i> (<i>sēri</i>) (KO)	<i>sijr</i> (VT Vj), <i>sijrānt'iw</i> (V Vj)	<i>sār</i> (KO), <i>sārē-vārēp</i> (KO)
nyugati		<i>sēr-kāt-</i> (VNZ VS), <i>sēr-kānt-</i> (VNZ)		<i>ser-voārēp</i> (LM), <i>sēr-vārēp</i> (LU), <i>ser-vārēp</i> (P)
északi	<i>sīrānt-</i> 'légypetével fertőzött lesz' (Ni Š Kaz), <i>seritə-</i> 'légypetével fertőzött lesz' (O)	<i>sēri</i>	<i>seri</i> (O), <i>sīrən</i> (Ni), <i>sīrtī</i> (Kaz), <i>seri-werti-ne</i> (Sy), <i>sīrən wəjə</i> (Ni), <i>sīrən wəj</i> (Š), <i>sīrənta</i> 'darázs' (Š), <i>sirinta</i> 'darázs' (Ahl.), <i>sijrjŋga</i> 'darázs' (Ahl.)	<i>sēri-vārēp</i>

A *sērke* és a *szörködzik* változatok alapján feltételezhetjük, hogy a magyar szó eredetibb vokalizmusa semleges lehetett a zárt *ē* [e] miatt, ti. a *szörködzik* csak egy korábbi **szērkezik* alakból jöhetett létre.²¹ Ez szintén nem akadályozhatná a többnyire veláris hangrendű finn-permi adatokkal való összekapcsolást, hiszen a permi nyelvekben (udmurt *šerel* ~ *šerer*) és a számiban (*čevres*) is találunk vélhetően [e] hangot tartalmazó alakváltozatot.

²¹ A magyar *ē* és *i* semleges hangként való értelmezéséhez ld. újabban Nyirkos 2011: 177.

Az UEW által a FP **šajðr3* rekonstruktumhoz kapcsolt finn-permi szavak a mari és a mordvin kivételével nyilvánvalóan összetartoznak. A mari esetében akár elfogadhatónak tarthatnánk az EWTsch etimológiáját, miszerint a mari adatok a csuvasból származnak, erre a mari és a csuvas szókezdő *š*- egyezése, illetve a veláris hangrend adna alapot, azonban Róna-Tas megjegyzi, hogy ebben a csuvas szóban (*šárka*) a mélyhangúság viszonylag fiatal jelenség (1983: 339, vö. 12. lábjegyzet).

A mordvin példák (E *šarko*, M *šarhka* stb.) kérdésessége a szóbelseji *-k-* elem miatt merül fel. Szókezdő *š* [sʲ] mássalhangzójuknak és veláris első szótagi magánhangzójuknak köszönhetően valóban idevonhatók, az előbbit Róna-Tas is annak a bizonyítékának tartja, hogy a mordvin szó nem átvétel a törökből (Róna-Tas 1983: 339), később a WOT. kötetben ezt a gondolatot már nem találjuk. Az erza *-ko* (= ? erza *-ka*) és moksza *-ka* elem talán mégsem feltétlenül török behatás eredménye (azontúl, hogy akár lehetne szláv is), hanem egyfajta képző, amely más állatneveknél is előfordul az UEW-ben: E, M *maksa-ka* 'Maulwurf, kpot' < ?FU **maksa* 'rágcsálóféle: ?hód, ?vakond, ?hörcsög, ?patkány' (UEW № 520); E *unža-ka* 'Käfer' < U **omča* 'egy rovarfajta, bogár' (UEW № 666) – bár ezen szavak mindegyikében a képző előtt *-a-* magánhangzó szerepel, és nem valamiféle mássalhangzó után következik. Ugyanakkor a *maksaka* szó esetében más képző is járulhat a szótőhöz: *maksa-žej*; az E *unža* ~ *unža* alakok pedig önmagukban is léteznek *-ka* képző nélkül. Ezen példákból úgy látszik, az *-a-* elem talán nem kötőhang, hanem a magánhangzós tő része. Az olyan szavakban, mint az E *var-aka* 'Krähe' < U **war3* 'varjú' (UEW № 1120); E *ved'-aka* 'junge Kuh; Rind' (UEW № 1708) < FU **wet3* 'valamilyen szarvas állat' (Antal 2018), az UEW *-aka* képzőt feltételez, ez tehát bizonytalanná teszi a *-k-* mivoltának megítélését. Az erza *-(a)ka* < **-kka* képzőről és az állatnevekhez járuló más képzőkről Maticsák ír részletesebben (vö. Maticsák 2014: 101–105), nála azonban *-ko* változat nem szerepel (és így a *šarko* szó sem); a szintén egy ősi **-kka* képzőre visszavezethető *-ga*, *-ge* és *-go* képzőknél emel ki egyedül *-o* elemút (Maticsák 2014: 105–106). A mordvin szavak belsejében egy esetleges **-j-* vagy **-w-* eltűnése lehetséges.

A permi adatok a szókezdő *š*- hangjkkal (< FP/U **š*-) és rövid monoszillabizmusukkal (vö. FU **šij3-r3* 'egér' [UEW № 1006] > udm., komi *шыр*) gond nélkül illeszthetők a rendszerbe.

A finnségi nyelvek másodlagos, átszótagolásból létrejött *-v-* hangot tartalmazó adatain túl kérdéses továbbá a számi adatokban meglévő *-w-* ~ *-v-* ~ *-u-* hang eredete: *čiwros*, *čevres*, *tjiurōs* stb. Az SSA a finn szót

többek között a *koira* 'kutya' szó hangszerkezetéhez hasonlítja (SSA 3: 117), amely vagy **koj-ra* vagy **koje-ra* 'hím (fn)' uráli alakra megy vissza (UEW № 333).

A lappban nem találunk olyan esetet, amikor egy **(V)j(V)*- szekvenciának a folytatása *-w-* ~ *-v-* ~ *-u-* hang lenne, tehát emiatt újra kell gondolni a rekonstrukciót.²² Ezért valószínűbbnek tartjuk, hogy a többi finn-permi adattal összevetve egy ősi **-w-* hangot tegyünk fel a szó belsejére, így a finn-permi korra egy (a korábbi háromszótagúval szemben kétszótagú) **šewrā* (**šewra*) vagy (a finnségi nyelvek miatt indokolt) **šejra* alakot következtetünk ki.

Az előbbi, **šewrā* rekonstruktum akkor is érvényes, ha a finnségi szavakra feltett átszótagolást megfordítjuk: így a legtöbb adatban szereplő *-aiv-* hangsor az eredetibb a csak az észten és déli vepszében kimutatható *-ae-* ~ *-ai-* diftongussal szemben. Ez esetben az átszótagolás a következőképpen zajlott: **-ewra-* > **-ewar-* > **-eiwar-* > **-aiwar-*. Az észti példa talán kialakulhatott **-ew-* > **-eu-* diftongizálódással, amelyből **-eu-* > **-ei-* illabiálissá válás (vö. észti *leil* < FU **lewłz* 'lélegzet, lehelet, lélek' [UEW № 483]; *leida-* < ?FU **lewōä-* 'talál' [UEW № 481]) után az **-ei-* > **-ae-* elhasonulás következtében létrejöhetett a *saer-* tő.

Mivel az *e* vokális neutrálisnak számít, az **e* + **w* és a szóvégi *a* eredményezhet veláris hangrendet a finnségi és a mordvin adatokban. A **šewrā* rekonstrukció ugyanakkor egyrészt a permi szavak miatt indokolt (vö. PP **šerāl*), másrészt azzal az elgondolással is harmonizál, hogy a tő átkerült az őstörökbe is, ahol a PT **sirke* (< **sirVgä*, ld. WOT. 2: 720) szó palatális hangrendű. Emellett a palatális vokálisú változatot erősítik az obi-ugor adatok is, ahol az esetleges veláris *-a* végződést (hanti Š *sirānta*, Ahl. *sirinta*, Ahl. *sirjnga*) másodlagos fejleménynek tekinthetjük az eredetibb magas magánhangzójú változatokkal szemben.

A magyarban a **-j-* hanghoz hasonlóan a **-w-* is eltűnhet szó belsejében. Az obi-ugor nyelvekben a **-wC-* pozícióból is eltűnik a **-w-*, vö. manysi TJ *jūkā* ~ magyar *ük* < FU **ewkkz* 'öregasszony, nagyanya' (UEW № 139); hanti V, O *lil* ~ manysi P *läl*, So *lili* ~ magyar *lélék* < FU **lewłz* 'lélegzet, lehelet, lélek'; hanti V *jej* < U **jāwje* 'szakálluzmó, szakállmoha' (UEW № 177) stb.

²² Az idevonatkozó számi adatokból talán akkor lehetne a FP **šajðr3* rekonstruktumra következtetni, ha az **-ajð-* szekvencia **-ð-* eleme vált bilabiális [w] félhangzón keresztül [v] mássalhangzóvá, de az UEW nem ad erre vonatkozóan magyarázatot.

Törökségi–finn-permi viszonylatban az átvétel irányát tekintve elgondolkodtató a már korábban említett, Róna-Tas által felvetett kölcsönzés a finn-permiből az őstörökbe (bár a megállapítás téves rekonstrukcióból indult ki). Mivel az uráli nyelveken belül – az obi-ugor megfelelőket is ide sorolva – csupán a finn-permi nyelvekből mutatható ki a 'serke' jelentés, ez már önmagában is azt sugallja, hogy valószínűleg ez a specifikusabb jelentés lehetett a kiindulópont a kölcsönzésnél. Vagyis a finn-permi korban válhatott tágabból szűkebb értelművé a szó, amelyet aztán az őstörök átvett. Fordított folyamat, mégpedig a törökből a finn-ugorba került jövevényszó kevésbé támasztható alá az obi-ugor nyelvek eltérő alapjelentése miatt.

Hangtani alapon is jobban magyarázható a finn-permi eredet. A finn-permi korra háromféle szibilánst tesznek fel hagyományosan: *s, *š és *ś. Bárhogy is rekonstruáljuk e három szibilánst (tkp. akármilyen hangot takarnak), a *s- mai megfelelője a permi, a mordvin és a lapp nyelvekben oppozícióban áll a másik két hanggal (a permiben és a mordvinban ma is mindhárom elkülönül egymástól), tehát az ősi beszélőknek is meg kellett különböztetniük ezt a másfajta szibilánstól. Az őstörökre szókezdő helyzetben túlnyomó többségben egyféle *s- hangot tesznek fel (kevés kivételt képez a ritkán előforduló szókezdő *š-, ehhez képest a nyugati őtörök *s- > *š- későbbinek tekinthető, vö. Räsänen 1949: 179; Agyagási 2019: 55–58).

Ha a 'serke' jelentésű szó a finn-permi alapnyelvben egy *s- [s] kezdetű török szóból származna, akkor a finn-permi korban meglévő hangrendszerben minden további nélkül s- [s]²³ hanggal kellene kezdődnie az egyes mai nyelvekben is. Ugyanis számos példát látunk arra, hogy a *š- megléte nem, vagy csak kivételesen függ a soron következő vokális minőségétől, azaz a *si- hangkapcsolat nem helyettesítendő automatikusan *ši- szekvenciával (vö. k-z. S *si* ~ udm. *si* < U **sije* (**süje*) 'évgyűrű; rost, szál' [UEW № 898]; k-z. S *sim* < FP **sim3* 'rozsdá; rozsdásodik' [UEW № 1554]; udm. S *sit'* ~ k-z. S *sitan* < U **sitta* 'ürülék, szar; szűkességét végzi, szarik' [UEW № 901] stb.), vagy pedig csak szórványosan fordul elő, az egyes leánnyelvek önálló életében (még egy nyelven belül sem feltétlenül egységesen, vö. udm. S *sizil* ~ K *sizel* ~ erza *sokś* ~ *sokś* < FU **sikše* (**sükše*) 'ősz' [UEW № 899]; udm. S *sep* ~ Uf *šep* ~ erza *sepe* ~ moksa *šäpä* < FU **säppä* 'epe' [UEW № 881] stb.).

²³ Szórványosan z- is lehet a permi nyelvekben, vö. pl. a 4.4. fejezet adatait a FP **sor3* 'növényfajta, ?gabona' rekonstrukciójánál.

A másik irányból nézve viszont, mivel az őstörök és az ótörök többnyire *s (ritkán *š-) hangot ismer szó elején, a finn-permi *šewrā alakot hanghelyettesítéssel *s- kezdőhanggal venné át (vö. Németh 1928: 68; 1942: 82). Esetleg feltételezzük, hogy a palatális *šV- szekvenciát (*s- + *-jV[w]/- > *-iV-) az átvevő őstörök nyelv *siV- formának is értelmezhetné, és a diftongus második elemét (meg a félhangzót is) kivetné. Mindkét úton létrejöhetett a *siwr- > *sir- szókezdet az őstörökben. További érv a finn-permi alak eredetibb volta mellett, hogy a finnségi és a lapp adatok első szótagjában a diftongus vagy a -Vw- hangkapcsolat olyan eredeti hangalakot feltételez, amelyből a hosszú szótag kialakulhatott – szemben a törökségi adatok többségében rövid első szótagjával (vö. Clauson 1972: 850).

Az összes uráli adathoz látható többféle, különböző szerepű képző vagy pedig maga a puszta névszói tő az obi-ugor példákban (ld. az 5. táblázatot), szemben a török példák kivétel nélküli -k- elemű formáival. Így ez is arra enged következtetni, hogy a kérdéses szó uráli/finnugor alapnyelvi eredetű az uráli nyelvekben, és 'serke' jelentése miatt finn-permi jövevényszó az őstörökben.

A magyarban is meglévő 'tetűpete' jelentés fordul elő az összes finn-permi szónál. Az obi-ugor adatok és a magyar nyelvjárási szavak ettől eltérő jelentései bonyolítják a képet.

Mind a 'tetűpete', mind a 'légypete' és az ebből alakult 'ikrázik' jelentés az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalomkörhöz köthető. Bár az ide vonatkozó állatok többsége rovar, nem valamiféle rendszertani összefüggés (ízeltlábúak), hanem az [apró tojással való szaporodás] jegy jelenik meg attól függetlenül, hogy élősködőről (kártevőről, mint a légy vagy a sáska) vagy egyéb állatról (pl. hal) van-e szó. Az obi-ugor korban 'pete; petét rak' lehetett az eredetibb jelentés (vö. Sipos 2003: 171–174).

Az obi-ugor nyelvek alapján az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK → <ÁLLAT> MEGTELEPSZIK → FERTŐZÖTT változás figyelhető meg: 'nyüvessé lesz', vagyis 'légypetével fertőzött lesz'. A magyar adatokban az állati oldalhoz köthető *serke* szóalaknál csak a *szörködzik* 'vhol megtelepedik' kapcsolható ide. A magyarban a *serke* 'fejtető' jelentéséből a 'korpa <a fejbőrön>' és a *szörködzik* 'vhol megtelepedik' jelentés hasonlóságon alapuló átvitel.

Az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalomhoz kötött 'pete' → 'ikra', illetve a 'légy' megnevezésből hasonlóságon alapuló átvittel jött létre a hanti KoP *pum-sirtə-wojə* 'sáska', valamint a hanti Š *sirənta* 'da-

rázs', Ahl. *sirinta*, *sirinja* 'darázs'. Ez utóbbihoz érdekes adalék lehet a magyar *sërkeszaró darázs* is.

Ezek alapján tehát az uráli/finnugor korra 'pete; petézik' közös jelentést rekonstruálhatunk. A finn-permi szavak specifikussága és az őstörökre visszavezethető 'serke, tetűpete' jelentés azt támasztja alá, hogy a jelentésszűkülés a 'pete' → 'tetűpete' irányában már a finn-permi korban alakulhatott ki, vagy ha az uráli alapnyelvben is megvolt, akkor ott (ti. a finn-permiben) kizárólagosan a 'tetűpete' jelentés maradt meg.

Az obi-ugor 'ikra; ikrázik', ill. 'légy, légypete' jelentésű szavak egyaránt közel állnak alakilag és jelentéstanilag is a *serke* szóhoz. A magyarban a *sërkeszaró darázs* 'petető darázs' kifejezés *serke*- eleme őrizheti az ősi, ugor kori jelentéssjegyet, amely így talán kapcsolatot mutat az obi-ugor nyelvi megfelelőekkel.

Az eddigi török származtatást némileg átértékelve úgy véljük, hogy az ősmagyarban még meglehetősen az ugor korból öröklött megfelelő, de a nyugati őstörökkel való érintkezés során átvette a finn-permiből kölcsönzött török szót. Ez az ősmagyar korban az alaki és jelentéstanilag közelség miatt a magyarban meglévő ugor örökségre hathatott, vagy akár ki is szoríthatta az eredetibb alakot. Így jöhetett létre mind a 'serke, tetűpete' jelentés, mind a *serke* szóalak és változatai. A *szer-*, *ször-* tövet tartalmazó szavak talán épp az eredeti uráli szó maradványait őrzik – a török jövevényszó által besugárzott képzős formában. A *ször-* alak *ö* vokálisa az ómagyar *ë* > *ö* labializáción kívül ráadásul a fentebb rekonstruált FU *šewrз *-ew- hangkapcsolatából is fejlődhetett *-ew- > *-eü- > -ö- változás útján.

6. táblázat: Az újonnan rekonstruált FU *šewr3 'pete; petézik'

	hangalak	jelentés
ugor	*šewr3 ~ *šewr3	'pete; petét rak <vhova>'
? ősmagyar	I. < Ug *šewr3 ~ *šewr3 II. finn-permi *šewrā → őstörök *širVgū > nyugati ótörök *širke > *širkä → ösm. *širkä ~ *šerkä	'pete; petét rak <vhova>' 'tetüpete'
? magyar	I. 1. ? szerke 3. szörködzik (< *szörkëzik) II. 1. serke, sërke, sörke, sörkü, sörte; 2. sërkeszaró : sërkeszaró darázs; 4. sörkés; 5. serke, sërkehaju	1. 'tetüpete; fejtetü petéje' 2. ? 'petetető' 3. 'vhova telepedik' 4. 'fejtetü petéjével ellepett' 5. 'korpa <fejbőrön>', 'korpás hajú'
obi-ugor	*š(w)r3	'pete; petét rak'
manysi	1. TČ šer-, TJ šeränt-, TČ šjeränt-, KU, KM šer-, KO säri (šeri), VNZ, VS šerkät-, VNZ šerkänt-; 2. T šeri, KO sär, KO šäre- värëp, LM ser-voärëp, LU šer-värëp, P ser-värëp, [É] šeri-värëp; 3. [É] šeri	1. 'ikrázik; ikrát rak' 2. 'légy, légypete' 3. 'ikra, pete'
hanti	1. Č, Kam šir-; 2. Kr širtä, šir, VT, Vj šjr, V, Vj šjrah'tiw, O šeri, Ni širän, Kaz širtī, Sy seri-werti-ne, Ni širän wojə, Š širän woj; 3. Ni, Š, Kaz širänt-, O šeritä-; 4. KoP pum-širtä-wojə 'sáska'; 5. Š širänta, Ahl. širinta, Ahl. širjnga	1. 'ikrázik; ikrát rak' 2. 'légy, légypete' 3. 'légypetével fertőzött lesz' 4. 'sáska' 5. 'darázs'
finn-permi	*šewrā (*šewra) ~ *šejra	'serke, tetüpete'
őspermi	PP *šeräl > *šeral ~ šerel	'Nisse'
komi-zürjén	S šeral, Lu šerol, V šerov	'Nisse'
komi-permják	šerəv, PO šerəl	'Nisse'

udmurt	S, G <i>šerel</i> , M, Uf, J <i>šerer</i>	'Nisse'
ósmari	I. ? ócsuvas * <i>širkä</i> → PMa * <i>šorje-ń3</i> ²⁴	'Nisse'
	II. FP > PMa * <i>šorje-ń3</i>	
mari	I. ? / II. 1. <i>šarkeñə</i> , <i>šarkeñće</i> ; 2. <i>šorkencə</i> , <i>šarkince</i> ; B, Bjp, M, UJ, CÜ <i>šaryñže</i> , B <i>šaryñže</i> , BJ <i>šaryñže</i> , UP <i>šaryñžə</i> , CK, Č <i>šoryñže</i> , JT <i>šoryñze</i> , JO <i>šaryñze</i> , JP V <i>šaryñze</i> , K <i>šaryñə</i>	1. 'Lausei'; 2. 'Nisse'
erza	1. <i>šarko</i> , <i>сярко</i> ; 2. <i>сярков</i>	1. 'Nisse; serke, tetüpete' 2. 'serkés, serkével borított, tetves'
moksa	<i>šarhka</i> , <i>šarka</i>	'Nisse; serke, tetüpete'
számi	1. L <i>tjiurōs</i> , Not <i>čevres</i> , Kld <i>čivrēs</i> , T <i>čuvres</i> ; 2. N <i>čiwros</i>	1. 'junge Läuse, Nisse, Lauseier' 2. 'the young of lice, young lice'
közfinn	* <i>šajra</i> ²⁵ ~ * <i>šewra</i>	' <i>täin muna</i> ; Nisse'
észt	<i>saeras</i> , <i>saere</i>	'Nisse'
vót	<i>saivēr</i>	' <i>täin muna</i> '
vepsze	<i>saivar</i> , E <i>sairud</i>	' <i>täin muna</i> '
izsór	<i>saivar</i>	' <i>täin muna</i> '
karél	<i>saivar</i> , <i>tšaivoi</i> , lúd <i>saivar</i>	' <i>täin muna</i> '
finn	<i>saivar</i> , <i>saivara</i>	'Nisse'

4.2. A *serke* 'kása, pép' csoportja

Szemantikailag nem illik az előbbieken vázolt képbe a 'kása, pép' jelentésű magyar *serke*, valamint ennek változatai, amelyeket így el kell különítenünk a 'tetüpete' jelentésű adatoktól. A magyar szóeleji *s-* ~ *sz-* < FU **ś-* tekintetében a magyar *serke* 'kása, pép', a *sërkeleves*, *sërkeleves* ~ *sërkelevēs* 'búzadarából készített leves' és a *sörkefű* 'gyenge minőségű szénát adó fűfajta' (ÚMTsz. 4: 877) szavaknak a ?FW **šure* 'durva kása, pép' rekonstrukciójához való kapcsolása a következő problémákat veti fel: honnan származik a magyar szó *-ke* végződése, illetve a vokálisok egyeztetetők-e a rokon nyelvi megfelelőkével?

Mivel a leánynyelvi adatok egy része képzővel ellátottnak tűnik (mari *-aš*, *-aš*, vö. EWTsch 267–268; észt *-us*, *-mad*; karél *-ma*; finn *-us*, *-mo*,

²⁴ EWTsch 222.

²⁵ SSA 3: 117.

-ma, vö. SSA 202–203), a magyarra is valamiféle képzőt feltételezhetünk: vö. *szál-ka* (TESz. 3: 660), *tő-ke* (TESz. 3: 957), *tó-ka* 'kis tó, pocsolya' (TESz. 3: 928, 933) stb.

Palatális hangrend még a mariban jelentkezik mindhárom idevont példában, itt az UEW is egy eredetibb *-u- hangot tesz fel az első szótagban (amely így később hangrendi váltást eredményezett a teljes szóban: *šuraš > šūraš > šüräš). Az EWTsch szerint azonban a mari alapalak *šüri-kš, amely így teljesen palatális hangrendűnek mondható (EWTsch 267).

Az UEW által elvetett komi-zürjén szavakat – amelyeket mi jelentés-tani szempontból mégis elfogadhatónak tartunk – hangtanilag is ide vonhatjuk a szókezdő *ś- > ś- megfelelés miatt. Továbbá azt is fontos kiemelni, hogy a balti finn nyelvek szavai hangalakilag egybeesnek a *suur* ~ *suuri* tövekkel (ld. 3.2. fejezet), ezt azonban tekinthetjük homonimának is. Ebben az esetben talán a közfinn *suuri szó hosszú első magánhangzója hathatott egy feltételezett *suri alakra, amely az -u- hangzó megnyúlását eredményezhette. Finniségi oldalról azonban pontosan ez az azonosalakúság teszi bizonytalaná a finn, karél és észti szavak etimológiáját.

A vokálisokat illetően a finn-permi nyelvek adatai a marin kívül veláris hangrendűek, míg a magyar adatok inkább a semleges *ë* és a labiális palatális *ö* hangot tartalmazzák (*ë* > *ö*). Az *ë* hang semlegességén túl az egyeztetés azért nem lehetetlen, mert más szócsaládoknál is találhatunk hangrendi ingadozást a rokon nyelvi megfelelők és a magyar között, pl. *völgy* < U *wadkz 'kis folyó, folyókanyarulat, két kanyar közti folyósza-kasz' (UEW № 1104); *hölgy* < FU *kadwz 'nőstény' (UEW № 222); *hím* < U *koj-mz (koje-mz) 'férfi, ember' (UEW № 332).

A FW *šora '(gabona)mag' és a FW *šure 'kása, (durva v. finom) dara, pép' alapalakokhoz kapcsolható leánynyelvi adatok, valamint a magyar *serke*, *sörkefű* stb. esetében nem minden nyelvnél látunk közös szemantikai mozzanatot. Azon túlmenően, hogy a legtöbb rokon nyelvi szónak van 'kása, dara, pép' jelentése, a mordvin nyelvekből csak a 'gabona' jelentés mutatható ki. A 'kása' jelentést tehát a 'mag, gabona' jelentésnek kell megelőznie, mivel az előbbi már egy feldolgozása a növényi terménynek. A magyar szavak egyértelműen már az ételre utalnak, kivéve a *sörkefű* szót (ld. lentebb). Mivel az obi-ugor nyelvekből nincs adatunk, nem állapítható meg pontosan ugor kori jelentés.

A komi-zürjén esetében bár a *šura-rok* 'dara, tkp. kiszáradt kása' szóösszetétel ugyan jelentés-tanilag magyarázható lenne a 'kiszáradt' szó-

elemmel, és így kizárható lenne az idetartozása, de az önállóan is adathozható 'száraz sütemény', ill. 'tejben áztatott árpalepény' ('сушеные пироги, шаньги, приготовленные из ячневой крупы на молоке') jelentései miatt indokoltabb ennek a fordítottja. Az önálló *šura* szó egyrészt itt egyaránt jelöl 'tejben áztatott' és 'száraz' süteményféléket, tehát nem feltétlenül a *šur-* 'черстветь, зачерстветь, затвердеть' igéből képzett szó (amelynek előzménye a FU *šar3-* '(meg)szárit, szárad' [UEW № 939]), hanem eltérő eredetű szó, amely így a *rok* 'kása' szóval társulva eredményezett 'dara' jelentést. Így a *šura-rok* 'dara, tkp. dara-kása' jelentésű. A 'lepény, sütemény' téztaféléként könnyen kapcsolható a 'pép, gríz' jelentéshez, hiszen összetételükben és állagukban (sütés nélkül) hasonlóak. Így Kalima és A. Kövesi felvetését elfogadva azonos eredetűnek tarthatjuk az ide sorolt uráli/finnugor szavakkal.

A mari szavak a 'kása', 'dara', 'gríz', 'pép' stb. jelentéseken túl a 'gabona' jelentéshez is kapcsolódnak a konkrétabb 'árpakása' és 'árpagyöngy' jelentéssel. A 'leves', ill. 'káposztaleves' ezekhez képest későbbi fejlemény lehet, a 'kása' → 'leves' között metaforikus érintkezés van: mind a kását, mind a levest főzik, állaguk is lehet hasonló stb. A [káposztából készült] szemantikai jegy már jelentésszűkülés eredménye az U, M és B nyelvjárásokban, és mindig egyszerre fordul elő a 'leves' jelentéssel. E nyelvjárásokban pedig a 'kása' jelentés alapvetően hiányzik.²⁶

Az észten, a karélban és a finnben egyaránt jelentkezik a 'kása' jelentés. Itt is későbbi fejlemény lehet a 'reggeli'. Az 'állatok számára készített takarmány-kiegészítő lisztes ital' szintén egy mellékjelentés, együtt szerepel a 'reggeli' jelentéssel az észten. A lisztes ital és a rántás fizikailag is hasonló – a 'rántás' jelentés adathozható a finnből. A jelentések a legtöbb esetben németül vannak megadva, a német *Graupen* 'árpakása, árpagyöngy' is (finn *suurimo, suurima* 'Graupen', karél *šuurima, suurima* 'Graupen'); a *Grütze* szintén jelenthet 'árpagyöngy'-öt is (észti *suurmad* 'Grütze'). A már említett erza és moksa szavak kizárólagos 'gabona' jelentése mellett a karélban találunk még 'héjas gabona' jelentést.

Ezek a gabonára utaló jelentéscsoportok is alátámasztják azt a felvetést, hogy esetleg az eredetibb jelentés 'gabona' lehetett, ugyanakkor már az

²⁶ További érdekesség, hogy a mariban a 'dara' mellett a legtöbb nyelvjárásban kialakult a hasonló 'hódara, hókása' jelentés, vagyis időjárási jelenségre is használatossá vált. Ez az összefüggés eleve megvan az itt németül megadott 'Grieß' jelentésben, amelynek magyar megfelelője 'hódara', illetve a magyarban is használatos a [kásás] jegy a hó állagára.

uráli korban létezhetett párhuzamosan a 'gabonakása', 'búzadarából készített leves' is, amelyből levezethető az általánosabb 'kása, dara, pép' és a szűkebb *'reggeli kása' → 'reggeli' stb. (másodlagosan pedig 'hódara'), illetve a 'leves' (másodlagosan 'káposztaleves'). A gabonaféle termése és az ennek felhasználásával készített étel szemantikai összefüggésére van példa az indoeurópai nyelvekből, sőt az sem zárható ki, hogy az uráli nyelvek jelentésváltozásaira is hatással lehettek.²⁷ A magyar *sörkefű* szóösszetételnek a 'gyenge minőségű szénát adó fűfajta' jelentése a gabonamaggal úgy függ össze, hogy a termény és maga a teljes növény ugyanazzal a szóval is megnevezhető (erről, ill. a gabona és a fűfélék kapcsolatáról ld. részletesen a 4.4. fejezetben). Ez a magyarban egy szemantikai reliktumnak tekinthető, mely a 'dara', 'kása', 'leves' jelentést megelőző állapotot őrizheti.

7. táblázat: A FU **šbre* 'mag (gabonamag, fűmag)' → 'durva kása, pép'

	hangalak	jelentés
? magyar	1. <i>serke</i> ; 2. <i>sërkeleves, sërkeleves ~ sërkelevés</i> ; 3. <i>sörke : sörkefű</i>	1. 'kása, pép' 2. 'búzadarából készített leves' 3. 'gyenge minőségű szénát adó fűfajta'
komi-zürjén	1. <i>šura : šura-rok</i> ; 2. <i>šura</i>	1. 'Grütze' 2. 'сушенные пироги, шаньги, приготовленные из ячневой крупы на молоке'
ősmari mari	*šuri-kš²⁸ 1. KB <i>šarāš</i> ; 2., 3. U, M, B <i>šürö</i> ; 1., 4. B <i>šūraš</i> , lit. <i>šūraš</i> , b. <i>šarāš</i> ; P, B <i>šūrāš</i> , M <i>šūrāš</i> , MK <i>šūrāš</i> , U, CÜ <i>šūraš</i> , CK <i>šūrakš</i> , Č <i>šūrākš</i> , JT <i>šūrākš</i> , JO, V <i>šūrākš</i> , K <i>šarāš</i>	'kása, pép' 1. 'Grieß, Graupe, Grütze, Brei' 2. 'Suppe' 3. 'Kohlsuppe' 4. 'Grieß, kleiner Hagel'
erza	<i>šuro</i>	'Korn, Getreide'
moksa	<i>šora</i>	'Korn, Getreide'
? közfinn	*suri > *suuri	'kása, pép'

²⁷ Az idézhető alakok a **k̑er*-², **k̑erə*-, **k̑rē*- 'to grow | wachsen; wachsen machen, nähren' rekonstrukciójához köthetők. A leánynyelvi adatok közül most a litván és az óporoszt idézzük csak a finnségi nyelvekkel való lehetséges kapcsolat jövőbeli vizsgálatá végett, pl. ópor. *sermen*, lit. *šermens* (tsz. *šermenys*) 'Begräbnismahl', litván *šeriu*, *šerti* 'feed', *pāšaras* 'food' (Lubotsky 2007: 1705).

²⁸ EWTsch 267. Itt a jelentést a szótár nem adja meg.

? észt	1. <i>suurmad</i> ; 2. <i>suurus</i>	1. 'Grütze' 2. 'Früstück [sic], Zukost (Mehltrank) des Viehes zum Heu und Stroh'
? karél	<i>šuurima</i> , <i>suurima</i>	'suurimo, ryyni; Graupen, Grieb, (geschältes) Korn'
? finn	1. <i>suurimo</i> , <i>suurima</i> ; 2. <i>suurus</i>	1. 'Graupen; Grieb' 2. 'Mehlschwitze, Einbrenne, Frühstück'

4.3. A *csíra* és *sarjú* csoportja

A rokon nyelvi megfelelők alapján a további vizsgálat alá vetendő a magyar *csíra* és *sarjú*. A *csíra* és a *sarjú* olyan származékok lehetnek, amelyekben a képzők úgy zárták le a tövet, hogy az elszigetelődött, és abszolút tőként nem maradt nyoma, mert lexikalizálódott származékai relatív tövé tették (Benkő 1984: 106, 159). Először a releváns történeti és nyelvjárási adataikat tekintjük át alaktani²⁹ és jelentéstani szempontból.

A *csíra* esetében a történeti adatok közül az első a bizonytalan, 1400-ból való *Chira* személynév. Véleményünk szerint személynévi használata miatt elképzelhető a hasonló alakú szláv *csira* 'hermafrodita; meddő tehén; pendelyben járó kisgyerek' jövevényszó személynévi használata is, de ekkor ez lenne az első előfordulás az amúgy a 18. századból adatszóra (ld. TESz. 1: 538). További adatok (TESz. 1: 539; EWUng. 219): ? 1522: *Chýras* szn., 1577 k.: *kj chýraznak*, 1590: *cziraia*, 1604: *cziras*, ezek helyesírástörténeti okok miatt *c*-vel és *cs*-vel is olvashatók. A szókezdő hang szempontjából egyértelmű alakok csak a 18. századtól idézhetők: 1783: *tsirja*, 1784: *tsirka*, 1792: *tsire*, 1795 k.: *tzirka*, 1797: *tsirázot*, 1838: *céra*. Az 1769-ből való *csirág* régi téves olvasat eredménye lehet a *csirák* alakból, ám véleményünk szerint a *virág* szó alaki besugárzása is szóba jöhet, de a mai nyelvjárási adatokból mégis idézhető adat két külön vidékről (ÚMTsz. 1: 855).

Az 1783-as személyragos alak töve *csir-* lehet, az 1784-ből és 1795 körülről való adatok származékok, talán *-ka* képzővel jöttek létre. Az 1792-es adat hangrendje kiegyenlítődéssel palatálissá vált (vö. az UEW magyarozatát az eredeti palatális hangrendről). Az első szótagi *i* nyúlása hangsúlyos helyzetből és a következő *-r* nyújtó hatásából is adódhat. A *csíra* szóvégi helyzetű *-a*, *-ka* végződését kicsinyítő képzőnek tartják –

²⁹ Nem jelöljük a hangok egyes vidékeken némileg nyiltabb vagy zártabb realizációját az ÚMTsz.-ből és a MNyA.-ból közölt adatokban.

az EWUng. az előbbi esetében az (elhomályosult) személyragos alak lehetőségét is megengedi. Az 1783-as *tsirja* alakot vö. a MNyA. 79. és 80. térképlapján 'perje' és 'tarack' jelentésben a romániai Magyar-megyéről adatolt, a megjegyzésben teljesen bizonytalannak ítélt *csir* szóval. Valamint ld. még *csír* 'gabonaszem, krumpli, hagyma stb. csírája, hajtása' (ÚMTsz. 1: 855).

További nyelvjárási alakok (ÚMTsz. 1: 855–856, 859, 861–862) azonban újabb származékokkal bonyolítják az eddig is tarka képet: a *cëra*, *cira*, *cire*, *csira* 'répafélék csomóban levágott levele' (vö. *sarjú* 1802: 'szedés, nyesés után újra kisarjadó <növényi hajtás>'), 'csalamádé'; *csírka*, *csírka* 'rügy' (vö. a *serke* 'rügy' szóval a 3.2. és a 4.1. fejezetben). A répalevéllel összefüggő adatok lokálisan kötöttek, kizárólag a dunántúli nyelvjárásokban fordulnak elő: az Őrvidéken kívül a Balaton-tól északra, a Közép-Dunántúlon.

Igei származékai: *csíráz*; *csíroz* '<burgonya> csíráz', *csíroznyi*; *csírozstat* 'csíráztat'; *csírzik* 'csírázik'; *ki-*, *megcsírzik*, *kicsírzott*; *csírásull* 'csírázik'; *cërázik*, *cirázik*, *csírádzik*, *cirádzik*; *csírkáz* '<burgonyacsírat> leszed'; *csírkázik* 'csírázik', *csírkáztat* 'csíráztat'.

Az alakváltozatok magyarázata összetett. A szókezdő *cs-* > *c-* változásra nem idézünk példát – túlságosan távolra vezetne rendszertörténeti és nyelvföldrajzi elemzése, de az ÚMTsz. első kötetének adatait fellelőzve számos példát találunk rá. A *cërázik* adatban az *i* > *ë* ómagyar kori nyíltabbá válással jöhetett létre.

Ugyancsak nehézségbe ütközik a *tő* és a *toldalékok* elkülönítése. Az *-a* és a *-ka* végződést mutató alakváltozatok azt a benyomást keltik, hogy ezek egyaránt egy *csir*-féle *tő* származékai. Ezt erősíti meg az, hogy létezik a *csírzik* és a R. *tsirja* alak, illetve a *csír* tőszó. Ugyanakkor az előbbi egy **csírozik*-féle formából egyszerűen a kétnyíltszótagos tendencia révén is létrejöhetett. Ezzel szemben a *csírázik* alakból a második hang hosszúsága miatt ez nem történhetett meg, ám ekkor az *á* : *-ázik* és az *o* : *-ozik* nem függhet össze.

Emiatt azt feltételezhetjük, hogy az igei formák a *csir*-tőből többféle denominális igeképzővel jöttek létre: *-oz(ik)*: *csírozik*, *csíroztat*, *csíroznyi* és *csíra* : *csírázik* – de ez utóbbi talán *-áz(ik)* képzőt is mutathat. Ez az *-áz(ik)* képző követheti a *-ka* képzővel formált alakokat, néhány esetben képzőbokkal alakult a szó. Számolhatunk még az egyszerű *-z(ik)* képzővel is: *csírzik* (a képzőkre ld. Janurik 2009: 158, 186, 195). A *-z*-intervokális helyzetben affrikálódhat *-dz-* hanggá, ez csak a Dunán inneni vidékeken mutatkozik meg az adatainkban.

Meglátásunk szerint a *csíra* szó végén megfigyelhető *-a* akár *-ay* ~ *-aβ* ~ *-oγ* ~ *-oβ* előzményre mutató névszói vagy melléknévi igenévi képzés névszói jelentésű származékának lexikalizálódott alakja is lehet (Benkő 1992/2003: 293). A magyar és részben az obi-ugor adatok (pl. *šark*, *šírka*) visszamehetnek **-rk-* hangkapcsolatra, hiszen ennek mindhárom nyelvben vannak olyan folytatásai, amelyekben *-r-* figyelhető meg (több, második elemében *-k-*t tartalmazó mássalhangzócsoport példája is idézhető). Ekkor viszont a *-k-* elemet mutató adatokban ez képzői szerepű része a szóalaknak.

A másik összevetésre javasolt szócsalád a *sarj* szóhoz tartozik (TESz. 3: 491–492; EWUng. 1306–1307): a *sarj* 'fiatal növényi hajtás' alapszó csak 1600 körül jelentkezik először, megelőzik viszont a származékai. További adatok: 1792: *Sarj* – a forrás 'étek neme' jelentést ad meg –, 1797 k./1805: *sarjaival*, 1805: *sarny*. A *sarj* elvonás a *sarj*ú alakból, e tő pedig a *borj*ú : *borja* típusú, azaz a szóvégi *ú*-t *a*-val váltakoztató típusba tartozik (Ligeti ezt a típust véghangzóhiányos töveknek nevezi, 1986: 201).

Az első adat bizonytalan: 1364: *Sarnyapathaka* és 1480: *Sarnyo* jelentése 'fiatal hajtás' vagy 'fiatal hajtással borított terület' lehetett. A következő adat 1533-ból való, „*Surnia* azaz első sakal” 'serkedő szakáll' jelentésű; 1557: *sariu* 'másodkaszálású széna', 1589: *sareath*, 1696–1831: *sargyut*, 1760 *sarny*ú tartó helyeket, 1788: *Sarnyu*, 1838: *sargyi*; *saré*, *sari*, *surnyó*. Továbbá a *sarj*ú mint 'tarló' megjelölés is (Gl. 606) említhető. Az 'utód, gyerek' csak az 1887-es adatnál jelentkezik. Melléknévi jelentésben 1802: 'szedés, nyesés után újra kisarjadó <növényi hajtás>', 1818: 'másodszerű <termés>', 1879/1904: 'fiatal, serdülő <személy>'.

Figyelmet érdemelnek még a következő származékok: 1369: ? *Sarang*, 1652: *sereng* 'másodkaszálású széna', 1874: *sering*, 1792: „*sarj*angozik: újra ki-farjazik”, 1832: „*Sarang* ki serdült tsemete veszsző szál”, 1787: „*szerjedező* vereses bajuszu”,³⁰ 1842: *serengél* 'sarj'ú'. Az etimológiai szótárak magyarázatai szerint a *sarj*ú szó beletartozik a hangutánzó-hangfestő eredetű *sorol*, illetőleg *serít*, *serdül*, *sürög*, *sűrű* stb. igen terebélyes szócsaládjába (a *sűrű* azonban a WOT. szerint vitatott török eredetű, WOT. 2: 749–751). A *sarj*ú pedig elhomályosult melléknévi igenév, amelynek feltehető alapszava a *sor* – voltaképpen a *sűrű*

³⁰ Az 1787-es *szerjedező* alakban egyedülként megfigyelhető *s-* : *sz-* megfelelés elszigeteltsége és kései jelentkezése miatt nem biztos, hogy a szó ide tartozik, és talán a *szór* és a *szerjeteges* 'szeles, szeleburdi' (ÚMTsz. 5: 147) hatásával lehet dolgunk.

szó veláris változata lenne. A hangrendi párhuzam nemcsak a *sereng* ~ *sarang* esetében jelentkezik.

A *sarang* szó 'növény fiatal hajtása' csupán néhány településről adathozható (Ikafalva, Kopács, ld. ÚMTsz. 4: 819). A *sereng* 'utoljára kaszált fű' jelentésben a MNyA. 85. számú térképlapján három helyen adathozható az általánosan elterjedt *sarjú* alakváltozataival szemben: Nyitra vidékén Barslédec, Nagyhind, Palást községekből. A *sering*, *sereng* ~ *serëng* csak két településen fordul elő 'kukorica fattyúhajtása' jelentésben (MNyA. 39. lap: Ipolytölgyes, Tolmács). A *sereng* szó szűk területi kötöttsége véleményünk szerint erősen lecsökkenti szerepét a nyelvtörténeti értékelésben, és így abban, hogy a *serít* stb. szócsaládhoz kapcsoljuk.

A *sarjú* szó nyelvjárási alakjai a következők (ÚMTsz. 4: 827): *sargyi*, *sargyu*, *sargyú*, *sari*, *sarnyu*, *sarnyú*, *sargya*, *saru*, *sórgyu*, *sarju* 'sarjúhajtás', 'második vagy harmadik kaszálású széna'.³¹ A 'sarjúhajtás' és a 'másodkaszálású széna' jelentések a magyar nyelvterület egészéről adathozhatók.

A szócsaládnak vannak további tagjai, amelyeket az etimológiai szótárak önálló szócikkekben vesznek fel. Ezek a szavak az 1533-as *Surnia* többesjei magánhangzójával mutatnak rokonságot. Ilyen alakok: 1897: „*surgyé*: kamasz” és 1565: „más termő *surián* fiatalok nőnek”, „az ő *surián* ágajj” 'növény, sarjadó | fiatal', 1696 u.: *surgyán*, 1787: *surjángok* gr. 'fiatal hajtás', 1815: *súrjánya* gr. 'bozót', 1878: „erdők *surjákin*” 'bokor, bokros hely' (TESz. 3: 619, 619–620; EWUng. 1369). További jelentések: 1835: 'gyom, giz-gaz', 1837: 'karcsú, vékony', 1839: 'fiatal erdő'.

A nyelvjárási szavak közül ide tartozhat a *surjánbandi*, *surák*, *surgyé* 'serdülő fiú, siheder', és a *surgyán*, *surján* 'serdülőkorú <fiú>' gúnyos megnevezés – a további alakjaival: *surjánbandi*, *surgyánka*, *surjáng* 'karcsú, nyúlánk <legény>' (ÚMTsz. 4: 981, 982, 983). E jelentés hiányzik a Dunántúlon, a Balaton vonalától északnyugatra, a Felvidéken és a Délvidéken.

A 'sarjúhajtás' jelentésű szó a nyelvterület nagy részén jelentkezik, ezzel szemben a 'fattyúhajtás, vessző' jelentés megáll a Tisza vonalánál. Ahol nem fordul elő, ott talán a N. *csimota*, *csihatag* szó gátolja a származék e jelentésben való terjedését. Érdekes viszont, hogy a 'serdülő fiú, legény', 'utód' jelentésű származékok a Dunántúltól a székely nyelvjárá-

³¹ Érdekes, hogy az utóbbi jelentésével előtaggá vált több összetételben, amelyek a gazdálkodásban második vagy egy éven belüli újbóli terméssel, termeléssel kapcsolatosak.

si régióig elterjedtek. Úgy véljük, e jelentés talán több nyelvjárásban egymástól függetlenül alakulhatott ki, erre utalhatnak az eltérő képzők és végződések.

A *surja, sorják, surják, súrja* 'kivágott fa tövéből sarjadó hajtás, fiatal cserje', 'fiatal bokrokkal, fák tövéből sarjadó hajtásokkal sűrűn benőtt terület'; a *surjadék* 'fiatal fa vagy cserje' is ide tartozhat. A *surján* nemcsak emberre vonatkozatható: *surnyány* 'új telepítésű, fiatal <erdő>', *surjamba* 'sűrű erdő', *surjány* 'bokor', *surján* 'gaz, gyom' (vö. *csir* 'perje, tarack'), *súrjány* 'sarjúvirág' és 'félreeső rész, terület', ? *surján* 'szövevény'; *surjáng* 'fa tövéből növvő vessző, fattyúhajtás' és 'hajlékony vessző', *surnyó, surnyók* 'fa tövéből növvő vessző, fattyúhajtás', *surnyózik* 'sarjadzik'. További származékok: *surjángos* 'bokrokkal sűrűn benőtt <terület>', *surjángosa* 'bokor, bozót sűrűje', *surjános* 'fiatal fákból álló sűrű erdő', *surjás* 'fiatal hajtásokkal sűrűn benőtt <bozót, cserjés>' és 'fiatal fákból álló sűrű erdő' (ÚMTsz. 4: 982–983).

Véleményünk szerint a *sarjú* – és ezzel a *surja* – szónak a *sor, szer* stb. amúgy is túlságosan terhelt szócsaládhoz tartozása kérdéses. A rokonítás alapján elvárható, központi helyzetet elfoglaló *o*-s adatok igen csekély számát tudjuk érvként felhozni. Nem világos a *sor* és így a *sarj* mögött álló feltételezett onomatopoetikus háttér, valamint a hangtani összekapcsolásnak is vannak részletes kidolgozottságot nélkülöző részei. A kis területre korlátozódó *sarang, sereng, surjáng* szavak végén a *-g* inetimologikus járulékhang is lehet (ld. Nyirkos 1987: 56). Ezek a szavak szintén alkalmasak lehetnek arra, hogy a konkrét növényi vesszőt jelölő szó általánosan egy vesszőkből álló terület megnevezésévé váljék.³²

A *sarjú* és a *surja* adatokban gazdag és sokféle származékot felmutató családja kétségkívül összetartozik, amint azt a jelentések egyértelműen bizonyítják. Néhány képzővel ellátott alak könnyen felismerhető: a *sorják, surják, surák, surnyók* a *-k* képzővel jött létre, a *surjás* az *-s* melléknévképzőből főnevesült alak. Képzőbokor lehet a *surjadék, surjángos* szavak végén.

³² A *sarang, sereng* 'fattyúhajtás' mellé párhuzamként hozható az N. *ugorhajtás* mint az *ugarhajtás* 'a szőlő fattyúhajtása' alakváltozata (ÚMTsz. 5: 536). Ez felveti azt a kérdést is, hogy az előbbiek talán *saranghajtás, serenghajtás* szerkezetből rövidültek, és az előtagoknak jelzői szerepe is lehetett: a területet (ugar) lefedő jelentésben állhatnak. Ez a fordított viszony (ha elsődlegesen területre vonatkozott, majd abból jött létre a 'fattyúhajtás' jelentés) pedig elbizonytalaníthatja a *sereng* és a *sarang* etimológiai összekötését a *sarjú* szóval.

A *surja* : *surján* alakokra valószínűleg elsősorban a hasonló jelentésű *burján* besugárzása és a többi *-án* végződésű növénynév (pl. *csalán*, *gyertyán*, *lestyán* stb.) hathatott. De talán az első szótagi zárt magánhangzó is közrejátszhatott a *burján* szó hangalakjánál. A hasonló végzések képzőként is realizálódhatnak a beszélők tudatában (Hadrovics 1992: 121). Ezután a *surján* alak az érezhetően összetartozó szavak küllönféle alakjait is befolyásolhatta. A 'vessző, fattyúhajtás', 'bokros, bozótos', 'sűrű erdő' jelentésű szavak kizárólag a Dunától keletre eső vidékeken fordulnak elő.

A magyar hangtörténetben az *-r-* hangnak *j* elemmel való bővülése nem ismeretlen jelenség (B. Lőrinczy 1979: 56–57). Valószínűleg a kései ómagyar kori előzményeiből kialakult nyelvjárási folytatása az *explózív gy-zés* és *ty-zés*. Az *-rj-* > *-rny-*, *-rgy-* változás is ismert (Fodor 2003: 338–339). Figyelemre méltó, hogy az *-rgy-* alakváltozatok dunántúli kötöttségűek. Am a 'másodkaszálású széna' jelentésben az *-rj-* a Kisalföldön és az Alföldön mutatkozik meg, a palóc és ezzel érintkező vidéken e szóban *-rny-* látható (vö. Fodor 2003: 338–339). Azonban a 'sarjúhajtás' jelentésben az Alföldön az *-rj-* helyett már *-rny-* alakváltozat található. Nehéz megítélni, hogy ebben az esetben egy alaki tájszó került-e át belső érintkezés révén az *-rny-* mássalhangzókapcsolatot eddig kevésbé mutató nyelvjárásba, vagy éppen analogikus úton való terjedését figyelhetjük-e meg az *-rj-* > *-rny-* változásnak.

A szóvégi *-i*, *-é*, *-a*, *-ó*, *-ú* a diftongus hasadásának (különböző változatokban eltérő irányú változásának) eredménye. Lehet folyamatos melléknévi igenévképzői szerepű (Benkő 1992/2003: 293), de akár az eredetét tekintve ezzel összefüggő *-ó ~ -ú* főnév- vagy melléknévképző jelene is feltehető (Szegfű 1991: 206). Ezek akár szófajváltással is alakulhattak. A szóvégi hangok hasadása talán összefügg rendszertörténetileg a *ganaj*, *taraj*, *paraj*, *karaj* : *gané(j)*, *taré(j)*, *paré(j)*, *karé(j)* stb. szavak végződésének történeti változásaival is.

A palatális hangrend egyedül a *sarang* : *sereng/sering* és *sarjadzik* származékoknál mutatható ki, ezek hangrendjének váltását nem lehetetlen megmagyarázni. Talán *sari* vagy *saré* lehetett a kiindulási alap, amely idővel hangrendi kiegyenlítődésen ment keresztül. Így csupán inkább látszólagos az etimológiai hasonlóság a szótárakban felvetett *sor*, *serdít* stb. szócsaládjával, és mindez inkább az odatartozás ellen látszik szólani.

A továbbiakban egy új uráli alapszót igyekszünk rekonstruálni részben a már meglévő rekonstruktumok és részben az összefüggő leány-

nyelvi szavak alapján. A finn felől közelítve a *sara* 'Riedgras, Segge (Carex)' és a *sora* 'Kies, Kiessand, Grus, Grand, Grieb' szavakat kell először is hangtanilag elválasztanunk egymástól. Az egyik hasonló hangalakú szó, a finn *sora* eleddig a finn-volgai alapnyelvre rekonstruált **sora* '(gabona)mag' (UEW № 1596) adatai közé tartozott, de mivel az ennél a rekonstrukciónál szereplő nem finnségi adatokat nagyobb valószínűséggel sorolhatjuk a 'durva kása, pép' jelentésű FU **šbre* alapszóhoz (ld. 4.2.), így másik kapcsolatot kell számításba vennünk, amely dolgozatunk legösszettebb etimológiáját eredményezi három korábbi rekonstrukción ötvözeteként.

A finnségi adatok (finn *sora*, észt *sora* ~ *sōra*) egyaránt velárisak, szókezdő *s*- hangjuk történetileg háromféle (uráli és későbbi) rekonstruált hangra is visszavezethető: **s*-, **š*-, valamint **ć*-. Ez utóbbi folytatása a mordvin nyelvekben szó elején szabályos váltakozást mutat: egyaránt lehet *ć*- (*c*-) ~ *š*-, vö. E *šango* ~ M *šanga, ćanga* < ?FW **ćanġa* 'horog, kampó' (UEW № 1197); E *šilge* ~ M *šilgä, cilgä* < U **ćiklä* 'szemölcs' (UEW № 63); és tisztán egyféle: E *še* ~ M *šä* < U **će, *ći* 'ez, az' (UEW № 59); E *šulmo*, M *šulma* < FU **ćolme* 'csomó, köteg; megköt' (UEW № 67); E *šejerks* ~ M *šäjär* < FP **ćäje-rz* 'fogantyú, nyél stb.' (UEW № 1200), de szórványosan *š*- is előfordulhat, főleg a moksa példákban.

A moksa szó *цэря* alakban is megtalálható (MMSz 74), az erza irodalmi nyelvben *сэря* (EMSz 352). Ezért egy szókezdő **ć*- hangra vissza lehetne vezetni a moksa *šärä* ~ *цэря*, erza *seä* szavakat, amennyiben a moksa irodalmi változatot tekintjük konzervatívabbnak, és az erza apalatális *s*- hangja eredetileg palatális *š*- volt. E változás szerintünk a szóbelseji palatális *-r*- hatására létrejövő disszimilációval magyarázható, amely egy másik, eredetileg palatális mássalhangzójú erza szóban is előfordul: E *sužij* (~ *suvožej, suvozej*) és M *šuzi* (~ *suvoži*) < FP **ššġkčz* 'süketfajd; Tetrao urogallus',³³ azonban a *seä* esetében nem találtunk másik nyelvjárási adatot, amely palatális kezdetű lenne. A finnségi adatok miatt valószínűsíthetjük, hogy a szóvégi magánhangzó egy **-a* > *-ä* palatalizálódáson ment keresztül szintén a jésített *-r*- hatására, mely megjelenhet a környező magánhangzóktól függetlenül. Ez az eltűnő **-γ*- > **-j*- szórványos palatalizáló hatásával magyarázható, mint az E *ar-će*-, E, M *ar-še*- < FU **arwa* (**arwa*) 'ár, érték' (UEW № 26) és az E, M *puvra*- < ?U/FU **pδrγz*- 'forog, forgat' (UEW № 837) szavakban. (Egyéb esetek-

³³ „Im Mord. muß außer der Form *šuzi* einer Dissimilation **š* > *s* gerechnet werden” (UEW № 1603).

ben a mai *-j-* szintén egy **-γ-* hangra megy vissza, vö. E, M *mije-* < U **miye-* 'ad, elad' [UEW № 542]; E, M *saje-* < ?U/FP **saye-* 'jön, megjön, elér' [UEW № 870] stb.) Az erza és a moksa közös előzményeként tehát egy (bizonytalan) **ćeŕa* 'termés' → 'makk' szót rekonstruálhatunk.

A zöngés spiráns feltevése egyúttal a finnségi adatokkal is korrelál, mivel egyik balti finn nyelvben sincs nyoma sehol e hangnak ott, ahol a rokon nyelvi példák miatt a korábbi korokra **-γ-* réshangot rekonstruál a szakirodalom.

A továbbiakban vizsgált szavak a három, rendkívül hasonló hangalakú rekonstrukciójához tartoznak: ?FP **ćōr3* 'kis, kicsi', ?FU **ćōr3* 'virág, bimbó, bogyó (éretlen)', ?Ug **ćōr3* 'csíra'. Mivel az idevonatkozó adatok többségének mind az egyes rekonstrukciókon belüli összetartozása, mind a szókezdő, kikövetkeztetett **ć-* megfeleltetése és közös *-r-* eleme egyértelmű az UEW adatai alapján, itt most a lehetséges zöngés **-γ-* spiráns problematikájára, a vokalizmusra és az ugor adatokra fókuszálunk.

Több olyan eset is előfordul a mari nyelvjáráásokban, amikor a *-γ-* (~ *-g-*) finn-permi vagy még régebbi, reliktumnak tekinthető **-γ-*ra vezethető vissza. Azonban látunk arra is példát, amikor a **-γ-* spiránsnak nincs folytatása: mari M *šua-* < U **suγe-* 'evez' (UEW № 911); mari M *me, mu, müj-* < U **maje* 'föld' (UEW № 518); KB *roe-*, U, B *rue-* < FU **roy3-* 'vág, aprít' (UEW № 862) stb. Olyan uráli/finnugor rekonstrukciót, amelyben a **γ* mássalhangzó mellett szerepel, és van reflexe a mai mariban, egyedül a FU **mälye* (**mälke*) 'mell' (UEW № 527) > KB, M *mel* szó esetében találunk. Maga a zöngés veláris spiráns is ritkán fordul elő az alapnyelvi szavakban, így nem meglepő a példák ritkasága. Mindenesetre a mari *cərä* ~ *чьр* alakok akár visszavezethetők egy **-rγ-* hangkapcsolatra is. A vokálisokról már nehezebb eldönteni, hogy eredetileg milyen hangrendűek voltak, így elsősorban finn-permi viszonylatban értelmezendők.

A permi nyelvekben bizonyos szavak *-j(-)* elemét lehet a feltételezett **-γ-* hangra visszavezetni (pl. udm. S *vaj-* ~ k-z. S *vaj-* < FU **wiye* 'vesz, víz; hord' [UEW № 1148]; udm. G *žuj* ~ k-z. S *roj* < FP **rey3* 'moha' [UEW № 1521] stb.), és ennél kevesebb esetben fordul elő, hogy teljesen eltűnt (pl. udm. *mu*, k-z. *ma*, k-p. *ma* < U **maje* 'föld'). Amennyiben a mai nyelvi véghangzókból (*-i* ~ *-j*, és az őspermi **ćiri* *-i* vokálisából) indulunk ki, azok kialakulhattak egy **-rγV* hangkapcsolatból, ahol a veláris véghangzó a **-γ-* > **-j-* változáson keresztül a **j* hatására palatalizálódhatott és válhatott felső nyelvállásúvá. Az őspermire föltett **-i* miatt az *-j* változatot későbbi fejleménynek tekinthetjük, viszont az első

szótag *-i- magánhangzója még az őspermiben létrejöhetett egy *-j- hangból, ami a *č- affrikáta palatalizáló hatásának köszönhető (vö. Rédei 2002: 47). A permi adatokból szintén magyarázhatnánk egy veláris hangrendű finn-permi alapalakot.

Az eddigi, részleges vagy teljes eltűnést mutató példákkal ellentétben a lapp nyelvjárásokban határozottan kellene lennie egy *-γ- > -kk- ~ -hk- változáson keresztülment ősi *-γ- hang nyomának. Az UEW összes idevonatkozó számi etimonja – amely nem átvétel a finnből vagy a komiból – ezt a hangtani fejleményt képviseli. Egyetlen rekonstruktum tartalmaz *-Cγ- szekvenciát, a FU *mälye 'mell', amelyhez viszont feltesznek *mälke változatot is; a leánynyelvi adatok alapján nem dönthető el, melyik változat a valószínűbb, ám itt a számi példák -lk- (-lg-) hangkapcsolatot mutatnak. A N čuoro és Friis čuruk adatokban azonban nem látjuk nyomát az általunk javasolt spiránsnak. Mivel nincs megbízható példa *-rγ- hangkapcsolatra sem, az esetleges *-rγ- > -r- hangváltozásra is ez lenne az egyetlen precedens, így az ideig a ?FU *čörz 'virág, bimbó, bogyó (éretlen)' alapszóhoz kötött, veláris magánhangzójú számi szavak hangtanilag csak bizonytalan besorolással tartozhatnak az itt tárgyalt szócsaládba.

Az eddig taglalt finn-permi adatok alapján a finn-permi korra egy veláris hangrendű *čörz alakot rekonstruálhatunk. A bizonytalan veláris hang az első szótagban amiatt indokolt, hogy az összes leánynyelvi etimon valamiféle veláris hangra vezethető vissza, azonban a vokálisok változatossága miatt nehéz egyetlen közös hangot megállapítani. A szóbelseji *-γ- egyedül a számiban tűnik bizonytalannak, a többi nyelvadataiból logikusan levezethető.

Az obi-ugor adatokat az UEW szerkesztői két külön rekonstruktumhoz sorolták, a (számi esetében tárgyalt) ?FU *čörz és az ?Ug *čörz (*čörkz) alapszóhoz. Meglátásunk szerint a magyar *csíra* és a *sarjú* ezekhez kapcsolva egyaránt visszavezethető egy közös uráli előzményre.

A hanti nyelvjárásokban a nem szókezdő *-k(-) és *-γ- hangok megfelelői már az adatok leírásánál is problémásak, egyes nyelvjárásokban felválthatják egymást, más esetekben a mai adatokban a -k(-) ~ -χ(-) váltakozik egyes kutatók gyűjtéseiben (ld. Honti 1999: 74). Az ősvogul *-γ- mai megfelelői tarka képet mutatnak a nyelvjárásokban, a tisztázáshoz további adatok lennének szükségesek (Honti 1999: 29). Felmerül a kérdés, hogy a K, P *sör*, So *sōri* 'Blume' adatokban miért nem találjuk egy *-γ- hang folytatását, holott az ezekhez kapcsolt hanti Kaz *śorəχ*, Kaz *śorχat-*, Ni *śorχəmt-* szavak tartalmazzák egy veláris spiránsra visszavezethető -χ(-) elemet. Ez magyarázható egyfelől az UEW № 86-os rekonst-

ruktumánál megadott képzőkkel is, amely a manysiból hiányzik. Másfelől a veláris spiráns folytatását is feltehetjük a hantiban ott is, ahol a manysiban ez a hang eltűnt: U **maye* 'föld, művelhető földterület' > hanti DN *měχ* ~ manysi KU, So *mā* (UEW № 86); ?FU/Ug **palʏz* 'falu' > hanti DN *puχət*, O *poχəl* ~ manysi KU, So *pāwəl* (UEW № 697); Ug **sɬlʏz* (*sɬlkɜ*) 'szalu (vájófejsze)' > hanti DN *soχət* ~ manysi So *sowli* (UEW № 1852).

Az adatokban szereplő magánhangzókat rendszerezve az obi-ugor szavak egy I. **čoryz* vagy egy II. **čjryz* ugor kori előzményből vezethetők le. Az I. alaknál a hanti *ɔ* és a manysi *ō*, *õ* szabályos folytatói az ugor **o* vokálisnak. Az UEW szerkesztői az általunk II. csoportba tartozó manysi szavakhoz sorolják a magyar *csíra* szó változatait, ezt támogatják jelen vizsgálataink is.

Úgy véljük, hogy a magyar *sarj(ú)* szócsaládja is illeszkedhet az előbbiekhöz. A *csíra* szócsaládjában kimutatható egy tőszó (*csir*), amely eredetibb lehet. Ebből jöhettek létre képzéssel a kétszótagú névszói és a háromszótagú igei származékok. A magyar *csíra* : *sarjú* végződése mögött talán azonos képzőelem lehet, a lehetséges összefüggésre ld. *hintó* > *hinta*, R. *háboró* > *háború*. A szóbelseji *-r-* > *-rj-* bővülés a magyar önálló életében nyelvjárási különfejlődéssel magyarázható.

Az obi-ugor szavakkal egybevetve két lehetséges hangtani megoldást vázolhatunk fel a *sarjú* eredetére vonatkozóan. Az egyik lehetőség, hogy az ugor kori **čjryz* szóból a magyar önálló életében alakultak ki a **csjř* ~ **sjř* ~ *szjř* alakok az ismert nyelvjárási megoszlás révén, illetve az *j* > *o* ~ *a* változással (Gombocz 1920; Bárczi 1950: 228; 1958: 76) létrejöhett a *sarj*, de a középmagyarban zártabbá válással a *surja* is, amely egyúttal talán a **č* > *cs-* : *s-* elkülönülésére (Hajdú 1965: 129) is példa lehet. A **čjryz* alakból kialakult **csjř* veláris *j* hangja már az ősmagyar korban megkezdhetette az *j* > *i* palatalizálódást, amely a hangrendileg vegyes *csíra*-féle szavakat eredményezte. A *csíroz*, *csirka* alakok talán az egykori *csir*-féle töre példák, mely mára nem transzparens a képzett alakok lexicizációja miatt.

A másik – szemantikailag és a rokonítás szempontjából valószínűbb – lehetőség viszont a már ugor korban lezajlott szóhasadásra épül, így a két ugor kori alapalak közül a veláris hangrendű I. **čoryz* lehet a *sarjú* őse, míg a *csíra* a II. **čjryz* megfelelője az imént vázolt *j* > *i* palatalizálódás fényében. Eszerint egy ugor korban létrejövő szóhasadás két jól elkülöníthető változási irányt mutat nemcsak a magyar, hanem a két másik ugor nyelv esetében is.

Utolsóként pedig a nyenyec *S šorā* szót vizsgáljuk meg: rokonítható-nak tartjuk az itt szereplő többi uráli nyelvi adattal, hiszen a nyenyecben a szóeleji *š-* több nyelvjárásban is egy **č-* hangra vezethető vissza, pl. O *šexɛ*, Lj *šixā* < U **čäke* 'kemény hó; lelegelt, keményre taposott föld télen' (UEW № 55); OP *šulnā-*, P *šurmbā-* < U **čorɜ-* 'csöpög, folyik, szivárog' (UEW № 70); Sj *šinček*, Oks *šinšew* < ?U **čōñčɜ* 'kis (énekes)madár' (UEW № 88). A szóvégi megnyúlt magánhangzó kialakulhatott az eltűnő **-ɣ-* hatására, akárcsak az O *tā-* < U **toye-* 'hoz, hord, ad' (UEW № 1061) szóban, habár olyan etimológiára ez az egyetlen példa az UEW-ben, amelynél a szóbelseji **-ɣ-* spiránssal rendelkező rekonstruktumhoz nyenyec adat is tartozik (és a rekonstruktumnak nincs **-k-* vagy **-w-* elemű változata).

Az imént taglalt szóadatok többsége a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalomkörébe tartozik. A NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalmához kötődő *csíra* és *sarjú* szemantikai összefüggései kétségtelenek, a kétféle szócsoport között tehát akár egy (ugor) alapnyelvi szintű szóhasadásszerű állapot is feltehető, amelyet a manysi és magyar 'csíra' jelentésű adatok szemantikailag is indokolnak. Mivel azonban további jelentésfejlődési irányokat is látunk, az uráli alapnyelvre egy viszonylag bő jelentéskört rekonstruálhatunk: 'mag, termés; rügy, apró <növényi> hajtás; apróság'.

A 'mag' és a 'termény' jelentéshez kapcsolható közvetlenül a nyenyec 'Zirbelnuß; eßbarer Kern der Zirbelnuß; Same (der Kiefer, Fichte, Tanne, Lärche)', vagyis 'cirbolyatoboz', az erza és moksa 'Eichel',³⁴ azaz 'makk', illetve a számi 'unripe cloudberry' és 'bacca immatura, cruda', tehát 'éretlen bogyó' jelentés. Itt egyfajta rész-egész viszonyú érintkezés következtében a finn-permi nyelvekben a különféle, növényre vonatkozó jelentések specifikálódtak. Hasonló jelentésszűkülés (általánostól a specifikus irányába) figyelhető meg a magyar *csír* 'gabonaszem, krumpli, hagyma stb. csírája, hajtása' tőszó mellett adathozható *csir* 'perje, tarack' szónál is. De a 'tarack' és a 'perje' átértelmezéssel vagy beleértéssel az egész növény megnevezésévé is válhatott. A jelenség nem ritka, számtalan termés neve a teljes növény megnevezésére is használható.

Talán ezzel lehet összefüggésben a 'növény' → 'növényi rész (mag, termés, szár, gyökér) → '<ebből készített> étel' jelentésváltozás. Ebből alakulhattak ki másodlagos jelentésként jelentésszűküléssel az állagra

³⁴ Az erza irodalmi nyelvben a *сэря* az orvosi műnyelvben 'желвак; грыжа' (ERS 205), 'mirigy, dudor, duzzanat, daganat, sérv' (EMSz 352) jelentésben él, ez természetesen modern kori, tudatos nyelvművelés eredménye lehet.

vagy az étel típusára vonatkozó jelentések a finnben: 'Grus, Grand, Grieb', azaz 'gríz, búzadara'.³⁵ Anyagnévi használata metaforikusan a szemcsés, sűrű kása mintájára alakulhatott ki. A SZEMEKBŐL ÁLLÓ → SŰRŰ viszony kötődhet homokos, hamvas, sóderes, kavicsos talajrétegek megnevezésére, és ez a jelentés szilárdulhatott meg az észten is ('kavics, kötörmelék'). Ezzel összefüggésben a növényi termés külseje, esetleg egyes növények több tagból álló termése jelentésbővüléssel a MAG → KEREKDED, APRÓ → DARAB fogalomkört is kialakíthatta: udm. 'Kleinigkeiten, Kleinsachen', k-z. 'Brotkrümchen'. Mivel ez nemcsak a permi, hanem az észti adatoknál is jelentkezik ('pieni helmi, munan keltuainen; kleine Perle, Eidotter'), ez szintén alátámasztja ezen leánynyelvi adatok megfelelését, és így a finn-permi korra 'mag, bogyó, termés; apróság, apró szemű, darabka' jelentést rekonstruálhatunk. A 'rpyxa [por]' már a keleti permjában létrejött fejlemény az 'apró szemű' jelentésből. Továbbá a mariban az APRÓ → VÉKONY, SOVÁNY fogalmak kialakulása sem lehetetlen.

Az ugor adatokban az alapnyelvi jelentések közül az 'apróság' eltűnt, és mára majdnem kizárólag a NÖVÉNYI REPRODUKCIÓ érvényesül, bár a magyar adatokban lappangva jelen van a 'fiatal, kicsi', ill. a 'vékony, sovány <ember>' jelentés, amely párhuzamosan a mariban is kialakulhatott az APRÓ → VÉKONY, SOVÁNY láncolat eredményeképpen (ld. fentebb). Az ugor korra rekonstruált kétféle hangalak jelentései tehát: I. **čoryz* 'bimbó; kisarjad, kinyílik; apró', illetve II. **čiryz* ~ **čiryz* 'csíra, rügy; termés; apróság'.

I. Az ide besorolható hanti szavaknál jelentésszűkülés következhetett be egy általánosabb *'sarjú, hajtás, rügy' jelentésből, mert kizárólag virágzással kapcsolatos jelentései vannak. A hanti adatok velaritásuk miatt is a manysi 'virág' jelentésű szavakkal függnek össze, amelyekhez a magyar *sarjú* szót társíthatjuk.

A magyar nyelvjárási megfelelők azonban számos másodlagos jelentéssel rendelkeznek:

³⁵ A komi-permják *туру-н-čir* tkp. 'szénaboglya (finom, feldarabolt széna)' és a 4.2. fejezetben tárgyalt észti *suurus* tkp. 'reggeli; állat etetésére szolgáló felapított széna' egymástól függetlenül, más-más szóból alakult, de a létrejöttük mögötti képzetet (a növénynek és termésének hasznosítása) a két nyelvben különféle szócsaládok tagjainak alaki hasonlósága is erősíthette. A növények jellegével kapcsolatba hozható a magyarban számos másodlagos mellékjelentés is.

FIATAL → ÚJ: *surjáng* 'fiatal hajtás' → *surgyé*, *surák* 'serdülő fiú', 'kamasz', [elvonással] *sarj* 'gyermek, utód'. Ez a magyar nyelvjárásokban valószínűleg egymástól függetlenül jött létre a feltételezett 'apró' jelentésből. A *sarjú* 'fiatal hajtás' → 'újabb hajtás'; *sarjú*, *sarang*, *sereng* 'másodkaszálású széna' jelentés a teljes magyar nyelvterületen jelen van. Minden bizonnyal ez is egymástól függetlenül alakult ki, de az egyes hangalakok területileg kötöttek lehetnek.

A FIATAL → NEM KIFEJLETT: *surján*, *sarang* 'fattyúhajtás', 'hajlékony vessző', 'csemete vessző' csak a keleti nyelvterületre jellemző.

NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK → <VALAMIVEL> SŰRŰN BENŐTT (VAGY ÉPPEN ELSZAPORODÓ) → ELHANYAGOLT: *surján* 'sűrű erdő', 'gaz, gyom', *surjás* 'fiatal hajtásokkal benőtt hely'; *surjángos* 'bokrokkal sűrűn benőtt', *súrjány* 'bozót', *surják* 'bokros hely'. E szavak csak a nyelvterület keleti részén adathatók. A központi és nyugati részekben talán a *bozót*, *csalit*, *dzsindzsa* stb. szavak foglalták el e jelentést, és ezért más szavak álltak a további jelentésbővülés útjában. A <VALAMIVEL> SŰRŰN BENŐTT → ELHANYAGOLT változással összefüggésben a *surján* 'félreeső rész' előfordulása a fent említett területi kötöttségen belül is szűk vidékre korlátozódik.

Metaforikusan, hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK → SZŐR NÖVEKEDÉSE változással a *surnya* 'serkedő szakáll'. Az adatok kis száma miatt elgondolkodtató, hogy esetleg hapaxszal van-e dolgunk.

II. Az obi-ugor nyelvek közül egyedül a manysiban mutatkozik meg a 'mag; magzik, rügyezik' jelentés. Ezek a magas hangrendű manysi szavaknál fordulnak elő, amelyek a magyar *csíra* párjai lehetnek. A magyarban a 'csíra' jelentés általánosan és egyes növények friss hajtásaira vonatkozva ('gabonaszem; krumpli, hagyma stb. csírája, hajtása'), továbbá a 'rügy' jelentés szintén megmaradhatott. Az említett 'tarack' jelentés pedig hasonlóságon alapul, mivel a tarack gyökere folyamatosan csírázva terjed.

Megjelenik továbbá a *csíra* esetében a 'fiatal', 'kicsi' jelentés is, amely egy ugor kori *'apróság' jelentésre mehet vissza. Ez összecseng a permi, a mari és az észti adatokkal, illetve további indok arra, hogy az uráli alapszóra is föltegyük az *'apróság' jelentést.

A különféle leánynyelvi adatokat összevetve így egy közös, uráli kori alapszót kapunk, amelyet **čŕrʏʒ* hangalakban rekonstruáltunk. A finn-permi korban ez továbbra is (majdnem) változatlanul **čŕrʏʒ* alak lehe-

tett, ugyanakkor az ugor kori fejlemény kétfelé hasadt, I. **ćoryz* és II. **ćiryz* ~ **ćiryz* formára.

8. táblázat: Az újonnan rekonstruált U **ćoryz* 'mag, termés; rügy; apró <növényi> hajtás; apróság' alapalakhoz tartozó leánynyelvi adatok

	hangalak	jelentés
nyenyec	<i>S šorā</i>	'Zirbelnuß; eßbarer Kern der Zirbelnuß; Same (der Kiefer, Fichte, Tanne, Lärche)'
ugor	I. * <i>ćoryz</i>	'bimbó; kinyílik, kisarjad; apró'
	II. * <i>ćiryz</i> ~ * <i>ćiryz</i>	'csíra, rügy; termés; apróság'
magyar	I. 1., 2. <i>sarjú, sarjangozik, sarnyu, sargyu, sargyi, saré, sari, surnyó, sar-gya, sargyú, sarnyú, saru, sórgyu, sarju; surján, surgyán, súrján, surják;</i> 2. <i>sarang, sering, sereng;</i> 3. <i>sering, sereng, serëng;</i> 4. <i>surnya</i>	1. 'fiatal növényi hajtás; fiatal hajtással borított terület' 2. 'másodkaszálású széna; 'utoljára kaszált fű' 3. 'kukorica fattyúhajtása' 4. 'első szakáll'
	II. 5. <i>csír, csír-, csir-, csira, csirka, R. csire, cëra, R. cëra, cira, cire, R. cirka;</i> 6. <i>csírka, csirka;</i> 7. <i>csir</i>	5. 'csíra; gabonaszem, krumpli, hagyma stb. csírája, hajtása' 6. 'rügy' 7. 'perje, tarack'
manysi	I. 1. <i>K, P šōr, So šōri</i>	1. 'Blume'
	II. 2. <i>KU šōrk, P šūr̄k ~ širk, LO širka;</i> 3. <i>TJ ćürk̄t-</i>	2. 'Keim' 3. 'keimen, sprossen'
hanti	I. 1. <i>Kaz šōrəχ;</i> 2. <i>Kaz šōrχat-;</i> 3. <i>Ni šōrχəmt-</i>	1. 'Blüte (des Heus, des Grases, der Beere, des Baumes)' 2. 'Blüten bekommen' 3. 'Beerenknospen bekommen (die Ahlkirsche)'
finn-permi	* <i>ćoryz</i>	'mag, bogyó, termés; apróság, apró szemű; darabka'
őszpermi ³⁶	* <i>ćiri</i>	'darabka, kis darabka; kicsi'

³⁶ Csúcs 2005: 324.

komi-zürjén	S <i>ćir</i> : <i>nań-ćir</i>	'Brotkrümchen'
komi-permják	1. <i>туру' n-ćir</i> ; 2. <i>кя. ч'өр</i>	1. 'Heustreu (feines, wie zu Häcksel gewordenes Heu)' 2. 'трыха'
udmurt	1. <i>ćjri</i> : <i>ćjri-pjri</i> ; 2. <i>ćari</i> ; 3. <i>ćjri</i> : <i>ćjri-pjri</i> ; 4. <i>ćiri</i> : <i>ćiri piri</i>	1. 'Kleinigkeit, Kleinsachen' 2. 'Kleinigkeit' 3. 'sehr klein; Krume, Brocken' 4. 'sehr klein'
ósmari³⁷	*ćira	'kicsi, vékony, jelentéktelen'
mari	1. KB <i>cără</i> ; 2. irod. <i>чыр</i>	1. 'sehr fein, sehr dünn (z. B. Eis, Zwirn)' 2. 'незначительность в движении, в работе'
mordvin	*ćéřa	'termés' → 'makk'
erza	<i>seřa</i> < * <i>šeřa</i> , irod. <i>сэря</i>	'Eichel'
moksa	<i>šäřä</i> , irod. <i>цэря</i>	'Eichel'
? lapp	1. N <i>čuořo</i> ; 2. Friis <i>čuruk</i>	1. 'unripe cloudberry' 2. 'bacca immatura, cruda'
közfinn	*sora	'kis darabka, töredezett kő' → 'kavics'
észt	1. <i>sora</i> ; 2. reg. <i>sõra</i>	1. 'pieni helmi, munan keltuainen; kleine Perle, Eidotter' 2. 'murentunut kivi, zerkrümelter Stein'
finn	<i>sora</i>	'Kies, Kiessand, Grus, Grand, Grieb'

4.4. Az ír 'orvosság' csoportja

A magyar *ír* szót az etimológiai szótárak vitatott (TESz. 2: 228), majd ismeretlen eredetűnek tartják (EWUng. 621). A nyelvjárási adatok kis-számú képviselője miatt – ami a szócsalád elavulását mutathatja – a szó-csoport nyelvföldrajzi elemzését nem végezzük el, de a nyelvjárási alakokat a következő történeti magyarázatban figyelembe vettük.

A legkorábbi adat 1321-ből való: ? *Ires*, amelyben a szótó 'gyógynövény gyökere' jelentésű lehet. A következő adat 1510: *iratt*, de az EWUng. már 1550-es évszámmal közli. Ennek jelentése '(gyógyító, ritkábban rontó hatású) kenőcs vagy folyadék <külsőleg használt orvosságként>'. Az 1694: „*Iras ruha*” ezzel függhet össze 'sebkötés | beteg

³⁷ A rekonstruált alak forrása: EWTsch 7, jelentésmegadás nélkül.

testrészre helyezett gyógyító szer’ jelentésben. További adatok még: 1513: *ires*, 1786: *irr*, 1791: *irjet*, 1810 k.: *Irgyes*. A gyógy- előtaggal szereplő *gyógyír* szó nyelvújítás korabeli (TESz. 1: 1130). Az *Irgyes*, *irgye*, *írgye* ’szalonnás, keletlen réteg a kenyérben’ jelentése a sebkenőccsel való külső hasonlóságon alapuló képzet révén jöhetett létre. A többi példa jelentésen alapuló besorolása nem egyértelmű.

Nyelvjárási adatként csak személyragos formában szerepel az *irgye*, *írgye* ’kenyér sületlen, szalonnás rétege’. További származékok: *irak* ’gennyes seb gyógyítására haszn., mézből, hagymából, lisztből készült massa’, *iralás* ’babonás eljárásokkal való gyógyítás, kuruzslás’, *irál* ’gyógyít’ (ÚMTsz. 2: 1093).

Az egyik etimológia nehézségét az *ér* ’véna, húr, ideg, gyökér’ szóval való kapcsolat jelenti. Míg a TESz. szerint itt az *ér* nem biztos, hogy ’gyökér’ jelentésű (lehet ’gyógy’ jelentésű is), addig az EWUng. szerint ez az elsődleges jelentés. Ezután a felhasználás módjából, vagyis a gyógyításra való használatból alakult ki a ’gyógyszer’. Az újabb szótár mégis elveti az *ér*-ből való lehetséges eredetet (a TESz.-ben olvasható egyik magyarázat szerint ugor kori szóhasadással van dolgunk). A másik, ugor kori eredetet javasló megoldást, mivel az ugor viszonyokat nem tisztázza kellően, szintén bizonytalanként kezelik. Az EWUng.-gal egyetértésben úgy véljük, hogy elsődleges jelentése a ’gyökér, növényi rész’ lehetett, amelyből másodlagosan jött létre az ebből készített ’orvosság, kenőcs’, majd a ’sebkötés’ jelentés.³⁸

A finn *sara* szó – mint a fentiekben láttuk – szemantikailag hibátlanul összeilleszthető a FP **sor3* ’növényfajta’ rekonstruktumhoz vont mordvin és permi szavakkal, illetve az UEW által elvetett mari *šar-šudo* szóval. Hangtani oldalról sem értünk egyet a szerkesztők elutasításával, hiszen a finn *s-* egyaránt visszavezethető **s-*, **ś-* és **ć-* hangra; veláris magánhangzójú, és megtartja a szóvégi vokálist is. Megkockáztatjuk, hogy *e* szót a germán eredet valószínűsége (vö. Koivulehto 1979: 282; újabban Holopainen et al. 2017: 121) mellett – szemantikai okok alapján – akár finn-perminek is tarthatjuk. Az etimológia a már tárgyalt magyar és obi-ugor adatokkal pedig tovább bővíthető.

A kulcsot ebben az esetben is a permi és a mordvin nyelvek jelentik, ahol egyik szó sem palatális szibilánssal kezdődik (*z-*, ill. *s-*), összetartozásukat pedig már az UEW tisztázta. A mari urzsumi (U) és birszki (B)

³⁸ Szemantikai oldalon hasonlóságot fedezhetünk fel a ’sületlen kenyér’ és a ’kása, pép’, ill. a ’kenőcs’ jelentés között.

nyelvjárásaiban általános az *s- > š- változás a soron következő magánhangzótól függetlenül. Az etimológia érvényességét gyengítheti, hogy a mari adat szóösszetétel (*šar-šudo* : *šudo* ~ *uydo* 'fű'), bár ez nem lehet kizáró ok, hiszen más növényneveknél, fák esetében is, előfordulnak szóösszetételek (és erre más rokon nyelvi példákat is lelhetünk).³⁹

Az apalatális szóeleji szibiláns köztudottan hiányzik a szóegyeztetéseknél a magyar esetében, az obi-ugor nyelvekben pedig ez az iniciális hang nyelvjárásonként eltérően *t* ~ *t'* ~ *l*- stb. változatokban jelentkezik (vö. 3.4. fejezet). Ezekben az esetekben az UEW az ugor korra *s- vagy *š- hangot rekonstruál (ugor kori jövevénynek tartott alapszavakban akár párhuzamosan is, vö. Ug *šäptš ~ *säptš 'hét' [UEW № 1749]; Ug *šaraña ~ *saraña 'arany' [UEW № 1746]). Ezen a zöngétlen dentális spiránson keresztül valószínűsíthetjük az ősmagyar korban lezajlott hanglekopást: (*s- >) *š- > Ø- (vö. pl. E. Abaffy 2003: 116, 121–122). A *š- hang folytatása a manysiban és hantiban is lehet *t*-, így a manysi *tēr*, *tērpi* és hanti *tərəp* szókezdő hangja ide kapcsolhatja ezeket (Hajdú 1973: 104–105). Kielégítő magyarázatnak találjuk a TESz. már említett megállapítását, miszerint a *-p*- elem denominális névszóképző – ez az obi-ugor korban társulhatott a szótőhöz.

Az ugor viszonylatban kérdéses a magánhangzó minősége. A leánynyelvi adatokban a palatalitás vagy velaritás (esetleg neutralitás) ingadozik, mivel a magyar *ír* egyaránt előfordul veláris és palatális ragozásban is, pl. *iratt*, R. *iral*, N. *irál* stb. – szemben az *ires*, *irjet*, *Irgyes* stb. alakokkal (TESz. 2: 228). Az obi-ugor lexémák közül a manysi egyértelműen palatális, a hanti redukált ə viszont többféle hangnak is megfeleltethető.

Ezért az ugor korra 'gyógyfű' → 'orvosság'; 'mérgező fű' jelentésben egy ugor *šörš alapalakot rekonstruálhatunk, amely visszavezethető egy finnugor *šörš alakra. A két korszak között nem kizárt a *s- > *š- változás, tekintve, hogy a *š- szókezdettel rekonstruált szavaknak is ugyanaz az ugor megfelelője, mint a *s- kezdetűeké. Az általunk újrarekonstruált alapszóban pedig azért indokolt egy bizonytalan veláris magánhangzó, mert a leánynyelvi adatok a különböző ágakon belül csupán óvatos következtetésre adnak okot.

Így tehát hangtanilag is elfogadhatónak tartjuk az UEW № 1572 rekonstrukcióját a finnségi, a mari, a mordvin és az ugor adatokkal kiegészítve.

³⁹ Pl. mari U *lom-bo* 'Faulkirsche, Traubenkirschbaum; Prunus padus', B *lom-bo* 'Ahlbaum' (UEW № 122), KB *lül-pe* 'Erle' (UEW № 1375) – *bo* ~ *pe* ~ *pö* 'Baum, Holz'.

szíteni, és lényegében megerősíthetjük Uotila (1938: 186–187) és a KESKJa. (106) – az UEW által elutasított – megállapításait, habár a finn *sara* szót és finnségi megfelelőit a lehetséges germán eredet miatt kérdőjellel vonjuk ide.

A finn-permi szavak esetében a jelentések az UEW által megadott 'növényfajta' meghatározásnál specifikusabbak. A 'zab', 'hegyi rozs-nok', 'gabonarozsnok', 'köles' valóban gabonafélék, a gabonafélék pedig botanikailag a pázsitfűfélék vagy más néven perjefélék közé tartoznak. A 'nád' és a 'perje' szintén perjefélék, míg a 'sás' palkaféle. A palkafélék és perjefélék együtt alkotják a perjevirágúak (vagy pázsitfűvirágúak; Poales) rendjét.

Ezek a növények fűhöz hasonló felépítésűek (lágú, néha keményebb szár, kalászvirágzat stb.), avatatlan szemnek a nádat és a sást, illetve a különböző gabonákat is nehezebb megkülönböztetni. Ezek alapján a finn-permi korra 'fűféle, gabonaféle' jelentést rekonstruálhatunk, amelyből azután egyes leánnyelvekben a jelentés már leszűkülhetett valamilyen speciális növényfajra. Ugyanakkor az udmurtban egy nyelvjáráson belül (Uf *zer*) egyaránt megvan a 'gabona v. hegyi rozs-nok', valamint a 'nád' jelentés. A karélban és a vepszében a 'sás' jelentés mutatható ki, ezekkel együtt a finn *sara* szónál a 'nád' és a 'sás' jelentések megléte inkább azt erősíti, hogy e lexéma nem germán átvétel, hanem az alapszó-kincs része.

Az ugor adatok szemantikai kapcsolatait már nehezebb felfejteni. A finn-permi szavakhoz csak akkor kapcsolhatók, ha a magyar 'gyógynövényféle', 'gyógynövény gyökere' jelentéseket vesszük alapul, vagyis ezt tekintjük eredetibb jelentésnek az 'orvosság' jelentéssel szemben. A 'gyógyszer', 'orvosság', esetleg a 'beteg testrésze helyezett gyógyszer' már az ugor korban meglehetett, mivel ez a manysiban is megtalálható. Emiatt a 'kenőcs' és a 'pép' metaforikusan jöhetett létre. A hanti 'csalétek' esetében nem dönthető el, hogy e magyarul megadott definíció pontosan mit takar: 'inyencfalat valamilyen vad számára', vagy éppen 'kártevő elleni mérég'. Ha ez utóbbit, akkor a [mérég] már összefüggésbe hozható nemcsak az [orvosság]-gal, hanem még inkább a 'gyógyfű' jelentéssel ('gyógyfű' → 'mérég' → 'csalétek'). Egyes gyógynövények nagyobb mennyiségben vagy nem megfelelő alkalmazás mellett köztudottan mérgező hatásúak. A 'gyógyszer, orvosság' tehát még az ugor korban kialakulhatott a 'gyógyfű' jelentésből, amelyet az eredetibb, ugor alapnyelvi jelentésnek tekinthetünk, vagyis az ugor korra 'gyógyfű, gyógynövényféle' → 'orvosság' jelentést rekonstruálhatunk. Ezt a leve-

zetést nyilván gyengíti, hogy az obi-ugor nyelvekből szemantikailag nem mutatható ki közvetlenül a NÖVÉNYI fogalmi kör.

9. táblázat: A FU **sðr3* 'fűféle; gyógyfű' kiegészített rekonstrukciója

	hangalak	jelentés
ugor	* <i>ðr3</i>	'fűféle, gyógyfű' → 'orvosság; mérgező fű'
magyar	1. <i>ires</i> , ? <i>érfű</i> ; 2. <i>ír</i> , <i>iratt</i> , <i>irr</i> , <i>irjet</i> , <i>irak</i> , <i>irál</i> ; <i>iralás</i> ; 3. <i>iras</i> : <i>iras</i> <i>ruha</i> ; 4. <i>irgyes</i> , <i>érgye</i> , <i>irgye</i>	1. 'különféle gyógyító hatású növények (vagy azok részeinek) elnevezése' 2. 'gyógyító, (ritk.) rontó hatású kenőcs vagy folyadék <külsőleg használt or- vossággént>' 3. 'beteg testrésze helyezett gyógyszer' 4. 'szalonnás, keletlen réteg a kenyér- ben'
manysi	1. T. <i>tēr</i> ; 2. É. <i>tērpi</i>	1. 'orvosság' 2. 'kenőcs, pép'
hanti	DN. <i>təp</i>	'csalétek'
finn-permi	FP * <i>sor3</i>	'fűféle, gabonaféle'
őspermi	PP * <i>zör</i> ⁴⁰	'eine Art Pflanze, ? Getreide'
komi-zürjén	S <i>zər</i>	'Hafer'
komi-permják	<i>zər</i> , PO <i>zür</i>	'Hafer'
udmurt	1. S, M <i>zjɪr</i> , <i>zər</i> ; 2. Uf <i>zər</i>	1. 'Roggentrespe (Bromus secalinus)' 2. 'Roggentrespe (Bromus secalinus), ein Riedgras'
mari	U, B <i>šar-šudō</i>	'Rispengras'
erza	<i>suro</i>	'Hirse'
moksa	<i>sura</i> , <i>sora</i>	'Hirse' ('jyvā, vilja')
? közfinn	* <i>sara</i>	'sás'
? vepsze	<i>šara-hjñ</i>	'sara'
? karél	<i>šara</i> , <i>šareikko</i> , lúd <i>sara</i> , <i>sa- raheih</i>	'sara'
? finn	<i>sara</i>	'Riedgras, Segge (Carex)'

A finn-permi és az ugor jelentéshalmazt a 'fűféle' meghatározásban öszszesíthetjük. Az uráli korra tehát elsődlegesen 'fűféle', másodlagosan

⁴⁰ Csúcs 2005: 399.

pedig 'gyógyfű' jelentést következtethetünk ki.⁴¹ A két alapnyelven keresztül a mai nyelvekben a jelentések így más irányba változtak tovább, ami a két ágon belül jól behatárolható.⁴²

5. Összefoglalás

Dolgozatunkban a magyar *serke* szó etimológiájának kérdéseit vettük végig, és gondoltuk újra a WOT. után az ótörök etimológiát. A szót ma is ótörök eredetűnek tartják, de korábban más elképzelések is felbukkantak a szakirodalomban (uráli–altáji közös szó, jövevényszó az őstörökben). A dolgozatban igyekeztünk mind a törökségi, mind az uráli (beleértve az olykor nyelvföldrajzi elemzést is lehetővé tevő magyar) nyelvek adatait nyelvjárási mélységig elemezni.

A vizsgálatban kitértünk a törökségi nyelvek és nyelvjárások belső viszonyaira alaktani és szemantikai vonatkozásban, valamint áttekintettük az uráli nyelvek lehetséges párhuzamait is. A törökségi adatok jelentésváltozásai igen kevés másodlagos jelentést alakítottak ki. A török nyelvekben csak két nyelvben fordul elő, hogy a *pete* és az abból kifejlődő állat neve megegyezik. Az uráli nyelveket (beleértve az obi-ugor adatokat) számos jelentéstani és alaktani kapcsolat jellemzi a vizsgált szócsoportokban. Ennek eredményeként jutottunk arra a felvetésre, hogy egy eredetileg uráli eredetű finn-permi szó kerülhetett át az őstörökbe, de az ősmagyar nyelv a nyugati ótörökből vette át (tkp. „visszakölcsönözte”) a *serke* 'tetűpete' szót. Ezt erősítheti a török nyelvek szavainak viszonylagos szemantikai egysége. A magyar nyelvjárási alakok közül találunk olyan származékot (*szörködzik* 'vhova telepedik') és szintagmát (*sérke-szaró darázs* 'petetető'), amelyek alaki és jelentésbeli reliktumok lehetnek, ugyanis a rokon nyelvi alakokkal kapcsolatba hozhatók. Az obi-ugor nyelvekből adatható olyan tőszó, amellyel a magyar szavak rokoníthatók, egyúttal a további rokon nyelvi adatok alapját is mutathatja: a manysiban és a hantiban a 'pete, petézik' jelentésnek másodlagos 'ikra, ikrázik' árnyalata szintén kialakult. Ha ez az ugor kori örökség megma-

⁴¹ A 'gabona' jelentés talán azért sem valószínűsíthető, mert több ezer évvel ezelőtt az uráli vagy finnugor korban a népesség jó eséllyel nem foglalkozott még gabonatermesztéssel, és egy esetleges életmódváltás következményeként a különböző fűfajták feltűnő hasonlósága miatt a zab, köles, rozsok stb. megjelölésére is használatossá válhatott e szó.

⁴² A [gyógyfű] és a [gyógyszer] más nyelvekben egyébként is összefügg, vö. észti *rohi* 'fű, gyógyszer', portugál *erva* 'gyógyfű, fű', orosz *mpaava* 'fű, gyógyfű' stb.

radt is a magyarban, a nyugati ótörök *serke* és más hasonló hangalakú szavak besugárzásának hatására jött létre a mai főjelentés: 'tetűpete; fejtetű petéje' és a 'korpa <fejbőrön>', *szörködzik* 'vhova telepedik' mellékjelentés. A *sérkeszaró darázs* mutathatja az eredetibb ugor kori jelentést és a *szörködzik* az ősi bb szókezdő mássalhangzót. Ez némiképp tovább erősíti egy esetleges visszakölcsönzés és duplum meglétének lehetőségét a magyarban.

A finn-permi alapnyelvre rekonstruált 'serke' jelentésű szó rokonítható az obi-ugor nyelvek 'pete; petézik', ill. 'ikra; ikrázik' jelentésű adataival. Az ezek alapján általunk kikövetkeztetett uráli/finnugor **šewr3* alap szó jelentése 'pete; petézik'. Ebből a finn-permi korban (**šewrä* / **šewra* ~ **šejra*) fejlődött ki a kizárólagos 'serke, tetűpete' jelentés. Az egyes leánynyelvekben a 'tetű' jelentés jelentésszűkülés révén alakulhatott ki. Ez a finn-permi szó kerülhetett át az őstörökbe, amelyet szemantikai érveken túl hangtani okok is erősen indokolnak.

A *serke* 'kása, pép' jelentésű magyar szó csupán homonim viszonyban van a másik *serke* 'tetűpete' szóval. Véleményünk szerint ez uráli eredetű lehet, amelynek finn-permi nyelvekből láthatjuk rokon megfelelőit. Ez a szócsoport a FU **šöre* 'mag (gabonamag, fűmag)' → 'durva kása, pép' szóra vezethető vissza.

A *csíra* és *sarjú* szavak elsősorban növényi reprodukció leírásával összefüggésbe hozhatók nyenyec, obi-ugor és finn-permi rokon nyelvi szavakkal, amelyeket az UEW külön rekonstrukciók alatt vagy ezek lehetséges összetartozását elvetve tárgyal. A két magyar szó nyelvföldrajzi elemzését is segítségül hívtuk a korábbi etimológiák néhány részletének tisztázásához. Érdekes, hogy a *serke* 'rügy' mellett mutatkozik a *csíra* szócsaládjában *csírka*, *csirka* 'rügy' is. A *csíra* szónak vannak tőalakat mutató *csír* és *csir* változatai. Megkíséreltük e szavakat mégis egy közös uráli előzményre visszavezetni: U **čör3* 'mag, termény; rügy, apró <növényi> hajtás; apróság'. Ennek hangtani alapját a szókezdő ősmagyar *sz* : *s* : (*cs*) megoszlás és a szóvégi diftongushasadás (vö. *sari*, *saré*) adhatja. A magyar adatok a nyelvjárási *-rj-* > *-rny-*, *-rgy-* változással alakilag eltávolodhattak egymástól, és további képzés hatására lexikalizálódhattak valamely mellékjelentésben. A jelenlegi etimológia alapját adó palatális hangrend egyedül a *sarang* : *sereng/sering* és *sarjadzik* : *szerejedező* származékoknál mutatható ki, a feltevés alapját adó központi *sor* szóval egyező többelseji magánhangzós alakok rendkívül ritkán mutathatók ki, vagyis látszólagos az etimológiai hasonlóság a szótárakban felvett *sor*, *serdít* stb. szócsaládjával. A leánynyelvi adatok sokféle jelentés-

változáson mentek keresztül, de bizonyos szemantikai jegyek a legtöbb ágból kimutathatók. Az ugor korban egy szóhasadást feltételezhetünk, amely létrehozta a *csíra* és a *sarjú* szócsoportjait.

Végezetül az *ír* 'gyógyír, orvosság' magyar szó kapcsán egy növény-fajtát jelölő finn-permi rekonstruktumot egészítettünk ki finnségi, mari és ugor megfelelőekkel. A magyarban eredetileg veláris hangrenddel kell számolnunk, 'gyógynövényféle', 'gyógynövény gyökere' lehetett az alapjelentés. Így jutottunk az uráli/finnugor **sθr3* 'füfőle; gyógyfü' rekonstruktum felvetésére.

A fenti rekonstrukciók és a hozzájuk rendelt leánynyelvi adatok alapján a következő szócsoportokat tudtuk elkülöníteni:

1. FU **šewr3*: 'pete; petézik' → 'tetű, tetűpete' ~ 'légy, légypete; vmiféle rovar és petéje' → '<hal>ikra; ikrázik';
2. FU **šθre*: 'gabonamag, termés' → '(szemcsés) növényi termésből készített étel' → 'kása, pép';
3. U **čθrɣ3*: 'mag' → 'rügy, növényi hajtás; kisarjad' → 'növényi termés, szem' → 'apró, kicsi, vékony; apróság, szemcsés morzsalék';
4. FU **sθr3*: 'egyfajta növény <füfőle>' → 'hasznosított növényi termés; hasznosított növény szár' → 'gyógyszer, orvosság' → 'kenőcs'.

A négy szócsoport rendelkezik közös szemantikai jegyekkel: [apró], [fehéres színű], [kerekded] ~ [szemcsés], [ciklikus], [reprodukció során keletkezik], [élettelenből élő lesz], [kikel] ~ [terem], [fiatal] ~ [új], [megteledik] ~ [elszaporodik]. Ezért ezek a szavak mezőösszefüggések révén többféleképpen is hathattak egymásra. Bizonyos eltérőbb jelentések, jelentésárnyalatok e szemantikai jegyek külső kapcsolataiból, vagy ezek belső viszonyainak átrendeződése (pl. egyes jegyek kikopása) révén jöhettek létre az egyes nyelvek önálló életében.

Értekezésünkben lehetnek még vitás vagy homályos pontok, amelyek további vizsgálatokat igényelnek. A bölcsészettudomány egyes elméletei mindig is körforgásban voltak és lesznek, így semmiképp sem tartunk elvetendőnek olyan tudományos gondolatokat, amelyeket akár száz éve fogalmaztak meg – csupán azon az alapon, hogy „régiek”. Célunk mindenestre az ehhez hasonló interdiszciplináris kutatások serkentése, hiszen a szakmai együttműködés által és a többoldalú megközelítéseken keresztül juthatunk csak el az egykori valóság minél pontosabb megismeréséhez.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. [Az ősmagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Agyagási, Klára (2019), Chuvash historical phonetics. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Antal M. Gergely (2018), A magyar *őz* szó eredetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 3–7.
- Sz. Bakró-Nagy Marianne (1976), Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.), *Az etimológia elmélete és módszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57–63.
- Bakró-Nagy Marianne (1978), Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 381–389.
- Bakró-Nagy Marianne (1980), Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről 2. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 229–351.
- Bakró-Nagy Marianne (1981), Rekonstrukció és jelentésváltozás. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 29–42.
- Bakró-Nagy Marianne (2001), Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 71–119.
- Bakró-Nagy Marianne (2013), Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 173–189.
- Bárczi Géza (1947), A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 44: 81–91.
- Bárczi Géza (1980³), A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 487–578.
- Bárczi Géza (1950), A magyar hangtörténet tárgyköréből: a török szóvégi *-q, -k, -g, -γ* megfelelései. *Az ősmagyar j*. *Magyar Nyelv* 46: 223–230.
- Bárczi Géza (1958²), *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1984), *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Benkő Loránd (1988/2003), A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 147–164.
- Benkő Loránd (1992/2003), Ósmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványok az Árpád-kor személynévanyagában. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 292–305.
- Bereczki Gábor (2003), *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Clauson, Gerard (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish.* Clarendon Press, Oxford.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), *A magyar nyelv szótára 1–6.* Emich / Athenaeum, Pest / Budapest.
- Csúcs Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permische Grundsprache.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László (1956), *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Domokos Péter (1997), Ajánlás „Az ugor alapnyelv kérdéséhez” című füzethez. In: *Az ugor alapnyelv kérdéséhez.* Budapesti Finnugor Füzetek 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 3–4.
- EESR = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (koos. ja toim.) (2012), *Eesti etimoloogiasõnaraamat.* Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- EMSz = Mészáros Edit – Sirmankina Raisza (2003), *Erza-mordvin–magyar szótár.* Lexica Savariensia. Savaria University Press, Szombathely.
- Epps, Patience (2019), *Historical linguistics and socio-cultural reconstruction.* In: Bower, Claire – Evans, Bethwyn (ed.), *The Routledge handbook of historical linguistics.* Routledge, London – New York. 579–597.
DOI:10.4324/9781315794013
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon 1.* Harrassowitz, Wiesbaden.
- ERS = Коляденков, М. Н. – Цыганов, Н. Ф. (1949), *Эрзянско-русский словарь.* Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

- ESTJa = Насилов, Д. М. – Левитская, Л. С. – Дыбо, А. В. – Благова, Г. Ф. – Поцелуевский, Е. А. (ред.) (2003), *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»*. VII. Восточная литература РАН, Москва.
- EWTsch = Bereczki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (Hrsg.) (2013), *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 86*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESz. = Kiss Lajos (szerk.) (1988⁴), *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán (1908), *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Gombocz Zoltán (1920), *A magyar mélyhangú j kérdéséhez*. Magyar Nyelv 16: 2–9.
- Gulya János (1970), *Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”*. In: Szathmári István (szerk.), *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 131–135.
- Hadrovics László (1992), *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincs-vizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1965), *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest. [Kézirat.]
- Hajdú Péter (1973²), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hoffmann István (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Holopainen, Sampsas – Kuokkala, Juha – Junttila, Santeri (2017), *Indoeurópai jövevényszavak és a második szótagi labiális magánhangzók fejlődése az uráli nyelvekben*. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 109–136.
- Honti László (1997), *Az ugor alapnyelv kérdéséhez*. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- Honti László (1999), *Az obi-ugor konsonantizmus története*. JATE, Szeged.

- Honti László (2016), Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek. Nyelvtudományi Közlemények 112: 7–75. DOI: 10.15776/NyK.2016.112.1
- Honti László (2017), A magyar és a nyugati ótörök szókészlet kapcsolatairól. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Terho (1997), Reflections on pre-Uralic and the „Saami-Finnic proto-language”. *Finnisch-ugrische Forschungen* 54/3: 143–153.
- Janurik Tamás (2009), Magyar képzőszótár. A mai magyar köznyelv képzőváltozatai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső (2011), Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza (szerk.), *Nyelvészetről mindenkinek – 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kft., Budapest. 61–64.
- Juhász Dezső (2019), *Utak a magyar történeti nyelvföldrajzhoz és dialektológiához*. [MTA doktora disszertáció.] Budapest.
- Károly Sándor (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESKJa. = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И. (1970), *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва.
- Kérdések = Juhász Dezső (szerk.) (2014), *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő I–II*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (1972/2014), Gedanken zur zeitgenössischen Dialektforschung in der Finnougristik. In: *Kérdések I.*, 503–515.
- Kiss Jenő (1987/2014), Erővonalak az európai dialektológiában. In: *Kérdések I.*, 60–65.
- Kiss Jenő (1991/2014), Változásvizsgálat a magyar dialektológiában. In: *Kérdések II.*, 196–206.
- Kiss Jenő (1995/2014), Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. In: *Kérdések I.*, 283–291.
- Kiss Jenő (1998/2014), A tájszavak és a tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák. In: *Kérdések I.*, 309–319.
- Kiss Jenő (2002/2014), Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. In: *Kérdések I.*, 66–81.
- Kiss Jenő (2009/2014), Elméleti deficit a dialektológiában? In: *Kérdések I.*, 82–97.
- Kiss Lajos (1995), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Nyelvtudományi Értekezések* 139. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koivulehto, Jorma (1979), Lainoja ja lainakerrostumia. *Virittäjä* 83: 267–296.
- A. Kövesi Magda (1972), Az ősmagyar *sz-ezö* és *s (> cs)*-zö nyelvjárások kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 18: 61–74.

- Laanest, Arvo (1981), Dialektforschung und wechselseitiger Einfluss von nahverwandten Sprachen. In: Ortutay Gyula (red.), *Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapest 1975. III.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 28–33.
- Ladányi Mária (2000), Képzett szavak jelentése. Lexikális, aktuális és potenciális jelentés. In: Gecső Tamás (szerk.), *Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 179–194.
- Lanstyák István (2006), *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzészről, kódváltásról és fordításról.* Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Ligeti Lajos (1953/1977), Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése. In: Schütz Ödön (szerk.), *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 1.* Budapest Oriental Reprints, Ser. A 1. Körösi Csorna Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. 359–390.
- Ligeti Lajos (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (1979), *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lubotsky, Alexander (2007), *Proto-Indo-European etymological dictionary. A revised edition of Julius Pokorny's Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* Indo-European Language Revival Association, [h. n.].
- Makszimov, Sz. A. [Максимов, С. А.] (2018), *Северноудмуртско-коми ареальные языковые параллели – лексика, фонетика, морфология.* УИИЯЛ УдмФИЦ УрО РАН, Ижевск.
- Maticsák Sándor (2014), *Az erza-mordvin állatnevek ősi képzői.* *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 97–130.
- MMSz = Molnár Judit (2003), *Moksa-mordvin–magyar szótár.* Lexica Savariensia. Savaria University Press, Szombathely.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) (1968), *A magyar nyelvjárások atlasza 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Dániel (2020), *A magyar or- (> orr) szó lehetséges etimológiai kapcsolatai.* In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.), *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019.* A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 401–429.
- Németh Gyula (1928), *Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata.* *Nyelvtudományi Közlemények* 47: 62–84.
- Németh, Julius (1942), *Probleme der türkischen Urzeit.* In: Ligeti, Lajos (ed.), *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Kőrös Dicata 1.* Bibliotheca Orientalis Hungarica 5. Magyar Tudományos Akadémia – Körösi Csoma Társaság, Budapest. 57–102.

- Nyirkos István (1987), *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- Nyirkos István (2011), *A magyar hangrend a toldalékok felől nézve*. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 177–180.
- OkISz. = Zolnai Gyula (közzét.) (1902), *Magyar oklevél-szótár*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest.
- Radloff, Wilhelm (1911), *Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialekte IV*. Академии Наукъ, Санкт-петербургъ.
- Räsänen, Martti (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Societas Orientalis Fennica, Helsinki.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Rédei Károly (1977), *Szófejtések*. Nyelvtudományi Közlemények 79: 201–216.
- Rédei Károly (2002), *A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez*. Ausgewählte Schriften von Károly Rédei, Rédei Károly válogatott írásai. Urálistikai Tanulmányok 12. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 37–48.
- Reuter Camillo (1973), *Cserke*. Magyar Nyelv 69: 222–224.
- Róna-Tas András (1983), „Rokonságszerű ősi kapcsolat”. Németh Gyula nézetei az uráli és török nyelvek viszonyáról. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálistikai tanulmányok*. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 331–346.
- Róna-Tas András (2017), *Vitás magyar etimológiák*. Válasz Honti Lászlónak. Nyelvtudományi Közlemények 113: 37–84. DOI: 10.15776/NyK.2017.113.2
- Salánki Zsuzsa – Oszkó Beatrix – Sipos Mária (2021), *A kétnyelvűség helye és szerepe az alapnyelvi korban*. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), *Párhuzamos történetek*. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13. PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 11–39.
- Sipos Mária (2003), *A jelentés rekonstrukciója az obi-ugor nyelvekben*. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III*. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 169–176.
- Sipos Mária (2005), *Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban*. Nyelvtudományi Közlemények 102: 35–63.

- Sípos Mária (2011), Kontaktusjelenségek és etimológia. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 211–220.
- Schmid, Hans Ulrich (2017), Einführung in die deutsche Sprachgeschichte. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- Szabó József (2007), A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében. SzTE BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Szefű Mária (1991), A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.
- SSA = Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2012), A polyszémia hálózatmodellje. Nyelvtudományi Közlemények 108: 287–344.
- Toon, Thomas E. (2005⁷), Old English dialects. In: Hogg, Richard M. (ed.), The Cambridge history of the English language, Vol. 1. The beginnings to 1066. Cambridge University Press, Cambridge. 409–451.
- Trócsányi Zoltán (1908), A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései. Nyelvtudományi Közlemények 38: 1–62.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1989), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. Online változata: <http://www.uralonet.nytud.hu>
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva. (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Uotila, Toivo Emil (1938), Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Virtaranta, Pertti (1981), Spezielle lexikographische Fragen der Dialektologie. In: Ortutay Gyula (red.), Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapest 1975. III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 24–27.
- Voigt Vilmos (1982), Újabb vizsgálatok a kultúra nyelvi formái köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 14/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 143–158.
- WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Szófejtések Rédei Károly tiszteletére

Antal M. Gergely

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola

In this brief article, we commemorate the late Károly Rédei, who was born 90 years ago, in 1932. His publications entitled ‘Szófejtések’ and his other works inspired the author to turn to etymologies and etymological research. Six Hungarian words, particularly those of disputed or unknown origin are presented: *húg* ‘younger sister’, *irigy* ‘envious’, *köszöntő* ‘jewel’, *sima* ‘smooth’, *szigony* ‘harpoon’, and *vidék* ‘countryside’, alongside their varying historical and dialectal equivalents and their possible Uralic cognates. Each word can be explained as having Uralic / Finno-Ugric roots with both phonetic and semantic interpretations, providing possible solutions for not just Hungarian, but other Uralic words.

Keywords: etymology, words of unknown origin, Hungarian, Uralic, Finno-Permic, Proto-Permic, Ugric

Kulcsszavak: etimológia, ismeretlen eredetű szavak, magyar, uráli, finn-permi, ősspermi, ugor

Rédei Károly 1932. április 11-én született, 2022-ben ünnepelte volna 90. születésnapját. Életében rendszeresen közölt etimológiai tárgyú rövid cikkeket a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain „Szófejtések” címmel. E rövid tanulmányban a szófejtésekkel az ő emlékéet elevenítjük föl.¹ Munkássága jelentős hatást gyakorolt a szerzőre, mikor egyetemistaként maga is etimologizálásra adta a fejét.

E cikkben hat, ismeretlen vagy bizonytalan eredetű magyar szó lehetséges uráli megfelelőit keressük. A rövid etimológiák megírásakor a Rédei főszerkesztésével készült UEW² és az adott nyelvre vonatkozó etimológiai szótárak megállapításait vettük figyelembe, valamint a magyar-

¹ Köszönettel tartozom lektoraim és Németh Dániel jogos és alapos kritikájáért és javaslataiért, amelyek nagyban segítettek az etimológiák pontosabb kidolgozását.

² A szótárra való hivatkozások a nyomtatott és az internetes változatból a számozás alapján visszakereshetők.

országi finnugrisztikában hagyományosnak számító történeti-összehasonlító módszert (ld. pl. Hajdú 1973; Bereczki 2003) alkalmaztuk.³

1. Magyar *húg*, komi *кага*, erza *кака*

A TESz. szerkesztői szerint ismeretlen eredetűnek tartott⁴ *húg* szavunk első előfordulása talán 1135-ből származik (*ucd* [olv. *húgd* ?], TESz. 2: 160), vagy talán személynévként *Hugdi* ? alakban (EWUng. 584). Eredeti jelentése 'nőtestvér', de előfordul még '(fiatalabb) nő kedveskedő megszólításaként', 'unokahúg', 'apáca', illetve a ma általános 'fiatalabb lánytestvér' jelentésben is. Korábban iráni eredetet (oszét *χο* 'nővér', egy csak szótárakban meglévő középperzsa hapax *χūk* 'ua.' szó alapján), esetleges finnugor származást vagy törökből kölcsönzést feltételeztek, ezeket azonban a szótár kizárja (TESz. 2: 160). Ezek az elvetett etimológiák vagy valamiféle távoli (vélt) hangmegfelelés, vagy jelentésbeli hasonlóság alapján születhettek (vö. pl. Vámbéry 1870: 119; Munkácsi 1894: 135; 1901: 356; Asbóth 1905: 62–66), így valóban nem vezettek eredményre a *húg* szó eredetét illetően. Az 'unokahúg' jelentés és az *unokahúg* szóösszetétel jóval későbbi fejlemények, a 'menyasszony' úgyszintén (J. Lőrinczi 1980: 58–59, 62–63, 66–67, 102, 107–108).

A *húg* a legkorábbi 'nőtestvér' jelentésű szavunk, amely már a közép-magyar kor előtt megvolt (J. Lőrinczi 1980: 34), vagyis a szó igen korai megléte arra utal, hogy a szókincs ősi elemével kell számolnunk (vö. J. Lőrinczi 1980: 37). Elképzelhető-e egy uráli vagy finnugor⁵ származás annak ellenére, hogy a korábbi szakirodalom nem jutott ilyen következtetésre?

A rokon nyelvek szóanyagában tallózva a komi-zürjénben találjuk a *кага* 'gyermek' (KMSz 75); 'ребёнок; младенец'⁶ szót. E szó nyelvjá-

³ Az alapnyelvre azonban az nehezíti a jelentések rekonstruálását, hogy a magyar és obi-ugor viszonylatban is kb. 1500 évvel kell számolnunk, így az obi-ugor adatok hiányakor még nagyobb időtávot kell áthidalnunk. A rekonstrukciónál emiatt érdemesnek tartjuk – ha az adatok engedik és indokolják – az egyes alapnyelvekre való rekonstrukciót is.

⁴ Újabbán az ESz. szerint is ismeretlen eredetű (ESz. 343).

⁵ Cikkemben az „uráli” és a „finnugor” jelző között rekonstrukciós szinten különbséget tettem, bár az újabb szakirodalom nem feltétlen számol finnugor alapnyelvvél (ahogy finn-volgai alapnyelvvél sem, vö. legújabbán Salánki et al. 2021: 12. lábjegyzet).

⁶ <https://dict.fu-lab.ru/term?tid=14683> [letöltés: 2022. augusztus 30.]

rási szinten 'птичка, пташка' jelentésben is megvan.⁷ A КЭСКЯ szerint a komi *кага* átkerült az oroszba nyelvjárási szinten, eredetére azonban nem ad magyarázatot (КЭСКЯ 114). Mivel a másik két permi nyelvben nem bukkan föl párja, így e szót szintén ismeretlen eredetűnek tarthatjuk. A komi-zürjén szóhoz hangalakilag és jelentésében is igen közel áll az erza *кака* 'gyermek, gyerek' szó (EMSz 134).⁸ Ezek vajon összefüggésben lehetnek-e a magyar *húg* szóval?

Maga a szóalak nem zárja ki ezt a feltételezést, hiszen a szóeleji *h*-hangot mély magánhangzó követi. A szóeleji magyar *h*- ~ komi és erza *k*- egyezés kétségkívül nem okoz gondot, erre számos más, evidens példát ismerünk. A magyar *-g* ~ komi *-g*- megfelelés akkor lehetséges, ha egy korábbi **-ŋk*- hangkapcsolatra mennek vissza. Az erza *кака* szóban viszont a szóbelseji *-k*- hang előzményeként a finnugor alapnyelvi **-ŋk*-hangkapcsolat problematikus. Erre a hangváltozásra mindössze egy példát ismerünk az erza *pokol* 'Klumpen, Klümpchen, Stückchen' < FU **puŋka* 'Knollen, Beule, Unebenheit' (UEW № 816) esetén, ahol viszont az UEW nem tesz kérdőjelet a megfeleléshez. Amennyiben ez a hangváltozás marginális, de nem lehetetlen, úgy ez lehetne az eddigi másik példája.

A közös alapalak **ksŋka* lehetett. Mivel mindhárom nyelv adataiban veláris magánhangzót találunk, az első szótagban egy közös veláris vokálist (**-s-*) kell föltennünk, a szóvégi vokális pedig lehet **-a*, elsősorban a komi és erza adatok miatt. A *húg* hosszú magánhangzója csak az irodalmi nyelvben marad meg toldalékolt helyzetben (vö. familiáris *hugi*). A toldalékolt alakoknál ingadozás látszik: *hugym*, *húgom*, de *hugáját*, *húgám*, *húgád*; ez utóbbiak az *öcsém*, *öcséd* analógiájára alakulhattak ki (TESz. 2: 160). A magyarban hasonló pozícióban is elképzelhető az **-a* > **-o* változás; továbbá a szóvégi magánhangzó lekopása később újraértelmezést hozhatott a toldalékolás során egyes nyelvváltozatokban: **χuga* : *χuga-* > *húg* ~ **huga-* > *húg* ~ *hugo-*, ahol a későbbi analógiás hatás visszaállíthatott egy korábbi nyelvi állapotot.

⁷ <https://dict.fu-lab.ru/term?tid=14683> [letöltés: 2022. augusztus 30.]

⁸ Hasonló hangsorú indoeurópai párhuzam a bolgár *кака* 'по-възрастна сестра; по-възрастна жена', lengyel nyelvj. *kâk* 'дядо', óind *akkā* 'майка', cigány *kak* 'чичо', román nyelvj. *gigă* 'по-голяма сестра; леля'; a bolgár szó átkerült a gagauzba: *каку*, illetve a törökbe is: nyelvj. *kako* 'сестра, брат' (БЕР 149). Fonetikai és szemantikai okokból sem tartjuk valószínűnek, hogy e szavak összefüggnek az erza és a komi szavakkal.

Az erza és a komi adatok jelentésükben szinte teljesen egyeznek, így – amennyiben a szavak rokonai egymásnak – ősük már a finn-permi korban is 'gyerek' jelentésben létezhetett. A magyarban a 'fiatalabb lánytestvér' jelentés a TESz. szerint ugyan későbbi fejlemény, mint a 'nőtestvér', de a 'fiatalabb nő kedveskedő megszólítása' fordul elő legelőször. A [fiatal] (tkp. 'utód nélküli') itt kulcsszerepet játszik, amely így a [kicsiség] tulajdonsággal együtt összekapcsolható a 'gyermek' jelentéssel. Továbbá a [kedveskedő] mozzanat is kiemelendő. Ha tehát a szó jelentését is rekonstruálni szeretnénk, a (legalábbis) finnugor korra 'gyermek; (fiatal) családtag; kedves, szeretett' jelentést tételezhetünk föl. A magyarban így '(fiatal) családtag; kedveskedő megszólítás' → '(fiatalabb) nőtestvér; nőtestvér kedveskedő megszólítása' vagy 'családtag' → '(nő)testvér' → 'fiatalabb lánytestvér' jelentésváltozás vezethető le.

Az így kikövetkeztetett új rekonstrukció tehát egy finnugor vagy uráli **ksɲka* 'gyermek; (fiatal) családtag' > finn-permi **kaŋka* 'gyermek'. Az etimológiát erősíti, hogy három, viszonylag távoli rokon nyelvből vannak adataink, és az adatok csekély száma sem kizáró ok arra, hogy a magyar *húg*, a komi-zürjén *kaza* szavakat és a szóbeljei marginális hangváltozás miatt kérdőjelesen az erza *kaqa* szót bizonytalan eredetű, talán finnugor vagy uráli kori örökségnek tekintsük.

2. Irigy

Meglehetősen népetimologikus magyarázattal szolgál a TESz. az *irigy* szó eredetére, amelyet az *érik* igéből származtat az *irelkedik* igével együtt (egy **ir-* ~ **ír-* alapszóból, 'sárgára érik az irigységtől' jelentésbővülésen keresztül; TESz. 2: 232–233), az EWUng. és az újabb etimológiai szótárak azonban a szótövet ismeretlen eredetüként tárgyalják.⁹ Mivel nagyon korán fölbukkan a nyelvemlékek között (1138-ban tulajdonnévként *Irugdí*, 1380-ban közszóként *Iریفchygus* alakban, EWUng. 623), talán a szókincs ősi örökségébe tartozhat, bár a korai felbukkanás még nem elegendő bizonyíték. Előfordul még *írigy*, *ërigy*, *éregységet* stb. nyelvjárási adatként, ezek az *í* ~ *é*, *i* ~ *ë* váltakozással magyarázhatók (TESz. 2: 232–233), továbbá *Ürügy*-ként (EWUng. 623).

Dehonesztáló jelentéséből kiindulva, az *irigy* szó lehetséges párhuzamait találhatjuk az UEW-ben a HARAG fogalomkörében a (talán nomenverbum) FU **jerz* 'Fluch; (ver)fluchen, schimpfen' ('átok; megátkoz, szid', UEW № 182) rekonstrukció alatt, melyhez a következő le-

⁹ Vö. „Az ismeretlen eredetű szótő esetleg névszói természetű” (ESz. 369).

ánnyelvi adatok tartoznak: udmurt S *jurisk-* 'schelten, fluchen, rügen', G *jurîškî-*, *jurîškî-* 'verfluchen, verwünschen'; komi-zürjén V *jor-* 'verfluchen, verwünschen, beschwören', V *jor-kiv* 'Fluch, Schwur'; komi-permják *jord-* 'verfluchen, verwünschen, beschwören', PO *ju-r-* 'клясть'; manysi TJ, KU, P, So *jēr-* 'kirota, sadatella, manata, haukkua; fluchen, verwünschen, beschwören, schimpfen'. A szerkesztők hangtani okok miatt elvetik a КЭСКЯ által idevont erza *erđeksta-* 'побранить, проклясть' és (keleti) mari *ira-* 'бранить, ругать' igéket (vö. КЭСКЯ 101: itt az *эрдекстамс* infinitivusi alak szerepel). Bővebb magyarázat híján a szavak vokalizmusát kell „hangtani okok” alatt értenünk, mivel a mari *ira-* második magánhangzója mély hangrendű (szemben a rekonstrukció során mérvadónak számító, magas hangrendű manysi adatokkal), továbbá az erza *erđeksta-* ige *-đeksta-* eleme kettős képző lehet (vö. Mészáros 1999: 100, 125). A permi szavak egy őspermi **jori-* '(ver)fluchen, schimpfen' alakra vezethetők vissza (Csúcs 2005: 39).

A különféle alapnyelvi korszakokra föltett szókezdő **j-* hang a mai nyelvi adatokban nem mindig őrződhetett meg, hiszen könnyen vokalizálódhat, összeolvadhat az utána következő magánhangzóval. A magyarban is előfordulnak ilyen esetek ott, ahol egy korábbi **j-* kezdőhangot feltételezünk – főként **jV-* > *i-* változást sugallva, a szó magánhangzó-harmóniájától függetlenül: *ideg* < U **jante* 'Sehne' (UEW № 169); *iv-* (*i-*, *isz-*) < FU **juve-* (**juke-*) 'trinken' (UEW № 195); *év* < FU **jikä* (**ikä*) 'Alter, Jahr' (UEW № 183). Ezért egy **je-* > *e-* > **é-* > **í-* > *i-* változás a magyarban könnyedén elképzelhető, és találunk rá más, *je-* ~ *é-* ~ *e-* ~ *i-* ingadozást mutató adatot is, úgy mint: *jég* ~ *egh*; *jegenye* ~ *igenyes* ~ *egönye-fa* stb. (TESz. 2: 268); *jérce* ~ *érci* (TESz. 2: 273).¹⁰ Ez hasonlóképpen lehetséges a mariban is, ahol viszont csak palatális vokálisok előtt fordul elő, és mindössze alig néhány példát látunk rá az UEW szóanyagában: KB, U *i* ~ B *ij* 'year' < FU **jikä* (**ikä*); KB, U *i* ~ B *ij* 'Eis' < FU **jäne* 'Eis' (UEW № 171); KB *ükše-* 'kalt werden', *üšta* 'kalt; Kälte' < FU **jäkšz* 'kühl, kalt; kühl, kalt werden' (UEW № 165). Az erzában ennél gyakoribb a **jV-* > *e-/i-* hangváltozás: *ije* 'Jahr' < FU **jikä* (**ikä*); *ej* ~ *ev* ~ *eη* ~ *ij* 'Eis' < FU **jäne*; *ekše* 'kühl; Schatten; das hinten Gelegene' < FU **jäkšz*; *ežne* 'Gelenk, Glied' < FP **jāse* (**jāsne*) 'Glied, Gelenk' (UEW № 176). A keleti mari szóban a helyenként előforduló palatális ~ veláris váltakozást tételezhetjük föl a második szótag-

¹⁰ A szóeleji *jV-* ~ *V-* váltakozást a szakirodalom a *ju-* ~ *i* / *jo-* ~ *i* esetében tartja csak számon, pl. *juhar* ~ *ihar*, *juhász* ~ *ihász*, *Jolsva* hn. ~ *Ilosvai* szn. stb.

ban: **irä-* > *ira-*, mivel a keleti mari nyelvjárásban „a labiális harmónia csak hangsúlytalan szótagban fordul elő” (Rédei 1976: 420; ill. vö. Beczki 1990: 22–23). Mivel nem tudjuk, melyik szótag a hangsúlyos, a szót csak kérdőjellel vonjuk a többi rokon nyelvi adat mellé.

A szóbelseji *-r-* hang kapcsán csupán azt kell megjegyeznünk, hogy az erzában a palatális *-ř-* a környező palatális hangok hatására alakulhatott ki.

A magyar szó végén a *-gy* elemet a TESz. szerkesztői nem magyarázzák, az EWUng. szerkesztői is csak szüksézávan. Az ESz. szerint a *-gy* kicsinyítő képző, akár a *jobbágy* szóban (ESz. 369). További lehetőség, hogy a *-gy* képző lehet a *-d* képző palatális párja – ez azonban bizonytalan képzőnek számít, mivel csak helynevekben fordul elő a korai ómagyar korban (Szegfü 1991: 202). Harmadik lehetőségként fölvethejtük, hogy a ritkának tekintett ősi *-j* képző (vö. Szegfü 1991: 190) erősítéssel létrejött változatával állunk szemben, amely ejtéskönnyítés céljából (**irij* > *irigy*) alakulhatott ki. Negyedik lehetőségként elképzelhetünk egy ősi *-l/-ly* képzőből (vö. Hajdú 1973: 147; Szegfü 1991: 190–191) való származást (a hangváltozásra, nem pedig a képzőre vö. példaként: *jel* ~ *jegy* < FU **jälke* ‘Spur, Fleck’, UEW № 166). Az igei *irelle* (EWUng. 623) és az *irelke* alakok az eredetibb *-l* végződést támaszthatnák alá. Ebben az esetben az **irel* névszói alak tűnik a korábbinak, amelyből az *irelke* igealak létrejött – ennek elvonása lehet az *irel* ige. Az **irel* > *irigy* változás pedig erősítés eredménye.

A rokon nyelvi szavakban is találunk képzőket. Egy feltételezhetően *-d-* képző szerepelhet a komi-permják *jord-* adatban. Az erza *erđeksta*-adat *-d'e-* eleme valószínűleg mozzanatos deverbális ige képző vagy denominális ige képző; hasonlóképpen a *-ksta* (~ *-ksto*) is egy denominális ige képző lehet (vö. Keresztes 1990: 50–51; Mészáros 1999: 100, 125).

Jelentésstanilag az UEW által idesorolt adatok, illetve az erza és a mari szavak igen közel állnak egymáshoz (‘átkozódni, szitkozódni’ stb.). A magyar ‘irigy’ ezekhez hasonlóan negatív. A manysi adatok jelentései között találjuk a németül megadott ‘beschwören (‘varázsigevel felidéz; ráolvas’)’ igét. A ‘ráolvas’ szorosán összefügg a ‘szemmel ver’ kifejezéssel. A magyar ‘irigyvel’ jelentés pedig levezethető a ‘rossz szemmel néz’ → ‘rosszall’ jelentésből, így az ugor korra ‘átkoz, ráolvas, szemmel ver; rossz szemmel néz’ jelentést következtethetünk ki, amely származhat a finnugor kori ‘átok; megátkoz, szid’ jelentésből. Másképpen magyarázva az ‘átkoz’ jelentésből az ugor korra kialakulhatott a ‘szemmel ver’ jelentés; a szó ekkor kaphatott egy ‘rossz szemmel néz’ jelentést is, amelyből

a magyar nyelv önálló életében a 'rosszall' jelentésen keresztül kialakulhatott az 'irigyel' jelentés. A 'rossz szemmel néz' → 'irigyel' jelentésváltozásra az indoeurópai nyelvcsaládból is találunk példát: latin *invidere* 'to look askance at, cast an evil eye upon'¹¹ ~ *invidia* '1. irigység, féltékenység; 2. gyűlölet (...); 3. (...) megszólás' (LMZs. 200).¹² A 'megszólás' és a 'szidás' szintén rokon értelmű kifejezések, tehát a magyar és a finnugor szavak rokonításának nem látjuk szemantikai akadályát.

Mindezek alapján a fentebbi permi és manysi szavakkal együtt a magyar *irigy*, erza *erđeksta-* szót bizonyosan, a mari *ira-* szót kérdőjelesen visszavezethetjük a közös FU **jerz* 'átok; megátkoz, szid' alapakra.

3. *Kösöntyű*

Elavult, ismeretlen eredetű (TESz.), bizonytalan szócsaládú (EWUng.) néprajzi szavunk a *kösöntyű* 'nyaklánc, karkötő, csat mint ékszer'.¹³ A Néprajzi Lexikon szócikke szerint: „melltű egyik fajtája (...), [a] 14. század vége óta ismert elnevezés többféle ékszer és öltözetdísz (nyaklánc, karkötő, csat) megjelölésére, 'felfüggesztett, felakasztott (dísz)' jelentéssel” (Horváth 1980: 310). Már egy 1395-ös forrásból előkerül: *kezentheu* 'nyaklánc, karkötő, csat mint ékszer' (TESz. 2: 623; EWUng. 823). Egyaránt létezik szóbelseji *-s-*, illetve *-sz-* hangot tartalmazó változatokban (*kösöntyűjeket*, *Kösöntyő*). A TESz. szerkesztői szerint egy **kösönt* 'függeszt, felakaszt' igéből eredeztethető; török származtatását és más szóból való képzését (*köt*, *kör*) elvetik (TESz. 2: 623–624). Valószínűleg azonos szótövből származik a ?*kösöny* 'karmantyú (női ékesség)', a *kössü* 'csavarral ellátott fogó [lakatos- és ezüstműves-szerszám]', a *kösnyő* 'szoknyatartó' (MTsz. 1218) és '<szoknyán> vállpánt, kantár', *kösnye* 'a szoknya derekán levarrott és a belefűzött madzaggal ráncba szedett szegély, korc' (ÚMTsz. 3: 562).¹⁴ Maga a szó a 16. századra avíttassá vált, és csak szűk körben maradt meg a használata (Péri 1995: 432).

¹¹ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=invideo&la=la&can=invideo0> [letöltés: 2022. augusztus 30.]

¹² Vö. <https://en.wiktionary.org/wiki/envy> [letöltés: 2022. augusztus 30.]

¹³ Az ESz. nem tartalmazza.

¹⁴ A *kösönködik* 'fogózik, kapaszkodik, rögződik; kötekedik, felesel, veszekszik', valamint a *köstörködik* 'ingerkedik, kötődik' (MTsz. 1218–1219) pedig talán a *köt-* szótövből a *kösöntyű* hatására jöhetett létre hangalaki és részben jelentésbeli azonosság miatt (pl. *kös(ön)-* 'valami tartására, megkötésére szolgáló eszköz' x *kötő-* 'valamihez kötő' → 'köt' → 'kötődik' → 'kötekedik'). Ez azonban további vizsgáldást igényelne.

A TESz. és az EWUng. mellett többek között Hegedűs (1991) és Péri (1995) foglalkozott a *kösöntyű* szó eredetével. Hegedűs is, Péri is ugyanabból a török jövevényszóból vezeti le a szót: a **kisän* > *kēsän* > *kösöny* szóalakot (Hegedűs 1991: 264), ill. a **kösön-/kesen-* igét – kiemelve annak 'fastening, binding, holding together' jelentését, és ezt a török nyelvekben meglévő *kišä-* 'hobble, fetter' igével kapcsolja össze, *-tyű* elemét pedig a *kesztyű* szóban meglévő képzőhöz köti (Péri 1995: 432–435).¹⁵

A Péri által fölvetett török származáson túl a magyar szó egyeztethetőnek tűnik a következő uráli alapnyelvi rekonstruktumhoz tartozó rokon nyelvi szavakkal: U **kičэ* (**küčэ*) 'Knopf; Knoten, Band (am Kleide)' ('gomb; megkötő, szalag [ruhán]', UEW № 297) > udmurt *giž* 'крепкий узел'; komi-zürjén S *kiz*, Ud, I *kiz* 'Knopf'; komi-permják *kiz* 'Knopf, Haken, Spange, Nestel', PO *kiz* 'Nestel'; nyenyec O *šis?* 'Knopf; Band (statt eines Knopfes) am Frauenrock';¹⁶ szölkup Ta *sizi* 'Riemen', Ty *sīs* 'Riemen'. Az uráli szavak mind jelentésükben, mind hangalakjukban emlékeztetnek a törökségi szavakra,¹⁷ így a két nyelvcsaládban meglévő szócsaládok viszonya további tisztázásra szorul: az uráli nyelvekben ugyanis csak permi és szamojéd megfelelőit találjuk. A szamojéd szavak szóeleji *ś* ~ *s* hangjai azonban arról árulkodnak, hogy a szónak igen korán át kellett kerülnie a szamojéd alapnyelvbe a **k-* > *s-* hangváltozás létrejötté miatt. Továbbá pedig nem találjuk a törökségi szavak *-n-* elemét, így az uráli szavakat valószínűleg régebbinek kell tekintenünk.

Az etimológia hangtani szempontból könnyen magyarázható: a magyarban a szóeleji **k-* hang megőrződik palatális vokális előtt (**kü-* > *kö-*), a szóbelseji *s* ~ *sz* hang – amely ingadozás más (nem feltétlenül uráli eredetű) szavakban is jelentkezhet (vö. *jóság* ~ *jószág*, *tepsi* ~ *tepsi*; az *sz-*ezés nyelvjárásszigeti jelenség lehet, ld. bővebben A. Kövesi 1972: 61–64, 73) – visszavezethető egy uráli, finnugor vagy ugor kori **-č-* affrikátára. Ez utóbbira példa a magyar *hős* ~ *hés* < U **kača* 'junger, unverheirateter Mann' (UEW № 211); *hasad*, *hasít* < Ug **kačz-* 'bersten, reißen' (UEW № 1768); *köles* < Ug **kšlčэ* 'Hirse' (UEW № 1788).

A leánynyelvi adatokhoz viszonyítva eredetinek a **kösö-* ~ **kösö-* tövet vehetjük, illetve ebből a névszóképzővel ellátott *keseny*, és a kicsi-

¹⁵ Meglepő módon Péri – bár tkp. nagyon hasonló a következtetésre jut, mint Hegedűs – nem hivatkozik az előtte négy évvel megjelent cikkre.

¹⁶ Az óspermi alapalak **kiž* 'Knopf, Knoten' (Csúcs 2005: 332).

¹⁷ A törökségi szavak listáját ld. Péri 1995: 433–435.

nyitó képzővel létrehozott *kesnyő* alakulhatott ki előbb. (Az *ö ~ e* nyelvjárási váltakozással magyarázható.) Valószínűnek tűnik, hogy maga a *kösöntyű* szó *-(n)tyű* végződését a *herkentyű*, *bizgentyű*, *karmantyú* szavak mintájára játszi szóalkotással nyerhette, és bizonyára hathatott rá a Péri által említett *-tyű* képző is (Péri 1995: 433; vö. TESz. 2: 383–384).

A rokon nyelvi adatok 'gomb', 'öv', 'csat' jelentései szorosan összefüggenek a magyar 'csat mint ékszer', 'öltözetdísz', 'felfüggesztett dísz' stb. jelentésekkel. A közös alapnyelvi jelentés mindenképpen a ruházatot összetartó, a mai népek viseletében is gyakorta díszítő funkciójú elemekre utal. Az egyes nyelvek önálló életében ezek a ruházati elemek specifikálódhattak, illetve jelentésszűküléssel és -társítással alakulhatott ki a magyarban az ÉKSZER jelentéskör.

A lehetséges törökségi átvétel mellett így inkább uráli eredetűnek tekinthetjük a *keseny*, *kesnyő* és *kösöntyű* szót (ill. egyéb változataikat), amelyek az U **kičə* (**küčə*) 'gomb; megkötő, szalag (ruhán)' alapalakra vezethetők vissza.

4. *Sima*

Már a 12., vagy a 14. században előfordul személynévként (*Síma?*, TESz. 3: 540; EWUng. 1329) a bizonytalan eredetű *sima* szavunk, amely talán származékszó az eléggé későn adatolt, nyelvjárási *simik* 'megcsúszik' igéből (folyamatos melléknévi igenévképzővel, EWUng. 1329; valamint ESz. 769). Legkorábbi jelentései: 'egyenletes felületű', 'lapos, sík', illetve 'síkos, csúszós' lehetek; a további jelentések, úgymint 'csomótlan', 'kopasz, tar', 'egyszínű', 'kellemes' stb. csupán később alakulhattak ki. A szót olasz és török származással is próbálták magyarázni, ezek nem bizonyultak megalapozottnak (TESz. 3: 540). Egyéb változatai a nyelvjárási és történeti anyagból: *sémára*, *sēma*, *simma*, *simma*, *síma*, *simà*, *símà*: *símákő* stb. (ÚMTsz. 4: 895–896).¹⁸

Mind hangtanilag, mind jelentéstanilag közeli megfelelőnek tűnik a finnugor kori FU **čama* 'gerade, aufrecht, Verstärkungswort zum Ausdruck irgendeiner Entlegenheit in Zeit und Raum' ('egyenest [testtartás]; [nyomatékosítószó idő- és térbeli távolság kifejezésére]', UEW № 96)

¹⁸ Egyes igei alakokat (*simik*, *sinkózik*) a *sí* (ige), illetve *sík* (mn.) szavakkal hozzák összefüggésbe (EWUng. 1329), azonban kérdéses, hogy miképpen viszonyul egymáshoz az előbbieken az *-m/n-* elem megléte, az utóbbiakban pedig a hiánya. A *simik* ige esetleg a *siklik* szemantikai és hangalaki behatására jöhetett létre a *sima* főnévből. Ugy véljük, a két szócsalád nem függ össze; a *sík* szó eredetét érdemes lenne a későbbiekben újra megvizsgálni.

rekonstruktum, melyhez az alábbi szavak kapcsolódnak: finn *hama* 'förs-tärkningsord för uttryckande av någon (vanligtvis större) avlägsenhet i tid och rum: 'ända (till, ifrån); Verstärkungswort zum Ausdruck irgendeiner (gew. Größerer [sic!]) Entlegenheit in Zeit und Raum: 'bis zum ..., von ... an'', *hama matka* 'pitkä matka; lange Reise', *hamaan* 'bis, bis in, bis zu, bis an, bis nach', *hamasta* 'von ... an', *hamaan tähän päivään asti* 'bis zu diesem Tage', *hamasta maailman alusta* 'vom Anfang der Welt'; észt *ammak* 'bis', *ammak otsani* 'bis zu Ende'; hanti V *čäma* 'quer über', DN *čäma* 'waagrecht, horizontal; steil, schroff; geradeaus; (Postp.) gegenüber', O *sämi* 'geradeaus; gerade, ausrecht; gegenüber'; manysi TJ *šamā*-w, KU *šamaj*, P *šoməj*, So *soma* 'steil, aufrecht, schroff', N *säma*, *soma* 'egyenesen, éppen; gerade'. További, ide sorolható adat a lívből: *amā* 'kaikki, koko' (SSA 1: 206). Az észt szó nem szerepel az észt etimológiai szótárban (EESR 2012).

A magyarban a szóeleji *s*-szibiláns szabályos folytatója lehet egy uráli vagy finnugor kori *č- affrikátának. A szóbeljei *-m*-hang ingadozó tendencia része, bizonyos esetekben megőrződhetett az alapnyelvi korból. A *sima* szó vokalizmusát tekintve mély hangrendű; a magyarban ilyen veláris eredetű, ma felső nyelvvállású *i* magánhangzót tartalmazó szó visszavezethető *-a- hangot tartalmazó alapszóra, úgy mint a *hív* < Ug/?U *kaŋə- 'rufen' (UEW № 240); *szilony* ~ *szirony* stb. < U *šarə '(gefroener) Schnee, Eisrinde auf dem Schnee' (UEW № 937); *világ*, *villám* stb. < FW/?FU *walkə 'weiß, hell, leuchtend; leuchten' (UEW № 1111). A szóvégén megőrződő *-a* hang denominális képző lehet, amely a korai ómagyar korban hosszú magánhangzóból rövidült: *-á > -a (Szegfü 1991: 216).

A legkorábbinak tartott jelentések közül is eredetibbnek vehetjük az 'egyenletes felületű', valamint a 'lapos, sík' jelentéseket, ezek ugyanis szemantikailag összefügghetnek a finnugor korra rekonstruált 'egyenes (testtartás)' jelentéssel. Az obi-ugor nyelvekben is megőrződött az 'egyenes' vagy ehhez hasonló (pl. 'merev') jelentés – egyes adatok határozószavakként vagy névutói funkcióban szerepelnek. A magyarban a melléknévi funkció erősödhetett meg (a *simán* határozói eset már a melléknév továbbképzése). Az ugor korra 'egyenes; egyenletes' jelentést rekonstruálhatunk. A jelentésfejlődés a magyarban 'egyenes; egyenletes' → 'sík, lapos' → 'sima felületű' stb. úton képzelhető el, metonimikus képzettársítással. A finnugor korra az UEW szerkesztői által kikövetkeztetett 'egyenes (testtartás)' nem tűnik kielégítőnek, mivel a leánynyelvi megfelelőik többségében határozói vagy névmási funkció érvényesül

('nyomatékosítószó idő- és térbeli távolság kifejezésére'), így ez megnehezíti a rokonítást.

Amennyiben elfogadjuk e szavak összetartozását, úgy a magyar *sima* szót is finnugor eredetűnek kell tartanunk, az egyeztetés azonban szemantikai alapon bizonytalanságra ad okot.

5. *Szigony*

A *szigony* szó szintén ismeretlen eredetű eleme a magyar szókincsnek (ESz. 829–830; TESz. 3: 748). Első említése 1397-ből való (*Zygon*), ekkori jelentése 'dárda- vagy több ágú villaforma, horgas hegyű eszköz főként halászoknál; Harpune, Fischgabel', valamint az 1800-ból származó 'horog; Angel' tekinthető eredetinek; azóta kialakultak hasonlóságon alapuló másodlagos jelentései, pl. 'szénahúzó szerszám' (TESz. 3: 748). Gombocz török adatokkal vetette össze (Gombocz 1912: 222), ezek az egyeztetések azonban hangtanilag nem fogadhatók el (TESz. 3: 748). Megjelenik még *cigony*, *cigon*, *szigény*, *szigon* stb. változatban is (ÚMTsz. 5: 158), illetve magas hangrendüként: *szigëny*, *szigöny*, *szögöny*, *szügöny* (EWUng. 1431).¹⁹

Az UEW anyagában azonban találunk egy hasonló jelentésű rekonstrukciót, amely rokoníthatónak tűnik a *szigony* szóval: ez a FW **čanjka* 'Haken' ('horog, kampó', UEW № 1197), melynek megfelelői az észtnyj. *tsank* (gen. *tsango*), *tsänk* (gen. *tsängo*) 'Haken (natürllicher), krummer Schnabel', és az erza *šanggo*, moksa *šangga*, *čangga* 'Gabel'. Az egyeztetés azért bizonytalan, mert a finnségi nyelvek közül kizárólag a délszti nyelvjárásokból van adatunk.

Mivel az előbbi mordvin és észtnyi adatok jelentésükben igen közel állnak a magyar szóéhoz, vizsgáljuk meg, van-e hangtani akadálya ezek rokonításának!

A magyarban a szóeleji *sz-* hang visszavezethető egy alapnyelvi (uráli, finnugor, ugor) **ś-* vagy (ritka esetben) **č-* hangra egyaránt (az előbbire vö. Honti 2017: 177–178; utóbbira példa: *szürke* < FU **čerz* 'szürke' [UEW № 62]; *szaj* ~ *zaj* < FU **čaka* 'úszó jég; vékony jég' [UEW № 50]). A mai *-g-* hang szabályosan egy **-ŋk-* hangkapcsolatra vezethető vissza: pl. *mag* < FU **muŋkz* 'Körper' (UEW № 563); *segg* < FU **šänkz* 'der Hintere, Arsch' (UEW № 951). A szóvégi *-ny* (< *-n*) valószínűleg olyan közismert névszóképző lehet, mint a szintén ősi *szilony* ~

¹⁹ A *szigony* ~ *szigonya* 'Kieme' jelentése valószínűleg a *szirony* szó népetimológikus behatása (EWUng. 1431).

szirony, sövény, sovány, keskeny stb. szavakban. E képző a rokon nyelvekből is kimutatható, az ősmagyar korban még produktív képzőnek számított, de a kor második felére már nem hozott létre közszavakat (Szegefi 1991: 191, 203–204; a rokon nyelvi vonatkozásokra vö. Rédei 1975). A második szótagi *-o-* magánhangzó az első szótagban egy veláris **-j- < -i-* változásra utal. A mai magyar *i* hang veláris (< **a*) eredetére ld. fentebb a *sima* szócikket.

Ilyenformán a magyar *szigony* szó hangtani nehézségek nélkül, szabályosan visszavezethető lenne egy FU **čan̄ka* alakra. Ebben az esetben tehát a közös alapszót a finnugor korra kellene rekonstruálnunk 'horog, kámpó' jelentésben; a kevés leánynyelvi adat miatt egyelőre kérdőjellel. A *szigony* szó új besorolása tehát: bizonytalan eredetű, talán finnugor kori tő képzővel ellátva.

6. Vidék

Vidék szavunk először 1372 körül jelenik meg biztosan az írott nyelvi anyagban (*vjdeknek*). Egyéb változatai a későbbi forrásokból: *vydik* (1490), *vedéket* (1672), ill. nyelvjárási *vigyik*, *vidék* (EWUng. 1633). Föllelhető többféle, azonos jelentéskörű jelentésben: '(valamely országhoz, településhez viszonyítva) más, idegen hely'; '?bizonyos szempontból sajátos egységet képező táj, tájék, terület'; 'tartomány, országrész', '?a fővárostól vagy valamely nagyvárostól távolabb eső, a nagyvárosi életmódhoz nemigen igazodó terület, település', 'valamely helységnek, városnak a környéke' stb. (TESz. 3: 1140). Ismeretlen eredetű, a Budenz (1873–1881: 875, 885) és Munkácsi (1880: 470) által javasolt finnugor etimológiák valóban nem fogadhatók el (a finn *kenttä* és az udmurt *kid'ok* szavakkal hozták összefüggésbe; értelemszerűen nem egyeztethető a *k- ~ v-* szókezdet stb.). Meskó Lajos külön cikket szentelt a *vidék* szó etimológiájának, ő azonban a *visz-* igeőből származtatja, és a *-dék* elemet igei névszóképzőnek tartja (Meskó 1942). Mindezeket az etimológiai magyarázatokat és a szlávból eredeztetést kizárhatjuk; a végződésre más, rokon értelmű szavak képzőelemei hathattak, pl. *tájék*; viszont más *-dék* végződésre nem hoznak példát a szerkesztők (TESz. 3: 1140). Újabbban az ismeretlen eredetű *vidék* szó *-k* elemét névszóképzőként magyarázzák (ESz. 951).

A magyarból a szó nagy valószínűséggel átkerült a szomszédos nyelvekbe is (vö. pl. Halász 1888: 500): többek között a szlovák *vidiek* 'oblast' mimo (vel'kého, hlavného) mesta; kraj, krajina, župa, stolica', bár a szót megpróbálták egy szláv **vy-degъ* 'zem (získaná vpaľovaním)'

alakra visszavezetni az ószláv *deg- 'horiet' (éget)' igéből képezve (Králik 2019: 660). Feltételezhetjük, hogy a szlovák szóra – főként jelentésében – mindenképpen hathatott a magyar *vidék* szó. A mai magyar jelentéshez sokkal közelebb áll a szlovák önálló életében kialakult 'körzet, vidék, táj, megye stb.' jelentés, szemben az eredeti ószláv '(égetéssel szerzett) föld' jelentéssel.

Megkockáztatjuk viszont, hogy *vidék* szavunk mégis finnugor eredetű, és egyeztethető a következő szavakkal: komi-zürjén S *vij*: *šer-vij* 'Mitte, Mittelpunkt (z. B. v. Wege)', *vijež*, *mij-vijež* 'bis wohin?, bis zu welchem Grade?', *vijen*: *mij vijen* 'bis wohin?, wieviel?', *vijes* 'Markgrenze, Merklinie', V *vijež*: *kos vijež* 'bis zu den Lenden, bis zum Leib'; komi-permják *ked-vi*, *ked viež* 'bis wohin?, bis zu welcher Grenze?', PO *viə'n* 'an, bei', *viə'ž* 'bis zu', *šor-viə'n* 'mitten darin', *šor-viə* 'mitten hinein', *vijt* ~ *vijta* ~ *vijes* ~ *vijtas* 'Grenze, Maß'; manysi TJ *wěj*-.: *püw tīl'm wejal* 'von der Geburt des Knaben an', TČ *wěj*-.: *okwejal* 'auf einmal, plötzlich; völlig, gänzlich, ganz und gar', KM *woj*-.: *jijlwojal* 'von Hause', KU *ūjalt* 'von an, seit, nachdem, während', ūjt-: *ālūt minas* 'er ging immer weiter stromaufwärts', P *wujal* 'von an, seit, nachdem, während', *ākwujal* 'auf einmal, plötzlich; völlig, gänzlich, ganz und gar', N *tūl-uilt* 'azután; dann', N *χotəl-uilt* 'hogyan; wie'. Ezek a szavak egy FU **wujə* 'Gegend, Seite; Ende, Grenze' ('vidék, táj, oldal; vég, határ', UEW № 1174) alapszóra mennek vissza. A szerkesztők megjegyzése alapján a manysi nyelvjárásokon belüli magánhangzó-megfelelések egy ősvogul **ū* ~ **ü* és **ū* ~ **ā* kontaminációval magyarázhatók, továbbá a manysiban az absztrakt és időt kifejező jelentések másodlagosan alakulhattak ki.²⁰ Illik a sorba a nyenyec *wī?*, *wīn*- 'tundra' (Hajdú 1982: 119) is, így az alapszó uráli lenne.

Hogyan kapcsolható a magyar szó a föntiekhez? A szókezdő magyar *v*- < FU **w*- megfelelés szabályos. A magyar adatok közül a *védék* első szótagi hosszú -*é*- hangja utalhat arra, hogy az eredetibb magánhangzó a rövid -*i*- hang lehetett, a hosszú vokális pótlónyúlás eredménye lehet. Elképzelhető egy -*é*- < -*í*- < -*i*- < *-*ij*- < < *-*uj*- változás. Vagyis a rövid, felső nyelvéllású -*i*- kialakulhatott egy rövid veláris **i* + **j* hangkapcsolatból (hasonló példa vö. *hím* < U **koj(ə)-mə* 'Mann, Mensch' [UEW № 332]; a *hím* szóban a hosszú -*í*- szintén pótlónyúlás eredménye), ez a változás egyben magával vonta a szó hangrendváltását. A korábbi veláris

²⁰ A komi adatok alapján rekonstruált ősspermi alapszó **vij* 'Ort, Stelle' (Csúcs 2005: 395).

*j pedig a hangkörnyezet miatt is megfeleltethető az alapnyelvi *u magánhangzónak (vö. *iv-* [*i-*, *isz-*] < FU **juye-* (**juke-*) 'trinken' [UEW. № 195]; esetleg *szj* ~ *széva* stb. < FU **šuka* 'Rinde, Bast; Fell, Haut' [UEW № 981]), mivel az utána következő *-j- elmozdíthatta az ejtést ajakréses irányba.

Az előbb már említett szlovák *vidiek* szóban szereplő palatális [j] hang található meg a magyar nyelvjárási *vigyik* alakban. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy ez a palatális változat őrzi az eredetibb állapotot, és a -d- hang csak későbbi depalatalizáció eredménye (szó elején vö. *gyió* ~ *dió*, EWUng. 265; *gyisznyó* ~ *disznó*, vö. TESz. 1: 647 stb.).

A -dék végződést Meskó ötletéhez hasonlóan akár képzőnek is lehetne tekinteni, azonban a -dok/ -dék > -dék inkább igei névszóképzőként fordul elő, amelynek az eredeti, ősmagyar kori töigéje mára elhomályosult, pl. *ajándok*, *leueldek* 'pillangó'; a korai ómagyar korban viszont a -dok alakváltozat kiszorult a használatból a -dék javára (Szegfű 1991: 198). Ez a kiszorulás magyarázhatja azt is, hogy miért változott a *vidék* szó hangrendje: a -dék alak megszilárdulásával a beszélők analógiásan magas hangrendűként értelmezheték a szó -i- elemét, ami valószínűbb magyarázattal szolgál a hangrendváltásra. Ilyenformán a *vüdek* adat már későbbi fejlemény, a szó palatálisan értelmezett állapotát tükrözi. Viszont földrajzi nevekben is csak igéből képzett névszók esetén jelentkeznek, pl. *hasadék*, *nyiladék* stb., tehát itt közrejátszhatott a -dék képző alaki hasonlósága is abban, hogy a *vidék* alak az elterjedtebb (akárcsak az esetleg hasonló helyzetben lévő *szurdék* ~ *szurdok* szóban) – szemben az eredetibbnek tűnő *vigyik* alakkal.²¹ Az viszont egyértelműnek látszik, hogy a *vidék* szó maga nem nomenverbum, így a -dék deverbális képzőt elvethetjük a lehetséges magyarázatok közül.

A magyar szóbelseji vagy szóvégi -gy- visszavezethető egy uráli kori **-δ-* (**-δ'-*) hangra²² (Bereczki 2003: 77). Ennek a zöngés dentális spiránsnak nem minden esetben találjuk folytatását a komiban (vö. Bereczki 1977: 59). Erre példa a zrj. S *vi-* ~ permj. *vij-*, PO *vi-* < FU **wedδ-*

²¹ Talán a szlovák *vidiek* szó is az eredetibb *gy* hangot őrzi, mivel a magyar szót mindenfajta hangtani nehézség nélkül **vidyk* alakban is átvehette volna. Itt jegyzendő meg, hogy a korai magyar nyelvemlékeknél sem zárható ki esetleg a jelöletlen palatális hang megléte.

²² A magyar szóanyagban egyedül a *fajd* szó esetén szerepel a mai alakban -d. A rekonstruktm (FU **paδtə* 'Auerhahn; Tetrao urogallus', UEW № 688) egy szokatlan és más alapnyelvi szóra nem rekonstruált **-δt-* hangkapcsolatot tartalmaz.

'megöl' (UEW № 1135); zrzj. *S on* (onm-) ~ permj. *on, un* < FU **oda-mz* 'alvás, álom' (UEW № 661); zrzj. *S vo, voša* < FU **ode* 'év' (UEW № 662). A manysiban a *-*δ*- hang vagy teljesen eltűnik (TJ *šām*, So *sim* < U **šidā-mz* 'szív (fn.)' [UEW № 960], vagy *-*δ*- > -*l*- hangváltozás megy végbe (TJ *il*, KU *ēlt* < FU **eđe* 'eleje vminek, hely vmi előtt, elülső' [UEW № 129]; So, LO *kil* < FU **kiδz* 'sógor' [UEW № 301]; KU, So *ūlām* < FU **oda-mz* 'alvás, álom'). Emiatt a manysi példák -*l*- elemét nem feltétlenül kell valamiféle szuffixumnak tekintenünk (pl. *wujəl*), hanem az lehet a zöngés dentális spiráns folytatása is. A kétszótagú alakokban pedig az obi-ugor nyelvekben előforduló átszótagolással is számolhatunk. A nyenyecben a *-*δ*- folytatása szabályosan -*ʔ*- lehet, vö. *χūʔ* < U **kuδz* 'Morgen' (UEW № 377); a *wī-* < **wuj-* változás példátlan, de lehetséges. Így a komi, ugor és nyenyec adatok is visszavezethetők lennének egy U **wujδz* alapalakra. Ebben az esetben a *vidék* szónak csupán a -*k* eleme képző (vö. Berezcki 2003: 93).

A magyar szó jelentését nézve az uráli korra (újra)rekonstruált U **wujδz* alapszó 'vidék, táj, oldal; vég, határ' jelentésével kétségkívül összefügg. A nyenyecben jelentésszűküléssel alakulhatott ki a 'tundra' ('egyfajta táj'). S noha mindössze a komi nyelvekben, a manysiban és a nyenyecben őrződhettek meg rokon megfelelői, a *vidék* szót – igaz, bizonytalan besorolásúként – uráli eredetűnek tekinthetjük.

Irodalom

- Asbóth Oszkár (1905), A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei. Nyelvtudományi Közlemények 35: 50–70.
- Berezcki Gábor (1977), Permi–cseremiszi lexikális kölcsönzések. Nyelvtudományi Közlemények 79: 57–77.
- Berezcki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berezcki Gábor (2003), A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó, Budapest.
- Budenz József (1873–1881), Magyar–ugor összehasonlító szótár. Budapest.
- Csúcs, Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Bibliotheca Uralica 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EESR = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (koos. ja toim.) (2012), Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- EMSZ = Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza: Erza-mordvin–magyar szótár. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Lexica Savariensia. Savaria University Press, Szombathely, 2003.

- ESz. = Zaicz Gábor (főszerk.) (2021), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. A magyar nyelv kézikönyvei XII. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz, Zoltán (1912), Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki.
- Hajdú Péter (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1982), Chrestomathia Samoiedica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Halász János (1888), Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. Nyelvőr 17: 250–500.
- Hegedűs Attila (1991), Kösöntyű. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest. 262–264.
- Honti László (2017), A magyar és a nyugati őtörök szóképzési kapcsolatairól. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Terézia (1980), Kösöntyű. In: Ortutay Gyula (főszerk.), Néprajzi Lexikon III. kötet: K–Né. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KMSz = Kuznetsov, Nikolaj (2003), Komi–magyar szótár. Lexica Savariensia. Savaria University Press, Szombathely.
- A. Kövesi Magda (1972), Az ősmagyar sz-ező és s (> cs)-zó nyelvjárások kérdéséhez. Magyar Nyelvjárások 18: 61–74.
- Králik, Ľubor (2019), Stručný etymologický slovník slovenčiny. 2. opravené vydanie. Veda, Bratislava.
- LMZs. = Tegvey Imre (1992), Latin–magyar zsebszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. Lőrinczi Réka (1980), A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Meskó Lajos (1942), Vidék. Magyar Nyelv 38: 173–175.
- Mészáros Edit (1999), Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке. JATE, Szeged.
- MTsz. = Szinnye József (szerk.) (1893–1901), Magyar tájszótár. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1880), Ugor szókezdő media. Nyelvtudományi Közlemények 16: 460–470.
- Munkácsi Bernát (1894), Adalékok az iráni műveltség hatás magyar nyelvhasználatához. Ethnographia 5: 72–76, 134–141.
- Péri, Benedek (1995), Notes on the origin of Hungarian *kösöntyű* 'necklace'. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 48/3: 429–435.
- Rédei, Károly (1975), Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache. Nyelvtudományi Közlemények 77: 93–102.

- Rédei Károly (1976), A magánhangzó-harmónia egyes típusai. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 417–423.
- Rédei Károly (1996), A hosszú magánhangzók rendszere az ősmagyar kor végén. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Uralisztikai Tanulmányok 7.* ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 208–210.
- Salánki Zsuzsa – Oszkó Beatrix – Sipos Mária (2021), A kétnyelvűség helye és szerepe az alapnyelvi korban. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13.* PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 11–39.
- SSA = Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1995), *Suomen sanojen alkuperä 1 (A–K).* Suomen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Szegfű Mária (1991), A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.) – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Akadémiai Kiadó, Budapest,
- UEW = Rédei Károly (Hrsg.) (1986–1989), *Uralisches etymologisches Wörterbuch.* Akadémiai Kiadó. Internetes változata: *Uráli Etimológiai Adatbázis.* <http://uralonet.nytud.hu/>
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) (1979–2010), *Új magyar tájszótár 1–5.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vámbéry Ármin (1870), *Magyar és török-tatár szóegyeztések.* *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.
- БЕР = Георгиев, В. И. (ред.) (1979), *Български етимологичен речник. Том II.* Издателство на БАН, София.
- КЭСЛЯ = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. (ред.) (1970), *Краткий этимологический словарь коми языка.* Издательство Наука, Москва.
<https://dict.fu-lab.ru> [letöltés: 2022. augusztus 30.]
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=invideo&la=la&can=invideo0>
[letöltés: 2022. augusztus 30.]
<https://en.wiktionary.org/wiki/envy> [letöltés: 2022. augusztus 30.]

The locative-marked agent in Yugan Khanty active sentences: A data-driven pilot study¹

Zsófia Schön

LMU Munich, Institute for Finno-Ugric Studies
LMU Munich, Institute for General Linguistics and Linguistic Typology

Az aktív ragozású igei állítmányok mellett megjelenő jelölt ágens (locAg) a hanti érdekes jelensége, hiszen nominatív nyelvekben az alany következeten nominatívusszal jelölt. A szurguti nyelvjárásban, főleg a jugáni alnyelvjárásban mégis ettől eltérően, lokatívusszal kódolva is megjelenik. Ennek szociolingvisztikai és nyelvtani okait járja körül ez a korpusz-alapú tanulmány. Rámutat arra, hogy a jelenség ugyanúgy független az adatközlők idiolektusától vagy szociológiai státuszától, mint az ige szemantikájától, ragozásától, a mondatok szórendjétől vagy a locAg és a tárgy szófajától. Bár a példák információszerkezeti szempontból is lényegesen sokszínűbbek, mint azt az eddigi szakirodalom bemutatta, mégis ez tűnik az egyetlen olyan szempontnak, amely motiválhatja a locAg megjelenését. A jelölt ágensű aktív mondatokban szembetűnő az alany hangsúlyozásának fontossága, valószínűleg szalienciájának jelölése iránti igény. Ugyanakkor a lokatívuszragos ágens nem csak topikális jellegű lehet, és nem kizárólag két konkuráló topik esetén jelenik meg, hanem topikfolytonosság, topikváltás esetén is, valamint kerülhet fókuszpozícióba is.

Keywords: agent, locative, Khanty, Surgut Khanty, Yugan Khanty, information structure

Kulcsszavak: ágens, lokatívusz, hanti, szurguti hanti, jugáni hanti, információszerkezet

¹ This is the written and revised version of my talk “A Yugan Khanty corpus, a textbook and the locative-marked agent” given in the talk series of the Uralic Information Centre, Hungarian Research Centre for Linguistics on 23 February 2022. I am grateful for the fruitful comments of Jeremy Bradley, Márta Csepregi, László Fejes, Katalin Gugán, Nikolett F. Gulyás, Gwen Eva Janda, Szilvia Németh, and discussions with Erika Asztalos, Rogier Blokland, Lena Borise, Andrey Filchenko, Ferenc Havas, Katalin É. Kiss, Gerson Klumpp and Ksenia Shagal. Furthermore, I have to thank my anonymous reviewers for their well-founded remarks. Above all, I am indebted to all Khanty native speakers who shared their knowledge with me and made this research possible. My thoughts and feelings are always with them.

1. Introduction

In this paper, I intend to make a first step towards an analysis of the locative-marked agent (locAg) in Yugan Khanty active sentences and justify its existence in this (sub)dialect of Khanty. The idea of this research first arose while I was working on my collection of Yugan Khanty tales. Editing the manuscript of a storybook, going through the changes made by the native language consultant, I realized that the use of locAg in active sentences is quite more significant than assumed before.

Khanty (a Finno-Ugric, more specifically, Ob-Ugric language) itself is subject to large dialectal variation. In the Easternmost dialect, the Vakh-Vasyugan dialect, the phenomenon of the locAg in active sentences is well-established and familiar. The language variant under study here is another Eastern Khanty dialect, Surgut Khanty, with a focus on its literary and Yugan Khanty variants. The term *Surgut Khanty* designates various Khanty subdialects spoken mainly along the rivers Yugan, Pim, Tromagan, Agan, Salym and Demyanka, with around 2800 speakers (Csepregi 2017: 17), as well as the standardized, written form that those subdialects share (Schön 2020: 348). Yugan Khanty is the only southern subdialect of Surgut Khanty and has around 900 speakers (Csepregi 2017: 17). When I refer to Yugan Khanty, by this I mean the local variant as it is spoken in the 21st century. If its literary (Surgut Khanty) form is used, the data is always represented in Cyrillic letters.

Additionally, Surgut Khanty, as well as Yugan Khanty, is a nominative, pro-drop language with a dominant SOV word order and a complete singular-dual-plural paradigm in conjugation as well as in declension. It has two verbal moods (active, passive), two verbal tenses (present, past) and two verbal conjugations (subjective, objective). The subject of the sentence is dominantly in the nominative, and finite verbs always show subject agreement. A finite verb in objective conjugation shows subject-object agreement. There exists a nominal case system with nine cases and a pronominal case system with eleven, where the accusative case exclusively occurs with personal pronouns (Schön – Gugán 2022).

In the literature, the locAg is also called “agent” (Kulonen 1989: 301), “Loc-S/A” (Filchenko 2006: 61), “Loc-marked S/A” (Filchenko 2006: 70), “locative subject” (Sosa 2017: 67), “locative-marked subject” (Klump – Skribnik 2022: 1024), or “non-canonical Subject” (Sosa – Virtanen 2018: 253). I decided to use the term “locative-marked Agent” (locAg) to emphasize its connection with active (1), (3) and passive sentences (2), where by *agent* I mean the conscious, willful performer of an

action, marked here by the locative case suffix, appearing as the subject of active verbs in this study. Elsewhere, the locAg appears as an agent of a passive sentence besides the grammatical subject.

In example (1), a neutral Yugan Khanty active sentence is shown with a subject (*mə*: ‘I’) in the nominative, a noun modified with a participle as an object (*qʷ:tə tʷ:yi* ‘a place to spend the night’) and a verb in present tense, subjective conjugation (*kəntʃləm* ‘I’m searching’). (2) is a passive sentence where the verb (*tʃe:βiji:n* ‘the two of them were hidden’) shows agreement with the (grammatical) subjects, both in dual² (*tu:ləsyən* ‘two moons’ and *qatʃyən* ‘two suns’), and the agent is marked with the locative case (*mənʷitnə* ‘by his daughter-in-law’; locAg). (3) is an example of the locAg (*nuyənə* ‘(by) you’) in active sentences in Yugan Khanty as the verb (*jə:yljɛ* ‘you poked it out’) shows agreement with the personal pronoun in the locative (*nuyənə* ‘(by) you’). The object in (3) is dropped, but the morphological marker on the verb identifies it (objective conjugation; *jə:yljɛ* ‘you poked it out’).

- (1) *mə*: *qʷ:t-tə* *tʷ:yi* *kəntʃ-t-əm*
 1SG spend_the_night-PTCP.PRS place search-PRS-1SG
 ‘I’m searching for a place to spend the night.’
 (Kayukova – Schön 2019)
- (2) *pə:nə* *mənʷit-nə* *tu:ləs-yən*
 and daughter_in_law-SG<3SG-LOC moon-DU
qatʃ-yən *u:l* *tʃe:βij-i:n*
 sun-DU down³ hide.PST-PASS.3DU
 ‘And the moon and the sun were hidden by his daughter-in-law.’
 (Kayukova – Schön 2019)

² The function of the dual here is not numeral, but connective (Csepregi 2017: 76).

³ The glosses given here may diverge from the original glosses in the sources due to different glossing strategies, like glossing word forms morpheme-by-morpheme or not combining preverbs with verbs.

- (3) *ʈu:* *mə:* *βi:ɬe* *ju:y* *ont-ɐ*
 that 1SG in_fact tree interior-LAT
jeɾəm-ɐm *tɐ:tn* ***nuŋnə***⁴ *βi:ɬe*
 stay_too_long.PTCP.PST-1SG during **2SG.LOC** in_fact
kotʃəy-nɐt ***je:ylij-ɛ***
 knife-COM **poke_out.PST-SG<2SG**

‘In fact, while I was staying too long inside the tree, you poked it [= my eye] out with the knife.’ (Kayukova – Schön 2019)

Realizing that in my Yugan Khanty corpus the locAg in active sentences appears more often than expected, I began to look for similarities among the examples and for different reasons of its existence, like idiolectal (3.1.) or dialectal (3.2.) motivation, influence from ritual language (3.3.), verbal semantics (3.4.), transitivity or conjugation (3.5.), correlation with word order (3.6.), form of the locAg (3.7.) and the direct object (3.8.), as well as information structure (3.9.). The data is summarized in Table 12, where additionally the question of animacy is examined (3.10.). Some highly hypothetical explanations of the origin of the locAg in Yugan Khanty active sentences are provided in section (4.). The different possible motivations for the usage of the locAg in Yugan Khanty active sentences are summarized, stating their relevance in section (5.). The analysis is completed by a comparison of my findings with other research on the same topic in Khanty like Csepregi (2020, 2021), Filchenko (2006), Sosa (2017), and Sosa – Virtanen (2018) for Surgut and/or Vasyugan Khanty, in section (5.).

As the grammaticality of the locAg in active sentences is not doubted, I will not discuss that question in the present paper (see Sosa 2017: 183–184). Furthermore, even if the phenomenon of the locAg in active sentences in Eastern Khanty dialects has been described traditionally in the literature as “ergative construction”, “ergativity” or lately as “transitive construction”, “semi-transitive construction”, “transitivity” (e.g., Balandin 1948; Csepregi 2020, 2021; F. Gulyás 2018; Filchenko 2006, 2011; Gulya 1970, 1982, 1994; Havas 2003, 2011; Honti 1971, 1984; Kulonen 1989, 1991; Ruttkay-Miklían 2003), this question is not within the scope of my research, either.

⁴ The locAg, the direct object and the corresponding active verb with their glosses are marked in all examples with emboldening.

2. Corpus and data

The data used for the research presented in this paper comes from three different, partly overlapping corpora, handled here as one corpus:

A) The first part of it is the *Yugan Khanty corpus* of the project *Ob-Ugric database: analysed text corpora and dictionaries for less described Ob-Ugric dialects* (OUIDB), available online (https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?abfrage=YK_corpus). This searchable online database contains a text collection of 56 tales and legends collected by Zsófia Schön and Lyudmila Kayukova in Western Siberia between 2010 and 2016. The transcription represents spoken language by means of a broad phonemicization using IPA symbols, showing speech disfluency, elision, epenthesis, as well as subdialectal features. All 56 texts are glossed, where the glossing follows the Leipzig Glossing Rules. Most of the texts have an English, German and/or Russian translation (39, 47, 29 texts, respectively). The database is enriched by audio material and a lexicon.

B) The second part of the corpus consists of the material of a bilingual Khanty-German storybook *Märchen und Legenden vom Großen und Kleinen Jugan* [*Tales and Legends from the Bolshoy and Malyy Yugan rivers*] (planned title) to be published by *Kulturstiftung Sibirien* in 2023 with Stephan Dudeck as series editor. Schön (2023) contains altogether 84 tales and legends, of which 56 are from the *Yugan Khanty corpus*, 24 from a further collection of Zsófia Schön and Lyudmila Kayukova (2010–2016) and 4 from the Yugan Khanty collection of Zoltán Nagy. All texts of the storybook represent standardized written language in an extended Cyrillic alphabet. The orthography used was established by Agrafena Pesikova and is corrected by her and Lyudmila Kayukova.

While editing the texts, I realized that my language consultant and corrector has added 13 and crossed out 6 locAg in active sentences. These 19 edited examples are neither part of the corpus used in this study nor within the scope of this research and will be examined elsewhere. For the research presented in this paper, only those examples are used where the locAg in active sentences (a) can be heard on the sound recording from the speaker him/herself and at the same time (b) remained in the storybook after editing.

Furthermore, it has to be pointed out that the same 56 texts of the *Yugan Khanty corpus* and the storybook do not only differ in transcription methods, but partly in content, too, in the sense that the version in the *Yugan Khanty corpus* contains additional sentences showing the cir-

cumstances of elicitation or including comments from the speakers as well as dialogues. Nevertheless, there is only one example of the locAg in an active sentence occurring exclusively in the *Yugan Khanty corpus* (4). The 24 examples that occur in both the *Yugan Khanty corpus* and in the storybook are only counted once and cited from the *Yugan Khanty corpus* as (5), (6), (7). The 14 examples which only occur in the storybook are cited in this paper with Cyrillic letters as (10), (13), (18).

C) The third part of the corpus covers two personal accounts excluded from the *Yugan Khanty corpus* and the storybook as well because of their genre. They are part of my *Yugan Khanty Personal Archive*. The two texts were collected in 2015 by Zsófia Schön and Lyudmila Kayukova at the upper stream of the Bolshoy Yugan river (Schön 2015a, Schön 2015b) and will be represented like the texts of the storybook with Cyrillic letters: (9), (12).

To sum up, the corpus used for this research contains 86 narratives (tales, legends and personal accounts) from 21 Yugan Khanty speakers, from which the locAg in active sentences can be found in 28 texts told (see Table 1). Besides the 19 excluded examples mentioned before, there are 54 other occurrences of the locAg in active sentences in the corpus – 3 with participles, 1 with a converb, 2 with infinitives and 48 with active finite verbs. Of these 48 examples with locAg in active sentences 7 are excluded due to being ambiguous for the following reasons: (a) the spoken and the standardized version of the example sentence are too different; (b) the end of the example sentence is not clear; (c) the example is a translation; (d) the storyteller speaks a Yugan Khanty variant with /t/ which allows the verbal ending to be in active and in passive as well, as the two endings coincide. That is why the research presented here is based on 41 examples from 11 speakers (see Table 1).

As can be seen in Table 1, around one-third of all texts contain a locAg in active sentences (28/86; 33%). Comparing the fourth and fifth columns shows that among the texts with the locAg in active sentences, it appears in two-thirds of them once (19/28; 68%). There are seven texts with two examples from four storytellers (7/28; 25%, from AIK, ENK, TMJ, VIU) and three texts with three examples from three partly different storytellers (3/28; 11%, from AIK, ANA, MDA).

Table 1: Summary of the texts in the corpus

	Storyteller	Texts told altogether	Texts containing locAg in active sentences	Number of examples with locAg active sentences
1	AIK ⁵	11	5	8
2	AJK	1	0	0
3	AJM	4	0	0
4	ANA	1	1	3
5	ANB	1	1	1
6	AVJ	1	0	0
7	ENK	4	3	5
8	JFP	6	0	0
9	LDK	2	2	2
10	LNK	5	1	1
11	MDA	2	2	4
12	NEK	2	0	0
13	NPA	1	0	0
14	OAL	2	0	0
15	PDK	1	0	0
16	SPK	2	0	0
17	TAK	7	1	1
18	TMJ	11	4	5
19	TMK	5	1	1
20	VIU	16	7	10
21	VLK	1	0	0
	Sum	86	28	41

3. Assumed motivations for the use of the locative-marked agent in Yugan Khanty active sentences

In this pilot study, I will look into the question of the motivation of the locAg in active sentences in Yugan Khanty based on the corpus described above. The quantity of the data shows that this phenomenon in Yugan Khanty cannot be considered to be due to pure chance, mix-up, or speech disfluency, therefore the data will be analyzed from several sociolectal and grammatical aspects (3.1–3.10.). Not each point of the analysis will be elaborated in the same depth due to restrictions of the

⁵ For the sake of anonymity, the storytellers are referred to with three-letter abbreviations.

data or the aim of this study. The data used in this paper is summed up in Table 12 in section 3.10. Further summary of the findings is presented in section 5.

3.1. Idiolectal motivation

The idiolectal motivation of the locAg in Yugan Khanty active sentences is suggested by the fact that one native speaker added or deleted the locAg 19 times while editing the manuscript of the storybook. But is it really an idiolectal phenomenon? Certainly not, as the native corrector is not the only person applying the locAg in active sentences. 52% of the storytellers (11/21) used the locAg in active sentences in the corpus. Out of the 11 speakers 6 used it more than once per text, and 5 speakers used it only once (see Table 1).

All eleven informants are native speakers of a local variant of Yugan Khanty, and were born in the vast and whole area of Yugan Khanty (for more details see 3.2.). A majority of them are Khanty-Russian bilinguals (8/11; 73%), but there are three Khanty monolingual speakers (3/11; 27%). Most of them conduct a traditional way of life as fishers, hunters and gatherers in the forest along rivers (9/11; 82%), and few of them live in towns (2/11; 18%). Their age range is broad: the oldest speaker was born in 1932 and the youngest in 1969 (see Table 2). There are three male and eight female storytellers, so they are not uniform in gender, either. Some of them have no school education and are illiterate (2/11; 18%), some of them have few classes or are functional analphabets (2/11; 18%), some have up to eight classes (6/11; 55%) and one of them has even a university degree (1/11; 9%). Interestingly some storytellers were raised together (like ENK, LNK and partly TAK), some of them live together now (like ANA and MDA) and some have no direct, regular contact at all with the others (like ANB; see Table 2).

Despite the social-sociolectal differences between the speakers, all of them used the locAg in active sentences to some extent. A commonality of the 11 speakers explaining this phenomenon could not be found, so it is safe to say that the phenomenon under study is not motivated by idiolectal factors.

Table 2: Storytellers using locAg in active sentences

	Storyteller	Relatives	Born	Gender	Language
1	AIK	–	1962	female	monolingual
2	ANA	husband of MDA	1961	male	bilingual
3	ANB	–	1932	female	monolingual
4	ENK	sister of LNK cousin of TAK	1968	female	bilingual
5	LDK	son of TMJ	1969	male	bilingual
6	LNK	sister of ENK cousin of TAK	1966	female	bilingual
7	MDA	wife of ANA	1963	female	bilingual
8	TAK	cousin of ENK, LNK	1966	female	bilingual
9	TMJ	mother of LDK	1942	female	monolingual
10	TMK	–	1966	female	bilingual
11	VIU	–	1962	male	bilingual

3.2. Dialectal or subdialectal motivation

The question of the dialectal or subdialectal motivation of the locAg in active sentences arises, as this phenomenon is well attested in the Easternmost Khanty dialect Vakh-Vasyugan Khanty, which is in areal contact with Yugan Khanty. So, might it be an exclusive contact phenomenon only present in Yugan Khanty and non-existent in other Surgut Khanty subdialects?

To answer this question, we need to take a closer look at the geographical distribution of the Surgut Khanty subdialects. The focus of this paper is on the Yugan Khanty variant of Surgut Khanty which is the only southern subdialect of it, spoken along the rivers Bolshoy Yugan, Malyy Yugan, Salym and Demyanka in the 21st century, all situated geographically south of the river Ob. The other subdialects of Surgut Khanty, namely Pim, Tromagan and Agan Khanty, are spoken north of the Ob.

Going through the Surgut Khanty language materials available, it turns out that there are other examples for this phenomenon as well. There exist active sentences with a locAg in Tromagan Khanty in different collections of Márta Csepregi (1998, 2011; seven and three examples, respectively) or in my personal Tromagan Khanty archive (Schön 2016–2017; over fourteen examples). A local variant of Agan Khanty (Varyogan Khanty) contains at least two examples as well (Koshkareva 2006), and at a first glance, four examples could be found for Pim Khanty, too (Pesikova – Volkova 2013). Even if the numbers are relatively small, the existence of

the locAg in active sentences in all Surgut Khanty subdialects cannot be denied. It still has to be examined if it is a rare phenomenon or not, and its relation to the locAg in passive sentences is also worth looking at.

In addition to my Yugan Khanty corpus used in this paper, the locAg in Yugan Khanty active sentences can be found in other Yugan Khanty materials as well, like in Balalaeva et al. (2021). Their approximately 20 examples from five other speakers than mine will be analyzed at a later point in time, but this data is of importance as it shows that this phenomenon is not a new one as some texts were collected in 1994 from speakers born in 1920 or in 1936 (Balalaeva et al. 2021: 9–12, 136–138).

Furthermore, I want to emphasize that the locAg in Yugan Khanty active sentences is not a geographically restricted phenomenon as my storytellers come from the whole area and show mobility within it by comparing their place of birth and place of living (see Table 3).

Table 3: Mobility of storytellers using locAg

Storyteller	Place of birth	Place of recording/living
AIK	Demyanka ⁶	Bolshoy Yugan (lower stream)
ANA	Bolshoy Yugan (lower stream)	Malyy Yugan (middle stream)
ANB	Malyy Yugan	Bolshoy Yugan (lower stream)
ENK	Salym	Malyy Yugan (upper stream)
LDK	Bolshoy Yugan	Bolshoy Yugan (upper stream)
LNK	Salym	Ob
MDA	Malyy Yugan (upper stream)	Malyy Yugan (middle stream)
TAK	Salym	Salym
TMJ	Bolshoy Yugan	Bolshoy Yugan (upper stream)
TMK	Malyy Yugan (upper stream)	Malyy Yugan (upper stream)
VIU	Bolshoy Yugan (middle stream)	Bolshoy Yugan (middle stream)

⁶ For easier comparison of the local variants spoken, only the river names are given in Table 3 as places of birth and recording (identical to the place of living).

Even if it cannot be decided whether the origin of the locAg in active sentences goes back to contacts with Vasyugan Khanty (see also section 3.3.), it is safe to say that it is attested in all subdialects of Surgut Khanty. Its presence might be observable to various extents, but it is not an exclusive Yugan Khanty phenomenon. Furthermore, Virtanen – Sosa (2018: 245) suggest that locAg in active sentences might appear in Surgut Khanty because of language contact with Tundra Nenets. To my knowledge, Tundra Nenets is in closer contact with Agan and Tromagan Khanty than with the other Surgut Khanty subdialects, but even this possibility would refute the restriction of the phenomenon to Yugan Khanty.

3.3. Influence from ritual language

The literature handling the locAg in Vakh-Vasyugan Khanty⁷ clearly states that the locAg in active sentences often occurs in this dialect (Filchenko 2006: 57, Csepregi 2020: 45), even in mythological or ritual songs (Csepregi 2020). It could be assumed that this influenced its appearance in Yugan Khanty. There exists one study about the language of Surgut Khanty langueltps: the work of Márta Csepregi with the material of K. F. Karjalainen, where only one example of the locAg in active sentences was found (Csepregi 2020: 45–46).

Even if the study presented in this paper deals with narratives (tales, legends and personal accounts) that have a different, more open structure than ritual songs and are more similar to spoken language, let's follow the supposition that if the storytellers have a deep understanding of the language of mythological songs, they could use it in narratives, too.

It is without a doubt that all eleven informants have an elaborate knowledge of Yugan Khanty folklore, inherited from their ancestors, relatives or learnt from their environment. This knowledge is transmitted orally. In addition to this and the language skills, the speakers have to have a good memory as well as the ability of storytelling, singing too. Traditionally, only men are allowed to sing most of the mythological songs, but women are allowed to listen to most of them (personal account from Stephan Dudeck 2009). So, a differentiation between the active and passive knowledge of the language of ritual songs has to be made (see Table 4).

⁷ The same as Eastern Khanty in Filchenko (2006, 2011).

Table 4: Knowledge of ritual songs of the storytellers⁸

Story-teller	Gender	Could sing Surgut Khanty languelteps	Has heard Surgut Khanty languelteps	Has heard Vakh-Vasyugan Khanty languelteps
AIK	female	no	no	no
ANA	male	yes	yes	perhaps
ANB	female	no	yes	no
ENK	female	no	no	no
LDK	male	yes	yes	perhaps
LNK	female	yes	yes	no
MDA	female	no	yes	perhaps
TAK	female	no	no	no
TMJ	female	yes	yes	perhaps
TMK	female	yes	yes	no
VIU	male	yes	yes	perhaps

The fact that most of my storytellers are women (8/11; 73%) does not exclude the possibility of this influence. It is rather the heterogeneity present among them here as well: around half of them could sing ritual songs (6/11; 55%), some have heard them regularly (8/11; 73%) but others are presumed not to (3/11; 27%; see Table 4). Furthermore, the fact that, till today, the occurrence of locAg in active sentences in Surgut Khanty ritual songs is not really attested, speaks also against its source being those songs. In my personal experience, none of my informants could have heard Vakh-Vasyugan Khanty ritual songs regularly. Some of them clearly stated that when hearing Vasyugan Khanty people speaking Vasyugan Khanty, they did not understand them and switched to Russian with them (personal account from beside the Bolshoy Yugan river, 2015).

3.4. Dependence on verbal semantics

The question if the appearance of the locAg in Yugan Khanty active sentences depends on verbal semantics is based on typological features and the fact that in some languages only certain verbs can cooccur with a marked subject or agent. It is known about Icelandic that marked sub-

⁸ The information in Table 4 is based on my personal experience and observations while working with the storytellers, as well as on my deduction from their curricula.

jects or “non-nominative subjects” only occur with verbs of restricted or special semantics, and that is known to be the case in German, too (Sigurðsson 2007).

The verbal semantics of the 41 Yugan Khanty examples with a locAg in active sentences in the corpus shows a high degree of variation. They contain 30 different verbs with 25 different meanings, as shown in Table 5.

Table 5: Verbal semantics of the active verbs with locAg in Yugan Khanty active sentences

Gloss	Verb	Occurrences	Gloss	Verb	Occurrences
‘do’	<i>βer</i> ⁹	2	‘string’	<i>kerit-</i>	1
‘give’	<i>mə-</i>	3	‘engrave’	<i>tʃoməttə-</i>	2
‘send’	<i>ki:t-</i>	2	‘have’	<i>taj-</i>	1
‘bring’	<i>tu:-</i> <i>ɐ:t-</i>	1 1	‘cheat’	<i>tɛ:ʃyət-</i>	1
‘put’	<i>pan-</i>	1	‘see’	<i>βu:ʃitɛyɾəyɾə-</i>	1
‘come’	<i>joβət-</i>	3	‘think up’	<i>nomləmtə-</i>	1
‘throw’	<i>jəβət-</i>	2	‘allow’	<i>esət-</i>	1
‘raise’	<i>noq ki:tə-</i>	1	‘summon’	<i>βv:ɣ-</i>	1
‘close (eye)’	<i>u:tə qon’-</i>	3	‘invite’	<i>βv:ɣit-</i>	1
‘poke out’	<i>jɛ:ɣli-</i> <i>pu:ɣəmtə-</i>	1 1	‘say’	<i>βer-</i> <i>kəlijtə-</i>	2 1
‘stretch out (leg)’	<i>nurtəmtə-</i> <i>i:tə nurt-</i>	1 1	‘turn to smb and say’	<i>ʃiy-</i>	1
‘break’	<i>i:tə</i> <i>mo:rimtə-</i>	1	‘ask’	<i>pu:ripə-</i> <i>pu:rit-</i>	1 1
‘chop into pieces’	<i>i:tə kəsə-</i>	1			

A commonality or an anchoring point of the verbs is difficult to find, which could suggest productivity. Most of them are perfective verbs or used in a perfective way, but not all (‘do’, ‘come’). There are verbs of diction (‘say’, ‘ask’), verbs of motion (‘come’), and body part manipulation (‘close (eye)’, ‘stretch out (leg)’). Most of the verbs are active, their locAgS can be more or less in control but there is only one verb with an experiencer-type subject (4) and even an intransitive one occurs in this construction (7c), (8), (9c).

⁹ The verbs in Table 5 are given with verbal stems.

- (4) *tʃu:* *qur* *mɛ:n* *pə* *βu:jiteyrəyt-em*
that **treeless_marsh** **1SG.LOC** **EMPH** **see.PST-SG<1SG**
 ‘I have seen that treeless marsh.’ (Kayukova – Schön 2017)

In example (4)¹⁰ the storyteller herself gives a comment about a place in a legend to underline its existence at the end of the story (sentence 164/170). Interruptions and questions are characteristic of this narrative, as the storyteller frequently turns to her listeners with questions and comments, but this is the only occurrence when AIK refers to herself. The verb itself seems to be her own creation as it contains several derivational suffixes – its stem is *βu:-* (DEWOS 1551).

Having seen the diverse nature and broad semantics of the verbs appearing in active voice with a locAg, it can be said that Yugan Khanty does not have a restricted set of verbs occurring with a marked subject, namely the locAg, in active sentences, so one similarity with the “non-nominative subjects” can be excluded.

3.5. Dependence on transitivity or conjugation

Surgut Khanty, including Yugan Khanty, has intransitive and transitive verbs, as well as a subjective and an objective conjugation, where the verb shows agreement either with the (grammatical) subject or with the (grammatical) subject and the direct object (DO). The dependence on transitivity of the locAg in Khanty active sentences is relevant because opinions differ as to whether the construction occurs exclusively with transitive verbs (Csepregi 2021) or with both transitive and intransitive verbs (Sosa 2017: iv). Concerning the issue of conjugation, it is important to note that in Khanty if the DO is topical then objective conjugation appears, and subjective conjugation shows if it is not (Nikolaeva 1999: 365). As the locAg is often said to appear in the case of two concurring topics (Sosa 2017: 191–207), the choice of conjugation could play a role in its occurrence as well.

In my corpus, the locAg in active sentences can appear both with transitive and intransitive verbs in subjective or objective conjugation (see Table 6).

¹⁰ Further details concerning this example are provided in section 3.7.

Table 6: Correlation between transitivity and conjugation of the verbs examined

	Subjective conjugation	Objective conjugation
Transitive verb	10 examples	28 examples
Intransitive verb	3 examples	–

As shown in Table 6, transitive verbs in objective conjugation (3), (4) are more commonly used in the corpus (28/41; 68%), but intriguingly, about one-third of the examples (13/41; 32%) contains verbs in subjective conjugation.

The examples with transitive verbs in subjective conjugation (10/41; 25%) show large variation as only one verb ('do') occurs twice, so the ten examples are formed with nine different verbs and semantics. They are heterogeneous considering the DO, too: five examples contain no DO at all (5), in three examples the lexically overt DO is expressed with a noun (15), (22g), and in two with a personal pronoun in the accusative (6).

- (5) *tuβnə jiy-it* *o:s mɐ:*
3SG.LOC turn_to_smb_and_say-PRS.3SG and **1SG**
nʉjɛt mətt qotnə ojɛytə-t-ɛm məttə
 2SG.ACC (s)he_says how find-PRS-SG<1SG (s)he_says
nʉj li:k-ən qotnə ojɛytə-t-ɛm
 2SG path-SG<2SG how find-PRS-SG<1SG

'He turns around and says: "And how will I – he says – find you – he says – how will I find your path?"'

(Schön 2016a)¹¹

- (6) *jɐ: o:s te:mi i:mi-liŋki-nə mɐ:nt*
 well again **this_here** **wife-DIM.PEJ-LOC** **1SG.ACC**
ki:t ənət ʋorɐs qo: ki:m-ɐ βɛr-tɐ:
send.PST.3SG big merchant man possibility-LAT do-INF

'Well, this poor wife [of mine] has sent me again, so that you make us rich merchants.'

(Schön 2019a)

¹¹ I recorded this plot from the same storyteller (TMK) twice with three days' difference (24.6.2012 and 27.06.2012). In the first version of the tale, there is no locAg in the same sentence (see sentence number 38 in Schön 2017a), it appears only in the second version as in (5).

Even though intransitive verbs in subjective conjugation are rare (3/41; 7%), they are the most interesting. In all three examples (7–9), the same verb (‘come’) is used, but in three different contexts.

In (7a–c) we see the first three sentences of a tale. The locAg appears in the third sentence as a threat (7c), after the frame of the tale is set: a woman is awake working nights, when everybody else in the room is already asleep, even if this is forbidden (7a–b). This introduction of the plot is common knowledge in the Khanty worldview. The presence of the locAg at the beginning highlights its saliency and underlines the teaching function of tales. I have elicited this plot two more times from two different storytellers (TMK, SPK – the first of whom used the locAg in other narratives, the second never), and in contrast, in both their versions the threat itself is missing completely (see Schön 2016b; Kayukova – Schön 2016a).

- (7a) *əj βəsyə marə v:məs ij ne:*
 once well time sit.PST.3SG one woman

‘Once a woman sat [awake] for a long time.’

- (7b) *qoβ mar əj v:l βilɛ əntə v:məs-t-i*
 long time one place in_fact NEG sit-PRS-PASS.3SG

‘One doesn’t sit [awake] for a long time.’

- (7c) ***jipəy-nə joyot-t***
fright-LOC come-PRS.3SG

‘[Or else] the monster is coming.’ (Kayukova – Schön 2016b)

In example (8), the locAg in an active sentence occurs in the middle of the text. It emphasizes the fact of what happens if someone breaks the (language) taboo rules. In the plot, it is forbidden to say the name of the sacred river (*mɛŋkət jv:y* ‘Menks River’), otherwise something bad happens – a Menk, a monster comes. The protagonist breaking this taboo is a stranger, a relative-in-law, namely the Son-in-law from the Ob. He is told about this language taboo in the plot by his wife’s younger brother, so we can exclude the idea of common knowledge (present in (7a–c)). In the second version of this tale, which I collected from another storyteller (VIU), the situation is the same, but the concrete consequence of the taboo breaking is missing as well as the locAg in the similar constructions (Schön 2017b).

- (8) *мeнк-эт* *јѐ.үә* *јѐ:stә-t-i* *qu:ntә* *рѐ:n*
 Menk-PL river say-PRS-PASS.3SG if then
мeнк-нә *јоүот-т*
 Menk-LOC come-PRS.3SG

‘If one says Menks River, then the Menk comes.’

(Kayukova – Schön 2017)

Even if examples (7a–c) and (8) are from the same storyteller (AIK) and the locAg in both examples could be interpreted similarly because of breaking a behavioral (7c) or language taboo (8) rule, in example (9) we find an entirely different situation in a third plot from a personal account and a second storyteller (TMJ).

- (9a) *Әй* *лат-нә* *пәтәхл-әм* *пырнә*
 one time-LOC darken-PTCP.PST after
мәта-нә *өвпи* *тъи* *пунч-и*
 something-LOC door so open.PST-PASS.3SG

‘Once, after it got dark, something opened the door.’

- (9b) *Атъи-л-а* *пәтъа* *вәр*
 father-SG<3SG-LAT hello say.PST.3SG

‘It said hello to the father.’

- (9c) *Аңкә-м* *нъявмил-әл* *Та*
 mother-SG<1SG begin_to_speak-PRS.3SG look
тыхәл *та* *Нъямнъян* *ики-нә* *йөвәт*
 (s)he_says look **Demyanka** **man-LOC** **come.PST.3SG**

‘My mother begins to say: “Look!” – she says – “Look!

Uncle-Demyanka came!”’ (Schön 2015b)

The referent of the locAg in the active sentence (9c) is already introduced with a pronoun (*мәтанә* ‘by something’) in the first sentence (9a) as the locAg in a passive sentence. It appears in the second sentence too as an unmarked 3SG verbal ending (9b) and once more with a proper noun (*Нъямнъян икинә* ‘(by) Uncle-Demyanka’) in the direct speech of another protagonist (*Аңкәм* ‘my mother’; 9c). As the person of the locAg in the active sentence is only identified in its third occurrence, the context is highly emphatic, one could even think about the locAg in the active sentence (9c) as the expression of mirativity.

Altogether my data shows that the locAg in active sentences can occur both with transitive (38/41; 93%) and intransitive verbs (3/41; 7%), so the transitivity of the verb is not essential in the appearance of the locAg in active sentences. Concerning conjugation, one third of the examples show only subject agreement (subjective conjugation; 13/41; 32%) and two thirds of them show subject-object agreement (objective conjugation; 28/41; 68%), so conjugation is not an exclusive factor for the use of locAg in active sentences, either. Additionally, the data attests that there are not always two concurring topics from which one (the subject/agent) has to be marked with the locative case to be distinguished from the other (the DO) as there is no accusative case for nouns in Khanty. The question of topicality definitely requires further research.

3.6. Correlation with word order

The neutral word order in Surgut Khanty is SOV (Honti 1984: 88), where S is dominantly a grammatical subject (1). This is also the case in the majority of the sentences cited here, that is, in active sentences with a locAg (3–9). I restrict the object (O) to a direct object (DO) in this paper, and mean by V a finite verb in active conjugation. A change of this neutral SOV word order can be caused by Russian contact influence (Gugán – Sipos 2017: 77) or explained by the subject as a known referent (Asztalos – Gugán – Mus 2017: 30–31). The phenomenon of afterthought can also be an explanation for a non-neutral word order. But can word order or even word order change be correlated to the locAg in Yugan Khanty active sentences?

My data indicates that S(O)V word order in sentences with locAg and an active verb is the most common (33/41; 80%), but there are examples for OSV (2/41; 5%) and for (O)VS (6/41; 15%) as well (see Table 7).

Table 7: Word order and conjugation in Yugan Khanty examples with locAg and active sentences

	Subjective conjugation	Objective conjugation
SOV	5 examples	13 examples
OSV	–	2 examples
OVS	–	5 examples
SV	8 examples	7 examples
VS	–	1 example

Some word orders were already shown, like SOV and subjective conjugation (6), SV and subjective conjugation (5), (7c), (8), (9c) or objective

conjugation (3), or OSV and objective conjugation (4). In example (10) a neutral SOV word order is given, with a personal pronoun as locAg (S; *нўцнэ* ‘(by) you’), a noun phrase as DO (*эй нёв* ‘one branch’) and a verb with preverb and objective conjugation (*илэ кёсэ* ‘you chopped it into pieces’).

- (10) *Панэ нўцнэ эй нёв илэ*
 and 2SG.LOC one branch PFV
кёс-э мөримт-э
chop_into_pieces.PST-SG<2SG break.PST-SG<2SG

‘And you chopped one branch into pieces, you broke it.’

(Schön 2023)

There is only one example for VS (11), where the locAg expressed with a personal pronoun (*туфонэ* ‘he/by him’) follows the verb (*пу:ритатэу* ‘he asks her’). The reason for the position of the subject is supposed to be that the storyteller wanted to clarify that it is the man who is asking the female bear why she is still sitting with him, yet it does not bear the hallmarks of afterthoughts. Even if, grammatically, the 3SG.LOC could refer to the man as well as to the female bear, it is clear that it refers to the man, as the bear cannot talk in this plot, so she cannot be the subject of this sentence. The storyteller (MDA) is bilingual, so Russian influence cannot be excluded.

- (11) *ту: в:мэс-т-ин-нэ пв:н эј тв:т-нэ*
 so sit-PTCP.PRS-3DU-LOC then one time-LOC
тв:л пу:рит-т-атэу туфонэ тоян бэс иј ри:с
 always ask-PRS-SG<3SG 3SG.LOC so or one time

‘While they sit like that, then one day, he always asks her, many times, one time.’

(Schön 2017c)

Even if the word order OVS is not typical for Yugan Khanty, the five examples (5/41; 12%) from five different storytellers provide three different explanations. In one case (a) it appears in a ditransitive construction (12) clarifying the agent of the sentence pragmatically, because there is another “old man” in the previous sentence and (b) in two cases to emphasize even more who the agent of the sentence was (13), where in one case even a strong swear word (*ти: јимпəфотнэ* ‘(by) this poor little soul’; VIU) is used. In two cases (c) it occurs as an afterthought (14).

Interestingly, three of the informants using the word order OVS with locAg in active sentences are monolingual (ANB (14), TMJ (12), AIK), and only two are bilingual (ENK (13), VIU). The two cases of afterthought are from the monolingual speakers, and the assumed emphasis as postverbal focus from bilingual speakers. This can be identified as a language contact phenomenon.

- (12) *Панэ тьу йасң-эт чөмл-эң йух-а*
 and **that told-PL notch-PROPR stick-LAT**
чөмөлт-элэл тьу ики-нө
engrave.PST-PL<3SG that old_man-LOC

‘And that old man engraved all things told on the notched stick.’

(Schön 2015a)

- (13) *Ма пин-эм илэ мөрийт-э нүүнө*
1SG thumb-SG<1SG PFV break.PST-SG<2SG 2SG.LOC

‘You broke up my thumb. / It was you who broke up my thumb.’

(Schön 2023)

- (14) *ѳu: ѳuβ ѳu: муңаѳyiltә-t-вł-ән пв:нә*
 so 3SG so go_and_loom-PTCP.PRS-3SG-LOC then
kur-әл тоҭә нуртәmt-әтәу ѳu: ...
leg-SG<3SG there stretch_out.PST-SG<3SG that ...
ѳu: тоҭә аfint-әм i:ki-nә
that there lie_down-PTCP.PST man-LOC

‘So, while she left and loomed, he stretched out his leg there, that... that man, who had lain down there.’

(Kayukova – Schön 2020a)

Example (14) is the turning point of the plot: the female ghost, looming around, will trip and fall because of the legs stretched out across her path by the mortal man. Listening to the recording,¹² it is clearly audible that the monolingual, elderly speaker ANB adds the lexically overt locAg as S to the sentence with a longer pause, so this additional explanation could be interpreted even as a separate sentence. The motivation for adding an afterthought is the fact that in (14) there are two competing refer-

¹² Available at https://oudb.gwi.uni-muenchen.de/?abfrage=view_audio_files&id_text=1658

ents marked both with 3SG (1. she, the female ghost marked with the 3SG personal pronoun *tʉβ* and the 3SG ending on the participle and 2. he, the male human protagonist marked with the 3SG verbal ending) and there is a topic switch between them, so the second referent should normally be marked lexically.

Asztalos et al. state that in old Surgut Khanty texts (1901, Paasonen's collection) only those subjects occurred postverbally whose referents were introduced earlier (Asztalos et al. 2017: 33, 44; Gugán – Sipos 2017: 90), but in contemporary Surgut Khanty (recordings from 1994, 2000, 2004) also newly introduced referents may occur in a VS position (Asztalos et al. 2017: 34, 46). My data (2010–2015) show similarities with the old Surgut Khanty data. In all six examples for (O)VS, the locAg in verb-final position expresses old information, as all referents/locAgs were already introduced somehow in the texts before, which can be tales (11), (13), legends (14), or personal accounts (12). This is perhaps due to the fact that the “old data” from 1901 consists of tales and legends, i.e., folklore material, as does most of my corpus, and the contemporary Surgut Khanty texts represent personal accounts.

After taking a closer look at the examples with VS (11) and OVS (12), (13), (14) word orders, it has to be recalled that the majority of my data (33/41; 80%) contains the neutral SOV word order (10). So even if some word orders can be explained by Russian influence or afterthought, it is clear that word order or word order changes are not the motivating factors behind the use of the locAg in Yugan Khanty active sentences.

3.7. The internal structure of the subject in Surgut Khanty as a locative-marked agent in active sentences

All Khanty dialects are dominantly nominative languages, so in a standard sentence the subject is in the nominative case (if lexically present) and always shows agreement with the verb. A divergence in the form of the lexically overt subject can be observed: it can be a common noun (with or without modifiers), a proper noun, an adjective, a numeral, or different pronouns. Khanty being a pro-drop language, the subject (and the direct object) can exclusively be grammatically overt. Compared to this, if the subject is expressed with the locAg in an active sentence, the locAg is always lexically overt.

Sosa states that the locAg in Khanty active sentences is generally expressed by personal pronouns (Sosa 2017: 185, 191). Filchenko finds that it can be “expressed by a free pronominal NP or a full NP” (Fil-

chenko 2006: 61), but in 71% of his data the locAg in an active sentence is a personal pronoun (Filchenko 2006: 61). But then, does the locAg in active sentences have to be mostly expressed by “inherently definite expressions (such as proper nouns, personal and demonstrative pronouns)” (Klumpp – Skribnik 2022: 1017) in order to be accessible or identifiable?

At first glance, one might assume that the form of the lexically overt locAg in active sentences in my corpus (see Table 8) is diverse. Taking a closer look, however, it becomes clear that in 76% (31/41) of the data the locAg is expressed by a common noun (with or without modifiers) or a proper noun, and in 24% (10/41) by a pronoun, dominantly a personal pronoun in the locative case (9/10; 90%).

Table 8: Expressions of the locAg in Yugan Khanty active sentences of the corpus¹³

	Occurrence	Examples cited
ppron	9 examples (1SG.LOC 2, 2SG.LOC 3, 3SG.LOC 4)	(3), (4), (5), (10), (11) (13), (15b)
nprop	2 examples	(9c), (20)
dem+subs¹⁴-POSS	2 examples (SG<1SG, SG<3SG)	–
dem+subs	16 examples	(6), (12), (18), (19), (22g)
dem+adj+subs	1 example	–
dem+adv+ptcp+subs	1 example	(14)
subs-POSS	1 example (SG<1SG)	(17)
subs	8 examples	(7c), (8), (21f)
interrog	1 example	–

Unfortunately, not all personal pronouns constitute for sure the locAg of an active verb. There exists a homonymy between the 1SG locative personal pronoun (*m̄v:nə* ‘(by) me’) and the short form of the 1SG emphatic personal pronoun (*m̄v:nə* ‘myself’). The 1SG emphatic personal pronoun often has the form *m̄v: m̄v:nə* ‘I myself’, but the first part (*m̄v:* ‘I’) can be

¹³ The use of POS-tags in the tables follows the tagging system of the OUIDB corpus.

¹⁴ Including compounds like *torəm qv:n* ‘tsar’.

omitted, so it has only the form *mɛ:nə* ‘myself’, identical to *mɛ:nə* ‘I, (by) me, 1SG.LOC’ (see Table 9 for the whole paradigms).

Table 9: Paradigms of the locative and emphatic personal pronouns

	Locative personal pronoun	Emphatic personal pronoun
1SG	<i>mɛ:nə</i>	(<i>mɛ:</i>) <i>mɛ:nə</i>
2SG	<i>nɯŋnə</i>	(<i>nɯŋ</i>) <i>nɯŋə</i>
3SG	<i>tɯβnə</i>	(<i>tɯβ</i>) <i>tɯβə</i>
1DU	<i>mi:nɛtemnə</i>	<i>mi:nmin</i>
2DU	<i>ni:nɛtinnə</i>	?
3DU	<i>li:nɛtinnə</i>	<i>li:n li:nə</i>
1PL	<i>məŋnə</i>	<i>məŋ məŋə</i>
2PL	<i>nəŋɛtinnə</i>	?
3PL	<i>təχnə</i>	<i>təχ təχə</i>

(Csepregi 1998a: 24–25)

(Yugan Khanty corpus)

Hence, all examples containing *mɛ:nə* ‘1SG.LOC’, ‘by me’, ‘I’ or ‘(I) myself’ are at least ambiguous.¹⁵

Apparently, some data presented in the literature are also problematic for the very same reason. Certain sentences published in Sosa (2017) or Sosa – Virtanen (2018) are at least ambiguous or even misinterpreted owing to the homonymy of the 1SG.LOC personal pronoun and the emphatic personal pronoun *mɛ:nə* ‘I myself’ in 1SG,¹⁶ which Sosa did not take into account.

In example (6.74 a) *manə nürəyətəm tom jänjk pälaka* ‘I ran to the other side of the small lake.’ (Sosa 2017: 184, citing Csepregi 1998a: 60), the presumed locAg *manə/mɛ:nə* was corrected during the editing of Csepregi’s collection (1998a) in the OUDb project in 2011 by Csepregi herself into *mɛ:nəm* ‘myself’ (Csepregi 1998b), which is a second form of the 1SG

¹⁵ There are two such examples in my corpus: (4) and (15b).

¹⁶ Taking a closer look at the eight examples cited by Sosa with a personal pronoun as locAg in active sentences, it can be seen that five examples are with a form of *tɯβnə* ‘3SG.LOC’, ‘he/she, (by) him/her’ and three with a realization of *mɛ:nə* ‘1SG.LOC’, ‘(by) me’ (Sosa 2017: 184, 189–191), which are at least ambiguous, because of the homonymy with the emphatic personal pronoun *mɛ:nə* ‘I myself’ in 1SG. In the data from my corpus used in this paper, there are altogether 9 examples (out of 41) for the locAg with active sentences expressed by a personal pronoun, namely twice with *mɛ:nə* ‘I, (by) me, 1SG.LOC’ (4), (15b), three times with *nɯŋnə* ‘(by) you, 2SG.LOC’ (3), (10), (13) and four times with *tɯβnə* ‘he/she, (by) him/her, 3SG.LOC’ (5), (11).

emphatic personal pronoun. Listening to the sound recording proves that the speaker pronounces *m̄:n̄m* ‘myself’ instead of *m̄:n̄* ‘1SG.LOC’ or ‘myself’ (*p̄:n̄ m̄:n̄m n̄r̄əyt̄əm tom j̄ɛŋk p̄ɛlək̄ə* 00:37–00:40¹⁷ Csepregi 1998b). This could help with the choice in the case of the homonymy of *m̄:n̄*, or even mean that this sentence does not contain the locAg anymore (as in the second edition of the tale, Csepregi 1998b).

In another example used by Sosa, namely (6.74 b) *man̄ə wal̄əy q̄ōwit utnam qūyl̄əm* (2017: 184, citing Csepregi 1998a: 62), the correct interpretation of the verb itself and the whole sentence is doubtful, in addition to the ambiguity of *man̄ə/m̄:n̄* ‘1SG.LOC’ or ‘myself’. Sosa and I earlier¹⁸ had identified the verbal stem *qūyl̄-/qū:yl̄-* as a past stem of *qo:β̄əl̄-* ‘run’ with paradigmatic vowel change, but consulting the Hungarian translation of Csepregi (1998a: 63, 1998c) and listening to the sound recording (00:55–01:01)¹⁹ raised serious doubt. One alternative interpretation of this example could be that the informant says *qū:yt̄-* ‘climb’ (DEWOS 528, SVH 145), which would explain the Hungarian translation of Csepregi (‘én meg a rénhajtó rúd segítségével másztam ki’ [and I climbed out with the help of the driving-rod] Csepregi 1998c; English translation by Katalin Gugán). This presumption is supported, as on the sound recording instead of the *-l̄-/l̄-* in the verbal stem a *-t̄-* is clearly audible. There is a second alternative to interpret example (6.74 b): the verb *qūyl̄-/qū:yl̄-* could be a different verb with the meaning ‘zur Wasserfläche emporsteigen, auftauchen’, ‘zur Oberfläche (des Wassers, des Kessels) emporsteigen, auftauchen’ from the DEWOS (454 and 455, respectively), but unfortunately, there are no Surgut Khanty verbal forms attested, just from other Khanty dialects. Anyhow, the interpretation of this example (6.74 b) given by Sosa (‘I ran to the shore after the bar of the reindeer sled.’ 2017: 184) cannot be valid, as the plot goes in the sentences before like this: the storyteller traveling on a reindeer sledge in winter time falls into the water after the ice crushed beneath him. He cannot reach the shore and is only able to climb out of the water with the help of (in the text the word ‘along’ is used) the reindeer driving-rod. Interestingly, in the sentences coming before and after this example used

¹⁷ Audio recording available at https://oudb.gwi.uni-muenchen.de/?abfrage=view_audio_files&id_text=728

¹⁸ In Csepregi (1998c) the glosses were made by me.

¹⁹ Audio recording available at https://oudb.gwi.uni-muenchen.de/?abfrage=view_audio_files&id_text=730

by Sosa two verbs in passive appear and the corresponding locAgs are lexically overt (*m̄:n* ‘by me’, *m̄:nə* ‘by me’ Csepregi 1998c), so even if I agreed with Sosa on the verb and interpretation of the example, the possibility of priming cannot be excluded either. Sosa has taken a look at the textual surroundings of the example, but has come to different conclusions (2017: 189).²⁰

Another indicator to determine the meaning of *m̄:nə* can be the conjugation of the corresponding active verb – if the objective conjugation appears, then *m̄:nə* is more likely a locAg (4?).²¹ A second hint can be the presence of particles, like the emphatic particle (*pi/pə*) in example (15b?).

- (15a) *m̄:* *βite* *əjjə:k-kən* *taj-t-əm* *neritnə*
 1SG in_fact parents-DU have-PRS-1SG [unknown]

‘In fact, I have parents.’

- (15b) *m̄:n*²² *pi* *jaq* *tə:y* *taj-t-əm*
 1SG.LOC//1SG.EMPH EMPH home place have-PRS-1SG

‘I do have a homeland.’ // ‘I have a homeland myself too.’

(Schön 2017d)

Although in example (15b?) we have an emphatic particle (*pi* ‘EMPH’) and a verb in subjective conjugation (*tajtəm* ‘I have’), it is hard to decide if *m̄:nə* has to be interpreted as locAg or as an emphatic pronoun. In my opinion it can be either.

²⁰ Unfortunately, these two examples found by Sosa (6.74 a and 6.74 b; 2017: 184) are the only ones in her dissertation that support the existence of intransitive verbs in Surgut Khanty active sentences with locAg. So, her statement of “the locative subject of an intransitive verb is always primarily topical” (2017: 189) is at least problematic as well, but my research proves the existence of locAg in Surgut Khanty with active and intransitive verbs with more convincing examples, as shown in (7c), (8), (9c).

²¹ Because of the homonymy between the locAg expressed by a 1SG personal pronoun and a 1SG emphatic personal pronoun, the examples (4) and (15b) from now on are marked with a question mark (4?), (15b?) and remain part of the 41 examples used in this paper as such.

²² The reduced vowel at the end of *m̄:nə* can be dropped, regardless of its meaning.

In the oldest Yugan Khanty text collection from Heikki Paasonen only one presumed example of the locAg in an active sentence can be found, with *mɛ:nə* (16).²³

- (16) *i:mi jɛ:stə-t mɛ:n pɛ ti:-ttɛ:ə jəγγ-əm*
 woman say-PRS.3SG **1SG.LOC** too eat-INF **become.PST-1SG**

‘The woman says: “I’ve gotten hungry, too.”’

(Paasonen – Vértes 2001)

It has to be pointed out that in my corpus the locAg in Khanty active sentences can be expressed by a personal pronoun, a proper noun, as well as by a common noun (with or without a modifier), all in the locative case. Interestingly, the noun phrases in my data show a high proportion of the combination of demonstratives and nouns in the locative (20/41; 49%) that are present twice as often as pronouns in the locative (10/41; 24%). Non-modified nouns in the locative alone appear almost to the same extent as pronouns do (8/41; 20%), and there is only one locAg expressed with a possessive-marked noun in the locative (1/41; 3%). Fortunately, only two examples with the 1SG.LOC personal pronoun are ambiguous in my corpus because of the homonymy with the 1SG.EMPH. Most of the personal pronouns as locAgS are in other persons (2SG.LOC 3 examples, 3SG.LOC 4 examples). Altogether, my data shows that the locAg mostly has to be accessible or identifiable already by its grammatical form (9+2+20+1+1/41; 80%), but a non-modified noun in the locative can appear as locAg as well (8/41; 20%).

3.8. The internal structure of the direct object in active sentences with a locative-marked agent

The direct object (DO) in Khanty is often unmarked, as there is no accusative case marker for nouns in Khanty; only personal pronouns have an accusative form.

Klumpp and Skribnik state that the locAg in East Khanty active sentences “is used if both, the subject and the object, are more or less equally topical, but the patient is superior in animacy (often this is a personal pronoun)” (Klumpp – Skribnik 2022: 1024). Contrary to this, Sosa finds

²³ Paasonen collected his Yugan Khanty material in 1901 and it was first published in 2001 by Edith Vértes. Here the example is cited in another version from the project OUDB, referred to as Paasonen – Vértes (2001).

that if the verb is transitive, then the “predominate referential form of an object with a locative subject is affixal: three [examples] are affixal (object conjugation), three are LEX+V (object conjugation plus an overt lexical utterance) and one is a lexical utterance (with the subject conjugation)” (Sosa 2017: 191). Filchenko finds in his data that the object, if it is present in a sentence, is an identifiable NP (Filchenko 2006: 61). The question arises whether a DO is obligatorily present in every construction with locAg in active sentences, and whether the locative therefore appears because of the topicality of the S and the DO at the same time. Or is the DO not necessary with the locAg in active sentences? And finally, if a DO is present, which internal structure does it have to take in order to be identifiable?

Before I present the examples with grammatically or lexically overt DO in my corpus, I want to analyze the examples without any DO, because in one-fifth of the examples of this study there is no DO at all (8/41; 20%). In all these 8 cases the verb is in subjective conjugation (see Table 10). We have already seen three examples of no DO with the intransitive verb ‘come’ (7c), (8), (9c). In example (5) we saw a transitive verb in subjective conjugation (*jiy-* ‘turn to somebody and say’) and no DO, but here the locAg construction is followed by direct speech as typical for *verba dicendi* or *verba intelligendi*. There is a third type of examples for locAg in active sentences without any DO as demonstrated in example (17). Therefore, it is quite clear that the presence of two topics or a DO cannot be the trigger for locAgs in active sentences in every case.

- (17) *əj* *tʌ:t-nə* *noməqsəyə-t* *o:s*
 one time-LOC think-PRS.3SG lo_and_behold
i:mɛ-m-nə *otəŋ* *ottə* *tʌ:m* *qʌ:t*
aunty-SG<1SG-LOC whether er this house
poʃ-əŋ *pələk-nəm* *mʌβət* *ənt* **əsət-t**
 back-PROPR side-APP why NEG **allow-PRS.3SG**

‘One day he thinks: lo and behold! my aunty, er, why doesn’t she allow me to go to the back side of this house?’

(Schön 2019b)

The data of my corpus indicates that the DO in the active sentences with locAg can be expressed lexically, grammatically, as well as lexically and grammatically at the same time (see Table 10). If the DO is only lexically

overt, it stands with a verb in subjective conjugation (5/41; 12%; (6)), if it is only grammatically overt, it stands with objective conjugation (8/41; 20%; (3), (11)). Objective conjugation appears if the DO is topical. If the verb shows only subject agreement, then the DO is supposed to be focal.

Table 10: Correlation of conjugation and the direct object in the Yugan Khanty active sentences with locative-marked agent²⁴

	Subjective conjugation	Objective conjugation
Lexically overt direct object	5 examples	–
Lexically + grammatically overt direct object	–	21 examples
Grammatically overt direct object	–	8 examples
No direct object	8 examples	–

The DO is grammatically overt if the verbal ending shows object agreement. One-fifth of my data contains only a grammatically overt object (8/41; 20%) as shown in examples (3), (11).

In terms of their internal structure, the lexically and the lexically and grammatically overt DOs show large variation at first sight (see Table 11). Taking a closer look, it turns out that almost in all examples containing a DO, this is expressed with some kind of a noun (23/26; 88%; (4?), (10), (12–14), (15b?)) and only in a few cases with pronouns (3/26; 12%; (6)). This is contraindicative to the DO (patient) being often expressed by personal pronouns and so being superior in animacy to the locAg (*pace* Klumpp – Skribnik 2022: 1024).

²⁴ One example contains two DO objects (20), which is counted twice in that case, that is why here it seems if the corpus contained 42 examples, instead of 41.

Table 11: Expressions of lexically or lexically and grammatically overt DO in Yugan Khanty active sentences with locAg

	Lexically overt direct object	Lexically + grammatically overt direct object
ppron	2 examples (1SG.ACC, 1PL.ACC)	–
dem-POSS	–	1 example (PL<3SG)
subs	2 examples	2 examples
subs-POSS	1 example (SG<3SG)	8 examples (PL<1SG; 4 DU<3SG; 3 SG<3SG)
dem+subs	–	1 example
dem+subs-NUM	–	1 example (PL)
dem+subs-POSS	–	2 examples (SG<3SG)
dem+adj+subs-POSS	–	1 example (SG<3SG)
dem+subs+subs-POSS	–	1 example (PL<3SG)
num+subs	–	1 example
subs+subs+ptcp+subs-NUM	–	1 example (PL)
subs+pstp+ptcp+subs-NUM	–	1 example (PL)
ppron+subs-POSS	–	1 example (SG<1SG)

Let's turn to the lexically overt DO expressed with pronouns. A declined demonstrative pronoun (*ʋu:t* 'that'; *ʋu:t-ʔɛʔ* 'that-PL<3SG') occurs in the sole example where the DO is both lexically and grammatically overt (18) and the DO is a demonstrative. There are no examples in the corpus of lexically and grammatically overt DO with the form of a personal pronoun.

- (18) *A* **тыу айқө-нә** *оказывається* **тыут-дал**
 and **that young man-LOC** *turns_out* **that-PL<3SG**
әйнам йәқәнам ал-л-әләл тыу пәп мәта
 all home **take-PRS-PL<3SG** that priest some
әт-әт
 thing-PL

‘And that young man, it turns out, takes all of his home, those some kind of things of the priest.’ (Schön 2023)

The demonstrative as DO in (18) summarizes the DOs mentioned beforehand in the tale and is also explained at the end of the sentence, in verb-final position. The locAg in this sentence is clearly animate (*тыу*

айқонә ‘(by) that young man’) and the DO is inanimate (*тыутлал* ‘his things [lit. his many those]’), and as such, it is not higher in animacy.

Concerning the two examples with a DO as a personal pronoun, we have already seen one of them in (6), where both the locAg and the DO are human beings. As they are husband and wife, they are both equally animate. They are assumed to be equally topical as well. The other example in the corpus with locAg in an active sentence and a DO expressed by a personal pronoun (19) is pragmatically slightly different²⁵, as the DO (*мәһет* ‘us’) is indeed higher in the animacy hierarchy (both locAg and DO are human beings, but the former is expressed with a modified noun and the latter with a 1PL.ACC personal pronoun). Furthermore, the locAg in this sentence (19) is expressed by a swear word (*тi: жипәфи отнә* ‘(by) this poor little soul’, with the human being dehumanized by referring to it with the word *ot* ‘thing, creature’), which designates a man gone mad and posing most probably a menace to the others, behaving normally, and is so clearly lower in animacy than the DO.

- (19) *tam tu: ti: жипәфи ot-nә tam*
 then that **this unimaginable_thing thing-LOC** then
мәһет qotә әнтә βer-t
1PL.ACC how NEG do-PRS.3SG

‘Then this poor little soul will by the end hurt us!’

(Schön 2017e)

Interestingly, all the 26 examples with locAg in active sentences and a lexically or a lexically and grammatically overt DO have an animate locAg, but the DO is slightly more often inanimate than animate (inanimate DO 15/26; 58%; animate DO 11/26, 42%; see also Table 12). So, the DO is not necessarily superior in animacy.

The data of my corpus clearly shows that it is not necessarily the competition between two topics (the subject/locAg and DO/patient) which triggers the locative marking of the subject. There are even examples with no DO at all. My findings confirm the results of Sosa (2017) and Filchenko (2006) presented above that there are diverse possibilities to express the DO and if it is lexically present, it is mostly an identifiable noun phrase.

²⁵ Grammatically the locAg and DO in the two examples (6) and (19) are similar as they are expressed in both cases with a modified noun in locative and personal pronoun in accusative, respectively.

3.9. Information structure

The most complex question concerning the locAg in Yugan Khanty active sentences, namely its role from the point of view of information structure, is the least fully elaborated one in this paper, and will have to be analyzed in depth in another study, but preliminary results with examples can be shown here already.

The literature states that the locAg is mostly used in topic switch contexts (Filchenko 2006: 47; Sosa 2017: 206; Klumpp – Skribnik 2022: 1024) or in the case of emphasized subjectness (Sosa – Virtanen 2018: 245). My data shows that it finds a wider use than topic switch contexts or emphasis on referents. An example for the first occurrence of an important topic (7c), where a new referent is introduced as brand new information in the third sentence of a tale and is in focus position as a subject of the event-reporting sentence (Lambrecht 1994), was already presented above (7a–c), and an example of topic continuity (9a–c) was also discussed earlier. Even if in (9c) a new referent appears (*Аңкэм* ‘my mother’), I am arguing here against topic switch and for topic continuity, as the main referent is interpreted with the topic definition of Lambrecht. So, Uncle-Demyanka remains the topic of the sentence as we do not get any information about the mother.

There is an even more stunning example for the locAg in Yugan Khanty active sentences than (7c), namely example (20), representing brand new information, as it occurs in the first sentence of a tale, which is without doubt a sentence-focus sentence (Lambrecht 1994).

- (20) *Эй мэта лат-нэ мэх өвтыно*
 one some_kind_of time-LOC land on_the_surface_of
йяңқыл-тэ войх-эт
 go_to_do_smth-PTCP.PRS animal-PL
саңки лэв-нэ лэхлэхлэ-тэ төвл-эң войх-эт
 heaven wave-LOC fly-PTCP.PRS feather-PROPR animal-PL
Төрэм-нэ төвэ луваты вух-лэл
 Torem-LOC there 3SG.DAT summon.PST-PL<3SG

‘Once upon a time Torem [the highest God] summoned the animals living on the ground and the birds flying in heaven to himself.’
 (Schön 2023)

In addition to being the first sentence of the tale, the word order of (20) has to be pointed out. It is the second example in the corpus for the DO (in this case two DOs: *мэх өвтынэ йӕңқилтэ войхэт* ‘animals living on the ground’ and *саңки лэвнэ лэхлэхлэтэ төвлэң войхэт* ‘birds flying in heaven’) preceding the locAg (*Тёрэмнэ* ‘(by) Torum’) and the active verb in objective conjugation (*вухлэл* ‘he summoned them’; OSV). This emphasizes even more the sentence-focus nature of the first sentence of the tale.

It could be assumed that the three above-mentioned cases (7c), (9a–c), (20) represent a similar context, and the active sentences with the locAgs are event-reporting sentences (Lambrecht 1994) emphasizing the importance of the referent being salient²⁶ as well.

In the corpus used for this study there are several examples of reoccurring topic. Here I present an example where both the locAg and the DO in the active sentence are reoccurring topics (21) and a second example where only the locAg is returning (22).

(21a) ... *эj tв:тнэ ottэ эj βv:тfв joyot*

‘... one day er, he came to a town.’

(21b) *тu: βv:тfнэ в:рjэтэттэj te:mi ottэ торэм qв:n ottэ эβi тajэт*

‘In that town he looks around: It comes to light er, that the tsar er has a daughter.’

(21c) *ontэтнэ noməqsəyət mв: ottэ тi торэм qв:n эβi βətəm ser*

‘He thinks to himself: “I er will now take this tsar’s daughter!”’

(21d) *pв:n ottэ*

‘And er.’

(21e) *pu:t v:təj βv:тf v:təj oyt i:mi:n i:ki:nв тоyэ тaj*

‘To the wife and the husband ogt... from the end of the village, from the end of the town, there he stepped in.’

²⁶ Interestingly, Filchenko finds in Vasyugan Khanty the locAg in active sentences less salient (Filchenko 2011: 74).

- (21f) *pu:ri-t-əyət* *tʃi* *torəm* ... ***torəm*** ***qv:n-nə*** *ottə*
 ask-PRS-DU<3SG this tsar ... **world** **tsar-LOC** er
tʃi ***εβi-t*** *otəj* *ottə* ***mə-t-təj*** *əntə*
this daughter-SG<3SG whether er **give-PRS-SG<3SG** NEG
 ‘He asks them: “This tsa... tsar er whether this daughter er, would he give her, or not?”’ (Schön 2017f)

In (21f) we find the locAg (*torəm qv:nənə* ‘(by) the tsar’) with an active verb in objective conjugation (*məttəj* ‘he gives her’) and a DO (*tʃi εβit* ‘this daughter of his’). The locAg is already introduced in (21b) by the same compound (*torəm qv:n* ‘the tsar’) and in (21c) as part of another compositum (*tʃi torəm qv:n εβi* ‘this tsar’s daughter’). The DO also appears already in (21b) with a noun (*εβi* ‘daughter’) and in the beforementioned compound in (21c). They are both equally topical. The use of the locAg in sentence (21f) can reinforce the salient character of this referent. The third topic, the subject in sentences (21a–c) and (21e) is the main protagonist of the tale (*v:tił qv:təj mɔ:nʃi qo:* ‘The fairytale hero living alone’) and is expressed in all sentences by the 3SG verbal ending and remains topical throughout.

Example (22g) contains a locAg (*tʃu: qo:nə* ‘(by) that man’) as a reoccurring topic, but the DO (*kʊrət* ‘his leg’) is in focus position, and, accordingly, the verb shows subject agreement, not subject-object agreement. Furthermore, the DO has a possessive suffix, which can function as a focus marker as well (Janda 2019). Intriguingly, there is a self-repair in the narrative (22g), where the storyteller mixes up the protagonists, but both the word said first (*tʃu: ne:nə* ‘(by) that woman’) and its correction (*tʃu: qo:nə* ‘(by) that man’) are locAgs.

- (22a) *pɔ:n tʃu: qo: tot otət*
 ‘And that man lies there.’
 (22b) *pɔ:n kʊrət pɔ:n ubral*
 ‘And then he removed his legs.’
 (22c) *kʊrət i:tə tu:βtəj*
 ‘He removed his legs.’
 (22d) *tʃu: i:mi mən*
 ‘And that woman left.’
 (22e) *pɔ:n tom qv:tə janqətəj pɔ:nə ottə ti:tot βij*
 ‘And she went to the neighboring house and er took food.’
 (22f) *pɔ:n pirɣinəm lu:pɣəttətəj*
 ‘And she limped back.’

- (22g) *piryinəm lu:pyəttətəy pɐ:n tʉ: ne:-nə ...*
 back limp.PST.3SG and that woman-LOC ...
tʉ: qo:-nə pɐ:nə kur-ət i:tə nurtəy
that man-LOC then leg-SG<3SG PFV stretch.PST.3SG
 ‘She limped back and that woman... then that man had stretched
 his legs.’ (Schön 2016c)

The locAg in (22g) is one of the main human protagonists of the legend, where two men argue and one goes to spend the night in the cemetery. In (22a) he is depicted with a demonstrative and a noun (*tʉ: qo:* ‘that man’), in (22b) and (22c) in the 3SG verbal ending. He reoccurs in (22g) as a locAg in an active sentence, showing the main event of the plot: he stretches out his leg across the path where the dead woman will return to her grave and fall. Even though the DO (*kurət* ‘his leg’) of the locAg sentence with an active verb was already introduced in (22c) and (22d), it is in (22g) in focus position. At first sight, the verb (*i:tə nurtəy* ‘he stretched out’) in (22g) could be in objective conjugation as the *-təy* ending is identical to the SG<3SG verbal suffix, but the DEWOS (1015) clearly states that *nurt-* is the verbal stem, so the verbal form *nurtəy* has to be in subjective conjugation, past tense. The DO’s (*kurət* ‘his leg’) importance can be emphasized by the fact that it is the connecting point between the worlds of the living and the dead (Dudeck et al. 2021), so its focal position is not only grammatically justified. Interestingly, in one version of the same plot from a different storyteller, the protagonist of this main event is also expressed by a locAg in an active sentence (14), but the leg (also DO) is not in focus position. It rather seems to be a new topic, as it is only introduced in that sentence of the legend (14) and nowhere before (Kayukova – Schön 2020a).

The few data analyzed in terms of information structure and presented here shows that the locAg in Yugan Khanty active sentences appears if the subject should be highlighted as salient or if it is emphasized for any reason. The surprising examples with the locAg in focus position suggest that the locAg finds wider use than assumed based on the data till today. To what extent saliency and topicality play a role in the use of the locAg in Yugan Khanty active sentences requires further, deeper research, but information structure motivated factors seem to determine the choice of the locAg in Yugan Khanty active sentences.

3.10 Animacy and summarized presentation of the data

Last, I briefly want to present all examples containing a locAg in Yugan Khanty active sentences of the corpus used for this study, even if they are not cited as examples in this paper (see Table 12). New factors like animacy and the human character of the locAg and the DO complete the analyses. This is relevant for reasons of topicality and hierarchy (compare Klumpp – Skribnik 2022: 1024 and sections 3.7., 3.8.).

Table 12: Summary of the data used in this study

	Informant	locAg			Lexically overt DO			Conjugation	Word order
		POS ²⁷ +LOC	Ani-mate	Hu-man	POS	Ani-mate	Hu-man		
1/(3) ²⁸	TMJ	ppron	yes	no	–	–	–	obj.	SV
2/(4?)	AIK	ppron	yes	yes	MN	no	no	obj.	OSV
3/(5)	TMK	ppron	yes	no	–	–	–	subj.	SV
4/(6)	VIU	MN	yes	yes	ppron	yes	yes	subj.	SOV
5/(7c)	AIK	N	yes	no	–	–	–	subj.	SV
6/(8)	AIK	N	yes	no	–	–	–	subj.	SV
7/(9c)	TMJ	MN	yes	yes	–	–	–	subj.	SV
8/(10)	ENK	ppron	yes	no	MN	no	no	obj.	SOV
9/(11)	MDA	ppron	yes	yes	–	–	–	obj.	VS
10/(12)	TMJ	MN	yes	yes	MN	no	no	obj.	OVS
11/(13)	ENK	ppron	yes	no	MN-POSS	no	no	obj.	OVS
12/(14)	ANB	MN	yes	yes	N-POSS	no	no	obj.	OVS
13/(15b?)	ENK	ppron	yes	yes	N	no	no	subj.	SOV
14/(17)	VIU	N-POSS	yes	yes	–	–	–	subj.	SV
15/(18)	LDK	MN	yes	yes	dem-POSS	no	no	obj.	SOV
16/(19)	VIU	MN	yes	yes	ppron	yes	yes	subj.	SOV
17/(20)	LNK	PN	yes	no	2 MN	yes	no	obj.	OSV
18/(21f)	VIU	N	yes	yes	MN-POSS	yes	yes	obj.	SOV
19/(22g)	ENK	MN	yes	yes	N-POSS	no	no	subj.	SOV
20/–	VIU	MN	yes	yes	N-POSS	yes	yes	subj.	OVS
21/–	AIK	MN	yes	yes	N	yes	yes	obj.	SOV
22/–	AIK	N	yes	yes	–	–	–	obj.	SV

²⁷ MN = modified common or proper noun, N = non-modified common noun, PN = proper noun.

²⁸ The first number is a serial number of the 41 examples from the corpus used for this study, the second number is the number of the example if cited in this paper.

	Informant	locAg			Lexically overt DO			Conjugation	Word order
		POS ²⁹ +LOC	Animate	Human	POS	Animate	Human		
22/– ³⁰	AIK	N	yes	yes	–	–	–	obj.	SV
23/–	AIK	ppron	yes	no	–	–	–	obj.	SV
24/–	AIK	MN	yes	no	MN	no	no	obj.	OVS
25/–	VIU	N	yes	yes	MN-POSS	yes	yes	obj.	SOV
26/–	ENK	N	yes	yes	N-POSS	yes	yes	obj.	SOV
27/–	VIU	N	yes	yes	N-POSS	yes	yes	obj.	SOV
28/–	ANA	MN	yes	yes	MN-POSS	yes	yes	obj.	SOV
29/–	ANA	MN-POSS	yes	no	–	–	–	obj.	SV
30/–	LDK	ppron	yes	yes	N-POSS	no	no	obj.	SOV
31/–	VIU	MN	yes	yes	N	no	no	subj.	SOV
32/–	VIU	MN	yes	yes	–	–	–	subj.	SV
33/–	TMJ	MN	yes	yes	–	–	–	obj..	SV
34/–	TMJ	MN	yes	yes	–	–	–	obj.	SV
35/–	VIU	interro	yes	yes	–	–	–	subj.	SV
36/–	TAK	N	yes	no	MN-POSS	no	no	obj.	SOV
37/–	ANA	MN-POSS	yes	yes	–	–	–	subj.	SV
38/–	MDA	MN	yes	no	N-POSS	no	no	obj.	SOV
39/–	MDA	MN	yes	no	N-POSS	no	no	obj.	SOV
40/–	MDA	MN	yes	no	N-POSS	no	no	obj.	SOV
41/–	AIK	MN	yes	yes	–	–	–	obj.	SV

As we have already seen, the locAg can be expressed by a personal pronoun, an interrogative pronoun, a proper noun, or a common noun (with or without modifiers and with or without a possessive marker). In all cases the locAg in active sentences is animate, but not in all cases human (14/41; 34%). Due to the genre of tales and legends, it can be a deity (Torum, the highest Khanty God; 17/(20)), an animal protagonist (like a rabbit; 1/(3), 24/–) or a humanized, talking object (e.g., a needle; 36/–). The DO is not obligatory, but if it is lexically overt (25/41; 61%), it can be expressed by a personal pronoun, a demonstrative, or a common noun (with or without modifiers and with or without a possessive marker).

²⁹ MN = modified common or proper noun, N = non-modified common noun, PN = proper noun.

³⁰ The first number is a serial number of the 41 examples from the corpus used for this study, the second number is the number of the example if cited in this paper.

Interestingly, there are more DOs expressed with possessive marked non-modified nouns (9/26; 35%) than with bare nouns (3/26; 12%), but an almost equal number of modified nouns with or without possessive suffixes (5/26; 19% and 6/26; 23%). The lexically overt DOs can be inanimate (15/26; 58%; 8/(10), 10/(12)) as well as animate (11/26; 42%; 4/(6), 18/(21f)). There are only two cases, in which the DO is animate and not human (animals and birds; 17/(20)). In all other cases, if the DO is animate, then it is human (18/(21f)) and if it is inanimate, then it is non-human (8/(10)). These examples show that the factor of animacy of the subject or the direct object is not decisive in the use of the locAg in Yugan Khanty active sentences.

4. Some possible explanations of the origin of locAg in Surgut Khanty active sentences

The question of the origin of the locAg in Surgut Khanty active sentences remains open even after different analyses by several researchers. I will propose some highly hypothetical explanations.

As mentioned in the Introduction (1.), I have kept the name locative-marked agent instead of locative-marked subject to highlight its connection with active (1), (3) and passive sentences (2), as in the latter locAgs can appear besides the grammatical subjects. In my corpus used for this paper, there are over 400 examples with a locAg in passive sentences. Compared to the 41 locAgs in active sentences presented above, it would be unreasonable to say that the locAg in active sentences is taking the place of the locAg in passive sentences. But looking at all the locAgs in the corpus used for this study, there might be some connection. In example (2) we have a neutral, typical example for the grammatical subject ('the moon and the sun'), a locAg ('by his daughter-in-law') and a transitive verb in passive voice ('hide'). In examples (3–15b?) and (17–22g) we see different realizations of the locAg in active sentences. Example (23) demonstrates the locAg with a present participle inflected with a personal ending in 1DU (*joyttēmn* 'we two coming'), but it is clear at first sight that the locAg (*βoqinā* 'by the fox') does not show any agreement with the participle. This happens twice, as the self-repair here is only semantic (the two rabbits are followed by the fox), not grammatical.

- (23) *o:s tʃe:βər-nə joyt-t-əmn kə:*
 more rabbit-LOC come-PTCP.PRS-1DU when
βoqi-nə joyt-t-əmn kə:
 fox-LOC come-PTCP.PRS-1DU when
noq li:-t-ojmən βi:ʎe
 PFV eat-PRS-PASS.1DU in_fact

‘Otherwise, when we are outrun by the rabbit, when we are outrun by the fox, we will be eaten up after all.’

(Kayukova – Schön 2020b)

In (24) we find another example with locAg (*tʃu: i:mi-nə* ‘(by) that old woman’) and past participle (*pə:rtməl* ‘she ordered’), but here the participle shows agreement with the locAg.

- (24) *pə:nə tʃu: tʃe:motən-əl tʃu: i:mi-nə*
 and that suitcase-SG<3SG that old_woman-LOC
pə:rt-m-əl sɔ:ɣət pə:nə qu:tʃ-əl-ə
 order-PTCP.PST-3SG as then beside-3SG-LAT
u:mət-təɣ
 put_down.PST-SG<3SG

‘Following the old woman’s instructions, she laid the suitcase next to her. [Lit. And her suitcase, as that old woman had ordered, she put it down next to her.]’ (Csepregi 1998d)

Intriguing in (24) is the person marking at the end of the participle (*-əl* ‘-3SG’), because as the referent is lexically overt, the sentence would be grammatical and comprehensible without it, too. If this sentence (*tʃu: i:mi-nə pə:rtməl sɔ:ɣət* ‘as that old woman had ordered’) were clearly a passive one, then there would be no personal marking on the participle (e.g., with the locative suffix staying at the agent *tʃu: i:mi-nə pə:rtəm sɔ:ɣət* or even without the locative suffix *tʃu: i:mi pə:rtəm sɔ:ɣət*). Personal marking on participles is only obligatory if the agent is expressed by a personal pronoun or is not lexically overt – both in active constructions (Csepregi 1978, 1979; and personal account in 2022).

While in (23) the locAg appears besides the subject as a second referent and encodes the source of fear, in (24) the locAg depicts a different, prominent referent and the subject of the participle.

In my opinion, the following series of changes is possible:

- A) the locAg is available in passive sentences (2) →
 B) then the locAg appears with participles as second referent (23) →
 C) after this, the locAg appears with participles as (prominent) referent and the participle shows agreement with it (24) →
 D) finally, the locAg appears in active sentences and shows agreement with the active verb (3–15b?) and (17–22g).

Clearly, this hypothesis requires further research.

Another possible explanation came up in the discussion of my talk presenting the locAg in active sentences in February 2022, by Lena Borise. The idea arose because of the appearance of the locAg as a 1SG.LOC personal pronoun (see footnote 16) and its homonymy with the 1SG.EMPH pronoun (see Table 13). As locAgs seem to have emphatic nuances or topical meanings too, this homonymy might not be a coincidence. The supposed first appearance of the locAg in Paasonen’s collection (16) is also in the 1SG.LOC/1SG.EMPH form, which could also confirm the connection.

Table 13: Possible meaning change of *m̨v:nə*

<i>m̨v: m̨v:nə</i>	>	<i>m̨v:nə</i>	>	<i>m̨v:nə</i>
1SG.EMPH	>	1SG.EMPH	>	1SG.LOC
‘I myself’	>	‘myself’	>	‘by me’

There are a long and a short form for the emphatic personal pronoun (*m̨v: m̨v:nə* and *m̨v:nə*), both used in Surgut Khanty narratives. The ending *-nə* of the 1SG emphatic personal pronoun is the same as the ending of the locative suffix. So, the short form of the 1SG emphatic personal pronoun could have been reanalyzed as a 1SG personal pronoun in locative (1SG.LOC), and this locative marking could have spread to other subjects, which would thereby become locAgs indicating the emphatic meaning. Whether this homonymy is the source of the change itself, or one additional factor of the emergence of locAgs, or indeed just pure chance, is not clear at this point of time. Its significance requires further research.

5. Summary

To sum up all the observations presented in **3.1–3.10.**, I will recapitulate the factors surveyed in order to show which of them turned out to be relevant or irrelevant, and I will highlight further similarities with and differences from the results of other researchers dealing with the topic of

the locAg in active sentences in Surgut or Vakh-Vasyugan Khanty, namely Sosa (2017), Filchenko (2006, 2011), and Csepregi (2020, 2021).

An idiolectal motivation of the appearance of the locAg in Yugan Khanty active sentences is clearly disproved, as there are 11 speakers in the corpus making use of it. The 11 storytellers differ in all possible sociolectal factors (3.1.). As they all come from different parts of the Yugan Khanty language area (from the upper and lower streams of the rivers Bolshoy Yugan and Malyy Yugan through the river Salym to the Demyanka), subdialectal reasons for the use of the locAg in active sentences is excluded, too, as well as other (sub)dialectal reasons, since the phenomenon appears in all other Surgut Khanty subdialects (3.2.). The influence of ritual language is also highly doubtful as an explanation, inasmuch as the locAg in active sentences appears extremely rarely in the language of Surgut Khanty ritual genres. A contact phenomenon from Vakh-Vasyugan ritual language can also be excluded since the two dialects are not mutually intelligible and most of the storytellers of my corpus do not understand the Vakh-Vasyugan ritual language (3.3.).

No common characteristics of the verbs used in active and locAg constructions could be found. Concerning verbal semantics, 30 different verbs with 25 different meanings appear in the examples, with no semantic restriction that could be determined (3.4.). Regarding transitivity, both transitive and intransitive verbs are present with the locAg in active sentences in the corpus, but transitive verbs clearly dominate (38/41; 93%). One intransitive motion verb ('come') shows up three times in examples (7c), (8), (9c). The verbs manifest subject agreement (subjective conjugation; 13/41; 32%), as well as subject-object agreement (objective conjugation; 28/41; 68%). So, neither transitivity, nor conjugation is a determining factor in the choice of a locAg over an unmarked subject (3.5.).

The word order of the sentences containing a locAg and an active verb mainly coincides with the neutral Khanty SOV word order (33/41; 80%). The remaining 20% of the examples (8/41) are analyzed in detail in section 3.6. Some examples possibly show Russian influence, some are an afterthought, and in some cases emphasis appears. Interestingly, all 8 examples with non-SOV word order contain a verb with subject-object agreement.

The internal structure of the subject in Yugan Khanty as a locAg in active sentences is always overt and mostly already accessible or identifiable by its grammatical form – like a personal pronoun (9/41; 22%; (3),

(5)); a proper noun (2/41; 5%; (9c), (20)); or common noun with a demonstrative (20/41; 49%; (14), (19)). Surprisingly, and contrary to the observation of the literature, non-modified nouns in the locative also appear as locAgS in active sentences (8/41; 20%; (7c), (8)). That means that there is no part-of-speech restriction on the use of the locAg in Yugan Khanty active sentences (3.7.). Problematic are the examples containing a locAg expressed with a locative personal pronoun in 1SG (*mɛ:nə*), because of its homonymy with the 1SG emphatic personal pronoun (*mɛ:nə*). All examples containing *mɛ:nə* are at least ambiguous. Fortunately, this concerns only two examples from among those used for this study ((4?), (15b?); 3.7.).

The internal structure of the direct object in Yugan Khanty as a locAg in active sentences shows that the DO is mostly expressed with some kind of a noun (with or without modifiers and with or without a possessive marker) (23/26; 88%), and only in a few cases with pronouns (3/26; 12%). The last point is surprising, because it contradicts other statements, and shows that the part-of-speech affiliation of the DO does not play any role in the use of the locAg. Even more amazing is the fact that not all examples in my corpus have to have a DO of any kind (lexically or grammatically overt), and the locAg in the active sentence is still present. So, the assumption that locAg in Khanty active sentences appears in the case of two concurring topics to highlight which is higher in animacy is not in all cases true (3.8., 3.10.).

Even though information structure is the least elaborated motivation in this study, it seems to be the only relevant factor in the choice of the locAg in Yugan Khanty active sentences. In addition to topic switch contexts and emphasized subjectness, its use to introduce brand new information (7c), (20) or its appearance in a topic continuity context (9c), as well as reoccurring topic (21f), (22g) has been pointed out.

The following conclusions can be drawn from the data. Most of the factors examined play little or no role, including: idiolectal motivation (3.1.), dialectal or subdialectal motivation (3.2.), influence from ritual language (3.3.), verbal semantics (3.4.), transitivity or conjugation (3.5.), word order or word order changes (3.6.), internal structure of the subject (3.7.) or of the direct object (3.8.), as well as their animacy (3.10.). The only relevant factor analyzed is information structure (3.9.). The data used in this study clearly reflects that encoding information structure, emphasis on the referent, and saliency play a role in the choice of locAg in Yugan Khanty active sentences.

The most obvious difference between the research so far in Surgut Khanty and my analysis above (3.1–3.10.) is the number and certainty of the data used (see Table 14). The corpus used in this study containing 41 examples of the locAg in active sentences forms the Surgut Khanty corpus with the highest amount of data for this linguistic phenomenon. Compared to this, Csepregi presents one example emerging in a Tromagan Khanty ritual song in the collection of Karjalainen (Csepregi 2020: 45–46) and Sosa works with nine examples (2017: 182) – one collected by herself and eight found in Csepregi’s collections, namely Csepregi (1998a) and (2011) (see Sosa 2017: 70–72, 188–191).

Table 14: Summary of data used for locAg in Surgut Khanty active sentences

	Number of examples
Sosa 2017	9
Csepregi 2020	1
Schön 2022	41

The researchers mentioned in the first paragraph of this section state unanimously that the locAg in active sentences is always animate. As shown in Table 12, my data supports this to 100% and proves that the locAg in Yugan Khanty active sentences does not necessarily have to be human, just animate. In the data used by Sosa and Filchenko, the locAg is mostly expressed by personal pronouns (Sosa 2017, Filchenko 2006), which remains in opposition to my findings (see section 3.7. and Table 12).

Sosa finds that the object in an active sentence with locAg is mostly grammatically overt. Filchenko (2006) states that the object, if present, is an identifiable noun phrase, which is confirmed by my data, except that I have found examples with a personal pronoun in the accusative case as well for the direct object like Filchenko (2011) did (see section 3.8. and Table 12, as well as (6), (19)).

Csepregi (2020, 2021) observes that the active verb with a locAg can be in subjective and objective conjugation as well. This is also what my results show (see section 3.5. and Table 12).

Csepregi (2021) suggests that the locAg in active sentences can be used as a stylistic device to alternate between different constructions and to avoid repetition, but this is not attested in my data (see section 3.3.).

The finding of Filchenko that the locAg in active sentences in Vasyugan Khanty is in connection with an unintended action or with “the degree of the participants’ agentivity, control and volition” (Filchenko

2006: 47; as well as Filchenko 2011: 63, 71–73), is not entirely supported by my data and needs further research.

Concerning information structure, most of the researchers working on the locAg agree that the locAg appears in topic switch contexts (Filchenko 2006, Sosa 2017, Sosa – Virtanen 2018,) or in cases of topic continuity (Sosa 2017). Csepregi (2020, 2021) has found additionally that the locAg can be a reoccurring agent and can appear in consecutive sentences. As demonstrated in section 3.9., my preliminary analysis confirms all these claims as well. Sosa (2017) states further that the locAg is the topic of the sentence; according to my data it can be in focus position as well (see section 3.9.).

One important similarity with Sosa (2017) is her finding, contrary to Kulonen (1989) and Csepregi (2021), that the locAg in active sentences occurs not only with transitive verbs, but with intransitive verbs as well (see sections 3.6. and 3.7.).

In this data-driven pilot study, the locAg in Yugan Khanty sentences was presented from several different points of view. It is quite clear which factors do *not* play a role in its use. Some perspectives of it, however, like the question of topicality, saliency, or its role in information structure, to name a few, require further research.

References

- Asztalos, Erika – Gugán, Katalin – Mus, Nikolett (2017), Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok. In: É. Kiss, Katalin – Hegedűs, Attila – Pintér, Lilla (eds), *Nyelvelmélet és diakronia 3.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 30–62.
- Balalaeva, O. E. – Surlomkina, E. P. – Wiget, E. O. [Балалаева, О. Э. – Сурломкина, Е. П. – Уигэт, Э. О.] (2021), *Голоса Югана. Сборник фольклора Йавэн-Йах. Печатный мир, Сургут.*
- Balandin, A. N. [Баландин, А. Н.] (1948), Падежи субъекта на службе номинативной и эргативной конструкции глагольного предложения в ваховском диалекте хантыйского языка. *Советское Финно-угроведение 1. Ученые записки ЛГУ 105. Серия востоковедческих наук, вып. 2:* 301–315.
- Csepregi, Márta (1978), Keleti osztják igeneves szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények 80:* 31–53.
- Csepregi, Márta (1979), Keleti osztják igeneves szerkezetek II–III. *Nyelvtudományi Közlemények 81:* 273–300.

- Csepregi, Márta (1998a), Szurguti osztják chrestomathia. *Studia Uralo-Altaica. Supplementum 6*. JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- Csepregi, Márta (1998b), OUIDB Surgut Khanty Corpus. Text ID 728. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=728> [Last access: 30-09-2022]
- Csepregi, Márta (1998c), OUIDB Surgut Khanty Corpus. Text ID 730. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=730> [Last access: 30-09-2022]
- Csepregi, Márta (1998d), OUIDB Surgut Khanty Corpus. Text ID 735. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=735> [Last access: 30-09-2022]
- Csepregi, Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. *Budapesti Finnugor Füzetek 22*. ELTE BBTK Finnugor Tanszék – Numi Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- Csepregi, Márta [Чепреги, Марта] (2017), Сургутский диалект хантыйского языка. Обско-Угорский Институт Прикладных Исследователя и Разработок, Ханты-Мансийск.
- Csepregi, Márta (2020), K. F. Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése 1899–1901. Akadémiai doktori értekezés, Budapest.
- Csepregi, Márta (2021), Jelölt ágens aktív ragozású igék mellett a hantiban. Segítenek-e tisztázni az ún. ergatív típus kérdését Karjalainen vaszjugani szövegei. Előadás, 2021. március 2.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang et al. (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Dudeck et al. = Dudeck, Stephan – Schön, Zsófia – Vagt, Christian – Pesikova, Agrafena – Kechimov, Yosif – Usanov, Vasilii – Vella, Yuri (2021), Troubling visits and uncanny encounters – Indigenous concepts of other than humans and their homes. In: *TRANSLOCAL. Culturas Contemporâneas Locais e Urbanas, n.º5 – Espaços (Des)Habitados | (Un)Inhabited Spaces*, Funchal: UMA-CIERL/CMF/IA. translocal.cm-funchal.pt/2019/05/02/revista05/. https://translocal.cm-funchal.pt/wp-content/uploads/2019/05/Troubling-Visits-and-Uncanny-Encounters_5TRANSLOCAL.pdf. [Last access: 30-09-2022]
- Filchenko, Andrey (2006), The Eastern Khanty locative-agent constructions. A functional discourse-pragmatic perspective. In: Lyngfelt, Benjamin – Solstad, Torgrim (eds), *Demoting the agent. Passive, middle and other voice phenomena*. *Linguistik Aktuell/Linguistics Today 98*. John Benjamins, Amsterdam. 47–82.
- Filchenko, Andrey Y. (2011), Parenthetical agent-demoting constructions in Eastern Khanty: Discourse salience vis-à-vis referring expressions. In: Chiarcos, Christian – Berry, Claus – Grabski, Michael (eds), *Salience: Multidisciplinary perspectives on its function in discourse*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 57–80.

- Gugán, Katalin – Sipos, Mária (2017), Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács, Tamás – Németh, Miklós – Sinkovics, Balázs (eds), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.* 77–94.
- Gulya, János (1970), Aktiv, Ergativ und Passiv im Vach-Ostjakischen. In: Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. 15-18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.* 80–83.
- Gulya, János (1982), Das Ergativproblem in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge 1:* 19–34.
- Gulya, János (1994), A mondat szerkezetek rendszere a vahi osztjákban. *Studia Uralo-Altica Supplementum 4.* JATE, Szeged.
- F. Gulyás, Nikolett (2018), Ditranzitív szerkezetek a keleti hantiban: a *mə-* ‘ad’ ige. In: Kenesei István (ed.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXX. Uralisztikai tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–95.
- Havas, Ferenc (2003), A tárgy tárgyában. In: Oszkó, Beatrix – Sipos, Mária (eds), *Uráli tárgyaló.* Budapesti Uráli Műhely III. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 7–44.
- Havas, Ferenc (2011), A prenominitivitás elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre. *Akadémiai doktori értekezés,* Budapest.
- Honti, László (1971), A cselekvő (logikai) alany alaktana az obi-ugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények 73:* 430–440.
- Honti, László (1984), *Chrestomathia Ostiacica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Janda, Gwen (2019), Funktionen von Possessivsuffixen in den ugrischen Sprachen. *Modern Academic Publishing,* Köln.
- Kayukova, L. N. – Schön, Zsófia (2016a), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1518. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1518> [Last access: 30-09-2022]
- Kayukova, L. N. – Schön, Zsófia (2016b), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1515. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1515> [Last access: 30-09-2022]
- Kayukova, L. N. – Schön, Zsófia (2017), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1615. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1615> [Last access: 30-09-2022]
- Kayukova, L. N. – Schön, Zsófia (2019), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1648. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1648> [Last access: 30-09-2022]
- Kayukova, L. N. – Schön, Zsófia (2020a), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1658. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1658> [Last access: 30-09-2022]
- Kayukova, L. N. – Schön, Zsófia (2020b), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1660. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1660> [Last access: 30-09-2022]

- Klumpp, Gerson – Skribnik, Elena (2022), Information structuring. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford. 1018–1036.
- Koshkareva, N. B. (ed.) [Кошкарёва, Н. Б. (сост.)] (2006), *Детские сказки варёганских ханты (на хантыйском и русском языках)*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The passive in Ob-Ugrian. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 203. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija (1991), Über die ergativischen Konstruktionen im Ostjakschen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 83: 181–201.
- Lambrech, Knud (1994), Information structure and sentence form. *Cambridge Studies in Linguistics* 71. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nikolaeva, Irina (1999), Object agreement, grammatical relations, and information structure. *Studies in Language* 23: 341–386.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (2001), OUDB Yugan Khanty (1901) Corpus. Text ID 1316. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1316> [Last access: 30-09-2022]
- Pesikova, A. S. – Volkova, A. N. [Песикова А. С. – Волкова А. Н.] (2013), *Сказки, рассказы с реки Лямы. Фольклорный сборник на языке сургутских ханты*. Юграфика, Ханты-Мансийск.
- Ruttkay-Miklían, Eszter (2003), Az alany és a tárgy jelölése a hanti nyelvben. In: Oszkó, Beatrix – Sipos, Mária (eds), *Uráli tárgyaló*. Budapesti Uráli Műhely III. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 114–137.
- Schön, Zsófia (2015a), Yugan Khanty Personal Archive Schön ID087.
- Schön, Zsófia (2015b), Yugan Khanty Personal Archive Schön ID091.
- Schön, Zsófia (2016a), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1479. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1479> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2016b), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1514. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1514> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2016c), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1503. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1503> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2016–2017), Tromagan Khanty Personal Archive Schön.
- Schön, Zsófia (2017a), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1596. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1596> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2017b), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1617. Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1617> [Last access: 30-09-2022]

- Schön, Zsófia (2017c), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1621.
Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1621> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2017d), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1635.
Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1635> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2017e), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1627.
Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1627> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2017f) OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1609.
Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1609> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2019a), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1646.
Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1646> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2019b), OUDB Yugan Khanty (2010–) Corpus. Text ID 1644.
Schön, Zsófia (ed.), <https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1644> [Last access: 30-09-2022]
- Schön, Zsófia (2020), (S)he lives with that legend, with that fairytale till today.
In: Ёмас сымың нэ́кве вóртур э́тпост самың патум – Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 275: 348–368.
- Schön, Zsófia (2023), Märchen und Legenden vom Großen und Kleinen Jugan.
Kulturstiftung Sibirien, Fürstenberg. [Forthcoming.]
- Schön, Zsófia – Gugán, Katalin (2022), East Khanty. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford. 608–635.
- Sigurðsson, Halldór Ármann (2007), Icelandic non-nominative subjects. In: Bhaskararao, Peri – Subbarao, K. V. (eds), *Non-nominative subjects*. Vol. 2. John Benjamins, Amsterdam. 137–159.
- Sosa, Sachiko (2017), *Functions of morphosyntactic alternations, and information flow in Surgut Khanty discourse*. University of Helsinki Faculty of Arts, Helsinki.
- Sosa, Sachiko – Virtanen, Susanna (2018), Remarks on areal linguistics in the information structure of the Ob-Ugrian languages. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 233–260.
- SVH = Tereshkin, N. I. [Терешкин, Н. И.] (1981), *Словарь восточно-хантыйских диалектов*. Наука, Ленинград.

A komi-permják evidencialitás vizsgálata elicitált adatokon keresztül¹

Szabó Ditta

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék

The study aims at presenting the first results of ongoing research. Until now, there has been no independent study on Komi-Permyak (Uralic, Permic) evidentiality, and the topic is discussed by a few papers. Its structure and properties are typically mentioned together with the Komi-Zyrian evidential system. Among the reasons for this are the facts that the Komi-Permyak language is often treated as a dialect, as well as the small number of the available written materials. In the following I will present the relevant statements of the literature on the subject. Then I will detail the method, material and results of the questionnaire research conducted in 2022, during which I basically focused on two questions: is there a real evidential opposition between the first and second past tenses in Komi-Permyak, and is there a word order variation between the components of the analytic past tenses. At the end of the study I will discuss the conclusions that can be drawn from the elicited data, and the further progress of the research.

Keywords: Komi-Permyak, evidentiality, past tenses, evidential opposition, word order variation

Kulcsszavak: komi-permják, evidencialitás, múlt idők, evidenciális szembenállás, szórendi ingadozás

1. Bevezetés

Jelen tanulmány egy folyamatban lévő kutatás első fázisát kívánja bemutatni. Komi-permják (permi, uráli) evidencialitást önállóan vizsgáló munka ezidáig nem született, a témát kevés szakirodalom tárgyalja (Bartens 2000; Cypanov – Leinonen 2009; Leinonen – Vilkuna 2000; Siegl 2004). Szerkezetét és tulajdonságait jellemzően együtt említik a komi-zürjén evidenciális rendszerrel. Ennek okai között szerepel a komi-permják nyelv gyakran dialektusként való kezelése (Skribnik – Kehayov 2018: 539–540), valamint a csekély számú elérhető írott anyag. Az elkövetkezőkben bemutatom a szakirodalom releváns állításait a témát illetően. Ezután a

¹ A tanulmány megszületését az NKFI FK 143242 számú projekt támogatta.

Nyelvtudományi Közlemények 118: 137–162.

DOI: 10.15776/NyK.2022.118.4

2022-ben végzett kérdőíves kutatás módszerét, anyagát és eredményét részletezem, mely során alapvetően két kérdést helyeztem fókuszba: van-e valódi evidenciális szembenállás a permják első és második múlt idők között, valamint van-e szórendi ingadozás az analitikus igeidők összetevői között. Utóbbi kérdés megválaszolása abból a szempontból érdekes és fontos, hogy a permják egyik legközelebbi nyelvrokona, az udmurt nyelv analitikus szerkezetű evidenciális kifejezőeszközei nem mutatnak szórendi ingadozást, míg a komi nyelvekben a szakirodalom alapján ez általánosan látszik (ezt részletesen a 3. fejezetben tárgyalom). Az eredmények alapján összefüggést is feltételezhetünk bizonyos szintaktikai, szemantikai és pragmatikai elemek között. A tanulmány végén az elicitált adatokból leszűrhető konklúziókat tárgyalom, és a kutatás további menetéről, kijavítandó hibáiról is ejtek néhány szót.

2. Az evidencialitásról röviden

Az evidencialitás fogalma általánosságban azt takarja, hogy egy megnyilatkozás során az elhangzott információ forrása vagy eredete valamely nyelvi eszköz segítségével kifejezésre kerül. A terminus azonban további kapcsolódó nyelvi jelenségekre is alkalmazható és alkalmazandó, így valójában egy olyan gyűjtőfogalommal állunk szemben, melynek pontos határait, szemantikai és funkcionális hatókörét még nem sikerült kijelölnie a nyelvészeknek. Ennek oka többek között az, hogy a világ legnagyobb és legjobban ismert nyelvei nem rendelkeznek grammatikalizált evidenciális jelölőkkel, így nincs még elegendő mennyiségű anyagunk megfelelő számú és típusú nyelvből ahhoz, hogy az *evidencialitást* mint nyelvészeti fogalmat pontosan definiálhassuk (Lazard 2001: 366).

Azzal alapvetően minden, a témában született tanulmány egyetért, hogy evidencialitás alatt az információforrás jelölését értjük, beleértve annak minden formai típusát, de a grammatikai és a lexikai evidenciálisok között mindenképpen különbséget kell tenni (Verhees 2019: 114–115). Grammatikai evidenciálisoknak nevezzük azokat az elemeket, melyek affixumok, segédigék vagy partikulák formájában fejezik ki az információ forrását a mondatban (de Haan 2013) (1). Amennyiben egy nyelv nem rendelkezik ilyennel, akkor lexikai jelölőket fog használni annak kifejezésére, hogy a beszélő által birtokolt tudásanyag honnan származik (2).² A lexikai és a grammatikai kódolás nem zárja ki egymást.

² Egyéb grammatikai kategóriák, például modálisok pragmatikai kiterjesztése szintén szolgálhat az információforrás kifejezőeszközeként (Aikhenvald 2004: 10–11).

(1) kalmük

Vaxtjor yum üz-ž uga.
hordár dolog lát-INDIR.3SG NEG

‘A hordár azt állítja, hogy nem látott semmit.’ (Kontextus: egy rendőrségi riport a tolvajról.)

(Brosig – Skribnik 2018: 566)

(2) magyar

Éjjel állítólag egy egerészölyv szállt be a templom ablakán.

Az evidencialitásra kétféleképpen is tekinthetünk: szemantikai tartalomként vagy grammatikai kategóriaként. Szemantikai-funkcionális szempontból való vizsgálata főleg az európai nyelvek kutatóira jellemző, ezen vizsgálatok nem terjednek ki grammatikai kategóriaként való elemzésére (Verhees 2019: 116). A grammatikai vonal legismertebb képviselője Alexandra Y. Aikhenvald. Aikhenvald szerint nyelvészetileg csak akkor beszélhetünk evidencialitásról, ha az információ forrása grammatikailag jelölt (Aikhenvald 2004: 17). Ezzel szemben az evidencialitás funkcionális tartománya, tehát a beszélő által birtokolt információ nyelvi eszközökkel való tudomásra adása a legtöbb nyelvben jelen van, így akár nyelvi univerzálénak is tekinthető (Cornillie 2009: 45–46). Ezért, ha a grammatikaival szemben a funkcionális megközelítést fogadjuk el, olyan nyelvekben is beszélhetünk evidencialitásról, ahol használata nem grammatikai eszközzel történik és/vagy opcionális.

A grammatikai evidencialitáson belül megkülönböztethetünk evidenciális rendszereket és evidenciális stratégiákat. Aikhenvald (2004: 9–11) szerint egy nyelvben akkor található evidenciális rendszer, ha az információforrás jelölésére egy önálló morféma foglalódik le, ennek egyetlen (vagy fő) funkciója a direkt vagy indirekt információ jelölése.³ Az ocaina⁴ nyelvben például a *xaʔ* partikula jelöli az indirekt információforrást.

³ Aikhenvald (2004) ugyanakkor nem következetes a két fogalom használatában. Gyakran tulajdonít olyan nyelveknek is evidenciális rendszereket, melyek egy grammatikalizációs folyamaton mennek éppen keresztül, s így az evidencialitást hordozó elem egyszerre más funkciókkal is rendelkezhet, ez a tény viszont az evidenciális stratégia kategóriájába sorolná őket (Verhees 2019: 116, 128).

⁴ Az ocaina a witoto nyelvcsaládba tartozó amerikai indián nyelv, melyet főleg Kolumbia és Peru területén beszélnek (Wojtylak 2018: 388).

- (3) ocaina
Xaʔ tʃií háá-hoa.dju-no u'u'-na.
 RPT mind 3PL-dolgozik-CONT COP-PST
 '(Azt mondják,) ők dolgoztak.' (Wojtylak 2018: 393)

Evidenciális stratégiáról pedig akkor beszélhetünk, ha az evidencialitás fuzionál más nyelvtani kategóriákkal, például az igeidővel, móddal vagy valamely aspektussal, s ezek egyazon morfológiai alakon jelennek meg (Aikhenvald 2018: 8–9). Az arcsi⁵ nyelvben például a perfektív konverbumjelölő *-li* szolgál a nem-elsőkézből származó, vagyis az indirekt evidencia kifejezésére.

- (4) arcsi
Ju-w lo t'al uw-li jamu bošor-mi.
 ez-I legény(I) küld csinál.I.PERF-INDIR az férfi-ERG
w-irxwmu-s os biq ʔw-ma-ši.
 I-munka-INF egy hely-INE-LAT
 '(Azt mondják,) ők dolgoztak.' (Wojtylak 2018: 393)

Ahogy a fejezet elején említettem, az evidencialitás valójában egy gyűjtőfogalom. Az ezen gyűjtőfogalom alá tartozó különböző alkategóriákat nevezzük evidenciális értékeknek. Az evidencialitás hagyományosan felosztható direkt (közvetlen) és indirekt (közvetett) evidencialitásra. Direkt evidencialitásról akkor beszélhetünk, ha a beszélőnek első kézből származó információja van látás, hallás, tapintás vagy egyéb érzékelés útján egy szóban forgó dologról. Az indirekt evidencialitás viszont azt jelenti, hogy a beszélő csak másod- vagy harmadkézből értesült a szóban forgó tárgyról (Cornillie 2009: 45–46). Számos evidenciatípus létezik a direkt és indirekt kategóriákon belül is, és az elmúlt években többféle tipológiai felosztás is született. Az egyik legismertebb Aikhenvald (2003: 1) tipológiai felosztása, amely a nyelvekben megjelenő evidenciális elemek számára épül. Az elemszám arra utal, hogy egy adott nyelvben hány különböző evidenciális értéket különböztetnek meg morfológiailag. Egy kételemű rendszer például gyakran különbözteti meg az első- és a nem-elsőkézből származó információforrást, vagy az indirekt evidencia áll

⁵ Az arcsi nyelv a kaukázusi nyelvek észak-kelet-kaukázusi (vagy dagesztáni) ágán belül a lezg nyelvek csoportjába tartozik (Fodor 1999: 691–692).

szemben minden mással. Egy ötelemű evidenciális rendszer sokkal differenciáltabb és számos specifikált jelentést tartalmaz, például a szemtanúsági és a nem-szemtanúsági evidenciát, egyéb érzékelés útján nyert információ kifejezését, az eredményen vagy okfejtésen (feltevésen) alapuló inferencialitást (vagyis következtetést), valamint reportatív, vagyis az értesülés útján szerzett evidenciát (lásd Aikhenvald 2003, 2004, 2018).

Az evidencialitás és más grammatikai kategóriák együttes megjelenése hozza létre a fentebb említett evidenciális stratégiát. A grammatikai kategóriák közül leggyakrabban az igeidő, a mód, a modalitás, valamint a szám–személy kategóriája áll fúzióban az evidencialitással.

Az igeidők és az evidencialitás kapcsolata különbséget mutat a direkt és az indirekt információ kifejezése tekintetében. Direkt evidencialitás jelen és múlt időben is elképzelhető, míg a jövő idejű direkt evidenciális kifejezése logikai lehetetlenségnek tűnhet.⁶ Indirekt információjelölés viszont minden igeidőben lehetséges. A *foe*⁷ nyelv például jelen, múlt és jövő időben is képes az evidencialitás kifejezésére (5).

(5) *foe*

- (a) *Na mini Gesege ta'o-hamo wa-bubege.*
 én ma Gesege délkelet-ELA jön-PART.PRS

'Ma délkelet felé jövök Gesege-ből.' (A beszélő saját maga vesz részt az eseményen, részvételi evidencia; jelen idő; Mayer 2020:9)

- (b) *Ba'a bara=mo ibu sa ubiare iyo'oge.*
 fiú az=ERG víz ott megy.DEP EX.PREV.INFER

'Úgy tűnt, hogy a folyóhoz megy.' (Közelmúlt; Sarvasy 2018: 649)

A *foe* nyelvben jövő időben csak a részvételi evidencia (-'angebega/-'agerege), a vizuális evidencia (-'iba'ae/-'oiba'ae), a látás útján szerzett (-'anege) és a korábbi tudás alapján szerzett információ (-'abega) fejezhető ki (Sarvasy 2018: 648).

Az evidencialitás és az egyes igeidők fúziójának arányában eltérés tapasztalható. A leggyakoribb, hogy egy nyelv csak múlt időben fejez ki

⁶ Ennek ellenére van rá példa: a *szabane* nyelvben (dél-amerikai indián nyelvek nambikvara családjába tartozó nyelv) akkor használható a jövő idejű direkt evidencialitás, ha a beszélő biztos a dolog bekövetkeztében (Fodor 1999: 1569; Forker 2018a: 67).

⁷ A *foe* a *kutubu* nyelvcsaládba tartozó, Pápua Új-Guinea déli részén beszélt nyelv (Aikhenvald 2004: 61).

evidenciális tartalmat (Aikhenvald 2004: 263; Forker 2018a: 66–68). Az általános megfigyelés az, hogy grammatikai evidencialitással rendelkező nyelvekben soha nincs nagyobb szemantikai változatosság nem-múlt időben, mint múlt időben (Aikhenvald 2004: 261).

Az evidencialitás és a mód egymástól különböző és jól szeparálható grammatikai kategóriák, s egyes nyelvekben az evidenciális jelölők és a nem-kijelentő mód együttes megjelenése kizárt. Más nyelvekben viszont találhatunk példát a feltételes mód evidenciális jelentéskiterjesztésére, az egyik legismertebb a francia (6) (Aikhenvald 2004: 7–11).

(6) francia

La flotte britannique aurait quitté ce matin le port de Portsmouth.

‘A brit flotta ma reggel **elérhette** a portsmouth-i kikötőt.’

(A mondat közlője nem rendelkezik direkt információval; Aikhenvald 2004: 106.)

Az episztemikus modalitás szintén gyakran társul evidenciális jelentéssel, s kétségtelen, hogy egyfajta szemantikai rokonság áll fenn közöttük, hiszen indirekt információ esetén a beszélő sosem lehet teljesen bizonyos az információ valóságában, igazságában, bizonyosságában (Forker 2018a: 77–78). Az angol nyelvben hagyományosan nem beszélhetünk grammatikai evidencialitásról, ugyanakkor a *must* segédige inferencialitás kifejezésére is alkalmazható (7).

(7) angol

My parent-s must be milking the cow-s now.

GEN.1SG szülő-PL AUX EX fej a tehen-PL most

‘A szüleim most fejjik a teheneket.’ (Okfejtésen alapuló inferencialitás: ilyenkor szokták fejni a tehenet; Wiemer 2018: 97.)

Az evidencialitás és az említett grammatikai kategóriák együttes megjelenésének változékonysága és változatossága szintén nehezítő tényezőként szolgál az evidencialitás nyelvtani besorolásának megállapítását illetően. Erről bővebben a következő munkákban olvashatunk: Aikhenvald 2004, 2015; Cornillie 2009; Forker 2018a; Kugler 2015; Palmer 2001; Plungian 2001.

3. A permják evidencialitás a szakirodalomban

A komi-permják evidencialitást önállóan ezidáig egyetlen tanulmány sem tárgyalta (Siegl 2004-es munkájában a permjákat elkülöníti ugyan a zürjén nyelvváltozattól, de a mű a többi permi nyelvben is vizsgálja az evidencialitást). Vizsgálata általában a komi-zürjén nyelv evidenciális jellemzőivel együtt történik. Ennek okai között szerepel például a komi-permják nyelvjárásként való kezelése. Az e nézetet vallók a komi nyelv különböző nyelvjárásainak tekintik a komi-zürjént és a komi-permjákat is, de orosz nyelvterületen a permjákat önálló nyelvként tartják számon. A permjások létszáma ma már nagyon alacsony, a 2010-es népszámlálás alkalmával 94 500 fő vallotta magát permjáknak, s közülük mindössze 67% beszéli anyanyelveként a nyelvet. A permjások a Permi határterület Komi-permják körzetében laknak, melynek fővárosa Kudimkar. 2005 előtt ezt a területet Komi-Permjak Autonóm Körzetnek nevezték (Maticsák 2020: 274–275). Lélekszámuk mellett az anyanyelvükön publikált művek száma is kevés, s ezeknek az elérhetősége rendkívül korlátozott.

Ebben a fejezetben bemutatom a szakirodalmon keresztül, amit eddig a komi-permják, és tágabban a komi nyelvek evidencialitásáról tudunk, érintve a morfológiai és funkcionális jellemzőket, valamint az analitikus szerkezetek szörendjét is. A szakirodalom alapján felmerülő kérdések ösztönözték a tanulmány későbbi fejezeteiben bemutatott kutatás megkezdését.

Annyi bizonyos, hogy a komi-permják nyelv rendelkezik grammatikai evidencialitással, melyet a múlt idők paradigmái kódolnak, más ige-időben nem fejezhető ki evidenciális jelentés. A komi-permják nyelv evidenciális rendszere a komi-zürjén mellett az udmurt evidenciális rendszerre is rendkívül hasonlít, alapvető szerkezeti és funkcionális tulajdonságaik megegyeznek (Leinonen – Vilkuna 2000; Skribnik – Kehayov 2018: 539–542). Erről ebben a fejezetben részletesebben is olvashatunk.

A permják nyelvben két szintetikus múlttal és számos összetett múlt idővel találkozhatunk. A szintetikus múlt idők alakjai, az úgynevezett első múlt és második múlt, kódolják a(z esetleges) direkt és az indirekt evidenciális értékeket (1. táblázat).

1. táblázat: A permják *munny* 'menni' ige szintetikus múlt idejű alakjai
(Ponomareva 2010: 107, 154–155)

	Első múlt idő	Második múlt idő
1SG	<i>mun-i-∅</i> megy-PST-1SG	–
2SG	<i>mun-i-n</i> megy-PST-2SG	<i>mun-öm-yt/mun-öm-at</i> megy-PST2-2SG
3SG	<i>mun-i-s</i> megy-PST-3SG	<i>mun-öm(-a)</i> megy-PST2-3SG
1PL	<i>mun-i-m(ö)</i> megy-PST-1PL	–
2PL	<i>mun-i-t(ö)</i> megy-PST-2PL	<i>mun-öm-nyt/mun-öm-as</i> megy-PST2-2PL
3PL	<i>mun-i-sö</i> megy-PST-3PL	<i>mun-öm-as</i> megy-PST2-3PL

Az összetett múlt idők egy főigéből és egy első vagy második múlt idejű létigéből állnak (VPRS/FUT/PST/PST2 + *völi* (PST) / *völöm* (PST2)), mely utóbbiak itt nem létigei, hanem segédigei szerepet töltenek be. Az analitikus formák evidenciális és aspektuális értékeiről nagyon keveset tudunk, használatuk nyelvjárási szinten is különbözhet. Skribnik – Kehayov (2018: 540–542) a következő szemantikai tartalmat rendeli az egyes analitikus szerkezetekhez (2. táblázat):

2. táblázat: A komi nyelvek analitikus igei szerkezetei
(Skribnik – Kehayov 2018: 540 alapján)

Szerkezet	Funkció
VPRS + AUX.PST	folyamatos szemtanúsági múlt
VPRS + AUX.PST2	nem-szemtanúsági folyamatos múlt, miratív szemantikai kiterjesztéssel
VPST2 + AUX.PST	szemtanúsági régmúlt
VPST2 + AUX.PST2	nem-szemtanúsági régmúlt

Több általános tipológiai munka is foglalkozik a komi evidencialitás tulajdonságaival, az elkövetkezőkben ezeket a szakirodalmi tételeket sorba véve mutatom be a komi-permják, tágabban a komi nyelvek evidenciális rendszerét⁸ részletesen. Aikhenvald (2004) állítása szerint számos finnugor nyelvben az egyik múlt időnek, amely általában perfekt⁹ alapjelentéssel rendelkezik, indirekt evidenciális jelentésárnyalata van, míg a másik múlt első kézből származó információt fejez ki (2004: 28). A finnugrisztikában az előbbit a második, míg utóbbit az első múlt időnek nevezik. A szerző a komi nyelvekben és az udmurtban is megkülönböztet egy úgynevezett szemtanúsági (első múlt) és egy nem-szemtanúsági (második) múltat, melyek közül az előző első kézből szerzett információra, míg a második közvetett információforrásra utal (Aikhenvald 2004: 28).¹⁰ A komi nyelvekben az indirekt evidencialitást kifejező forma perfekt participiumi eredetű, mely amellett, hogy kifejezi, hogy a beszélő nem volt szemtanúja vagy résztvevője egy adott eseménynek, egy múltbéli cselekvés jelenben tapasztalható eredményét (vagyis rezultativitást) és inferencialitást is kifejez (Aikhenvald 2003: 20, 2004: 69, 156). A komi nyelvek standard nyelvváltozatainak második múlt idő paradigmája nem tartalmaz első személyű alakokat (2004: 232; ld. 1. táblázat). A komizürjénben az ige eredeti aspektuális értéke összefüggésben áll az evidenciális jelentéssel, mégpedig úgy, hogy egy második múlt idejű telikus igeinek rezultatív interpretációja van, mely kizárja az evidenciális jelentésváltozást (8).

⁸ Az *evidenciális rendszer* kifejezést nem az aikhenvaldi értelemben használom. Az aikhenvaldi evidenciális rendszer olyan nyelvekben van jelen, ahol az evidencialitás kifejezésére egy önálló morféma foglalódik le. A komi nyelvekben viszont Aikhenvald (2018: 8–9) definíciói alapján evidenciális stratégia van. Az *evidenciális rendszer* kifejezést a komi nyelvekben található evidenciális kifejezőeszközök összességére értem, ez esetben a grammatikai jelölőkre fókuszálva.

⁹ Egy múltban történt esemény jelöl, melynek a jelenre van kihatása, relevanciája.

¹⁰ Ahogy a 2. fejezetben említettem, tipológiailag sokkal gyakoribb, hogy az evidencialitás kifejezése múlt idejű igei formákkal történik, mint más igeidejű alakokkal (Aikhenvald 2004: 68; Forker 2018a: 67). A komi nyelvekben, az udmurtban, de az obi-ugor nyelvekben is csak múlt időben ismeretes az evidencialitás.

(8) komi-zürjén

Körtön ežöma öžössö.
 vas.INS fed.PST2.3SG ajtó.ACC

‘Az ajtó vassal van befedve.’ (Aikhenvald 2004: 328)

A finnugor vagy permi nyelvekre specializálódott tipológiai munkák közül Skribnik – Kehayov (2018) a komi-zürjén és komi-permják nyelveket szintén egyazon nyelv különböző variánsaiként kezeli. Az első múlt időt szemtanúsági múltnak, míg a második múlt időt nem-szemtanúsági múltnak nevezik, s az utóbbi miratív szemantikai kiterjesztéssel is rendelkezik. Az összetett igeidők között ugyancsak megkülönböztetik a direkt és az indirekt evidencialitást (lásd 2. táblázat). Eszerint az első múlt idejű segédigével képzett szerkezetek szemtanúságot, míg a második múlt idejű segédigével képzettek nem-szemtanúságot fejeznek ki aspektuális jelentéstartalmuk mellett. Az összetett igealakok esetén V + AUX szórend áll fenn (Skribnik – Kehayov 2018: 539–540).

Funkcionális szempontból Siegl (2004) vette górcső alá a permi nyelvek második múlt idő paradigmáját. Bár Siegl a komi-permjákot nem tekinti önálló nyelvnek, munkájában gyakran tárgyalja a komi-zürjéntől függetlenül, ha a permjékben tapasztalható nyelvi jelenségek eltérnek a komi-zürjén nyelv megfeleltethető elemeitől. Siegl (2004) szövegvizsgálatokra alapozva a következő funkcionális tulajdonságokat állapította meg az igeidővel kapcsolatban. A második múlt idő gyakran szolgál elbeszélések, népmesék „keretezésére”. Míg az udmurt nyelvben ez az igei forma rendszerint a teljes folklór szöveg során megjelenik, addig a komi nyelvekben, így a permjékben is, a második múlt idő gyakran csak a bevezető és a záró részek formája, a főszöveg más igeidőben (úgynevezett *historical present*-ben, jövő időben vagy első múlt időben) jelenik meg. Teljesen második múlt időben elbeszélte folklór szövegek ugyancsak szerepelnek a szerző adatbázisában, de számuk elenyésző. A forma további funkciói evidenciális értékeket képviselnek, melyek között szerepel a hallomásból származó információ közlése, az inferencialitás, a mirativitás, valamint találhatunk példát az álommondás kategóriájából is (Siegl 2004: 99–105).

Leinonen és Vilkuna (2000) nem tárgyalják önállóan a permjék nyelv igei tulajdonságait, mivel a permjéket a komi nyelv egyik nyelvjárásának tartják, és kijelentik, hogy igei rendszere nem különbözik a standard komi (zürjén) igerendszertől. A szerzők állítása szerint a két múlt idő közötti választás a „szemtanúságon”, valamint a beszélő kijelentése iránti

elköteleződésén múlik (a permi nyelvek esetében valójában a direkt és indirekt evidenciális értékek meglététől függ, hiszen egyetlen marker szolgál nemcsak a nem-szemtanúság, hanem számos más evidenciális funkció kifejezésére is). Ezért az első múltat szemtanúsági múltnak nevezik, mely arra utal, hogy a beszélőnek első kézből származó információja van a szóban forgó eseményről. Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy a két múlt idő közül ennek, vagyis az első múlt időnek van nagyobb hatásköre, hiszen ez a múlt idő használatos általában véve a múltban történt események elbeszéléséhez is, amikor evidenciális értékeket (pl. szemtanúságot, direkt evidenciát) nem tartalmaz a mondat (Leinonen – Vilkuna 2000: 495). A második múlt idő az úgynevezett nem-szemtanúsági múlt, mely időnként perfektként interpretálendő. A második múlt idő jelölője egy participiumképzői eredetű elem (-*öm(a)*), mely ma is szolgál befejezett melléknévi igenévképzőként, s az igenem tekintetében semleges (Leinonen – Vilkuna 2000: 496). Bár a második múlt idő jele participiumi eredetű, nem használatos mellette kopula. Jelen időben csak egy egyalakú lokatív-egzisztenciális kopula létezik (*em*), melynek kitétele gyakori, de nem kötelező. Az összetett igeidőket a múlt idejű kopulák (*völi*, *völöm*) és a különböző igeidők kombinációiból kapjuk meg. Hallomásból származó információ megosztása, narrálás esetén általános a második múlt idő használata a komi nyelvekben. A komi második múlt idő képes kifejezni evidencialitást és rezultativitást is. Rezultatív jelentéstartalom telikus igék használata esetében jelenik meg (9), míg az indirekt evidenciális jelentésnek az atelikus igék adhatnak helyet (10) (Leinonen – Vilkuna 2000: 503–507).

- (9) *Toña akañ kod': šödov jurši-sö mitsaa synal-öma,*
 Toña baba mint: sötét haj-ACC csinosan fésül-PST2.3SG
kösa ky-öma.
 fonat fon-PST2.3SG

'Tonya olyan, mint egy baba: a haja csinosan fésült és be van fonva.'
 (Leinonen – Vilkuna 2000: 507)

- (10) *German-ly ošjys-öm-yd nin.*
 German-DAT dicsekszik-PST2-2SG már

'(Úgy hallottam) már dicsekedtél is Germannak!'
 (Leinonen – Vilkuna 2000: 507)

A szerzők által végzett kutatás alapján úgy látszik, hogy a beszélők valóban evidenciális értékek alapján választottak a múlt idejű alakok között, de leszögezik, hogy az indirekt evidencialitáson belül hallomás utáni információ kifejezésére és inferencialitás esetén mindkét múlt idő használatára volt példa (11a–b).

- (11a) *Sijös giž-is Grem Grin.*
 az.ACC ír-PST.3SG Graham Greene
 'Graham Greene írta.' (A beszélő biztos benne.)
 (Leinonen – Vilkuna 2000: 498)

- (11b) *Sijös Grem Grin giž-öma.*
 az.ACC Graham Greene ír-PST2.3SG
 'Graham Greene írta.' (A beszélő úgy hallotta.)
 (Leinonen – Vilkuna 2000: 498)

A második múlt idő használatát a szerzők annak tulajdonították, hogy a beszélő expliciten közölni akarta az információ forrását. A permi nyelvek második múlt idő paradigmája az indirekt evidencialitás egy olyan jelentésárnyalatát is kifejezi, hogy a beszélő újragondolja, megváltoztatja a véleményét, s ide tartoznak a miratív jelentésárnyalatok is. A szerzők emellett érvelnek, hogy a komi nyelvben valójában léteznek második múlt időben első személyű alakok, de csak nyelvjárási szinten figyelhetők meg (lásd 1. táblázat). Ezek formájukat tekintve megegyeznek a harmadik személyű igealakokkal. Ugyanakkor más nyelvészek, például Batalova (1982) szerint ilyen forma a permják nyelvváltozatban nem található meg (Leinonen – Vilkuna 2000: 502). Baker (1983) úgy véli, hogy a második múlt idő első személyben akkor fordul elő a komiban, ha a beszélő valamilyen módon eltávolodik az eseménytől, például nem emlékszik a történetekre. Az első személyű alakok létezése tehát kérdéses lehet, a szerzők szerint ugyanakkor a komi első személyű alakoknak nem kellene az indirekt evidencia kategóriája alá esniük (Leinonen – Vilkuna 2000: 503). Kutatásuk során az eredményre jutottak, hogy létezik egyfajta megszorítás arra vonatkozóan, hogy mely igék szerepelhetnek második múlt idő első személyben. Leinonenék kutatása ezt a kérdést nem helyezte fókuszba, de részeredményeik alapján azt mondhatjuk, hogy a mindennapi tevékenységgel kapcsolatos és a reflexív igék, valamint néhány rezultatív jelentést hordozó állítás jelenhet meg így, mely utóbbiak hagyományosan participiumi formát öltenek a nyelvben (Leinonen – Vilkuna 2000: 496–507).

Cypanov és Leinonen (2009) a második múlt idő paradigmájában megkülönböztet zürjén és permják alakokat, valamint – a szakirodalomban egyedülként – első személyű alakokat is említ (2009: 25; ld. 3. táblázat). A szerzők szerint funkcióját tekintve a második múlt idő alakja indirekt evidencialitást fejez ki, valamint perfekt és evidenciális-perfekt szerepeket is ellát.

3. táblázat: A komi nyelvek második múlt idejű alakja
Cypanov – Leinonen (2009) szerint

	Egyes szám	Többes szám
Első személy	<i>mun-öma</i> megy-PST2.1SG	<i>mun-öma-ös</i> megy-PST2-1PL
Második személy	<i>mun-öm-yd</i> megy-PST2-2SG	KZ <i>mun-öm-nyd(ös)</i> megy-PST2-2PL
	KP <i>mun-öm-yt(at)</i> megy-PST2-2SG	KP <i>mun-öm-nyt</i> megy-PST2-2PL
Harmadik személy	<i>mun-öma</i> megy-PST2.3SG	KZ <i>mun-öma-ös, mun-öm-ny</i> megy-PST2-3PL, megy-PST2-3PL
	KP <i>mun-öm(a)</i> megy-PST2(3SG)	KP <i>mun-öm-aś</i> megy-PST2-3PL

Rédei Chrestomathiájában (1978) a zürjén nyelvről értekezik. Kiemelendő, hogy több példa is akad az összetett igei alakok váltakozó szórendjére (12)–(13).

(12) zürjén

mun-ö **völöm** *tuj* *kuža*
megy-3SG **AUX.PST2** út mentén

'éppen az úton haladt (azt beszélük)'

(Rédei 1978: 79)

(13) zürjén

Kor *sad'm-i-m,* *bi-ys* **völi**
amikor felébred-PST-1PL tűz-DET **AUX.PST**

kus-öma *ńin.*
kialszik-PST2.3SG már

'Amikor felébredtünk, a tűz már kialudt.

(Rédei 1978:79)

Bartensnél (2000) ugyancsak találunk példát mindkét segédigei pozícióra, itt már kimondottan a komi-permják nyelvből is. Állítása szerint a segédige akkor előzi meg a főigét, ha utóbbi második múlt időben áll. Szerinte a szórendi ingadozás összefügghet azzal, hogy a komi nyelvek mára már elhagyták az eredeti SOV szórendet (2000: 212).

(14) permják

sija völäm lokt-öm ni.
 ő AUX.PST2 jön-2PST.3SG már

'Ő már megjött.'

(Bartens 2000: 212)

(15) izsmai komi¹¹

völi mun-em-a.
 AUX.PST megy-PST2-2SG

'Elmentél.'

(Bartens 2000: 212)

4. A kutatás: módszer és anyag

A kutatást 2022-ben végeztem kérdőíves formában, mellyel a komi-permják nyelv evidenciális szerkezeteinek szemantikai vizsgálatát tűztem ki célul. A kérdőív megszületését több tényező is indokolta: a szakirodalom alapján ma kevés dolgot tudhatunk meg a komi-permják nyelv evidencialitásáról, hiszen jellemzői gyakran együtt kerülnek említésre a komi-zürjén evidenciális rendszerrel; a szakirodalom több kérdésben sem látszik egységesnek; illetve az adatok többsége nem mai nyelvi gyűjtésből származik.

Az evidencialitás vizsgálata, úgy vélem, kérdőívezéssel igen nehézkes. A(z) aikhenvaldi értelemben vett) kétosztatú evidenciális rendszerek jelölői a legtöbb esetben egyszerre több funkcióval is rendelkeznek (de nem feltétlenül ugyanabban a kontextusban), s ilyen kételemű rendszer figyelhető meg a komi nyelvekben is (Aikhenvald 2004: 25–42). A pontos szemantikai tartalom felderítése érdekében elengedhetetlen kontextussal együtt vizsgálni az adott mondatokat. Jelen esetben mégis elegendőnek tartottam a kérdőíves anyaggyűjtést, ugyanis a kérdőív példamondatai egy korábbi, az udmurt evidencialitásra fókuszáló kutatás feladatainak eredményein alapulnak. Ez a kérdőív képleírást és irányított

⁴ Az izsmai komik Északnyugat-Szibériában és a Kola-félszigeten élnek, réntartó nép, saját identitással rendelkeznek (Abondolo 1998: 517–518).

beszélgetést is tartalmazott és ezáltal kontextusában analizálhatta az evidenciális jelölőket. Az eredmények egy része már megjelent (Szabó 2020). Az azóta teljes mértékben feldolgozott anyagból választottam ki jelen kutatás példamondatait, így a szemtanúság megléte vagy hiánya a kontextus nélkül is egyértelmű. Egyetlen kivételt a 3. példamondat, illetve annak változatai jelentenek, ezek egy permják keletkezéstörténetből származnak. A kérdőívben a szintetikus igei alakok kizárólag első és második múlt időben jelennek meg, míg az analitikus szerkezetek esetében az AUX.PST + VPST és az AUX.PST2 + VPST2 összetételek vizsgálatára került sor. A kérdőív feladatait és eredményeit a 4.1.-es fejezetben mutatom be. A 2020-as, udmurt nyelvet vizsgáló kutatás anyagában ugyan szerepelnek hasonló legendák, de a permják anyanyelvi beszélők számára azok aligha tartalmaznak a saját folklórjukra vonatkoztatva releváns adatokat, így az evidenciális markerek folklórszövegekben való megjelenését és használatát egy permják történettel vizsgálja a kérdőív. A két kutatás a permják nyelv evidencialitásának önálló vizsgálatán túl az udmurt nyelvvel összevetve szintaktikai és funkcionális komparatív vizsgálatokhoz is felhasználható a jövőben.

A kutatás fő kérdései a következők voltak:

- Van-e valódi szembenállás az első és a második múlt idejű alakok között (akár szintetikus alakokról, akár összetettekről legyen szó)?
- Jellemző-e, és ha igen, milyen mértékben jellemző a váltakozó szórend az analitikus igei alakokra?

A következőkben bemutatom a kérdőív példamondatait, valamint a kutatás legelső eredményeit, vagyis az első adatközlő válaszait a feladatokra. Az adatközlő egy huszonkilenc éves, Sziktivkából származó, egyetemista férfi volt.¹²

4.1. A kutatás eredményei

A kérdőív három feladatból állt. Minden feladat bemutatása során **félkövérrel** jelöltem az adatközlő válaszait. A példamondatok számozása eltér a korábbi fejezetekben látottaktól, ebben a fejezetben a példamondatok számát a kérdőív szerint tüntettem fel. Az első feladat összesen nyolc mondatot tartalmazott, melyekről a beszélőnek el kellett döntenie, me-

¹² A kutatás 2022-ben kezdődött, s az időközben kialakult nemzetközi konfliktus miatt nem nyílt még lehetőség terepmunkára, s ezzel több adatközlő bevonására a kutatásba.

lyik a helyes és melyik a helytelen, valamint azt is ki kellett fejtenie, hogy a helytelennek ítélt mondatokat miért nem használná, illetve hogyan mondaná ezeket helyesen. Az első feladat célja elsősorban a két múlt idő közötti evidenciális szembenállás vizsgálata volt.

Az első mondatot négy különböző formában adtam meg: két esetben a főmondat első múlt idejű szintetikus igét, míg a mellékmondatok egyszer első múlt, majd pedig második múlt idejű igét tartalmaznak. A másik két mondat esetén a főmondatokban második múlt idejű szintetikus ige szerepel. Az összetett mondatok gyakran esnek evidenciális megszorítások alá, így az első feladat részben ilyen irányú vizsgálatnak is helyet ad. Evidenciálisok megjelenhetnek ugyan mellékmondatokban, de ezekben az esetekben a mellékmondatokban használható evidenciális értékek száma sohasem haladja meg a főmondatban használhatók számát. A török nyelvekben, a keleti pomóban¹³ és az abházban például evidenciálisok egyáltalán nem jelenhetnek meg mellékmondatokban (Aikhenvald 2004: 253–256).

- 1a. *Ajmam-ö tödsás-i-sö, kör mam-ö*
szülők-1SG megismerkedik-PST-3PL mikor anya-1SG
pondöt-i-s udžav-ny.
elkezd-PST-3SG dolgozik-INF
‘A szüleim akkor ismerkedtek meg, mikor édesanyám elkezdett dolgozni.’
- 1b. *Ajmam-ö tödsás-öm-ás, kör mam-ö*
szülők-1SG megismerkedik-PST2-3PL mikor anya-1SG
pondöt-öm udžav-ny.
elkezd-PST2.3SG dolgozik-INF
‘A szüleim akkor ismerkedtek meg, mikor édesanyám elkezdett dolgozni.’
- 1c. *Ajmam-ö tödsás-i-sö, kör mam-ö*
szülők-1SG megismerkedik-PST-3PL mikor anya-1SG
pondöt-öm udžav-ny.
elkezd-PST2.3SG dolgozik-INF
‘A szüleim akkor ismerkedtek meg, mikor édesanyám elkezdett dolgozni.’

¹³ Az indián nyelvek hoka nyelvtörzsében, a pomo családhoz tartozó nyelv (Fodor 1999: 535–537).

- 1d. *Ajmam-ö tödsás-öm-ás, kör mam-ö*
 szülők-1SG megismerkedik-PST2-3PL mikor anya-1SG
pondöt-i-s udžav-ny.
 elkezd-PST-3SG dolgozik-INF
 'A szüleim akkor ismerkedtek meg, mikor édesanyám elkezdett dolgozni.'

Amennyiben létezik szigorú szemtanúsági – nem-szemtanúsági szembenállás a két múlt idő között, úgy az 1b. válasz megjelölése lenne várható, hiszen mindkét esemény, vagyis a szülei megismerkedése és az édesanya munkába állása még az adatközlő születése előtt történt, vagyis nem lehetett szemtanúja egyik pillanatnak sem. Az adatközlő az 1c. mondatot ítélte helyesnek, mely egyszerre tartalmaz egy első és egy második múlt idejű alakot. Valószínűsíthető, hogy választásában nem evidenciális paraméterek döntöttek, hanem időviszonyítás. A példamondat értelmezhető úgy, hogy korábban történt a munkába állás, s azt követte a megismerkedés, így a második múlt idő ebben a mondatban egy múlt előtti múltban történt, régmúlt eseményre vonatkozik. Emellett az igeidő-választást itt az is befolyásolhatja, hogy az egyik esemény (a megismerkedés ténye) ismert, a másiktól pedig (vagyis a munkába állásról) a beszélőnek hiányos információi vannak, de akár aspektuális vagy rangsorolási okok is állhatnak a választás mögött. Ennek megválaszolására jelen kérdőív sajnos nem alkalmas, a kontextus vizsgálata ezen a ponton válik elengedhetetlenné. A tény, hogy az adatközlő egy olyan mondatot ítélte helyesnek, mely mindkét múlt időt egyszerre tartalmazza, arra utal, hogy a múlt idők közötti választás nem csak evidenciális értékek alapján történik.

A következő két példamondat esetében egy direkt evidenciális szituáció jelenik meg, vagyis azt várnánk, hogy az adatközlő első múlt idejű igei formákat használ, és a 2a. mondatot ítéli helyesnek.

- 2a. *Me völi gort-am kör menam kerku-ö*
 én COP.PST otthon-INE.1SG mikor 1SG ház-1SG
pondöt-i-s sotčy-ny.
 elkezd-PST-3SG ég-INF
 'Otthon voltam, mikor a házam égni kezdett.'
- 2b. *Me völi gort-am kör menam kerku-ö*
 én COP.PST otthon-INE.1SG mikor 1SG ház-1SG
pondöt-öm sotčy-ny.
 elkezd-PST2-3SG ég-INF
 'Otthon voltam, mikor a házam égni kezdett.'

Az adatközlő választása a feltételezett eredményt tükrözte, vagyis egy olyan szituációban, ahol expliciten megjelenik a beszélő szemtanúsága vagy jelenléte a történetben, első múlt idejű igei formákat használ. Ennek alapján tehát a következő megállapításokra juthatunk:

- A két múlt idő között direkt és indirekt evidenciális oppozíció áll fenn, és az első múlt idő valóban szemtanúságot fejez ki, VAGY
- az első múlt idő a nem indirekt információforrás jelölésére használatos.

A mondatot önmagában vizsgálva az első konklúzióra juthatnánk, ám az 1a–1d. példamondatok, és az adatközlő 1c. válaszána ismeretében sokkal inkább a második következtetés a reálisabb.

A 3a–d. példamondatok közül az első kettőben a tagadás az orosz *nie* tagadószóval jelenik meg, míg a másik két esetben szabályos permják igei tagadóforma van. A négy példamondat nem a tagadás formájának preferálását kívánta felmérni, a két változatra azért volt szükség, mert a mondat eredeti formájában orosz típusú tagadással jelenik meg (Ponomareva 2010), ám annak érdekében, hogy szabályos, a komi-permják nyelvre jellemző igei tagadás is megjelenhessen, a példamondatot négy különböző verzióban adtam meg. A feladat ez esetben is az első és a második múlt idő evidenciális tartalmának felderítése volt. A mondat a Kosza folyó legendájából származik, így folklórszövegnek tekinthető. Ebben az esetben azt várnánk, hogy az adatközlő a 3a. és 3d. (VPST2) mondatokat ítéli helyesnek. Az oroszos és hagyományos permják nyelvi formák együttes megjelenítése azt eredményezte, hogy az adatközlő nem az igeidők között, hanem az orosz és a permják típusú tagadás között választott, így a 3c. és 3d. mondatokat ítélte helyesnek.¹⁴

¹⁴ A kutatás jövőbeli fázisaiban mindenképpen újragondolandó a harmadik példamondat, ugyanis az orosz tagadószót tartalmazó mondatokban konstituens-tagadás történik, míg a permják mondatokban a tagadás a predikátumot érinti. Ilyen szempontból az orosz és a permják mondatok nem állíthatók szembe egymással, de a feladat célja nem is az orosz és a permják tagadóformák közötti választást kívánta vizsgálni, hanem a folklórszövegekben használható múlt idejű igei alakokat.

- 3a. *Kosa ju-lö nim-sö set-öm-as ne komi-es.*
 Kosza folyó-DAT név-3SG.ACC ad-PST2-3PL nem komi-3SG.PL
 'Nem a komi emberek adták a Kosza folyó nevét.'
- 3b. *Kosa ju-lö nim-sö set-i-sö ne komi-es.*
 Kosza folyó-DAT név-3SG.ACC ad-PST-3PL nem komi-3SG.PL
 'Nem a komi emberek adták a Kosza folyó nevét.'
- 3c. *Komi-es ez(ö) setö Kosa ju-lö*
 komi-3SG.PL NEG.PST ad.CNG.PST Kosza folyó-DAT
nim-sö.
 név-3SG.ACC
 'A komi emberek nem adtak nevet a Kosza folyónak.'
- 3d. *Komi-es abu set-öm-as Kosa ju-lö*
 komi-3SG.PL NEG.PST2 ad-PST2-3PL Kosza folyó-DAT
nim-sö.
 név-3SG.ACC
 'A komi emberek nem adtak nevet a Kosza folyónak.'

Az adatközlő választása megint arra utal, hogy egy tisztán indirekt evidenciális szituációban mind első, mind pedig második múlt idejű alakok is megjelenhetnek. Ez a példa újra arra enged következtetni, hogy valódi evidenciális szembenállásról nem beszélhetünk a komi-permják nyelv esetében, ugyanakkor ahogy a 3. fejezetben is említettem, folklórszövegek esetén gyakori a szöveg keretezése a második múlt idejű igével, s a törzsszövegben általános az első múlt idő használata.

A második feladatban az adatközlőnek a hiányzó helyre kellett a megadott ige megfelelő alakját illeszteni. Az adatközlő által választott igei alakot **félkövérrel** jelöltem a példákban. A 4a–4d. mondatok közül a 4a. és 4d. indirekt evidenciális szituációkat jelenítenek meg, míg a 4b. és 4c. mondatok szemtanúsági vagy részvételi evidenciára utalnak. A 4a. mondatnál szintetikus második múlt idejű formát vártam, a 4b.-nél pedig szintetikus első múlt idejűt. A 4c. és 4d. mondatok esetén elméletileg analitikus konstrukciók is megjelenhettek volna a mondatok szemantikai tartalmának duratív aspektuális jellege miatt. A 4c. mondatnál szintetikus első múlt idejű vagy első múlt idejű segédigét tartalmazó analitikus formák, a 4d. mondatnál pedig szintén analitikus vagy szintetikus, de második múlt idő megjelenését (az analitikus szerkezetben a segédigén

megjelenve) feltételeztem. A feladat nem kötötte meg az igeidők használatát, a mondatok egyértelműen múlt időre vonatkoznak. Az adatközlő mind a négy esetben szintetikus első múlt időt használt. Így ezúttal is az előbbi feladatok során már tapasztalt eredmény született, vagyis a feladat alapján arra következtethetünk, hogy nem beszélhetünk evidenciális szembenállásról az első és a második múlt idő között.

- 4a. *Ajmam-ö tödsás-i-sö d'iskoteka vylyn.*
 szülők-1SG **megismerkedik-PST-3PL** diszkó INE

'A szüleim diszkóban ismerkedtek meg.'

- 4b. *Me acim vízöt-i sotcis kerku-ez vylas.*
 én magam **néz-PST.1SG** égő ház-PL ELA

'Én végignéztem, ahogy a házak leégtek.'

- 4c. *Ćeljad' kad-ö ajmam-ö-köt ötlanj ol-i-mö*
 gyerek kor-1SG szülők-1SG-COM együtt **él-PST-1PL**
važ kerku-yn.
 régi ház-INE

'Gyerekkoromban a szüleimmal egy régi házban éltünk.'

- 4d. *Ajmam-ö učötna-sö ol-i-sö ötik d'erevna-yn.*
 szülők-1SG kiskor.INE-3PL **él-PST-3PL** egy falu-INE

'A szüleim kiskorukban egy faluban éltek.'

A második feladat eredményeiből jól látszik, hogy bár az adatközlő szabad kezet kapott a különböző múlt idők használatára, mind a négy esetben helyesnek vélte a szintetikus első múlt idejű alakok használatát, és nem tett különbséget közöttük sem evidenciális, sem pedig aspektuális szempontból.

A harmadik feladat az összetett igeidők szórendjére koncentrált. Az 5a–b. mondatok egy indirekt evidenciális szituációt jelenítenek meg összetett igei formákkal. A különbség a két példa között, hogy míg az 5a. mondatban második múlt idejű segédige követi a szintén második múlt időben álló főigét, addig az 5b. mondatban a két alak fordított sorrendben szerepel. A 6a–b. mondatok felépítése megegyezik az előzőekkel, de ezúttal egy direkt evidenciális szituáció, pontosabban egy részvételi evidencia jelenik meg, így a főige és a segédige is első múlt időben szerepelnek. Az adatközlő az 5a., valamint a 6b. mondatokat ítélte helyesnek.

Evidenciális szempontból azt mondhatnánk, hogy az eredmény egyértelmű: az adatközlő második múlt időt használ nem-szemtanúsági helyzetben, és első múlt időt minden további, a múltban történt esemény leírásakor.

- 5a. *Jakoby ajmam-ö pyr bait-öm-as völäm*
 állítólag szülők-1SG mindig beszélget-PST2-3PL AUX.PST2
börja pyzan sajyn.
 utolsó asztal -nál

'A szüleim (úgy hallottam) mindig az utolsó asztalnál beszélgettek.'

- 5b. *Jakoby ajmam-ö pyr völäm bait-öm-as*
 elvileg szülők-1SG mindig AUX.PST2 beszélget-PST2-3PL
börja pyzan sajyn.
 utolsó asztal -nál

'A szüleim (úgy hallottam) mindig az utolsó asztalnál beszélgettek.'

- 6a. *Üčötnam pyr ors-i völi ulyca-yn.*
 kiskoromban mindig játszik-PST.1SG AUX.PST utca-INE

'Kiskoromban mindig az utcán játszottam.'

- 6b. *Üčötnam pyr völi ors-i ulyca-yn.*
 kiskoromban mindig AUX.PST játszik-PST.1SG utca-INE

'Kiskoromban mindig az utcán játszottam.'

Érdekes ugyanakkor, hogy míg az első válasz alkalmával a VPST2 + AUX.PST2 szerkezetet preferálta, addig a második esetben az AUX.PST + VPST konstrukciót tartalmazó mondatot választotta. Ez arra utal, hogy a segédige a főige előtt és után is megjelenhet (Bartens 2000: 212), de az adatközlő válasza alapján a főige és/vagy a segédige igeideje is közrejátszhat az analitikus konstrukciók szörendjében.

4.2. A kérdőív fejlesztendő részei

Bár az eredeti példák a 3. számú példamondatok esetében orosz tagadószót tartalmaztak, az adatközlő válasza után egyértelmű, hogy a permják tagadó formát tartalmazó mondatok a preferáltak. A kétféle tagadási forma megjelenése egyazon feladat során azt eredményezte, hogy az adatközlő a tagadási formák között választott és nem a múlt idők használata között, vagyis a feladatot nem oldotta meg, mert figyelve eltérült.

Az adatközlő válaszaiból arra következtethetünk, hogy az analitikus igei konstrukciók esetében a főige és a segédige sorrendje a mondatban ingadozhat, ám fontos hangsúlyozni, hogy ezek még csak előzetes eredmények a komi-permják evidencialitás kutatásában. Így az itt bemutatott eredmények nem reprezentatívak a teljes permják beszélőközösség nyelvére nézve. A szórendi ingadozás okát feltárandó, a javított kérdőív további összetett igét tartalmazó példamondatokkal bővíthet. Ha a szórendi ingadozás szintaktikai jellemzőktől függ, az újonnan bevett példák olyan jelenségekre koncentrálhatnak, mint a fókusz vagy az információszerkezet, de emellett számításba kell vennünk a nyelvjárási különbségeket, a nyelvi kontaktushatást, vagy az *-öm* morféma egyéb, nem evidencialis funkcióit.

Ugyan a feladatléírás alapján az adatközlőnek azt is ki kellett volna fejtenie, hogy a helytelen mondatok számára miért hangzanak helytelenek, és hogyan lehetnének helyesek, a gyakorlatban ez sajnos nem történt meg. A jövőben a kérdőívnek talán nemcsak a feladatléírás szintjén, hanem formájában is ösztönöznie kellene a beszélőt a tágabb kifejtésre, például előre nyomtatott, de üresen hagyott sorokkal, a kérdések megismétlésével a feladat végén. Ennek hiányossága jól tükröződik az első feladat első négy példamondatának eredményein, ahol az adatközlő helyesnek vélte, amikor ugyanazon mondaton belül egy első és egy második múlt alakú főige is szerepel, de mindkét esetben egyértelmű indirekt evidencialis szituációról van szó. Válasza alapján egy időbeli viszonyítás valószínűsíthető, de ez ellentmondana a szakirodalom megállapításainak, miszerint a régmúltat egy analitikus igei konstrukcióval fejezik ki a komi nyelvekben.

4.3. A kutatás további lépései

A kérdéses részek tisztázása, és a felmerült hibák kijavítása után a kérdőívet, amennyiben lehetséges, további adatközlőkhöz tervezem eljuttatni. A kérdőív a szemantikai tulajdonságokon túl szintaktikai jellemzők vizsgálatára is alkalmas lesz. Kiegészítve további összetett mondatokkal, a tagmondatok igei formájára vonatkozó megkötések felderítésében is eredményeket érhetünk el. A téma ezenkívül kibővíthető az első személyű alakok megjelenésével, a múlt idők közötti választást befolyásoló egyéb tényezőkkel, valamint a mirativitás megjelenésével kapcsolatos kérdésekkel, ugyanis ezek a résztémák szintén alulkutatottak a permják nyelvet illetően. Bár a kutatás kizárólag a komi-permják evidencialitás

tulajdonságaira fókuszál, a jövőben az udmurt nyelvvel összevetve komparatív vizsgálatok alapjául is szolgálhat.

5. Összefoglalás

A tanulmány egy folyamatban lévő kutatás első fázisát mutatta be. A komi-permják nyelv evidenciális jellemzőivel néhány tanulmány ugyan külön is foglalkozik, tárgyalása mégis gyakran történik együttesen legközelebbi nyelvrokonáéval, a komi-zürjén evidenciális rendszerrel. A szakirodalom tanulmányozása után több kérdés is felmerül a permják evidencialitással kapcsolatban, melyek közül az itt bemutatott kérdőíves kutatás két témára koncentrált: van-e valódi evidenciális szembenállás az első és második múlt idejű alakok között, valamint van-e szórendi ingadozás az analitikus igeidők összetevői között. A kutatás első lépésében az összeállított kérdőívet egy anyanyelvi adatközlő töltötte ki. A feladatok alapjául szolgáló mondatok egy már feldolgozott nyelvi gyűjtésből származnak, melynek anyagát 2020-ban gyűjtöttem udmurt nyelven. A tisztán direkt és indirekt evidenciális jelentéstartalmú mondatok használatával a tágabb kontextus megadásának elkerülése, s ezzel egy letisztult, gyorsan megoldható és könnyen érthető kérdőív létrehozása volt a cél.

Az adatközlő válaszai alapján a kutatási kérdésekre a következő válaszokat adhatjuk: több példamondat esetében is, akár feleletválasztós, akár behelyettesítő feladatról beszélünk, az anyanyelvi beszélő tisztán indirekt szituációkban is helyesnek vélte az első múlt idő használatát, ezért arra következtethetünk, hogy az első múlt idő szemantikájának nem része a direkt evidencia kifejezése (vagy nem csak direkt evidencia kifejezésére használatos). A második múlt idő használata kizárólag indirekt evidenciális szituációnál jelenik meg. Valószínűsíthető, hogy az esetleges szembenállás csak az információforrás kifejezésének hangsúlyozásakor, egymáshoz való viszonyítást tartalmazó kontextusban érhető tetten. Az összetett igeidők szórendjével egy feladat foglalkozott, ám ennek eredményei alapján azt láthattuk, hogy az adatközlő mindkét szórendi változatot elfogadhatónak tartotta. A szórendi ingadozás okainak feltárásához vagy jelen kutatás bővítése, vagy egy kimondottan erre a kérdésre koncentrált kutatás szükséges.

Rövidítésjegyzék

1	első személy	INE	inesszívusz
2	második személy	INF	infinitív
3	harmadik személy	INFER	inferenciális evidencia
ACC	akkuzatívusz	INS	insztrumentálisz
AUX	segédige	LAT	latívusz
CNG	konnegatív tő	NEG	tagadás
COM	komitatívusz	PART	participium
CONT	folyamatos	PERF	perfekt
COP	kopula	PL	többes szám
DAT	datívusz	PREV	megelőző
DEP	alárendelt	PRS	jelen idő
ELA	elatívusz	PST	múlt idő
ERG	ergatív	PST2	második múlt idő
EX	létige	RPT	reportatív evidencia
I	grammatikai nem egyeztető marker	SG	egyes szám
INDIR	indirekt evidencia	V	ige

Irodalom

- Abondolo, Daniel (1998), *The Uralic languages*. Routledge, London – New York.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2003), *Evidentiality in typological perspective*. In: Alexandra Y. Aikhenvald (ed.), *Studies in evidentiality*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 1–32.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2004), *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2015), *Evidentials: their links with other grammatical categories*. *Linguistic Typology* 19/2: 239–277.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.) (2018), *The Oxford handbook of evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2018), *Evidentiality. The framework*. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 1–43.

- Bartens, Raija (2000), *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 238. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki.*
- Brosig, Benjamin – Skribnik, Elena (2018), Evidentiality in Mongolic. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 554–579.
- Cornillie, Bert (2009), Evidentiality and epistemic modality. On the close relationship between two different categories. *Functions of Languages* 16/1: 44–62.
- Суранов, Јевгениј – Leinonen, Marja [Цыранов, Евгений – Лейнонен, Марья] (2009), Эвиденциальность в коми языке (на материале модального перфекта). *Linguistica Uralica* 45/1: 23–35.
- Forker, Diana (2018a), Evidentiality and its relations with other verbal categories. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 65–84.
- Forker, Diana (2018b), Evidentiality in Nakh-Daghestanian languages. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 490–509.
- de Haan, Ferdinand (2013), Coding of evidentiality. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The world atlas of language structures online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. <http://wals.info/chapter/78>. Megtekintés: 2022.12.30.
- Kugler Nóra (2015), *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lazard, Gilbert (2001), On the grammaticalization of evidentiality. *Journal of Pragmatics* 33: 359–367.
- Leinonen, Marja – Vilkuna, Maria (2000), Past tenses in Permic languages. In: Dahl, Östen (ed.), *Tense and aspect in the languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 495–516.
- Maticsák Sándor (2020), *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Mayer, Clemens (2020), Long-distance pattern borrowing or chance convergence? The case of participatory evidentials in Fasu, Foe and Oksapmin. https://www.researchgate.net/figure/Evidentials-in-Foe-Oksapmin-and-Fasu_tbl3_339658417. Megtekintés: 2022.07.19.
- Palmer, Frank Robert (2001), *Mood and modality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Plungian, Vladimir (2001), The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics* 33: 349–357.
- Ponomareva, Larisa (2010), *Komi-permják nyelvtan*. Kézirat.
- Rédei Károly (1978), *Chrestomathia syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sarvasy, Hannah (2018), Evidentiality in the languages of New Guinea. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 629–656.

- Siegl, Florian (2004), The 2nd past in the Permic languages. Form, function, and a comparative analysis from a typological perspective. M.A. Thesis, Tartu.
- Skríbník, Elena – Kehayov, Petar (2018), Evidentials in Uralic languages. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 525–553.
- Szabó Ditta (2020), Evidenciálisok az udmurt egyetemisták nyelvhasználatában. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 215–248.
- Verhees, Samira (2019), Defining evidentiality. *Вопросы языкознания* 2019/6: 113–133.
- Wiemer, Björn (2018), Evidentials and epistemic modality. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 85–108.
- Wojtylak, Katarzyna I. (2018), Evidentiality in Boran and Witotoan languages. In: Aikhenvald (ed.) 2018: 388–408.

Újfent a permi–magyar érintkezések lehetőségének kérdéséről¹

Fejes László²

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Sándor Csúcs has recently committed himself to the possibility of Permian–Hungarian language contacts again: he sees the main proof of that possibility in typological parallels. In this paper, I argue that there are no signs of such contacts to speak of. Some recent research efforts, containing far more parameters than Csúcs takes into consideration, show that Hungarian and the Permian languages do not stand particularly close to one another among Uralic languages on the one hand, and that the distances found between languages highly depend on the parameters chosen, on the other. The etymologies of the three Hungarian words that Csúcs claims are certainly of Permian origin are not particularly convincing: albeit not necessarily wrong, they can by no means be said to be incontrovertible. The voicing processes that he claims were parallel in Hungarian and Permian cannot have taken place before the disintegration of Proto-Permian even on the basis of Csúcs' earlier studies. The typological parallels he established are often not parallels at all, and in other cases it can be excluded that the relevant developments took place at the presumed time of the contacts. Even if we cannot exclude contacts as the source of certain typological similarities, no case can be considered to constitute compelling evidence.

Keywords: Permian languages, Hungarian, typology, language contact, historical linguistics, etymology

Kulcsszavak: permi nyelvek, magyar, tipológia, nyelvi érintkezés, nyelvtörténet, etimológia

1. Bevezetés

Nemrégiben Csúcs Sándor egy cikke kapcsán (Csúcs 2007) foglalkoztam a permi–magyar nyelvi érintkezések kérdésével (Fejes 2020). Csúcs szerint sem a feltételezett jövevényszóréteg, sem a korábban az érintkezés

¹ A cikk megszületését az *NKFI 139271 A paradigmaszervezet szerepe a magyar fonológiában és alaktanban nyelvtipológiai szempontból* pályázat tette lehetővé.

² ORCID id: 0000-0002-2756-5189

jelének tekintett hasonló változások (denazalizáció, a zöngés explozívák megjelenése) nem utalnak hosszan tartó, intenzív kapcsolatra, ellenben a tipológiai párhuzamok igen. Cikkemben rámutattam, hogy a tipológiai hasonlóságok száma nem olyan magas, mint Csúcs sugallja; továbbá a meglevő hasonlóságok sem utalnak feltétlenül kapcsolatokra, és több esetben a hatás ki is zárható.

Nagyjából cikkem megjelenésével egy időben Csúcs Sándor visszatért a kérdésre egy, a *Párhuzamos történetek* nevű interdiszciplináris östörténetiként meghatározott konferencián, ahol felvetéseimre nyilván nem reagálhatott. Időközben azonban (2022 januárjában) megjelent az előadáson alapuló cikk is (Csúcs 2021), melyben nemhogy kritikámra nem válaszolt, de még lábjegyzetben sem utalt arra, hogy időközben megjelentek a felfogásával szöges ellentétben álló vélemények. Mi több, míg korábbi cikkében (Csúcs 2007: 86–87) megemlíti, hogy Itkonen és Rédei sem értett egyet az (intenzív) permi–magyar kapcsolatok lehetőségével, újabb cikkében erre szinte semmilyen utalást sem találunk. Csak két helyen említi, hogy Rédei nem értett egyet az általa bemutatottakkal: egy helyen jelzi, hogy a denazalizálódás módját, illetve egy helyen, hogy az infinitivus toldalékának eredetét másképp ítélik meg (Csúcs 2021: 43, 45). Bár abból, hogy „Rédei szerint [...] a magyar nyelv alaktanában nincsenek permies vonások” (Csúcs 2021: 45) sejthető, hogy Rédei néhány más paraméter értékelésében sem értene egyet, az nem derül ki, hogy a permi–magyar kapcsolatokat (néhány lexikális átvételtől eltekintve) ki-zárta.

Az alábbiakban a kérdéskörrel kapcsolatban különböző részkérdésekre térek ki. A **2.** pontban ismét, ezúttal a legfrissebb szakirodalomra támaszkodva amellet érvelek, hogy a nyelvek hasonlósága vagy különbözősége erősen függ a figyelembe vett paraméterektől, így objektív képet nyerni gyakorlatilag lehetetlen. A **3.** pontban a Csúcs által (szinte) biztosan permi eredetűnek mondott jövevényszavakat vizsgálom meg, és amellet érvelek, hogy ezek permi eredete messze nem olyan biztos, mint ahogyan Csúcs állítja. A **4.** pontban azokat a zöngésedési folyamatokat vizsgálom meg, melyek Csúcs szerint a permiben és a magyarban esetleg közös innovációnak tekinthetők, és amellet érvelek, hogy kizárt, hogy ezek a permi nyelvek felbomlása előtt mentek volna végbe. Az **5.** pontban Csúcs megújult paraméteres vizsgálatát tekintem át, és megállapítom, hogy csak öt olyan paraméter van, amely esetleg magyarázható lenne permi kapcsolattal – de ezek másképp is értelmezhetők.

2. A tipológiai paraméterek és a nyelvek egymás közötti viszonyai

A korábbi cikkben említettem, hogy a tipológiai paraméterek alapján való hasonlítóztatás erősen szubjektív. Egyfelől az egyes értékek megállapítása is gyakran önkényes döntéseket igényel, másfelől a gyakorlat is azt mutatja, hogy egymástól független, kétségtelenül objektivitásra törekvő felmérések is egészen különböző nyelveket mutathatnak hasonlóknak vagy egymástól távolinak.

Ez utóbbit azóta újabb munka (Norvik et al. 2022) erősítette meg. Az itt bemutatott, 32–214 tipológiai paraméter alapján készült ábrák szerint (Norvik et al. 2022: 20) ha az összes, vagy ha a kifejezetten az uráli nyelvekre bevezetett paramétereket nézzük, a magyar az ábra középpontjában áll, azaz egy teljesen átlagos uráli nyelv. Hozzá legközelebb a számi, illetve egyes szamojéd nyelvek állnak, valamivel távolabb a permi, a mari és az obi-ugor nyelvek, még távolabb a finnségiek, de még inkább a mordvin nyelvek. Ezzel szemben, ha csak az általánosabb, nem kifejezetten az uráli nyelvekre bevezetett paramétereket nézzük, akkor a magyar meglehetősen periferikus, de legközelebb a permi nyelvekhez áll. Érdemes figyelembe venni a mordvin nyelvek helyzetét: ezek itt még jobban kilógnak a képből, mint az urálira szabott paramétereknél, de legközelebb még mindig a magyarhoz és a permihez vannak. Ha kizárólag az uráli fonológiai paramétereket nézzük, a magyar a számihoz, a mordvinhoz és a vepszéhez kerül a legközelebb; az uráli morfológiai paraméterek alapján a finnségi nyelvek között, az obi-ugoroktól távol foglal helyet; az uráli szintaktikai paraméterek alapján viszont az obi-ugor nyelvek körében, és a finnségiektől távol. Az általános morfológiai és lexikológiai paraméterek alapján a magyar félúton van a finnségi és az összetől nagyon távol álló mordvin nyelvek között, míg az általános szintaktikai paraméterek alapján a permi és a szamojéd nyelvek állnak hozzá legközelebb. A szerzők is azt emelik ki, hogy a magyar szintaxisát tekintve az obi-ugor, illetve tágabban a szamojéd nyelvekkel alkot egy halmazt; a többi nyelvcsoport közül a számmal való fonológiai és morfológiai hasonlóságokat hangsúlyozzák (Norvik et al. 2022: 31–32). A magyarra és a permi nyelvekre összpontosítva azt állapíthatjuk meg az ábrák (Norvik et al. 2022: 20) alapján, hogy hol egészen közel, hol nagyon távol áll a permi nyelvtől, és összességében nem mondható, hogy szembeötlően közel állnának egymáshoz.

3. A magyar nyelv állítólagos biztos permi jövevényszavairól

Már Csúcs (2007: 98) is azt állítja, hogy van három „biztos vagy nagyon valószínű” permi jövevényszó a magyarban: az *ezüst*, a *kenyér* és a *küszöb*. Ezt az állítását Csúcs újabb cikkében is megismétli (2020: 42), nem jelzi azonban, hogy ez a három etimológia is nagyon problematikus. Az *ezüst* esetében két erősen konkuráló etimológia is akad.³ Viredaz (2017: 36–41) az oszét *æzvist* szót görögből vett alán átvétellel magyarázza. Eszerint a görög *ἀσβέστιος* /'az.ves.tos/ 'olthatatlan (> oldthatatlan, elpusztíthatatlan); mészkö' került be az alánba, és ment át jelentős, bár nem feloldhatatlan jelentésbeli változáson. A magyar (és a permi)⁴ szó iráni magyarázata kultúrtörténetileg sokkal valószínűbb, mint a permi → magyar → oszét irány, és a magyar tövégi *t*-re is megnyugtatóbb magyarázatot ad. A permi szó belső keletkezésű magyarázata meggyőzőbbnek tűnik, mint az oszét szó görög magyarázata; legalábbis a feltételezhető utótag egyértelműen összefüggésbe hozható az uráli alapnyelvre 'valamilyen fém' jelentésben rekonstruált szóval, és ezt más, hasonló végződésű fémnevek ('ón') is alátámasztják (vö. Lakó 1967–1981: 169–170). Honti (2017: 81–94) viszont, részben a hasonló felépítésű manysi és más permi lexémák alapján egészen a finnugor korig vezeti vissza a szót, és az oszét szót a *t*-re hivatkozva egyértelműen magyar, és nem permi eredetűnek mondja. (A magyarban a *t*-t inetimologikusnak tartja: a hivatkozott párhuzamok ugyan alátámaszthatják ezt a magyarázatot, de nem bizonyítják – ráadásul homályban marad az is, hogy mikor jelenhetett meg ez a *t*.) De ha a permi szó belső eredeztetése helyes is, az sem zárja ki, hogy a magyar szó alán eredetű legyen (a két etimon hasonlósága pedig csak véletlen eredménye). Az *ezüst* és társainak eredete tehát távolról sem mondható egyértelműen tisztázottnak, és a permi eredeztetés még csak a legvalószínűbb magyarázatnak sem.

A *kenyér* szó állítólagos forrása viszont a permiből sem magyarázható belső keletkezéssel, ráadásul a magyaréhoz hasonló alakban és jelentés-

³ Köszönöm Simon Zsoltnak, hogy e cikkre felhívta a figyelmemet.

⁴ Mint cikkem egyik bírálója megjegyzi, a permi szó iráni eredetét valószínűsíti más fémnevek egyértelmű iráni eredete, pl. PP **andan* 'acél' (vö. Csúcs 2005: 320). Számomra ennél még meggyőzőbb párhuzamnak tűnik a PP **zarüi* 'arany' iráni eredete (vö. Csúcs 2005: 399). Ez kétségtelenül erős érv mellett, hogy a PP **azves* 'ezüst' iráni eredetét – Csúccsal (2005: 321) ellentétben – legalább lehetőségként számon tartjuk.

ben (*keñjr* 'dara, kása') csak az udmurtból adatható.⁵ Egyáltalán nem kizárt, hogy a permi és a magyar szavak egy harmadik, meghatározatlan nyelvből származnak.

A *küszöb* inkább a 'szél, határ' jelentésnek felel meg, míg permi megfelelői 'köz(ép)', azaz hogy lényegében ellentétes jelentésűek (periféria vs. centrum). A két jelentés összekapcsolása csak az udmurt *es-kusjip* 'küszöb (ajtó-köz)' adatra épül, a *kusjip* önállóan hasonló jelentésben – tudtommal – nem adatolt. Az összetétel kora aligha állapítható meg, ráadásul az *es* 'ajtó' elemnek a magyarban nincs nyoma, így a hatás erősen kétséges.

A három magyar szó permi eredeztetése hangtanilag sem problémátlan. A legegyszerűbb esetnek a *kenyér* tűnik: ennek proto-permi megfelelője **keñer* vagy **keñjr* (Csúcs 2005: 342). Azt várnánk, hogy a **η* eltűnik (vokalizálódik, hiátustöltő váltja fel stb.) vagy *g*-ként folytatódik – de nem zárható ki teljesen, hogy elől képzett magánhangzók között korán palatalizálódott. Mivel a PP **e* előzménye Csúcs (2005: 63) szerint leggyakrabban *ä*, *e* vagy *i*, és a magyar alak ezek bármelyikéből magyarázható, az átvétel (ha arról van szó) egészen korai és egészen kései is lehet.

Az *ezüst* esete már problémásabb. Csúcs (2005: 321) PP **üz-veś* alakot rekonstruál, amely nem magyarázza a magyar tővégi *t*-t. Az ellentmondás könnyen feloldható, hiszen ha az utótag az uráli **waśke* folytatója, akkor a proto-permi egy korábbi szakaszában még meglehetett a **k* folytatója, és ez akár még a proto-permiben, akár a magyarban *t*-vé válhatott. Honti (2017: 90–92) felvetését elfogadva akár inetimologikus *t*-nek is magyarázhatjuk. Ugyanakkor a szó vokalizmusa sem problémátlan. Csúcs (2005: 63) szerint az **ä* a proto-permi legritkább magánhangzója. Csúcs (2005: 67–68) már a magánhangzó meglétét is bizonytalanul mondja, ugyanakkor példái között nem szerepel az **üz-veś* 'ezüst', ami egy hetedik példát jelentene az **ä* meglétére. Mindenesetre akár **a*-t, akár *e*-t rekonstruálnánk *ä* helyett, a magyar szó esetében egyik sem jelentene áthidalhatatlan problémát (az előbbi esetben a hangrendi kiegyenlítődéssel magyarázhatnánk a fejlődést).

⁵ Csúcs (2005: 342) ugyan összekapcsolja egy '(zöldség)ágyás' jelentésű komi szóval, de az végképp érthetetlen, hogy e kettő alapján hogyan állapítja meg a permi alapnyelvi 'dara, kása' jelentést. Lytkin – Guljajev (1999: 141) ugyan ezen adatok alapján '(növényi eredetű) étel' jelentést rekonstruál.

Vokalizmus szempontjából jóval problémásabb a *küszöb* állítólagos forrása, melyet Csúcs (2005: 350) PP **kɔs*(*íp*) alakban rekonstruál. Ez természetesen hangrendi okokból nem lehet forrása a magyar alaknak. Az ellentmondás annyival feloldható, hogy a PP **ɔ* előzménye leggyakrabban **e* (Csúcs 2005: 63), és ebben az esetben is a finn-permi **keske* alakra megy vissza a tő. Ez azonban azt feltételezi, hogy az átvétel még az őspermire jellemző nagy magánhangzórendszerbeli átrendeződés végbemenetele előtt történt,⁶ de már azután, hogy a tőben a *k*-t felváltotta a *p* (legyen szó akár hangváltozásról, akár a *k* lekopásáról és egy *-p* képzőelem megjelenéséről). E két változás sorrendjéről semmit nem tudunk. Ráadásul a magyar nyelvtörténetre inkább a hangsúlyos magánhangzók nyílása, semmint záródása a jellemző, így az sem tipikus, hogy egy közepeán álló nyelvállású **e*-ből *ü* fejlődjön.

Látható, hogy különböző okokból, de még e három legbiztosabb etimon sem nevezhető biztosnak, de még nagyon valószínűnek sem.

4. Az állítólagos párhuzamos zöngésítlenedési folyamatokról

Csúcs (2007: 93, 2020: 44)⁷ szerint csak három olyan szó van, amelynél „mindkét nyelvben” (ti. a permiben és a magyarban) zöngésedik a szókezdet: a *bog*, a *bonyolódik* és a *dagad*, illetve megfelelőik. Csakhogy az UEW (816) szerint a *bog*-nak csak a komi megfelelője (*bugil'* 'szem(golyó), dudor, bimbó, rügy') kezdődik zöngés mássalhangzóval, az udmurt (*pog* 'csomó, rög') nem.⁸ A *bonyolódik* esetében az UEW (813) nem is tart számon komi megfelelőt. Csúcs (2005: 322) számol ugyan (bizonytalan) *b*- kezdetű komi megfelelővel, de Lytkin – Guljajev (1999: 221–222) *p*- kezdetű szavakat is ide sorol. Hasonló a helyzet a *dagad* megfelelőinél: már az UEW (1064) is csak komi megfelelőket ismer, de a permjékben a szó *t*- kezdetű: ennek alapján maga Csúcs (2005: 330) is *t*- kezdetű proto-permi alakot rekonstruál. Magyarul: ezekben az esetek-

⁶ Ennek idejéről nehéz nyilatkozni. Csúcs (2005: 17) szerint a permi korszak valamikor i. e. 2000–1500-tól az i. sz. 9–10. századig tartott, tehát kb. 2500–3000 éven át. Arról nem szól, hogy ezen belül az egyes változások mikor mehettek végbe, és nincs is sok támpontunk ennek megállapítására.

⁷ Ezeken a helyeken, és több helyen másutt is, Csúcs (2007) és Csúcs (2020) szövege jelentős szó szerinti egyezést mutat anélkül, hogy erre az újabb szöveg bármilyen módon utalna.

⁸ Igaz, Csúcs (2005: 322, 369) a két szót nem kapcsolja össze, de hasonló alakú és ugyanolyan jelentésű finnugor töre vezeti vissza őket.

ben feltehetően igen későn, a permi alapnyelv felbomlása (Csúcs 2005: 17 szerint a 9–10. század), sőt, a főbb komi nyelvjárások elkülönülése után mehetett végbe a zöngésülés, azaz ha volt is permi–magyar érintkezés, azoknak ehhez semmi közük.

Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy ha az *-NC-* kapcsolatokban a permiben és a magyarban hasonlóan ment is végbe a zöngésülés és a denalizáció, ez még semmiképpen nem bizonyít érintkezést. Egyrészt a folyamat végbemenetele nem igényel külső hatást, másrészt ha ilyen változások külső hatásra végbe is mehetnek, ehhez nagyon szoros kapcsolatot kell feltételeznünk – aminek viszont sokkal egyértelműbb jeleit is meg kellene találnunk (különös tekintettel a jövevényszórétegre).

5. Csúcs újabb paraméteres vizsgálata

Új írásában Csúcs a korábbiakhoz hasonlóan főképp a tipológiai egyezések meglétére alapozza a permi–magyar érintkezések gyanúját, de megközelítése számos szempontból eltér a korábbiaktól. Egyrészt a paraméterek száma öröndetesen megnövekedett: míg Csúcs (2007) mindössze húsz paraméterrel számol, Csúcs (2020) negyvennel. Másrészt viszont míg Csúcs (2007) nyolc nyelvet/nyelvcsoportot vet össze, addig Csúcs (2020) mindössze hármat: a proto-permit, a magyart és az obi-ugort. A nyelvek számának csökkentése mindenképpen visszalépés, hiszen az új paraméterek alapvetően változtathatják meg az összképet: kiderülhetne például, hogy a magyar a számi vagy a mordvin nyelvekkel mutat sok egyezést, és ez befolyásolhatná a permi–magyar egyezések jelentőségét. Az adatok összevethetőségét nehezíti, hogy míg Csúcs (2007) azt számolja, hogy az egyes nyelvek/nyelvcsoportok között hány paraméter azonos, addig Csúcs (2020) azt, hogy a magyar és a permi, illetve az obi-ugor között hány olyan paraméter azonos, amelyik a másik nyelvvel nem. Csúcs számításai szerint 12 paraméterben egyezik a három csoport, 15-ben a magyar és a permi, 12-ben pedig a magyar és az obi-ugor.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az összevetés aszimmetrikus. A magyart a mai magyar irodalmi nyelv képviseli (ezt jól mutatja a 9. paraméter, ugyanis a magyar nyelvjárásokban bőven vannak diftongusok, így ha ezeket is figyelembe vennénk, a táblázatba $+–$ értéknek kellene kerülnie). A permi nyelvek esetében a proto-permiről van szó, az obi-ugor nyelveket viszont nem a proto-obi-ugor, hanem a mai obi-ugor nyelvjárások összessége képviseli. Hogy ez milyen káoszt okozhat, jól mutatja a 10., a magánhangzó-harmónia megmaradását vizsgáló paramé-

ter. Ez az egyetlen paraméter, ahol mindhárom nyelvcsoporthoz más értéket kap: a magyarban van magánhangzó-harmónia (+), a proto-permiben már nem volt (–), a mai (esetleg 19. sz. végi) obi-ugor nyelvjárásokban viszont van, ahol van, van, ahol nincs (+–). Ha azonban a proto-obi-ugort vennénk figyelembe, amikor a magánhangzó-harmónia még megvolt, a magyar és az obi-ugor egyezést mutatna (+). (Az már csak hab a tortán, hogy a mai perifériális udmurt nyelvjárásoknak köszönhetően a mai permi nyelveknél viszont akár +– is lehetne az érték, ha csak a magánhangzó-harmónia létét vizsgáljuk.)

Mint azt korábban jeleztem (Fejes 2020: 78–79), az egyezések önmaukban nem utalnak kapcsolatra, különösen, ha azok alapnyelvi örökségnek köszönhetőek – de a hasonló innovációk sem feltétlenül érintkezés eredményei, éppúgy fakadhatnak párhuzamos, egymástól független fejlődésből. Csúcs (2020: 46) ugyan fontosnak érzi hangsúlyozni, hogy a „permi–magyar egyezések nagy része innováció”,⁹ de ez önmagában kevés. Érintkezés eredményének csak olyan innovációkat tekinthetünk, melyek az érintkezés feltételezése nélkül nem, vagy legalábbis nehezen magyarázhatók. Ugyanakkor számos esetben Csúcs nagyon bizonytalan feltételezésekre alapoz. Csúcs (2020: 44–45) szerint „permi hatásra zöngésülhetett” a magyar egyes szám második személyű *-d* személyrag. Ugyanakkor abban Csúcs (2005: 200) is bizonytalan, hogy a permi birtokos személyragokban ez a zöngésülés egyáltalán végbement-e a proto-permi korra (megjegyzem, a komi-permjákban ma (is?) *-t* van), az igeragozásban pedig annak ellenére rekonstruál *-d*-t (Csúcs 2005: 266–267), hogy a komiban egyes számban *-n* van – a komi-permjákban pedig többször is *-t(e)*. Hasonlóképpen az infinitívus hasonló képzői kapcsán is azt írja, hogy „nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy közös innovációról van szó” – ugyanakkor arra sem utal semmi, hogy tényleg az lenne. Az összetett szintetikus igealakok kapcsán azt írja, hogy „Honti meggyőzően cáfolja a szerkezet török eredetét, de egyáltalán nem foglalkozik a magyar és a permi szerkezetek viszonyával”. Valójában Honti (2013) éppen arra hivatkozva állítja, hogy az összetett igealakok nem feltétlenül idegen hatásra alakultak ki, hogy az uráli alapnyelvben megvoltak azok a participiumok, amelyekből összetett igeidők kialakulhat-

⁹ Ezt én nem látom igazoltnak, számításaim szerint a permi–magyar egyezések kb. fele tekinthető innovációnak, de a szám attól is függ, hogy mit tekintünk innovációnak vagy mit fogadunk el egyáltalán egyezésnek.

tak;¹⁰ illetve hogy az ilyen összetett igeidők az uráli nyelvek között széles körben elterjedtek – ugyanakkor ő sem zárja ki (pláne nem cáfolja), hogy külső minták is befolyásolhatták ezek fejlődését. Márpedig mutatis mutandis ez az érvelés a permi és a magyar szerkezetek viszonyára is alkalmazható: mivel ezek a szerkezet típusok az uráli nyelvek széles körében elterjedtek, egyáltalán nem szükségszerű, hogy a magyar minták permi hatásra jelenjenek meg. Az már érdekesebb lehet, hogy más vélemények szerint a magyar összetett igeidők csak a kései ómagyarban alakultak ki (E. Abaffy 1991: 109–110).

A létige + gerundium szerkezet kapcsán Csúcs (2021: 45) azt írja: „Én a permi nyelvekben is találtam hasonló szerkezetet (VT *busj gjremjn (val)* ,a mező fel van (volt) szántva’). Az természetesen vitatható, hogy az egyes igeveket hova soroljuk, de korábban maga Csúcs (1990: 56) is melléknévi igenévnek tartotta ezt a szerkezetet, határozói igenévvé való átminősítésére jó okot nem látok (tudniillik igazi adverbialis használata nincs).

Érdekesebb felvetés a létige paradigmájának kérdése. A finnugor alapnyelvre két létigét szokás rekonstruálni, egy *w- (UEW 1160) és egy *l- (UEW 470) kezdetűt. Az obi-ugor és a mordvin nyelvekben csak az előbbi maradt meg, de a finnségi létige paradigmájából is szinte teljesen kiszorultak az l-es alakok. Ezzel szemben a számiban csak az utóbbi van meg. A mariban, a permi nyelvekben és a magyarban viszont mindkettő megmaradt, és a létige paradigmájában szuppletív alakokként jelennek meg. Különösen a permi és a magyar esetében feltűnő, hogy hasonló időben és módban ugyanaz a tő jelenik meg, még akkor is, ha magára az időre és módra utaló elemek eredetüket és formájukat tekintve is különböznek. E tények alapján azonban leginkább azt feltételezhetjük, hogy a két tő már az alapnyelvben valamiféle kiegészítő viszonyban állt egymással, és míg más nyelvekben valamiféle kiegyenlítődés ment végbe valamelyik tő javára, addig a magyar és a permi (illetve kisebb mértékben a mari) megőrizte az eredeti megoszlást.

Csúcs párhuzamnak találja, hogy a permiben egy korábbi adessivusból, a magyarban pedig (dativuson keresztül!) egy korábbi allativusból alakult ki genitivusrag. Mint azt korábban (Fejes 2020: 84–85) a külső-belső helyragokra vonatkozó paraméterrel kapcsolatban jeleztem, arra

¹⁰ Az olvasóban joggal merülhet fel a kérdés, hogy vannak-e egyáltalán olyan nyelvek, amelyekben nincsenek participiumok. A válasz, hogy vannak: Shagal (2019: 259–241) kb. 240 olyan nyelvet sorol fel, amelyekben nincsenek.

nem találunk belső bizonyítékot, hogy a permiben a mai genitívusrag valaha helyragként funkcionált. Az mindenesetre biztos, hogy ha így is volt, a proto-permi korszakra már genitívusraggá vált, míg a magyar genitívusragnak (ha egyáltalán annak tekinthető, vö. Fejes 2020: 83–84) már a raggá válása is csak az ómagyar korban ment végbe. A két folyamat között bármiféle párhuzam feltételezése abszurd.

Végül Csúcs (2021: 46) is arra jut, hogy mindössze öt olyan paraméter van, ahol nem zárná ki a közös permi–magyar innováció lehetőségét. Ez a szóbelseji denazalizáció, a *-d* személyrag zöngésülése, az infinitívus toldalékának kialakulása, az összetett igealakok használatának kialakulása és a létige paradigmájában megfigyelhető hasonlóságok. Még ha el is fogadnánk, hogy ezek legalább a lehetőség szintjén valamiféle permi–magyar kapcsolatokra utalnak, érthetetlen, mi szükség van a többi, a kapcsolatok bizonyításához semmit nem adó paraméterre, illetve azok számolgatására a permi–magyar kapcsolatok megléte melletti érvelésben – hacsak nem az, hogy az olvasóban (természetesen minden racionális alapot nélkülözve) azt a benyomást keltse, hogy azok is a kapcsolatok megléte mellett szólnak.

6. Összegzés

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Csúcs (2021) sem a permi–magyar kapcsolatok nyelvészeti bizonyíthatóságával kapcsolatban felmerült kétségeket nem cáfolta, sem újabb, meggyőző érveket nem tudott hozni. Homályban marad, mi alapján állítja, hogy az érintkezések ideje „talán Kr. e. 1500–1000 és a Kr. születése közötti” időszakra tehető (Csúcs 2021: 47). Sem az nem világos, hogy jut erre a következtetésre, sem utólagosan nem igazolja, hogy a szerinte a permi–magyar érintkezéstről tanúskodó egyezések kialakulhattak ebben az időszakban. Végképp érthetetlen, mire alapozza, hogy az érintkezésekben az exogám házassági szokások is szerepet játszottak. (Sőt, már az is, mire alapozza, hogy ebben a korszakban exogámia jellemezte a magyar és/vagy permi társadalmat.)

Korábbi cikkemet (Fejes 2020: 93) azzal zártam, hogy mivel a permi–magyar nyelvi érintkezéseknek egyelőre minden igyekezet ellenére sem

sikerült komoly nyomát megtalálni, a feltételezést el kell vetni.¹¹ Természetesen ezzel a véleménnyel szakmai alapon lehet vitatkozni.

Szakmán kívüliek számára a nyelvtudomány egy-egy kérdéssel kapcsolatos álláspontját csak úgy lehet hitelesen bemutatni, ha az eltérő nézőpontokat, illetve az azokat alátámasztó érveket is bemutatjuk. Még ez esetben is félő, hogy a szakmán kívüliek ezeket nem tudják megfelelően mérlegelni, így téves végkövetkeztetéseket vonnak le. Éppen ezért célszerű világosan elkülöníteni a bizonyítottnak vagy igen valószínűnek tekinthető tényeket a bizonytalan találgatásoktól. Kapcsolatokat sejtetni ott, ahol azokat legfeljebb teljességgel kizárni nem tudjuk, megtevésszi a kívülállókat és félreviheti az interdiszciplináris kutatásokat.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2007), Permi–magyar nyelvtörténeti párhuzamok. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 86–123.
- Csúcs Sándor (2021), A másodlagos permi–magyar érintkezések kérdése. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Budapest. 41–49.
- Fejes László (2020), Utalhatnak-e a permi–magyar tipológiai párhuzamok areális kapcsolatokra? *Nyelvtudományi Közlemények* 116: 71–95.
- Honti László (2013), Idegen minták tükrözői-e a magyar és más uráli összetett tempusok? In: Honti László, *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 319–332.

¹¹ Ez nem azt jelenti, hogy nem lehettek permi–magyar érintkezések, csak azt, hogy ezek vagy nem voltak intenzívek, vagy azok a nyelvjáráások, amelyeket ezek erősen érintettek, már nem játszottak komoly szerepet a mai nyelvek kialakulásában – illetve a hatások a további nyelvtörténeti változások következtében eltűntek.

- Honti László (2017), *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lakó György (főszerk.) (1967–1981), *A magyar szókészlet finnugor elemei*. I. A–Gy (1967), II. H–M (1971), III. N–Zs (1978), IV. Szómutató (1981). A szómutatót összeállította A. Jászó Anna, szerk. K. Sal Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lytkin, V. I. – Guljajev, Je. Sz. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1999), *Краткий этимологический словарь коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Norvik, Miina – Jing, Yingqi – Dunn, Michael – Forkel, Robert – Honkola, Terhi – Klumpp, Gerson – Kowalik, Richard – Metslang, Helle – Pajusalu, Karl – Piha, Minerva – Saar, Eva – Saarinen, Sirkka – Vesakoski, Outi (2022), *Uralic typology in the light of a new comprehensive dataset*. *Journal of Uralic Linguistics* 1/1: 4–42. <https://doi.org/10.1075/jul.00002.nor>
- Rédei Károly (1964), *Vannak-e az előmagyar–permi érintkezésnek nyelvi nyomai?* *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 253–261.
- Shagal, Ksenia (2019), *Participles. A typological study*. De Gruyter, Berlin – Boston.
- Viredaz, Rémy (2017), *Trois étymologies ossètes: rasyg, æzvist, ærx°y*. *Studia Iranica* 46: 31–48.
- Zsilinszky Éva (2005), *Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez*. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 265–274.

A regiszter szerepe a múlt idők variációjában Wathay Ferenc emlékirata és egykorú úriszéki perek alapján¹

Mohay Zsuzsanna

Nyelvtudományi Kutatóközpont

All four past tense types (*-t* type, *-á/é* type, \emptyset + *vala/volt* type, *-t* + *vala/volt* type) were used in the Middle Hungarian, albeit their occurrence shows a great degree of heterogeneity both in terms of region and function. The study discusses whether besides these two factors, register also plays a role in their use. Hence, the functions of the past tense types in two sources of different genres from the same dialectal region were examined: in hallmoot court rolls (1582–1596), and in the memoir of Ferenc Wathay (1605). In terms of register, the former source reflects more spoken language, while the latter is a formal text. In the court rolls, the *-t* type is dominantly used in narratives, and the rarer *-á/é* type shows a greater functional variability. In the memoir, the *-á/é* type is primarily used in subjective narratives, while the *-t* type is much less frequently used. The functions of the periphrastic past tenses are well definable, however, these exhibit a certain degree of variability. The study supports the hypothesis that the distribution of examined variables is more homogenous in the sources reflecting spoken language, while it is more varied in the memoir. Supposedly, the latter facilitates the spread of the different types. In terms of function, significantly different trends are discernible.

Keywords: past tenses, Middle Hungarian, variability, register, hallmoot court rolls, memoir

Kulcsszavak: múlt idők, középmagyar kor, variáció, regiszter, úriszéki perek, emlékirat

¹ A kutatás a Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetében zajló, NKFI FK 135186. sz. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban* című pályázat keretében valósul meg. Ezúton köszönöm lektoraimnak a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiket, javasolataikat.

1. Bevezetés és célkitűzés

Az ómagyar kori nyelvemlékek alapján feltárt múltidő-rendszer valamennyi eleme tovább él még a középmagyar kor egész folyamán. Az egyes változatok azonban mind előfordulási arányukat, mind pedig funkcionális sajátosságukat tekintve időben és területileg is igen nagy változatosságot mutatnak. A variáció ugyanakkor nem csak e tényezők függvénye. A múlt idők használatát, a változatok közötti aktuális döntést a regiszter is befolyásolhatja. A regiszteralapú választás vizsgálatára pedig éppen a középmagyar korról kezdődően nyílik lehetőség, mivel – az ómagyar kort követően – ez az a korszak, amelyben már meglehetősen sokféle műfajból állnak rendelkezésre forrásszövegek, és ezek mennyisége is ekkortól nő meg ugrásszerűen.

Biber és Conrad a következőképpen határozzák meg a regisztert: „olyan változatok csoportja, amely egy bizonyos használati szituációval asszociálódik” (Biber – Conrad 2009: 6). Ayres-Bennett (2018) megállapítja, hogy bár azt várhatnánk, a beszélt nyelvet jobban tükröző szövegekben érhetőek tetten először a változások, mert azt tartjuk, az innovatív változatok elsődlegesen az élőnyelvből terjednek el, a regiszterek egymással való összevetése nem minden esetben rajzolja ki ezt a képet. A középmagyar korról foglalkozó, több regiszter összehasonlító elemzésének eredményeit bemutató újabb szakirodalom azt támasztja alá, hogy az informális nyelvhasználathoz közelebb álló források lehetnek konzervatívabbak, mint a formálisak, ezáltal az informális forrásokra jellemző lehet a nagyobb egységesség, míg a formális műfajokba sorolható szövegek innovatívabbnak bizonyulhatnak, szélsőségesebben mutatkozhat meg bennük az újabb variánsok alkalmazása, így változatosabb képet rajzolnak (Szentgyörgyi 2017; Dömötör 2017, 2018; Gugán 2018; Varga 2021a, 2021b).

A fentiekből kiindulva tanulmányomban a homogenitás–heterogenitás dichotómiáját, avagy a múlt idők egyes variánsainak egységesebb vs. változatosabb megoszlásának vizsgálatát helyezem előtérbe. Arra a kérdésre keresek választ, hogy miként alakíthatja a regiszter a középmagyar kori múlt idők használatát, milyen funkcionális jellemzői vannak a múlt idők különféle változatainak két, egymástól eltérő műfajú szövegben, illetve hogy mindez hogyan viszonyul a korszak regiszterfüggő nyelvhasználatáról feltárt eddigi kutatási eredményekhez. Azaz a múlt idők egyes változatainak középmagyar kori variációját illetően is igazolható-e az a hipotézis, hogy a szóbeliséggel érintkező és ekképp az informális nyelvhasználathoz is kötődő peres iratokban egységesebbnek, homogé-

nebbnek mutatkozik bizonyos változók megoszlása, míg a formálisabb, konstruált szövegtípus, nevezetesen az emlékirat heterogénebb képet mutat, minthogy sokkal inkább kedvez a többféle variáns használatának. Ez utóbbi jelenség azzal magyarázható, hogy a szélesebb közönséget megszólító regiszter a hatáskeltés, lenyűgözés motivációja okán nagyobb teret enged a változatosságnak, az egyéni kreativitásnak (Gugán 2020). E szempont a periratokban nem érvényesül: a bűneset feltárásának, a tanúvallomások ismertetésének és az ítélet meghozatalának dokumentálása a jogi eljárás részeként elsősorban egyértelműsége törekvést, az esetek körülményeinek és az eljárás részleteinek világos, hiteles rögzítését kívánja. A fenti hipotézis tesztelését végzem el tehát a tanulmányban.

2. A korpuszválasztás szempontjai

A kutatás korpuszaként két, egymástól jól elkülöníthető regiszterből választottam a forrásanyagot. Egyrészt az emlékirat műfajából Wathay Ferenc 1605-ben elkészült önéletírását (RMKT XVII/1. 538–552) vonom vizsgálatba, amely ego-dokumentumként tartható számon (Elspass 2012: 156), és bár erősen szubjektivizált jellegű, nem beszédalapú, a nagyobb nyilvánosság számára íródott, konstruált, távolabb áll az informális nyelvtől (vö. Z. Varga 2020).

Emellett az ezzel nagyjából egykorú, 1582 és 1596 között keletkezett, összesen 49 szalónaki úriszéki pert (Úsz., Varga szerk. 1958: 67–119) elemzem. Az úriszéki per – a boszorkányperhez hasonlóan – többértű, összetett műfaj: magában foglalja az adott bűnesethez kapcsolódó, E/1. személyben álló tanúvallomásokat, illetve a tanúvallomások E/3. személyben elbeszélte összefoglalásait, továbbá az eljárás kimenetelére vonatkozó lejegyzéseket, amelyek többnyire a bírók ítéletét tartalmazzák. A perszövegekben tehát éppúgy helyet kapnak a személyes beszámolók, mint a kötött formulákat is alkalmazó, a hivatalos nyelvhasználatot tükröző részek. Ezek okán kérdéseket vethet fel a regiszter meghatározása: egyáltalán mely regiszterbe tartozik az úriszéki per mint műfaj? Többféle regiszter lenyomataként olvasható? Mi alapján határozható meg mindez? Illetve miként lehetséges összevetni más műfajú szövegekkel? Dömötör Adrienne valószínűsíti, hogy az úriszéki perek a hivatalos és az élőnyelvi regiszter határán állnak (Dömötör 2021: 70), egyúttal jelzi, hogy a regiszter státuszának meghatározását illetően további kutatások szükségesek. Szentgyörgyi Rudolf tanulmányában (2017) az úriszéki peranyagból vett szemelvényt, amelyben egy bűneset és annak előzményei olvashatók 3. személyben, a hivatali regisztert tükröző szövegnek írja le, amelyet a

jegyző rögzített. Ezen 3. személyben lejegyzett elbeszélések jellege átláspontom szerint kérdéses a peranyagban: egyfelől tekinthetjük őket a lejegyző összefoglaló közléseinek, amelyekben tehát a hivatalos személy nyelvhasználata érvényesül, de felvetődik, hogy bár a jegyző foglalja őket írásba, akár tükrözheti valamelyest a tanúk nyelvhasználatát is, amennyiben 3. személyben megírt tanúvallomásokként olvassuk őket. A boszorkányperekben ugyanis jellemző, hogy a tanúvallomások nemcsak 1., hanem 3. személyben is állhatnak (Varga 2018: 191), ennek lehetősége felmerül az úriszéki anyag kapcsán is. Ez a kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el, így érdemes mindkét eshetőséggel számolni. Mindenesetre figyelemfelkeltő, hogy mind az 1., mind a 3. személyű megnyilatkozást bevezető mondatokban gyakran szerepel a *bizonyság* szó, amely tanúvallomást jelöl. Ez pedig afelé mutat, hogy a periratokban nem feltétlenül választható el egymástól élesen az élőnyelvi és a hivatali regiszter. Annál is inkább, mivel a kötött formulákat tartalmazó hivatalos részek gyakran az élőszóbeliséghez közel álló megnyilatkozás bevezetéseként kapnak helyet, illetve a különféle közléseket tagolják, de a személyes és a hivatalos részek nem mindig különülnek el egymástól egyértelműen. Mindazzal együtt, hogy az úriszéki perekről szólva a hivatali nyelvhasználat meglétével is számolnunk kell, és fontos leszögeznünk, hogy regiszter szempontjából minden bizonnyal összetett forrásanyaggal van dolgunk, mégis nyilvánvaló, hogy a perek érintkeznek a szóbeliséggel, és ilyenformán kapcsolódnak az informális nyelvhasználathoz is, hiszen olyan eseményeket dolgoznak fel és rögzítenek, amelyek beszélt nyelvi helyzetekben hangzottak el. Tudomásul véve, hogy nem egységes műfajról van szó, a jelen tanulmányban mégis a 49 szalónaki per egészét elemzem.

A két vizsgált forrásanyag – az úriszéki perek és Wathay önéletírásának – közös sajátosságai közé tartozik egyrészt az időbeli közelség (a köztük lévő legfeljebb egy-két évtizednyi eltérés a vizsgálat szempontjából elhanyagolható), másrészt mindkettő hasonló földrajzi területről, a nyugat-dunántúli régióból származik. Wathay önéletírásának nyelve megegyezik a korabeli Sopron megye nyelvjárásával, a 16. század végi Vágra lokalizálható (E. Abaffy 1965: 212), a szalónaki perek pedig szintén a nyugat-dunántúli területhez, annak nyugati részéhez kötődnek. A források időbeli és területi közelsége elsődleges kritérium volt a korpusz kiválasztásakor, éppen az összevethetőséget szem előtt tartva. E két szempont ugyanis hatékonyabbá teszi a regiszterek releváns összehasonlítását: mivel a vizsgált korpusz időben és területi vonatkozásban is nagyjából

egységesnek tekinthető, ezért kizárható, hogy a feltárt funkcionális különbségeket ezek a tényezők (időbeli távolság, illetve nyelvjárási eltérések) magyarázzák.²

Mivel az emlékirat szerzője egészen más társadalmi réteget képvisel, mint a periratokban megszólaltatott személyek és a lejegyző(k), felmerülhetne, hogy a nyelvhasználati különbségek háttérében akár társadalmi tényezők is állhatnak. Ennek a kérdésnek a tisztázására összehasonlítóképpen korabeli misszilisekkel is összevetem a kapott eredményeket. Ha az önéletírás a magánlevelekkel mutat több kapcsolódási pontot, akkor valóban lehetséges társadalmi különbségeknek tulajdonítani az eltéréseket, e korban ugyanis mindkét műfaj szövegei elsősorban magasabb rangú, jellemzően nemesi származású személyektől íródtak. Ha ellenben az úriszéki perek tendenciái inkább a misszilisekéihez hasonlatosak, viszont a kettő együtt nagyobb mértékben tér el az emlékirattól, akkor igazolható a változók regiszterfüggő variációja (Gugán 2020).

Wathay Ferenc 1605 februárjában saját maga írta meg önéletrajzát, amely 1603. október 31-éig beszéli el a személyes eseményeket. Legfőbb témái a különböző dunántúli várakban töltött vitézi szolgálatai, harcokkal teli életének megpróbáltatásai, fogságba eséseinek körülményei, valamint két házassága. A fejezetekre tagolt emlékirat tudatosan szerkesztett énekeskönyvében kapott helyet.

A szalónaki peranyag a földesúri bírászkodás valamennyi szervét és formáját felvonultatja, a „falú színén” kezdődött ügyeket és az úriszéken tárgyalt eseteket egyaránt. Az iratok tartalmi szempontból változatosak, elsősorban úrbéri természetű eseteket tárgyalnak (pl. engedetlenség, robotmegtagadás, adósság; Úsz., Varga szerk. 1958: 61–66), és terjedelmi, formai tekintetben sem teljesen egységesek, bár vannak közös sajátosságok is: általában tartalmazzák a dátumot, felsorolják az ítélőszék tagjait, majd ezt követi a per leírása a váddal, az alperes, a felperes és a tanúk közléseivel, valamint a bíró állásfoglalásával, illetve a lejegyző megfogalmazásaival (vö. Mohay 2013: 75).

Ahogy arra kitértem, több kérdés is felmerül az úriszéki anyagot illetően, az azonban vitathatatlan, hogy Wathay műve, amely a szélesebb

² A jelen vizsgálat során tett megállapításaim a korpusz által meghatározott, válogatott leszállított időkorre, illetve területre vonatkoznak, természetesen nyitva hagyva annak lehetőségét, hogy újabb forrásanyagok bevonásával a további kutatási eredmények tágabb időbeliségben, illetve szélesebb régiókra kiterjedően is összevethetők legyenek az itt bemutatott eredményekkel.

közönséghez szól, mint konstruált szöveg a periratokétól jól elhatárolható regisztert képvisel, a két forrásanyag összehasonlító vizsgálata pedig új eredményekkel gazdagíthatja a középmagyar kor regiszterfüggő nyelvhasználatáról alakuló képet.

3. Az adatgyűjtés módszeréről

Mindkét forráskiadvány betűhíven közli a szövegeket, ami nagy előnnyel jár az adatgyűjtéskor, azaz a múlt idők típusainak azonosításakor és arányaik megállapításakor. A hangjelölés többé-kevésbé előforduló következetlenségeiből fakadóan ugyanis adódnak olyan igealakok, amelyekről nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik múlt időt képviselik. Ez különösen a mássalhangzók időtartamának jelölésével függ össze, amikor pl. a /t/ hosszú és rövid hangot is jelölhet, ennek megfelelően *-t*, illetve *-á/-é* jeles múlt idejű igealakként is olvasható a kérdéses előfordulás (pl. *hozata*: 'hozatta' vagy 'hozata'/'hozatá'). Ilyenkor – ha a hangjelölés analógiás jelenségei és a kontextus sem segít bizonyosságot szerezni – legcélravezetőbb a bizonytalan besorolású alakok között számontartani az adott formát, nem döntve el önkényesen a múlt idő fajtáját. (Erről a kérdésről és az azonosítás lehetőségeinek módszeréről részletesebben lásd Mohay 2020: 68–73.)

Az adatgyűjtés mindkét forrásanyag esetében manuális módon zajlott. Minthogy az úriszéki perek hangjelölése következtelenebbnek bizonyult, ebben több effajta, bizonytalan kategóriájú igealakot tartok számon. Ezek közé tartozik a *valla*, illetve *walla* is, amely esetében felmerülhet a 'valla', 'vallá' és a jelen idejű 'vallja' olvasat is (ennek háttéréről bővebben lásd egy korábbi, szintén az úriszéki pereket vizsgáló tanulmány vonatkozó részét, Mohay 2013: 78). A múlt idők arányainak, statisztikai jellemzőinek megállapításakor csak a biztosan besorolható előfordulásokat vettem számításba. Wathay önéletírása ebből a szempontból szerencsésebbnek mondható, hangjelölése meglehetősen következetes (RMKT XVII/1. 560–561), így az emlékiratban nemigen jellemzőek az eldönt-(het)etlen kategóriájú igealakok.

Mindkét forrásanyag múlt idejű igealakjai közül csak a kijelentő módúak képezik a jelen vizsgálat részét, mert ezek esetében mutat variációt az időjel.

4. A múlt idők egyes variánsai a középmagyar korban

A középmagyar korról általánosságban megállapítható, hogy az ómagyar kori nyelvemlékek alapján adatolt négyelemű múltidő-rendszer valamennyi típusa használatos, de területenként, illetve a korszak különböző időbeli szakaszaiban és műfajonként, szövegenként, szerzőnként is eltérő arányban.

Az egyes variánsok megnevezésére a formai sajátosságokat kiemelő terminusokat használok. Álláspontom szerint ezek egyszerűbb és egyértelműbb kategóriák, mint a funkcionális jellemzőket előtérbe állító elnevezések (pl. *elbeszélő múlt*, *régmúlt*, *folyamatos múlt*), amely utóbbiak a középmagyar korra vonatkoztatva már nem is feltétlenül állják meg a helyüket, esetenként túl tág vagy éppen túl szűk kategóriát jeleznek tényleges közlésbeli szerepeikhez képest. Funkcióik ráadásul forrásonként, szerzőnként, területenként és időben is olyan változatosak, hogy egy-egy ilyen elnevezés még egy korszakon belül sem képes maradéktalanul és hitelesen lefedni egy adott variáns funkcionális sajátosságait, ezért olykor félrevezetőek is lehetnek. Erre utal Szentgyörgyi is (2017: 84). A terminushasználat kérdéseiről részletesen lásd még: Mohay 2020: 43–49.

A két egyszerű múlt idő az *-á/-é* (pl. *kezde*, *kezdé*) és a *-t* jeles múlt (*kezdet*), az összetett igeidők között pedig ugyancsak két változatot tartunk számon: a \emptyset + *vala/volt* (*kezd vala*, *kezd volt*), valamint a *-t* + *vala/volt* (*kezdet vala*, *kezdet volt*) szerkezetűeket. (A történeti múlt időről, illetve középmagyar kori szerepeikről részletesen lásd még: Klemm 1928; Bánhidi 1957; J. Soltész 1957; Bárczi 1963; Kálmán 1975; E. Abaffy 1983, 1991, 1992; Németh 2001; Zsilinszky 2005; É. Kiss 2005, 2013, 2014; Révay 2010; Horváth 2011; Mohay 2013, 2015, 2018, 2020, 2021; Szentgyörgyi 2014, 2017; Kalla 2015; Bagyinszki 2016; Hegedűs 2016; Tolcsvai Nagy 2017, 2021; Sárosi 2018; Halász 2020.)

Némely forrásokban persze bizonyos múltidő-fajták csak egészen szórványosan vannak jelen, sőt vannak olyan szövegek is, amelyekből egy-egy típus akár teljesen hiányzik, de összességében a középmagyar korban még egyetlen múlt idő sem szorult vissza annyira, hogy legalább meghatározott regiszterekben ne lenne adatolható. Sőt az is jellemző, hogy míg egy adott variáns egy bizonyos szövegtípusban alig található meg, más forrásban jelentős arányt képvisel.

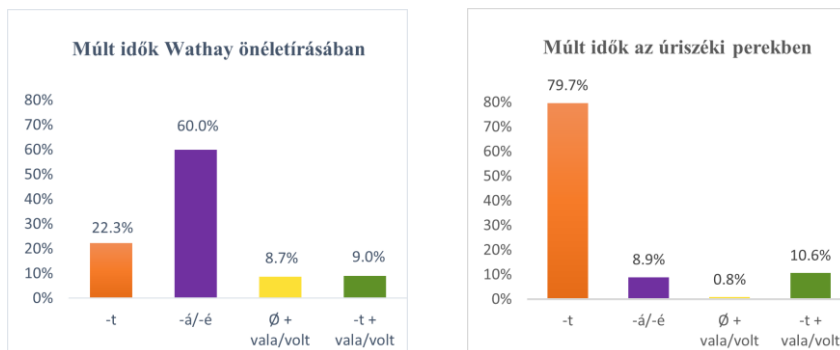
Funkcionális szempontból pedig még szerteágazóbb a kép: amellett, hogy az egyes regiszterekben, forrásokban, területeken és időben a variánsok változatos megoszlása figyelhető meg, egyúttal a közlésbeli szerepek dinamikus változásai, a funkciók szűkülése és gazdagodása is kita-

pinthatók. E korszakban az eddigi vizsgálatok alapján a múltidő-használat messze nem következetes. Nem jellemzi merev szabályszerűség, de esetlegesnek vagy véletlenszerűnek sem mondható. A leginkább helytálló megállapítás, hogy a két véglet között jól körvonalazódó tendenciák bontakoznak ki. Ennek alapja az, hogy a múlt idők változatait a rendszerszerűsége túl rugalmasság is jellemzi: a szerző, a lejegyző, a tanú stb., azaz a nyelvhasználó választhat a rendszer elemei közül. Éppen ez a gazdag sokszínűség és összetettség a jelen elemzés egyik fontos motivációja: a középmagyar kori múlt idők funkcionális többértésűsége és változatossága – a közelmúltban megélnékülő, ez irányú kutatások részeként, illetve azok folytatásaként – továbbra is újabb és újabb, még fel nem tárt vizsgálati lehetőségeket kínál.

5. A múlt idők megoszlása Wathay emlékiratában és az úriszéki perekben – kitekintéssel párhuzamos forrásokra

Ami az egyes múlt idők arányait illeti, a két forrás merőben eltér egymástól. Wathay önéletírásában a *-t* jeles múlt csupán 22,3%-ban fordul elő, a forrás domináns variánsa az *-á/-é* jeles múlt idő (kiemelkedően magas, 60,0%-os aránnyal). A két összetett múlt aránya nagyjából hasonlóképp alakul: a \emptyset + *vala/volt*-ot a múlt idejű igealakok 8,7%-a, a *-t* + *vala/volt*-ot pedig 9,0% képviseli.

Ezzel szemben az úriszéki perekben döntő többségben a *-t* jeles múlt használatos (79,7%). Biztosan *-á/-é* jelesként azonosítható igealak viszont jóval kevesebb található (csak 8,9%), és elenyésző az aránya a \emptyset + *vala/volt* szerkezetű igeidőnek (0,8%). Azonban e két utóbbi típusnál is gyakrabban fordul elő a *-t* + *vala/volt* múlt idő (10,6%) (lásd az 1. ábrát).

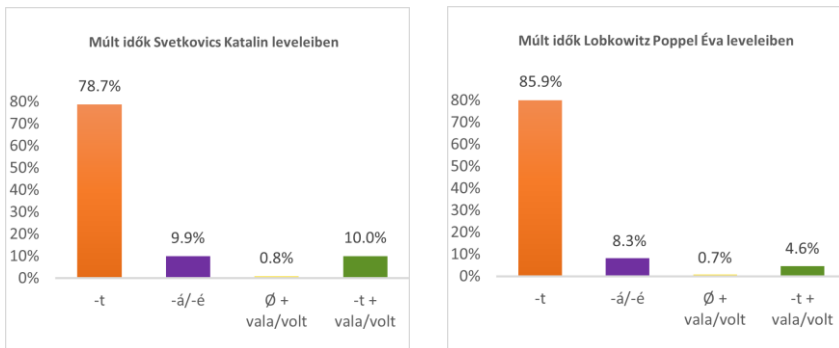

1. ábra: A múlt idők egyes variánsainak megoszlása Wathay önéletírásában (1605) és az úriszéki perekben (1582–1596)

Mindez alapvető és jelentős különbség, amelyet tehát nem magyaráz sem területi, sem időbeli távolság. Rövidebb, de közel egykorú középmagyar kori szemelvények elemzése alapján Szentgyörgyi (2017) rámutat arra, hogy a múlt idők megoszlása és szerepei szempontjából a középmagyar korban egészen más sajátosságok jellemzik a szépírói regisztert, a hivatali nyelvhasználatot és a boszorkányperes tanúvallomásokat. Az általa kiválasztott szépirodalmi igényű műben, Szamosközy István történetírói munkájának egy részletében (amely szintén konstruált, nem beszélt nyelvi regiszterű) a leggyakrabban használt múlt idő az *-á/-é* jeles, csakúgy, mint Wathaynál. A többi három variáns jóval kisebb arányban érhető tetten, de összességében mind a négyféle múlt megjelenik Szamosközynél. Ugyanakkor a Szentgyörgyi által vizsgált másik két szemelvényben, egy úriszéki perből való részletben, valamint egy boszorkányperes tanúvallomásban elsősorban a *-t* és a *-t + vala/volt* múlt időkkel élnek a tanúk, illetve a lejegyzők, és ezek – már ami a múlt idők arányait illeti – jóval közelebb állnak egymáshoz, és nagyobb eltérést mutatnak a történetírói műtől. Jóllehet Szentgyörgyi elemzésében kiragadott részletekről van szó, nem reprezentatív mintavételű korpuszról, mindazonáltal a szalónaki periratok múlt időit összesítő fenti ábra is azt illusztrálja, hogy az úriszéki anyagban a *-t* és a *-t + vala/volt* variáns a két leggyakrabban választott múlt idő, miközben az *-á/-é* jeles jóval ritkább, a $\emptyset + vala/volt$ pedig csak szórványosan fordul elő.

További párhuzamokat is érdemes tekintetbe venni. Ha összehasonlítjuk a vizsgált korpusz anyagát más típusú, de ugyancsak a középmagyar kor első feléből származó és úgyszintén a dunántúli régióból való forrásokkal, sokatmondó eredményekre jutunk. Két missziliskiadvány is figyelemre méltó ebből a szempontból. Mindkettő csak néhány évtizeddel előzi meg, illetve követi az úriszéki anyagot és Wathay művét, tehát a vonatkozó időkorre nézve nincs számottevő különbség. Az egyik gyűjteményben, Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 1538 és 1575 között írt több mint 250 levelében (SL.) a múlt idők aránya a következőképp alakul: a *-t* jeles múltban az összes kijelentő módú múlt idejű alak 78,7%-a szerepel, az *-á/-é* jelest 9,9%, a *-t + vala/volt* igeidőt 10,0%, a $\emptyset + vala/volt$ típust pedig 0,8% képviseli (Mohay 2020: 97; lásd a 2. ábrát). A százalékos arányok azt mutatják, hogy a Svetkovics-levelek és az úriszéki perek szinte teljes egészében megegyeznek a múlt idők variánsainak megoszlása tekintetében. Hasonló jelenséget mutat a másik missziliskiadvány, Lobkowitz Poppel Éva levelezése (LPL.) a 17. század második negyedéből. A gyűjtemény 96 levelet tartalmaz, amelyek 1622

és 1641 között íródtak. A teljes anyagra vonatkoztatva az alábbiak jellemzik az egyes múlt idők előfordulási arányait: a *-t* jeles ebben is domináns többségben adatható (85,9%), éppúgy, ahogy a Svetkovics-levelekben, illetve az úriszéki iratokban. Az *-á/-é* jeles múlt idő kihasználtsága 8,3%, ez is közel egyező mind a Svetkovics-levelek, mind pedig az úriszék anyagával. A *-t + vala/volt* összetett múlt időből valamivel kevesebb van (4,6%), mint az említett két másik forrásban, de nagyságrendi eltérést itt sem látunk Svetkovics missziliseitől és az úriszéktől. A $\emptyset + vala/volt$ variáns esetében ismét csaknem azonos arány tapasztalható: 0,7% (Mohay 2020: 101).

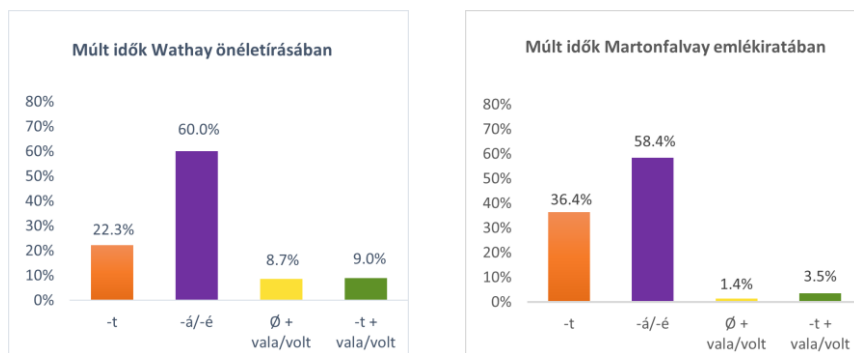
2. ábra: A múlt idők egyes variánsainak megoszlása a misszilisek regiszterében: Svetkovics Katalin leveleiben (1538–1575) és Lobkowitz Poppel Éva levelezésében (1622–1641)

Mindezek alapján látványosan megmutatkozik, hogy a múlt idők megoszlására nézve az úriszéki peranyag a misszilisek regiszterével rokonítható. Ugyanakkor e három forrásanyag jelentősen különbözik Wathay önéletírásától, jóllehet időben és területi vonatkozásban egyaránt egymáshoz relatíve közel álló szövegekről van szó. Minthogy pedig az úriszéki iratok – a fenti párhuzamok alapján – a levelekkel alkotnak egy csoportot úgy, hogy e két regisztert „megszóltató” társadalmi rétegek igencsak különböznek egymástól, a köztük lévő hasonlóság ezért a társadalmi tényezők egyezésével biztosan nem magyarázható. Ha ugyanis Wathay műve és a szalónaki perek közti differencia hátterében a (kis)nemesség és az alsóbb rétegek nyelvhasználatának különbsége állna, akkor a szintén a nemesség köréből származó misszilisek (a Svetkovics- és a Lobkowitz Poppel-levelezés) közelebb állnának a Wathay önéletírá-

sában megmutatkozó megoszláshoz. Így pedig valószínűtlen, hogy a perek és az emlékirat szövege közti nagyfokú eltérések a társadalmi különbségekből fakadnak. Mindez afelé mutat, hogy a múlt idők variánsainak előfordulásait tekintve a regiszter bizonyul meghatározó tényezőnek.

Egy további érveléssel is alátámasztható e következtetés, ha Wathay önéletírását összevetjük egy másik, hasonló regisztert képviselő, korabeli emlékirattal. Ha ez alapján nagyobb fokú egyezést tapasztalunk a két önéletírás között, mint az újabb forrás és valamely misszilis- vagy periratgyűjtemény között, az tovább erősíti, hogy a regiszternek döntő szerepe van a múlt idők használatában, és az eltérő regiszterek eltérő igeidő-megoszlást motiválhatnak. Martonfalvai Imre 1585-ből való és szintén a Dunántúlra lokalizálható emlékirata (ME.)³ sokatmondó eredményekkel szolgál: a legtöbbször választott múlt idő ebben is az *-á/-é* jeles (58,4%), amelynek ilyen arányú dominanciája sem az úriszéki pereket, sem a missziliseket nem jellemzi, viszont közel azonosnak mutatkozik Wathay önéletírásával (amelyben az *-á/-é* jeles variáns 60,0%-ot képvisel). A második leggyakoribb múlt a *-t* jeles, 36,4%-kal (Wathaynál 22,3%), majd a 3,5%-ot mutató *-t + vala/volt* következik (Wathaynál ennek aránya 9,0%), végül a $\emptyset + vala/volt$ (Martonfalvai munkájában 1,4%, míg Wathay emlékiratában 8,7%) (lásd a 3. ábrát). A két egyszerű múlt, az *-á/-é*, illetve a *-t* jeles egymáshoz viszonyított arányának hasonlósága, az *-á/-é* jeles igeidő abszolút többsége mindkét emlékiratban, valamint a négy variáns gyakorisági sorrendjének egyező volta azt igazolja, hogy a százalékos adatok terén az azonos regiszterbe tartozó emlékiratok nagyobb fokú egyezést mutatnak egymással, mint e két forrás bármelyike egy másik regiszterbe sorolható szöveganyaggal.

³ Valamennyi vizsgált forrás esetében saját adatgyűjtéseimre és statisztikai eredményeimre támaszkodom a négyféle múlt idő előfordulási arányának bemutatásakor. Megjegyzendő, hogy Németh Renáta (2001) Martonfalvai emlékirataiban a múlt idők megoszlását tekintve az általam közölttől kis mértékben eltérő százalékos arányokat adatom.

3. ábra: A múlt idők egyes variánsainak megoszlása Wathay önéletírásában (1605) és Martonfalvai Imre emlékirataiban (1585)

Összességében megállapítható tehát, hogy a bevezetésben hivatkozott, a középmagyar korról foglalkozó újabb szakirodalomban kirajzolódó tendencia az itt vizsgált korpuszra is érvényes: az úriszéki pereket – hasonlóan más forrásanyaghoz, amelyek az előnyelvi regiszterhez kapcsolódnak, nevezetesen a misszilisekhez – nagyobb egységesség jellemzi, míg Wathay önéletírása heterogénebbnek mutatkozik a múlt idők egyes variánsainak megoszlása szempontjából.

Ahhoz, hogy a fenti párhuzamokon túl jobban ráláthassunk Wathay önéletírása és az úriszéki perек múltidő-használatának különbségeire, és részletesebben megvilágíthassuk a múlt idők közti regiszterfüggő választás mibenlétét, a két forrás funkcionális sajátosságainak vonatkozásában is érdemes mélyebbre tekintenünk.

6. A múlt idők funkciói Wathay emlékiratában és az úriszéki perekben – kitekintéssel párhuzamos forrásokra

A múlt idők szerepét a vizsgált korpuszban az áttekinthetőség kedvéért az egyes variánsoknak megfelelően külön összehasonlításban tárgyalom.

6.1. A -t jeles múlt idő

A -t jeles múlt az úriszéki perек legáltalánosabb és kiemelkedő dominanciájú (79,7%) múlt idője. A perekben tárgyalt esetekkel összefüggésben elsődleges szerepet tölt be az események különféle mozzanatainak elbeszélésében 1. személyű tanúvallomásokban éppúgy, mint 3. szemé-

lyű összefoglalásokban, továbbá a hivatalos megszövegezésű részekben, a különféle formulákban, az ítélet kihirdetésében, a bírság megállapításában úgyszintén. Ilyen nagyarányú kihasználtsága együtt jár azzal, hogy kevésbé kötődnek hozzá speciális közlésbeli szerepek (Mohay 2013: 76–77).

Szentgyörgyi már hivatkozott elemzésében az úriszéki perek anyagából választott szemelvény alapján megállapítja, hogy míg a bűneset elbeszélése és a büntény beismerése *-t* jeles múlttal történik, az előzményeket *-t + volt* összetett igealakok fejezik ki. A szalónaki iratok egésze alapján ugyanakkor elmondható, hogy a tanúvallomásokban az egyszerű *-t* jeles igeidő részt vesz a büntetendő cselekvéseket megelőző eseményekről szóló beszámolókból is. A következő, 1. személyben lejegyzett tanúvallomásban a *-t* jeles múlt az előzményhez, magához a bűnesethez, majd az azt követő mozzanatokhoz egyaránt kapcsolódik:

- (1) *Azerth mjwewel hogy enny ideigh mjnd egyoth **wolthwnk**, es az mjth az en fjamal egyoth **kerestwnk** mjnd eny ideigh, es az mj **wolth**, azth mjnd ö kezebe **atthwk**, es ö nalla **wolth**. Meljnek zamath nem twgjwk, menj **wolth**, es ö keze allol **wezeth el**. Azerth azth kjwanom, hogj elöb agon zamoth mjnd azokrol, az kj kezebe **wolth**, merth hogj az az penz az ö keze allol **wezeth el**. Az wthhan az en fjam en kezembe **attha** az kwlchoth, es eztendeigh 60 forenthoth **zörzöthwnk**, azerth enjys azth kjwanom, hogj mjnd eny ideigh az mj kezebe **wolth**, arol agyon zamoth. (Úsz. 21., 1587)*

A *-t* jeles múlt elsődlegessége a 3. személyben lejegyzett összefoglaló részekben is megmutatkozik (amelyek akár 3. személyben elbeszélte tanúvallomásokként is olvashatók). Álljon itt erre egy példa:

- (2) *Kjys azon nap ellöth wallo keden, mjwewel hogj akor mjwesj **wolthannak** az zöllöben, es wallamj borth **weth** az korczoman, es lattha,⁴ hogj oth **wolth** az korczoman Czjttkowigh Balas Kossar Gergelne-nel. Es **kerdethe** tölle, hog honan wallo wagj, es **mondotha**, hogj nardaj. **Kerdethe** tölle, hogj honan jöz mast, erre ezth **mondotha**, hog Zollonokba **woltham** az wdvarbjronal. Es oth az korchoman megh keth bec ara borth **weth** nekj. (Úsz. 25., 1587)*

⁴ Mivel a *lattha* alakról csak valószínűsíthető, hogy *-t* jeles múltú, de nem zárható ki egyértelműen az *-á/-é* jeles olvasat sem ('látá'), ezért nem jelölöm kiemeléssel mint *-t* jeles igealakot.

A tanúk közléseit általában az ítélet kihirdetése követi a perszövegekben. Ezek állnak a legtávolabb az élőnyelvtől. A *-t* múlt idő domináns megjelenése ugyanúgy megfigyelhető bennük, mint a tanúvallomásokban:

- (3) *Az földre eýthes meg býzonýodoth; mjert hog földre eýthette, az földre eýtheserth maradoth Solýom Mattýas hwz magyar forýnthon az azzonnak. Ammj az hatalmaskodasath illethj, mjnd eggýktwl, mjnd masýktwl esöth az hatalmaskodas, ismeg mjnd eýgaranth marattanak mjndjnyk az wrnak az hatalmon. Az zýdalomýs, mjert hog eggýktwlýs, masýktwlýs esöth, eözze hajtottak.* (Úsz. 3., 1582)

Az úriszéki perekben vannak olyan hivatalos formulák, amelyek gyakran ismétlődnek, és bizonyos igéik következetesen ugyanabban a múltidő-típusban szerepelnek. Ezek között szerepe van a *-t* jelesnek is, ez az alábbi kötött formulákban tűnik fel visszatérően. Például bevezetheti a tanúvallomást a *megesküszik* ige alakjaival, amelyek kivétel nélkül mindig *-t* jeles múltúak:

- (4) *Elsö býzonýsag Magyar Mattýas megeskwth es ezt walla* (Úsz. 3., 1582).

Ugyanez az ige állhat a tanúvallomást lezáró mondatban, a tanúk nevének felsorolása előtt is:

- (5) *Borýnezkj Marthon megh eskwth, es ezek eskwthek megh mellethe* (Úsz. 32., 1589).

Kizárólagos a *-t* jeles múlt előfordulása a bírság összegének megállapítására vonatkozó lejegyzésekben, a *maradnak bírságban*, illetve *maradnak x forinton* formulákban, valamint a kifizetést rögzítő megnyilatkozásokban:

- (6) *az nardajak maratannak býrságban* (Úsz. 5., 1582);
 (7) *Owarýak 3 forenth býrsághon marathanak* (Úsz. 10., 1584);
 (8) *Ismegh az korczomaros Fatthellar Christoff, hogj sópróth tólthòth az hordoban, azerth azýs maradoth renís fl. 10.* (Úsz. 46., 1595);
 (9) *Fyzezhòth wram w Nagnak fl. 4.* (Úsz. 40., 1593).

A törvény *lett, törvényt tett, lettek kezések* kifejezésekben ugyancsak a *-t* jeles variánst találjuk:

- (10) *Zenthmjhalth leth törwený közóthók* (Úsz. 20., 1587);
 (11) *Az býrak illýen törwenth tethenek* (Úsz. 18., 1586);

(12) *Lethenek kezesek az inczedi Leórnjncz Sjmonerth pro fl. 200* (Úsz. 45., 1595–1596).

Érdekes módon van egyetlen olyan hivatalos formula, amelyben váltakozik az ige (*talál*) múltidő-típusa: *-t* és *-á/-é* jeles igeidőben is megtaláljuk leírva, tehát egyik variáns sem kötődik le stabilan a funkció betöltésére. Mindkét változatra több példa is adható, ezek közül idézek egyet-egyét:

(13) *Az býrak törwenye az nardayaknak illjen törwenth tallala* (Úsz. 16., 1586);

(14) *Az býrak törwenye ezth talaltha* (Úsz. 38., 1593).

A vizsgált úriszéki iratokban a *-t* jeles múlt idő használata elsődleges, általános és egyenletes eloszlású, valamennyi perben külön-külön is domináns. Wathay önéletírása ezzel szemben egészen más képet mutat. 22,3%-os előfordulása az úriszéki peranyaghoz (79,7%) viszonyítva igen alacsony, és az emlékirat egyes szakaszait is meglehetősen eltérő megoszlás jellemzi. Figyelemre méltó, hogy a bevezetés és az azt követő alfejezet (*Az en születesemnek megh irasa*) néhány kivételtől eltekintve szinte végig *-t* jeles múltban íródott (a kivételek mind *-t + vala/volt* összetett múltak). A négy további alfejezetben azonban a *-t* múlt idő teljesen háttérbe szorul, aránya is nagyban lecsökken, és funkciói is leszűkülnek. E váltás az 1584-es esztendőhöz kötődő események leírásával történik meg (Wathay ekkor 16 éves), ezt követően az *-á/-é* jeles múlt lesz a meghatározó. Úgy tűnik, hogy a *-t* morfémás múlt idő azokban a részekben domináns, amelyek a megírás pillanatához képest időben már meglehetősen távoliak, illetve amelyeket Wathay nem saját emlékeiben élő történéseként beszél el (pl. saját születésének körülményeiről nyilvánvalóan hallomás útján szerzett információt), vagy éppen nem magával a szerzővel kapcsolatosak, hanem főként családtagjait érintik, velük történtek meg.

(15) *Be szaluan Azertt szeghin iob Athiamis felesége ioszagaban, Nag' Wagra, (miuell Nagi Wagnak, Waltnak, es Rőytöknek felett felet Eőrokeöll birta Waaghi Susanna, es io Erthekeő Eözuegh Azoni uolt,) Latogatta megh az ur Isten öketis nehani Eztendők muluan Harom Leanikauall, es egi Fiauall az en Attiammal, mell Athiam Watthay Lőrinjncznek születese lett, 1520 eztendőben, mel harom Leaninak egiket, Sophiatt hazasetotta Mihaliban Chiaki Istuannak, mel Aghnak mar most magua szakat.* (RMKT XVII/1. 538)

Az emlékek személyessé válása, az öntudatra ébredt ifjú élményei azonban fordulatot jelentenek a nyelvhasználatnak ezen a szintjén is. Katonáskodással szerzett sorsdöntő, első tapasztalatairól, a szolgálat megkezdésével kapcsolatos döntésről és a különféle, ezzel összefüggő eseményekről írva a *-t* jeles múltat jóformán egyik bekezdésről a másikra felváltja az *-á/-é* jeles igeidő kimagasló fölénye. (E múlt idő szerepéről a következő alfejezetben lesz szó részletesen.)

Mindez nem egyedülálló jelenség az emlékiratok múltidő-használatát tekintve. Bár időben és területileg is egészen távol áll Wathaytól, Bethlen Miklós önéletírásában (BethlMÖn.) nagyon hasonló tendenciát figyelhetünk meg. (Az Erdélyhez kötődő Bethlen 1708 és 1710 között írta meg emlékiratait.) Önéletírása Első könyvének első hat részét, amelyek főként származásáról, gyermekéveiről, temperamentumáról, habitusáról, általános szokásairól szólnak, jóformán végig *-t* jeles múltban jegyezte le, csak elvétve található benne ettől különböző múltidő-variáns. Az ezt követő részekben azonban Bethlennél is kimagasló többségbe kerül az *-á/-é* jeles múlt.

A *-t* jeles igeidő sajátos közlésbeli szerepei leginkább ott érhetők tetten, ahol előfordulása ritkább, így Wathaynál a 3. alfejezettől kezdődően (Az *en Kathonalkodasom, es szellielualo szolgalaton, forgottsagimnak megh irasa köuetkezik.*). De melyek is ezek a szerepek? A *-t* időjel kapcsolódhat pl. valamilyen háttértörténés, -állapot kifejezéséhez, amely az *-á/-é* múlttal jelölt aktuális, dinamikus események mögött húzódik meg (a *-t* jeles igealakot félkövér szedés jelöli, az *-á/-é* jelest aláhúzás):

(16) *eg Louat 100 Talleron Vetetek az Aniammal, Es ugian ott, akaruan sok fű bizott uraim, es Attiamfiay zerzeni, az Wrhoz Nadasdihoz Bodonhelre, miuell akor ott szaz Louassa uolt, nem uen be Hadaban monduan hogi nincz hell, Kiertt soha az en Elethemben nem len az uthan keduem az io Wratt szolgalnom.* (RMKT XVII/1. 541)

Jelezhet előidejűséget is:

(17) *Juthek egi Reghi nagi Clastrom szabasú Zent egihazhoz kinek regen ket tornia uolt.* (RMKT XVII/1. 550)

Továbbá kifejezhet egy-egy jelentős, váratlan, sajnálatos esemény(sor)t követő cselekvést, annak következményét, lecsengését, végkifejletét, megoldását (pl. megsebesülés utáni gyógyítás), végső elrendezését (pl. haláleset utáni temetés), úgy, hogy az előzmény jellemzően *-á/-é* jeles múltú:

- (18) Egi szent Egied Napian, in Anno 1588, az Melegh Heginel, az Nyeky Wölgiben, [...] Talalank, ualami Malomban menő 7. szekerréll leuö gialog Törökökre, kik mint 35. ualanak, es mi 20 Louall. Kikre raioik úttuen, es en mint egi io keöllö, Kopiamatt, (közikben öklöluen) egiken ell rontam, holott az iob Czombomatt puskauall altal löuek az Törökök, es az Louamnak, [...] az szügie mellett az iob Lopiczkaiatt, azon ütkeözettben dardauall altall uerek, De magamatt az ur Isten meg otalmazuan el Esestüll, megis ki uin közölők, Es az Törökök teöbbekettis meg sebesettuen köztök, es megis öluen, eöket nagi karinkkall el hagiank. Az teöb kathona tarsaim penigh engem mint igen sebesst, [...] azon koczin Thataban uinek, Holott szegin Paxi Geörgi, ki akor ott fű Capitan uala, fogadgia Isten neky, sok io Embersegell leuen 16. napig ott feküuen, **giogietott** es gondomatt **uiselte**. (RMKT XVII/1. 542)
- (19) Es az folseges Isten Nouembernek 2. Napiara uiradon, [...] kikiuana ez Vilagbúl, nekem bizoniara nagi keserues banathomra, es siralmomra. Mel szegin szerelmes Tarsomatt es masodik ABIGAJLT, **Themettem** ugian azon Wagon az kis Waghi Zentt Egihazban. (RMKT XVII/1. 546)

Hogy ez a szerep nem egyedülálló az emlékirat-regiszterben, azt Bethlen önéletírása is alátámasztja. Nála is megtaláljuk ugyanis ezt a funkciót: a *-t* jeles múlt az *-á/-é* jeles múlttal jelölt jelentőségteli eseményt követően szintén kifejezheti annak következményét, megoldását, elrendeződését:

- (20) *de ottan csakhamar minden testem megrühesedék szörnyen, mintha kásával hintették volna meg, nagy viszketéssel; borbély egynéhány hétig gyógyított, minden ember himlő-maradványnak **mondotta**.* (BethlMÖn. I/7.)

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a két vizsgált regiszter a *-t* jeles variáns arányait és közlésbeli szerepeit tekintve is alapvetően különbözik egymástól. E múlt idő az úriszéki perekben a legáltalánosabb típus, kiterjedt funkcionális sajátosságokkal, a perek valamennyi szövegfajtájában (pl. tanúvallomásban, ítélethirdetésben, illetve a hivatalos formulák legtöbbszörében) domináns használattal, kevésbé specifikus jelleggel. Az emlékiratnak azonban csak az első két fejezetében tölt be többségi szerepet, további részében kimondottan ritkán tűnik fel, akkor azonban jól körülírható, de szűkebb szerepek jellemzik: elsősorban az *-á/-é* jeles múltú igealakokhoz képest kifejezhet háttértörténet, -állapotot, de elő-

idejűséget, illetve következményt, egy-egy esemény lezárultát, megoldását is.

6.2. Az *-á/-é* jeles múlt idő

Nem csak a *-t* jeles múlt megjelenésének és funkcióinak vonatkozásában láthatunk gyökeres különbséget az úriszéki perek és az önéletírás regisztere között. Az *-á/-é* időjel ugyancsak merőben más szerepet kap a periratokban 8,9%-os megjelenésével, mint Wathay szövegében, amelynek legfőbb (60,0%) múlt idője.

A perekben az *-á/-é* jel elsősorban kommunikációs igékhez kapcsolódik, legtöbbször a *felel*, ritkábban a *mond* igealakjainak részeként (vö. Mohay 2013: 77). Az úriszéki forrásgyűjtemény e tekintetben is párhuzamba állítható a magyarországi boszorkányperek anyagával (MB., Schram szerk. 1983), amelyben a TMK (tmk.nyud.hu; Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) adatbázisa alapján 871 *-á/-é* jeles igealak adatolható, és ebből 405-öt (46,5%) tesznek ki a *mond*, *felel*, *beszél*, *kérd*, *hall*, *lát* ige különféle alakjai (Mohay 2021: 93), azaz a boszorkányperekben is igen nagy számban találhatók kommunikációs igék (leggyakrabban a *mond*, *felel*, *beszél*, *kérd*) az *-á/-é* jelűek körében. A korszak missziliseiben szintén markáns szemantikai csoportot képviselnek a mondással, beszéddel kapcsolatos kifejezések az *-á/-é* jeles múlttal jelölt igealakok között (Mohay 2020: 120–128), és ezek a boszorkányperek egybevágó ige-csoportjánál még változatosabbak: pl. *mond*, *felel*, *szól*, *panaszolkodik*, *kérd*, *kér*, *dicsekedik*, *ígér*, *beszélget*, *említ*, *sopánkodik*, *meghagy*, *tudakozik*, *megszólt*. Ez a hasonlóság a perek és levelek műfaja között tovább erősíti a regiszterfüggő nyelvhasználat mellett szóló eddigi érveket.

Ugyanakkor – 19. századi naplókát vizsgálva – Tolcsvai Nagy Gábor is megállapítja, hogy a kommunikációs igék nagy mértékben jelennek meg elbeszélő (*-á/-é* jeles) múltban (Tolcsvai Nagy 2021: 432), amely erőteljesebben szubjektívizált, a közvetlen tapasztalatiságot, szemtanúságot kifejező használatú, szemben a *-t* jeles igeidővel. Magam is rámutattam egy a közelmúltban megjelent tanulmányban arra, hogy a tapasztalat és a személyesség konstruálásának módjai miként függenek össze az *-á/-é* jeles múlt idő alkalmazásával boszorkányperekben (Mohay 2021), de ebben a vonatkozásban a kommunikációs igék középmagyar kori használata még további kutatásokat igényel, kibővített korpuszon.

A szalónaki perek *-á/-é* jeles múltban álló igealakjai közül tehát a leggyakoribb a *felele*, *felelé*. Az időjelnek sajátos funkcióként szerepe van a szövegtagolásban, mivel ezek az igealakok jellemzően a tanúval-

lomást bevezető mondatban állnak, mintegy azt előkészítve, közvetlenül megelőzve. Gyakori, hogy a perben lejegyzett újabb tanúvallomást bevezető mondatban ismét a *felele*, *felelé* igealak áll, úgy, hogy az egyébként *-t* jeles többségű iratban más igén nem is fordul elő az *-á/-é* morféma, így ez a variáns elsősorban a peren belüli, különböző személyektől származó megnyilatkozások tagolását, áttekinthetőbbé tételét szolgálja. Ezt a szerepet éppen ritka megjelenésénél fogva töltheti be, előfordulása ugyanis ekként különösen szembetűnő, jobban kiemelkedik a szöveggörnyezet más típusú múlt idői közül. A következő idézetben a *fellele* igealakokat félkövér szedés jelöli, minden más múltidő-jellel ellátott alakot pedig aláhúzás:

- (21) *Wórös Jwrko ezth fellele, hogy ó nem waghtha, hanem az zekerczerth hogj wonakothak, es o magha wthóte az meljeth bele. Az mw penígh az fellesegheth illethi, azth nem taghagja, hogy ó werthe wolna, merth az gyermeketh wertthe, de ó az erdőth nem waghtha. Wdwar bjro wram ezth fellele: Hogy ennehanzor megh hattam wolth, hogj ezth ez Wórös Jwřkóth feöl kwldótek wolna, azerth wgyan semý nem kólth benne, magha en magham peczethóttýs kwldótem wolth az bjronak. Az bjro azth mongya, hogy ennehanzor kereste, de eczer sem talaltha othon.* (Úsz. 36., 1593)

A vizsgált perek között van olyan, amelyben a *mond* igén is megjelenik az *-á/-é* jeles múlt a tanúvallomáson belül. E morfémát – az imént említettetekhez némiképp hasonlóan – egyes megnyilatkozások elkülönítésének funkciójában találjuk, ezek a megnyilatkozások pedig itt a tanú által előadott, párbeszédet is tartalmazó beszámoló függő idézeteiként olvashatók, bennük a *mond* ige különféle alakjaival:

- (22) *Elseo tórwený. Zabarj bjro, Sjwoserjcz Balas felele az zabary Fownowjcz Markohoz: [...] Haza jőwen, megh mondak, hogy ith wanak, es mondam, hogy kj kóllene ókóth wenwnk. Ez mjndjarasth monda, hogy ez mýnth te mýattad wagyon, merth te neked, wgy mjnth az falwnak job reze, mjnd tenekód zolghal. Es mondam, hogy nem mondaz igazath bene, es oth mýndyarasth hazwthomath mondotha.* (Úsz. 34., 1593)

A kommunikációs igéken kívül csupán egy-egy, más jelentésű igén jelenik még meg az *-á/-é* időjel, ezek között főként mozgással kapcsolatosakat találunk: *érkezik, jön, megy*. Ezek száma azonban már csak szórványos. Ennek ellenére érdemes külön számontartani a mozgást kifejező

igéket a szóban forgó múltidő-variánssal összefüggésben. A misszilisekben ugyanis egészen kiterjedtnek mutatkozik az *-á/-é* morfémával ellátott igealakok között a mozgásigék csoportja (Mohay 2020: 128–130). Ez pedig újabb kapcsolódási pontot jelent az úriszéki perek és a korszak magánleveleinek regisztere között.

Az emlékiratban ugyanakkor ebben a vonatkozásban is alapvetően más kép bontakozik ki. Minthogy az *-á/-é* igeidő Wathay munkájának leggyakoribb variánsa, nem kötődik hozzá az úriszéki perekben regisztrálható, fent részletezett specifikus funkció, a közlésigék aktuális kiemelése (bár ezek is gyakoriak *-á/-é* jeles múltban, csak éppen e variáns itt szélesebb körű használatából adódóan kevésbé cél e múlt idővel való megkülönböztető jelölésük). Már első előfordulásai egy fontos, ám az úriszéki anyag múltidő-használatától igen távol álló jelenségre hívják fel a figyelmet: az önéletírásban azon a ponton jelennek meg az *-á/-é* jeles múltak, és válnak a legfőbb múlt idővé, amikor a személyesen megélt élmények, egy-egy helyzetre, eseményre adott saját reflexiók, cselekvések kifejezésének igénye erőteljesebbé válik a szövegben. Az első igealakok E/1.-ben állnak: *meg nierem, be menek, meg haborodam* (RMKT XVII/1. 541). Ezt követően pedig meghatározó szerepe lesz a személyes tapasztalatokon alapuló, fordulatokban gazdag, mozgalmas eseményekkel teli történetmondásban. A szerző így ír pl. hadi cselekmények közben elszenvedett balesetéről, majd megmeneküléséről:

- (23) *Honnand hogi Zekesfeieruar ala indultonk uolna, az Ingouan es sziget uarast megh úeúen, es minden morhaiokatt el nieruen az Feieruariaknak, az Budaj Bassa rank **Jőue**, Es az Zentt Borbala azoni Harasztia zeliben, Az Almasi Vtnall, uele **meg ütkeőzenk**, ugian azon 93 Esztendőben, Zent Imre kiral napian, kitt az Isten **meg Vere** általunk minden hadauall az Jantzar Agatt eleuenen meg foguan, Holott nekemis azon első ütkezet kort az Niergem **el fordula**, es az feldre Esuen egi Meztelen Pallossall, az Louam **el futa** az futo Tőrőkőkell **ki Jő[!] uala**, es az Seregnek az kiben **ualek** egi reze altalmenuen raitam miuel elől az szazlok alatt **estem uala ell**, cziak az Isten **tarta** hogi minden Leőlkömet, Belemet **ki nem típrak** az Louasok, de az Isten es Fegiuerderek szerzam segettseg leuen, elethem **meg tartatek**, Honnan meg teruen azon Thelen **uolt** Lakasom Czezekben az Capitan helett. (RMKT XVII/1. 543)*

A korabeli misszilisekben és a boszorkányperekben is megfigyelhető, hogy az *-á/-é* jeles múlt – e regiszterekben alacsonyabb arányú kihazs-

náltsága révén – kiemelhet egy-egy nagy jelentőségű, személyesen átélt eseményt. Nem csak a közlésigékkel összefüggésben jellemző tehát a tapasztalati jelleg és a személyesség megkonstruálásának, ezáltal pedig az evidencialitás jelölésének motivációja e múlt idő használatában (Mohay 2020: 130–145; Mohay 2021). A sorsfordító történések, akár pozitív, akár negatív kimenetellel, a váratlanul bekövetkező vagy éppen a felgyorsult, fontos változásokat hozó drámai cselekmények jelölése sajátos szerepe az *-á/-é* jeles múlt időnek a középmagyar korban, és a 19. században is jelentős szemtanúságot kifejező funkciója (Tolcsvai Nagy 2017).

Ebben a tekintetben az úriszéki perek eltérnek a boszorkányperektől és a misszilisektől, a szalonaki forrásanyagban a személyesség és a szemtanúság megkonstruálása csak a kommunikációs igéken érhető tetten, tágabb szemantikai tartományban azonban nem jellemző. Ugyanakkor a levelek és a boszorkányperek ebben a vonatkozásban jobban közelítenek az emlékirat műfajához: mindháromban megvan az *-á/-é* jeles variáns személyes emlékek felidézésében betöltött funkciója. Az önéletírások mégis jelentősen különböznek az említett két másik regisztertől: Wathay és más emlékirók, többek között Martonfalvay Imre, illetve Bethlen Miklós műveiben is megfigyelhető, hogy az *-á/-é* jeles múltnak nem egyszerűen szerepe van a tapasztalatiság és a személyesség megkonstruálásában, hanem ez a legmeghatározóbb és legalapvetőbb funkciója. Martonfalvay emlékiratának egy narratív egységében például – ahogy Németh Renáta rámutat – akkor vált át a szerző *-t* jelesből *-á/-é* jeles múltba, amikor az emlékek sodra magával ragadja (Németh 2001: 134), és az végül dominánssá is válik az egész szövegben.

A személyes élmények bősége persze magának az emlékiratnak eleve műfaji sajátossága, de a tanúvallomások és a misszilisek éppúgy saját érintettséggel jellemezhető történéseken alapulnak, mégis jóval alacsonyabb arányú és funkcionális szempontból is szűkebb bennük az *-á/-é* időjel hatóköre. Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy az önéletírásokban a személyes események elbeszélésében az *-á/-é* jeles múlt elsődlegessége mellett *-t* jeles múltak és az összetett igeidők is helyet kapnak, tehát az *-á/-é* variánsnak a legközvetlenebb tapasztalatok elbeszélésében sincs kizárólagossága, ilyenfajta éles használatbeli különbség, illetve következetesség látszatát tehát eleve nem is érdemes kelteni.

Célszerű volna ugyanakkor további kutatásokat végezni az emlékirat regiszterében minél több forrásgyűjteményt bevonva. A középmagyar kori önéletírások múlt időinek részletes, összehasonlító vizsgálatai mélyebb rétegeit tárhatják fel az emlékirat regiszterére vonatkozóan annak

is, hogy milyen közös jellemzők vagy éppen különbségek mutatkoznak a két egyszerű múlt idő funkcióit tekintve. Erre a jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhattam, itt csupán egy-egy párhuzam felvillantására van mód.

Összefoglalva kiemelhető, hogy míg az *-á/-é* jeles igeidő az önéletírás legfőbb és legnagyobb arányban adathozható múlt idője, addig az úriszéki iratokban kis számban és korlátozott funkcióban használatos. Wathaynál az eseményelbeszélésben döntő szerepe van a sorsfordító, jelentőségteljes, drámai következményekkel járó saját, személyes tapasztalatok közvetítésében, a perekben azonban elsősorban közlésigéken jelenik meg, mintegy bevezetve és egymástól is elválasztva az egyes megnyilatkozásokat.

6.3. A \emptyset + *vala/volt* múlt idő

A \emptyset + *vala/volt* szerkezetű igeidő a szalónaki perekben csak *volt* segédigés változatban és szórványosan (0,8%) fordul elő. Ez utóbbi okból következően tendenciákról nem beszélhetünk, de az megállapítható, hogy többféle szerepben is megtaláljuk. Kifejezhet ismétlődő, illetve a múltban folyamatos cselekvést vagy akaratot is. Az alábbi példák 3. személyben álló eseményelbeszélésekből valók, használatuk a perekben belül kimondottan e szövegtípushoz kötődik:

(24) *az felesaegae zol woth rea, hogh ne rezögösködnepek* (Úsz. 2., 1582);

(25) *megjen wolth alla az falwn, hallotha, hogj oth zajgothak az wczan* (Úsz. 8., 1584);

(26) *az wnöth az vdawrrwl kw akarja woth haytannj* (Úsz. 3., 1582).

E funkciók párhuzamos jelenségként a korabeli misszilisekben is tetten érhetők (Mohay 2020: 188–199).

Wathay önéletírásában magasabb arányban (8,7%) használatos e variáns, de kizárólag *vala* segédigével. Funkcióját tekintve az emlékiratban is jelölhet többszöri, ismétlődő eseményt:

(27) *az Franczia alattam kialt uala, En ki futamam az Masik ayton* (RMKT XVII/1., 545);

(28) *Es Ladonkőrülis mind szerthen szörnien halnak uala* (RMKT XVII/1., 546).

Ám valamivel jellemzőbb, hogy a háttérben akár huzamosabb ideig fennálló állapotra, tevékenységre utal:

- (29) *akor zegin Marothi Mihali biria uala Losnak felett az Castelliall* (RMKT XVII/1., 544);
- (30) *Az Eztendeőben penig, az Istennek három erős Ostora Egitzersmind Regnall uala* (RMKT XVII/1., 546);
- (31) *kettfelöll sok Boltos Törőkők mindenkoron űlnek uala* (RMKT XVII/1., 549).

Az úriszéki perekhez képest pedig újdonságként jelenik meg, hogy szerepe van az érzelmi viszonyulás, vágy, öröm, sajnálat stb. kifejezésében:

- (32) *az Kathonasagnak cziak Eőruendek uala* (RMKT XVII/1., 541);
- (33) *egimas Eletett cziak kiuniuk uala* (RMKT XVII/1., 545);
- (34) *miuel szegen felesegemett zanuan, nem szanom uala halalomatt* (RMKT XVII/1., 545).

E tekintetben is mutatkozik valamelyest hasonlóság a középmagyar kori misszilisek anyagával, azonban ott a \emptyset + *vala/volt*-tal jelölt igealakok között elsősorban a *kíván* igét találjuk, másfajta érzelmi attitűdök közvetítésére kevésbé élnek vele a szerzők, illetve az írások (Mohay 2020: 198–199).

Összefoglalásképp elmondható, hogy a \emptyset + *vala/volt* múlt idő nemcsak előfordulási arányában különbözik az úriszéki perekben és Wathay emlékiratában, hanem a segédigék használatában is (a perekben csak a *volt*-os, Wathaynál csak a *valá*-s változat található meg). A funkciók tekintetében vannak közös pontok, de mint új szerep, az önéletírás sajátosságaként megjelenik az érzelemkifejezés. A perekben e múlt idő a bűnesetek 3. személyben rögzített összefoglalóiban található meg.

6.4. A -t + *vala/volt* múlt idő

A -t + *vala/volt* összetett múlt idő az egyetlen a négyféle variáns közül, amely közel azonos arányban mutatkozik meg a két forrásanyagban: az összes, biztosan típusba sorolható múlt idejű igealakhoz viszonyítva az úriszéki perekben 10,6%-ban, Wathaynál 9,0%-ban fordul elő e változat. A perekben szinte csak a *volt* segédigével található meg, a 113 igealakból 112 *volt*-tal szerkesztett, csupán egyetlen *vala* segédigés alak fordul elő. Wathay műve a segédigék szempontjából is heterogénebb megoszlású, az igealakok közül 11 *volt*-tal, 41 pedig *valá*-val adatolható.

Különösen figyelemfelkeltő Wathaynál az a jelenség, hogy ameddig a bevezetőben és az azt követő alfejezetben a -t jeles múlt szinte kizáróla-

gos használatú, és mellette mindössze néhány *-t + vala/volt* típusú összetett múltat találunk, e néhány alak mind *volt* segédigével áll. Ahogy azonban a szövegben megjelennek és dominánssá válnak az *-á/-é* jeles múlt idők, a *-t + volt* variáns teljesen háttérbe szorul, és ugrásszerűen megnő a *-t + vala* változat aránya. Funkcionális különbség ugyanakkor nem tapasztalható a két segédigés variáns között. Az önéletírásban e múlt idő egyenként és valamelyest halmozottan is megjelenik, ez utóbbi esetben többnyire 2-3 összetett igealak egymást követő előfordulása jellemző. Legfontosabb közlésbeli szerepe az előidejűség kifejezése:

- (35) *Minthogi penig kőrőskőrüll az Janczarok **el leptek uala** az helt, az-holl ualek, szörnien uaguan az Nepet, En hozamis ketten ugorduan meg foganak.* (RMKT XVII/1., 549)

A következő részlet mindkét *-t + vala* igealakja előidejűsége utal más-más eseményekhez képest:

- (36) *Az Geöri Kathonakban penig az kik **megh marattanak uala**, az Geör alol ualo el futasban, es egieb Harczokban, rendelte es zallettot-ta eöket Matthias Herczegh Ouarban, Houaualo miuell enis ualek, es az Sebbüll mar **megh erőssettem uala**, menek be Ouarban.* (RMKT XVII/1., 543)

A halmozott használatú *-t + vala/volt* variánsok is kifejezhetnek előidejűséget úgy, hogy ilyenkor a fő eseménysorhoz képest egy mellékszál vagy háttértörténet több egymást követő mozzanatát jelölik, amelyek a fő eseményeknél együttesen mind korábbi idővonatkozásúak:

- (37) *Hanem az Bastiarül izenek be szegin Marothinak kerettüen meg bocziasson, mertt nem boczatnak be az Frantziak, En penig sótt abban semitt nem **tuttam uolt**, hoki az Arúlo Frantziak mar eő magatt eörizett ala uettuen, az Egez Vitezleő Nepett fegiuerektöll **meg foztattak uolt**, es az Törököknek Papatt **meg igerthek uolt**, etc.* (RMKT XVII/1., 545)

A *-t + vala/volt* egyéb típusú múlt időkkel elbeszélte eseménysorban – feltehetőleg a változatosság kedvéért – jelezheti az események egy-egy láncszemét is, nem kifejezetten előidejűsége utalva, inkább az események egymásutániségének részeként, mintegy a sorrendiségbe beleilleszkedve:

- (38) *de az Commissarius es teõb Nemet fű Emberek sok Hazugsagokal es zep zouakall le Czõndezethenek, az remensegell hogi mast, mas Veghazbúl ottan helettem rendelnek, es nekem mas Veghazi Allapatott adnak, kitt megis **neueztenek uala** holl.* (RMKT XVII/1., 547)

A *-t + vala/volt* múlt idő Wathay emlékiratához hasonlóan a szalónaki iratokban is megjelenhet egy-egy igealakokkal és halmozottan egyaránt, és ebben is az előidejűséget kifejező közlésbeli szerep a legjelentősebb. A példák egy-egy E/1. személyben előadott tanúvallomásból valók:

- (39) *ez el mwltth idõkbe Wak Mykolla **menth wolth** oda Hanz Redlyhez es oth itthanak.* (Úsz. 18., 1586)
- (40) *imar mýnd **ký chirazoth wolth**, abol walogathoth ký egj ferthalýal, de thõbeth nem hozoth.* (Úsz. 8., 1584.)

A következő egyenes idézetben, amely az udvarbírótól származik, a halmozottan megjelenő *-t + volt* múlt idejű igealakok mindegyike előidejűséget jelöl a *-t* jeles múlttal kifejezett történéshez képest:

- (41) *Mýwel hogý az erdõ ispan **talalth wolth** az tyllalmas erdõbe keth emberth, hogy wezõth **waghtannak wolth**, es **meghattak wolth neký**, hogy az kantor törwenýere beallassak, 10 forenth býrssaghal, azerth sem az en paranczolathomal, sem az saffarewal semýth nem gondolth.* (Úsz. 26., 1588)

De éppígy megjelenik e funkció 3. személyben rögzített elbeszélő részekben is. Szentgyörgyi is megállapítja az egyik úriszéki perből való szemelvény alapján, hogy a szóban forgó variáns a bűneset előzményeiről beszámoló szövegrész legfőbb igeideje (2017: 83). A korszak magánleveleiben pedig éppígy az előidejűség jelölése az egyik legjellemzőbb funkciója (Mohay 2020: 160–168).

Az előidejűség kifejezésének szerepe a perszövegek és az emlékirat regiszterének közös sajátosságaként tartható számon tehát, amely a perszövegekben elsősorban – legnagyobb arányban – az 1. személyben lejegyzett tanúvallomásokban és a 3. személyű összefoglaló részekben figyelhető meg. A *-t + volt* igeidő az úriszéki forrásanyagban ugyanakkor olyan további specifikus funkciókat tölt be, amelyek kimondottan a hivatalos bírósági eljárással összefüggő diskurzushoz kötődnek. Bizonyos hivatalos formulák megszövegezésében ugyanis vissza-visszatérően megjelennek a *-t* jeles összetett múlt idők. Az ezzel a múlt idővel jelölt

igealakok között szembetűnő csoportot képviselnek a törvénykezéssel, tanúskodással, a bírság kiszabásával kapcsolatos hivatalos cselekvések:

- (42) *az in causam attractusnak hÿtöth talaltak woth, az prescripciora semmÿ törwenth nem tettek woth.* (Úsz. 7., 1583)
- (43) *Ezthÿs azerth fjzese, hogj hamÿs bjzonssagoth tamaztoth wolth.* (Úsz. 35., 1593)
- (44) *Haramÿa Mihaly megh ennek ellöthe wram w Ngnak 32 forenth bjrsaghal maradoth wolth.* (Úsz. 42., 1593)

Hivatali kommunikációra utaló, közlést jelölő kifejezések, parancs, rendelkezés, utasítás meghagyása is fellelhető e múlt idejű igealakok között:

- (45) *wram w Naga megh paranczoltha wolth 50 forenth byrsagal, hogj senki ne irczon* (Úsz. 10., 1584);
- (46) *Wdwar býro wramÿs megh hatta wolth 10 forenth býrsaghal, hogÿ senkÿ ne bancza az retteth.* (Úsz. 29., 1588)

Mindez Wathaynál nyilvánvalóan egyáltalán nem jellemző.

Összefoglalva a következő megállapításokat tehetjük a *-t + vala/volt* múlt időről: a négyféle múlt idő közül egyedülként ez adatható a két forrásanyagban közel azonos arányban (a perekben 10,6%, az önéletírásban 9,0% az aránya). Az úriszéki perekben a *volt*, Wathaynál többségében a *vala* segédigével használatos. A két regiszter közös jellemzője, hogy mindkettőben előfordul önállóan és halmozottan is, és a vizsgált korpusz mindkét forrástípusában markánsan jelen van előidejűséget kifejező szerepe, az úriszéki anyagban jellemzően az 1. személyű tanúvallomásokban, illetve a 3. személyben rögzített eseményelbeszélő részekben. Ezenfelül speciális közlésbeli funkciója van: a hivatalos bírósági diskurzusban részt vesz a törvénykezéssel, tanúskodással, valamint a hivatali kommunikációval kapcsolatos kifejezések, parancs, utasítás adását közvetítő igealakok létrehozásában.

7. Összegzés

Ayres-Bennett (2018) a regiszterek egymással való összehasonlítása alapján arra a megállapításra jut, hogy nem minden esetben rajzolódik ki az az előzetesen elvárt kép, mely szerint a változások először a beszélt nyelvet jobban tükröző szövegekben érhetők tetten (mivel azt tartjuk, az innovatív változatok elsődlegesen az élőnyelvből terjednek el). Az informális nyelvhasználatot tükröző források lehetnek konzervatívabbak, il-

letve egységesebbek a formális szövegekhez képest. A formális műfajok ugyanakkor előnyben részesíthetik az innovatív változatokat, így heterogénebb képet mutathatnak a különböző variánsok megoszlása tekintetében. Mindezt a középmagyar kor vizsgálatára irányuló újabb nyelvészeti szakirodalom is alátámasztja (Szentgyörgyi 2017; Dömötör 2017, 2018; Gugán 2018; Varga 2021a, 2021b).

A jelen tanulmányban a homogenitás–heterogenitás kettősségéből kiindulva a múlt idők egyes variánsainak különböző regiszterekhez kötődő egységesebb vs. változatosabb megoszlásának elemzését tűztem ki célul. A középmagyar kor két különböző műfajú forrása alapján azt vizsgáltam, hogy a múlt idők használatát, az egyes változatok közötti aktuális választást miként befolyásolja a regiszter, mi jellemzi funkcionális szempontból a múlt idők különféle változatait a 16. század végéről való szalónaki úriszéki perekben – amelyek többretű műfajt képviselnek: amellet, hogy magukban foglalják a hivatali nyelvhasználatot, szorosan kapcsolódnak az informálisabb regiszterű beszélt nyelvhez is –, valamint egy formálisabb, konstruált szövegben, Wathay Ferenc 17. század elején íródott önéletírásában. Azaz: igazolható-e az a hipotézis, hogy a szóbeliséghez és így az informális nyelvhasználathoz is kapcsolódó peranyag homogénebb képet mutat, mint az emlékirat műfaja, amelyben a többféle variáns változatosabb, heterogénebb megoszlása figyelhető meg? A regiszterek hatékony összehasonlítása érdekében a források kiválasztásánál fontos szempontnak tartottam, hogy minél inkább ki lehessen zárni, hogy a vizsgált szövegek között mutatkozó különbségek háttérben időbeli és területi-nyelvjárási eltérések állnak. Ezért időben egymáshoz közeli és egyazon nyelvjárási régióhoz tartozó forrásokat választottam.

Manuális módon végzett adatgyűjtéssel valamennyi kijelentő módú, múlt idejű igelakot vizsgálatba vettem, amelyekről biztosan eldönthető volt, hogy a múlt időknek melyik variánsát képviselik.

A kutatás eredményei sokatmondóak. A múlt idők egyes változatainak – elsősorban a *-t*, az *-á/-é* és a \emptyset + *vala/volt*-nak – a megoszlása merőben más képet mutat az úriszéki perekben, mint Wathay önéletírói munkájában: a beszélt nyelvhez közelebb álló úriszéki perekben a *-t* jeles a legdominánsabb múlt idő, a többi jóval kisebb arányban adható, így e forrást nagyobb homogenitás jellemzi. Wathay önéletírása a múlt idők egyes variánsainak megoszlása szempontjából heterogénebbnek bizonyul: az emlékiratban a legjelentősebb arányban az *-á/-é* jeles múlt adható, de a *-t* jeles is markánsabb csoportot képvisel, mint az úriszéki anyagban a második és harmadik leggyakoribb múlt idő (a *-t* + *vala/volt*

és az *-á/-é* jeles). A megoszlás tekintetében a peranyag erőteljes hasonlóságot mutat a Svetkovics- és a Lobkowitz Poppel-levelezés anyagával, Wathay műve pedig igen közel áll Martonfalvai Imre emlékiratához. Mindez amellől érvel, hogy a múlt idők használatában a regiszterfüggő választásnak nagy szerepe van.

Az egyes variánsok részletes funkcionális elemzése tovább erősíti a hipotézist. A funkciókról a következő megállapításokat tehetem. A *-t* jeles múlt közlésbeli szerepei alapvetően különböznek a két regiszterben. Míg az úriszéki perekben általános használata okán funkcionálisan kevéssé ölt specifikus jelleget, addig az emlékiratban jól körülhatárolható, de szűkülő szerepek jellemzik: többnyire *-á/-é* jeles múltú igealakokhoz képest jelezhet háttértörténet, -állapotot, de akár előidejűséget, vagy éppen következményt, egy-egy esemény lezárultát, megoldását is.

Az *-á/-é* jeles igeidő Wathay önéletírásának legfőbb variánsa, a történetmondásban kulcsszerepe van a jelentőségteljes, súlyos következményekkel járó, személyes tapasztalatokon alapuló események közvetítésében. Az úriszéki iratokban csak kis számban és korlátozott funkcióban használatos: elsősorban közlésigéken jelenik meg, szövegtagoló szerepet is betöltve: mintegy bevezetve és tagolva az egyes megnyilatkozásokat.

A \emptyset + *vala/volt* múlt idő segédigéi tekintetében alapvetően eltér egymástól a két regiszter: a perekben csak a *volt*, Wathaynál viszont csak a *vala* segédigés változat adatható. A funkciók vonatkozásában közös sajátosság az ismétlődő és a huzamosabb múltbeli események jelölése, de az önéletírásban új szerepben is megtaláljuk: az érzelemkifejezés olyan funkcióként jelenik meg, amely a periratokban nem mutatható ki.

A *-t* + *vala/volt* múlt idő a szalónaki peranyagban a *volt*, Wathaynál ezzel szemben többségében a *vala* segédigével használatos. Mindkét forrásban előfordul egy-egy igealakkal, illetve némely szöveg helyeken halmozottan is, és mindkét regiszterben jelentősnek mondható előidejűséget kifejező funkciója, amely a perekben elsősorban az 1. személyben lejegyzett tanúvallomásokban és a 3. személyű összefoglaló részekben jellemző. Az úriszéki anyagban speciális közlésbeli szerepe, hogy a hivatalos bírósági diskurzusban gyakori a törvénykezéssel, tanúskodással, a hivatali kommunikációval kapcsolatos kifejezések igealakjain. Ez a szerep Wathaynál egyáltalán nem érhető tetten.

A négyféle variáns funkcionális vizsgálata azt mutatta ki, hogy bár a két forrásanyag regisztereit illetően az egyes múlt idők használatát tekintve vannak bizonyos hasonlóságok is, a különbségek ugyanakkor sokkal meghatározóbbak. Az elemzés megerősítette és igazolta azt a hipoté-

zist, hogy a regiszternek jelentős szerepe van a variációban, továbbá hogy a szóbeliséggel is érintkező peranyag (műfaji összetettsége ellenére) homogénebb jellegűnek mutatkozik, ezzel szemben az önéletírás regisztere változatosabb képet fest a múlt idők megszólalásának vonatkozásában.

Források

- BethlMÖn. = V. Windisch Éva (szerk.) (2000), Bethlen Miklós művei. Neumann Kht., Budapest. <https://mek.oszk.hu/06100/06152/html/bethlen0020001.html> [letöltés: 2022. június 9.]
- LPL. = Kincses Katalin (1993), „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Régi Magyar Történelmi Források 3. Az ELTE Középkori és Koraiújkor Magyar Történelmi Tanszék és a Koraiújkor Társaság forrásközlő sorozata. ELTE BTK, Budapest.
- MB. = Schram Ferenc (szerk.) (1983), Magyarország boszorkányperek I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ME. = Bitskey István (szerk.) (2000), Martonfalvay Imre Emlékirata. In: Bitskey István (szerk.), Magyar emlékirók 16–18. század. Neumann Kht., Budapest. http://mek.niif.hu/06100/06187/html/mei16_180010040001/mei16_180010040001.html [letöltés: 2022. június 9.]
- RMKT XVII/1. = Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. 1. rész. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla (1959). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SL. = Terbe Erika (2010), Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezése 1538–1575. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Úsz. = Varga Endre szerk. (1958), Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1965), Sopron megye nyelve a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet (1983), Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 113–179.

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- Ayres-Bennett, Wendy (2018), Historical sociolinguistics and tracking language change: sources, text types and genres. In: Ayres-Bennett, Wendy – Caruthers, Janice (eds), *Manual of Romance sociolinguistics*. De Gruyter, Berlin – Boston. 253–279.
- Bagyinszki Szilvia (2016), „Telefonált volt...” – összetett múlt idejű igealakok a háromszéki nyelvjárásban. In: Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.), *Anyanyelvünk évszázadai 2. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 111–120.
- Bánhidí Zoltán (1957), *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete*. Nyelvtudományi Értekezések 12. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárzsi Géza (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Biber, Douglas – Conrad, Susan (2009), *Register, genre, and style*. University Press, Cambridge.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Dömötör Adrienne (2017), „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen”: a vonatkozó névmás(i) kötőszó a középmagyar kor élőnyelvében. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 39–53.
- Dömötör Adrienne (2018), Hagyomány és újítás a Két könyv... és a Vizsolyi biblia nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. Kiss Katalin – Hege-dűs Artília – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 37–56.
- Dömötör Adrienne (2021), A vonatkozó névmás innovatív formájának regiszterfüggő terjedése a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 63–85.
- Elspass, Stephan (2012), The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation. In: Hernández-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo (eds), *The handbook of historical sociolinguistics*. Wiley – Blackwell, Chichester. 156–169.

- Gugán Katalin (2018), Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 57–75.
- Gugán Katalin (2020), Regiszterfüggő változatok a középmagyarban. [Kézirat.]
- Halász Dávid (2020), *Monda/mondott/mond vala/mondott vala* – a korai magyar múlt idők számítógépes korpuszvizsgálatban. In: Baloghné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 115–136.
- Hegedűs Attila (2016), Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112: 74–80.
- Horváth Laura (2011), Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 205–223.
- Kalla Viktória (2015), Az igeikötők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben. In: P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.), *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest 37–55.
- Kálmán Béla (1975), A magyar múlt idejű igealakok történetéből. In: Szathmári István – Ördög Ferenc (szerk.), *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 117–124.
- É. Kiss Katalin (2005), Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. Kiss Katalin (2013), Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 190–205.
- É. Kiss Katalin (2014), Az ómagyar igeidőrendszer. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–72.
- Klemm Antal (1928), *Magyar történeti mondat*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mohay Zsuzsanna (2013), Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni (szerk.), *Félúton 8. A nyolcadik Félúton konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 73–84.

- Mohay Zsuzsanna (2015), Boszorkányperek múlt időben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 121–128.
- Mohay Zsuzsanna (2018), Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata. Doktori értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Mohay Zsuzsanna (2020), Múlt idők a középmagyar kori levelekben. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest.
- Mohay Zsuzsanna (2021), Az *-á/-é* jeles múlt idő szerepe a tapasztalat és a személyesség kifejezésében boszorkányperekben. In: Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 86–109.
- Németh Renáta (2001), Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II.* Magyar és finnugor alaktan. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 131–138.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Révay Valéria (2010), A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon. *Iskolakultúra-könyvek* 39. Veszprém.
- Sárosi Zsófia (2018), Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–153.
- J. Soltész Katalin (1957), Az elbeszélő múlt kihalása. *Magyar Nyelv* 53: 127–138.
- Szentgyörgyi Rudolf (2014), Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- Szentgyörgyi Rudolf (2017), A középmagyar múlt idők rendszerének vizsgálata dimenzionális nyelvészeti keretben. In: Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Sztókai Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András (szerk.), *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai.* Termini Egyesület, Törökbálint. 76–84.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2017), A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív leghorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2021), A múlt és a jelen idők összeérő megkonstruálásának egy 19. századi példája: a kétféle múlt idő Kölcsey Antónia Naplójában. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Hrenek Éva – Ladányi Mária (szerk.), *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C.* Vladár Zsuzsa tiszteletére. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Intézet, Budapest. 21–29.

-
- Varga Mónika (2018), Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika (2021a), Innovációról a regiszter tükrében Pázmány Péter írásai alapján – a határozói igenevek esetei. In: Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 5.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 57–86.
- Varga Mónika (2021b), Történeti pragmatikai variációról a regiszter tükrében. A feltételt kifejező határozói igenevek esetei. *Jelentés és Nyelvhasználat* 8/1: 81–104.
- Z. Varga Zoltán (2020), Naplóirodalom és önéletírás-kutatás. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.), *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia* 4. Pécs. 329–357.
- Zsilinszky Éva (2005), Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 265–274.

Boszorkányos lelemények: 18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői, valamint nyelvjárás-történeti kontextusa¹

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Variability turned out to be an inherent feature of the witness depositions of witch trials as a text type. This is motivated by the circumstances of the hearings, the characteristics of the accusation of witchcraft and the nature of the recordings themselves. The present paper studies (as far as we know) unpublished manuscripts of witchcraft records. Considering the diversity of this text type, it is reasonable to reveal documents that were lately found in the archives. This analysis explores the phonological and morpho-phonological variations preserved during the recording, using letter-perfect transcriptions of the manuscripts. The results are compared to other records of the period as well, thus trying to capture the regional, sociological and historical context of the depositions.

Keywords: witness depositions of witch trials, scribal context, spelling variations, regional and sociological embeddedness, register

Kulcsszavak: boszorkányperes tanúvallomások, lejegyzői kontextus, ejtészvariációk, területi és társadalmi beágyazottság, regiszter

1. Bevezetés

A boszorkányperes tanúvallomások szövegtípusának több okból is inhe-rens jellemzője a változatosság. A jegyzőkönyvek létrejöttének körülmé-nyei, a boszorkányvád alulspecifikált jellege vagy éppen a szövegrögzí-tés sajátosságai egyaránt a sokféleségnek kedveznek (részletesen: Varga 2019). Jelen tanulmány olyan kéziratokat tárgyal, amelyek szövege – amennyire tudható – eddig még nem jelent meg forrásközlésként (jobb fogódzó híján a vádlottak nevén keresztül fogok a továbbiakban utalni az egyes jegyzőkönyvekre):²

¹ A kutatás az NKFI FK 135186. számú munkálat támogatásával készült.

² A forráskiadások és a néprajzi gyűjtőhonlapok alapján nem ismeretes az iratokról korábbi szövegeközlés (újabbán: <https://boszorkanykorok.hu/szovegek.html>). Az iratok jelzeteit ld. a Források alatt. Az egyes iratoknál megadott terjedelem a magyar nyelvű föliók számára vonatkozik.

- Szenczy Julianna elleni kihallgatás, 1730–1731, Hont megye, Bátorfalu (29 lap). Az iratról mintegy fél oldalnyi összefoglaló jelent meg korábban (Illésy 1891);
- Morvay Judit elleni eljárás, 1728, Pozsony megye, Szenc (15 lap). A vádlott ellen 1719-ben is indult eljárás, egy tanú beszámolója maradt fenn (elérhető a Történeti magánéleti korpuszból, leírása: Dömötör et al. 2017, Novák et al. 2018; tételszáma: Bosz. 214.);
- Néppel Györgyné és Kardosné elleni kihallgatás, 1731, Nyitra megye, Cabaj, Paruca (8 lap);
- Csáky Mihályné és Erzsébet elleni eljárás, 1768, Békés megye, Gyula, Gyoma (9 lap).

A boszorkányperes tanúvallomások rétegzettség és sokfélesége (ld. **2.** pont) indokolja, hogy a köztudatba hozzuk a megelt levéltári forrásokat. Kutatásuk több aspektusból is szükséges, az egyes eljárások kérdés- és válaszmintázatairól, a bennük megjelenő vádakról és a tanúk meggyőződéséről, attitűdjéről külön tanulmány készült (Varga 2022a). Ezúttal az elkészített betűhű átíratok alapján elemzem a lejegyzői tevékenységet, feltárva a rögzítés során megőrzött fonológiai és morfológiai variációkat, azokon keresztül következtetve a területi, társadalmi és időbeli kontextusra.

A vizsgálatnak két távlati célja van. Egyrészt az, hogy lépéseket tegyen a szövegtípus mélyebb megértése felé. A boszorkányperes tanúvallomások alapvetően *leírt beszélt nyelvként* (Pusztai 1999: 380–381), illetve *élnyelvközeli* forrásként ismeretesek. A jegyzőkönyv a jelenségek szintjén sokat megőrizhetett az elhangzottakból, ilyenek például egyes szóhasználatok, idézetek, reflexiók a tanú mentális műveleteiről stb. (a jelenkori jegyzőkönyvezés elveivel és gyakorlatával összevetve ld. még Varga 2018). Felmerülhet azonban, hogy az ejtési sajátosságokra is kiterjed-e a rögzítés, s ha igen, akkor kiktől származhatnak a különböző variánsok. Másrészt ez a kérdés problémafelvető jelleggel meg is fordítható, a nyelvhasználat területi, társadalmi, időbeli bégyazottsága felől nézve: mit adhat ehhez a kérdéshez a boszorkányperes szövegtípusa, és hogyan, egyáltalán milyen összevetési lehetőségeket, rétegeket kínál az írott forrás.

A továbbiakban áttekintem a boszorkányperes lejegyzői, szövegalkotási kontextusát (**2–3.** pont), valamint az elvi-módszertani megfontolásokat. Ezt követi a területi, társadalmi és/vagy időbeli bégyazottság bemutatása: a betűhű szövegközlés elemzése, melynek során feltárom azo-

kat az ejtésbeli sajátosságokat, amelyek az egyes szövegeket jellemzik. A forrásokban megfigyelt variánsokat tájékoztató jelleggel szembesítem a jelenkori köznyelvi, valamint a közelmúltbeli nyelvjárási régiók jellemzőivel, áttekintve, hogy mely ejtésváltozatok mutathatók ki az adott területen – közelebbi fogódzó híján a kihallgatás helyszínein (ennek okáról ld. 4–5. pont) –, és melyek nem. Nagyobb hangsúlyt kapnak azonban az összehasonlítás során a 16–18. század más vizsgált forrásai, azaz a korszakon belüli közvetlenebb viszonyítás – a kéziratok mellett felhasználva a Történeti magánéleti korpuszt is. Az elemzés tehát különböző rétegekre épül, ugyanakkor ezt követően is maradnak nyitott kérdések és további feladatok, melyekre zárásként térek ki.

2. A boszorkányperes tanúvallomás szövegtípusáról

A legáltalánosabb meghatározásként a tanúvallomás egy szóbeli, majd írásban rögzített beszámoló az adott ügghöz kapcsolódó tapasztalatokról az előzetes bizonyítási eljárás, azaz a cselekmény felderítésének részeként (ld. még Hiltunen 2010; Kytö et al. 2011: 15). Jelen tanulmányban a lejegyzők által rögzített, eltérő számú és tartalmú kérdésre épülő beszámolókat tárgyalok. A szövegtípusra inherensen jellemző változatosságért a kihallgatás szituációja, valamint az ügyek jogtörténeti és kulturális bonyolultsága egyaránt felelős. A jegyzőkönyvek terjedelmével kapcsolatban kevésbé lehetnek elvárásaink, hiszen a tanúk száma kettőtől akár száz fölé is terjedhet (ezúttal 18, 16, 3, valamint 14 beszámoló olvasható az egyes iratokban), ráadásul a tanúknak feltett kérdések alapvetően részletes, szabad történetmondást tesznek lehetővé (Varga 2019, 2022a). Egy-egy ügy kapcsán több kihallgatást is lehetett tartani, akár különböző helyszíneken is (az ezúttal vizsgált anyagban ilyen a Csáky Mihályné és Erzsébet elleni, valamint a Szenczy Julianna elleni eljárás).

A terjedelem és a tartalom azzal összefüggésben is kevésbé általánosítható, hogy a boszorkányság, ezen belül a malefícium, rontás vádja és a mögöttes hiedelem alulspecifikáltak bizonyultak: a különféle események rontásként értelmezése, valamint az ezt biztosító képesség feltételezése (és azonosítása például a nyelvi viselkedésből) igencsak összetett és változatos formában realizálódott az egyes forrásokban. Ennek megfelelően számos körülmény gyanússá válhatott; ügy- és kontextusfüggő volt tehát, hogy minek lett, lehetett jelentősége a bizonyítás során. Eppen ezért olyan tartalmak bizonyultak lejegyzésre érdemesnek, amelyek a korszak más büntetőügyei kapcsán kimaradhattak (ahogy napjainkban is), a megformálás pedig számos nyelvhasználati sajátosságot őrizhetett meg az el-

hangzottakból (a jelenség szintjén legalábbis jó néhány olyan megoldás található a szövegekben, amely a jelenkori jegyzőkönyvezés számára nem lenne elfogadható; Varga 2018, 2019). A jegyzőkönyvek ugyanakkor különféle sémák, elvek és gyakorlatok szerint rögzültek, az élőbeszédből merítő megfogalmazás több-kevesebb hivatalos formulával keveredhetett, éppen ezért a tanúk és a lejegyzők közös produktumaiként célszerű az egyes iratokra tekinteni.

3. Lejegyzői, szövegalkotási kontextus

Arra a kérdésre, hogy maga a jegyzőkönyvezés hogyan zajlott, leginkább az egyes megoldásokból, döntésekből következtethetünk. Többek között abból, hogy egyes szám első vagy harmadik személyben szerepelnek-e a tanúk (nem kézenfekvő, hogy az utóbbi megoldás más tekintetben is formálisabb szövegalkotást eredményez, Varga 2019), hogy a tanú vagy épp a vádlott milyen említésekkel jelenik meg a narratívában (utóbbi esetében nem ritka a becézett forma, a vizsgált iratok egyikében például *Jutka*-ként utalnak a vádlottra, sőt a közösségi ragadványnevekkel történő azonosítás sem példátlan: *fekete szoknyás asszony* [Bosz. 272.]), szerepelnek-e narratívák jelen időben (*praesens historicum*) és így tovább. Az egyik legfeltűnőbb lejegyzői közbeavatkozás a szabadkozó formulák használata bizonyos kifejezések, illetve denotátumok előtt; fontos, hogy maga a megjelölt fordulat tehát nem marad ki a jegyzőkönyvből csak azért, mert kifogásolhatónak tarthatta a lejegyző vagy a hatóság más tagja. A vizsgált négy iratból nem mindegyikben szerepelnek ilyen formulák (jóllehet indokolt is lehetne; ahol igen, ott sem következetes a használatuk),³ így e téren sem feltételezhetünk egységes megnyilatkozási, illetve befogadói elvárásokat, ahogy arra sem következtethetünk, hogy csak a tudatosabb vagy tanultabb lejegyzők alkalmazták ezeket.

A tanúvallomásokot rögzítő személyek viszonylag ritkán azonosíthatók: ha a nevük ki is derül, háttérük általában kevésbé ismert a jelenkori kutatás számára (a levelek írnokaihoz hasonlóan „rendszerint semmit” sem tudunk róluk, E. Abaffy 1965: 14; Kocsis 2020: 46; 2022; de vö. újabban Berente 2021). Képzettségük különféle módú és mélységű lehetett, mindössze néhány iskolai osztály elvégzése, valamint a latin nyelv valamelyes ismerete többféle, a későbbiek során szétváló feladat betöltésére tette őket alkalmassá (Tóth 1996: 108–109). Ezzel együtt a jegyző-

³ Állapotleíráskor szerepel szabadkozó formula, míg szitkozódás felidézésekor nem (Varga 2022a).

könyvek kevert és változatos jellegéből adódóan a lejegyzők szöveg-rögzítő tevékenységének feltárása igencsak indokolt (más területeken: Grund 2007; Hiltunen – Peikola 2007; Hiltunen 2010; Kytö et al. 2011). A lejegyzés többlépcsős folyamatnak bizonyult, korai szakaszból származó jegyzetek, pizskozatok azonban igen ritkán maradhettek fenn. Az egyes tanulmányokban (pl. Török 1964: 62–63), illetve forráskiadásokban ekként minősített iratok grammatikailag megformált mondatokból állnak, általában rendezett írásképet, akár másolásra utaló jellemzőket is tartalmaznak (Varga 2019, 2020, 2022b). A lejegyző kezek, illetőleg a hozzájuk kötődő közbeavatkozások azonosítása tehát közvetett módon, másolt kéziratokból lehetséges (ld. még kódexek kéziratai alapján Haader 2014, 2018; magánlevelek alapján Kocsis 2018, 2020, 2022). Emellett nem törvényszerű, hogy egyazon kezek közreműködtek az egyes jegyzőkönyvezési fázisokban (sőt a jegyzőkönyveken belül is változhattak a lejegyzők, Varga 2022b).

Egy-egy kihallgatás (tanúké és vádlottaké egyaránt) változatokban is fennmaradhatott, akár komolyabb tartalmi eltérés nélkül is. Az ezúttal vizsgált anyagban ilyen a Néppel Györgyné és Kardosné elleni eljárás, ahol mindkét irat másolat (erre utal a rendezett írás és kevés javítás mellett a folytatást jelző őrszók használata), ugyanarra a napra keltezve, így nyitott marad a kérdés, melyik lehetett a másik előzménye (az egyik változat a levéltári jelzet szerint: 2r–4r, a másik változat 1r–1v, 5r–6v). A szöveg szintjén kevés különbség figyelhető meg, pl. *Tavali időben ~ Tavali esztendőbe*⁴ [=ben],⁴ *kérdgye ~ kérdezze*. A lejegyzők azonosítása ebben az esetben az aláírások ellenére szintén problematikus; jóllehet mindkét változaton a Franciscus Szörény és Stephanus Szily nevek szerepelnek, az aláírások duktusa azonban iratonként különböző (ennek alapján az egyik lejegyző az ügy néhány héttel korábbra keltezett kihallgatási szövegét is rögzítette latinul, ahol azonban az aláírások Joannes Pomlár és Joannes Rotari). A jegyzőkönyvön megjelenő aláírásokból nem feltétlenül következik a személyek tényleges közreműködése, egyszerűen a jelenlétükre is utalhat (ld. még Kytö et al. 2011: 149–150).

A kézazonosítás fő szempontjai a kódexirodalom alapján a következők: hangjelölés (fonéma–graféma megfelelések), rövidítés, tagolás, központozás, javítások, valamint a nyelvjárási kép meghatározása (részletesen: Haader 2004, 2009, 2014, 2018). A boszorkányperek eddigi eseti

⁴ A *-ban/-ben* és a *-nak/-nek* típusú toldalékok gyakran rövidített formában jelennek meg a kéziratokban, az átírás ezt áthúzással és aposztróffal tükrözteti.

vizsgálatai alapján a hangjelölés és a grafémák formája együtt lehet egyénítő (a többi tényező jelentősége változó, Berente 2021; Varga 2020, 2021a, 2022b; a 16. századi magánlevelezésekre is megszorításokkal alkalmazható a hangjelölés azonosító szerepe, Kocsis 2018, 2020, 2022). A nyelvjárási kép meghatározása pedig nem kiindulás, hanem a kutatás eredménye. A források fennmaradása időben és területileg sem kiegyensúlyozott, így annak a kérdésnek a felvetése is összetett megközelítést igényel, hogy az egyes jegyzőkönyvek milyen módon és mértékben reprezentálnak területiséget (és ezt mi motiválhatja).

4. Területi beágyazottság: néhány előzetes eredmény, megközelítés és módszer

A szövegek elemzése előtt néhány módszertani kérdést is szükséges tisztázni. A jegyzőkönyvek alapján általában azonosítható a település(ek) neve, ahol az adott kihallgatás zajlott, a tanúkról szóló információk között pedig szerepelhetett a lakóhelyük is. Ebből azonban nem következik, hogy az adott kézirat tükrözi az adott település vagy szűkebb terület ejtési sajátosságait. Az elhangzottak több átdolgozás, illetve másolás eredményeként maradtak fenn, így hangjelölésük is módosulhatott (más források alapján Papp 1959: 19; 1963; az eddig feltárt szövegváltozatokra is ez jellemző, Varga 2022a, 2022b). Kérdés tehát, hogy az egyes tanúk nyelvhasználatát, ejtési variánsait látjuk-e egy adott iratban, vagy pedig kizárólag a lejegyzőét; az sem törvényszerű, hogy a kettő élesen elválik egymástól. Ugyancsak nem kézenfekvő, hogy az egyes variánsok közötti választás tudatosan történik-e, vagy többé-kevésbé szabad váltakozásról van szó (Deme 1959: 84; a spontán normatörekvésekről részletesen ld. Németh 2004).

A boszorkányperes jegyzőkönyvek esetében feltételezhetjük, hogy elsősorban azok a területi (társadalmi, valamint a korszakban bevett) jellemzők, változatok kerülnek a lejegyzésbe, amelyek egyszerűen szólva nem tűntek fel, azaz belefértek a szövegalkotási lehetőségekbe a lejegyző nyelvhasználatára alapján, és/vagy azok a variánsok, amelyeket a kifogásolt sajátosságok helyett alkalmaz az adott kéz. Fontos, hogy annak a meghatározása is eredmény, mely ejtészváltozat melyik csoportba tartozhatott. E tekintetben tanulságos lehet kitérni arra, hogy a kérdésekben és a tanúk beszámolóiban (illetve kézváltás esetén az egyes kezekenél) azonos vagy eltérő realizációk jelennek-e meg. Arra is van példa, hogy egy tanú beszámolóján belül eltérő variánsok olvashatók, például amikor a tanú maga mellett más beszélőt is idéz: „tudakozta a’ Fatens, mit *sirna*,

felelt Szenczi Julianna: hogy ne' *sérnék*" – egyetlen példa alapján azonban nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy tudatos, szándékos-e a megkülönböztetés.

Jelen vizsgálat csak azokra a variánsokra terjed ki, amelyek valamilyen módon jelölve vannak a szövegekben (azaz nem cél a szövegek rekonstrukciója, interpretációja, vö. Juhász 2016: 186), ugyanis a jelölés az, ami árulkodhat arról, hogy a lejegyzők többé-kevésbé tudatában voltak az adott ejtémódnak vagy legalábbis a megkülönböztetés szükségességének. Előfordul ugyanakkor, hogy a speciális grafémák nem voltak összefüggésben a területiséggel, ilyen például Morvay Jutka iratában a *gy* olyan variánsa, amely a *g* szárához kapcsolt görbülettel jelzi az ejtést. Más esetekben pedig nem egyértelmű a jelölés motivációja: Néppel Györgyné és Kardosné egyik lejegyzője az *s* grafémához kapcsol egy további hurkot (*Kardos 'né, bocs 'átottak*) – ebben és a Szenczy Julianna elleni kihallgatásban is szerepelnek „tótul”, azaz szlovákul rögzített idézetek, így talán a kétnyelvűségben keresendő a motiváció (az utóbbi iratban nincs ilyen jelöléssel ellátott graféma).

Lehetséges, hogy területi kötöttségű variáns Morvay Jutka iratában az *á* olyan szavakban, mint a *Szábódott, formálib'* [azaz *formalibus*], *miátt* – felvetődhet ugyanis az illabiális *á* érzékeltetésének szándéka, azonban mindössze néhány előfordulásban szerepel így, míg a köznyelvi *á* helyén több mint hatszázszor jelenik meg ez a graféma.

A korszakban feltárható ejtésvariációkat tekintve a vizsgálat során relevánsak az *e ~ ö*, *i ~ ü* szembenállás esetei, a 16. századi dunántúli forrásokban különösen (Benkő 1957: 88; Juhász 2018: 334; Kocsis 2020: 163), valamint a zártságot tekintve az *í*-zés, főként a nyugat-dunántúli, északnyugat-dunántúli és északi területekhez kötve (Benkő 1957: 89). Az *a ~ o* hangok esetében a zártabb ejtés tendenciája merül fel, az *á* utáni *o*-zást is beleértve (a nyugati országrészben, Benkő 1957: 91). Az *l* és *n* hangok kapcsán pedig a palatalizáció és a depalatalizáció lehetőségére érdemes figyelni (Benkő 1957: 99; E. Abaffy 1965: 19–20, 2003: 597–598).

A jelenlegi vizsgálat során az egyes szövegekből minden olyan jelölt variánst kigyűjtöttem, amelynek ejtésbeli, illetőleg területi vonatkozása lehet, ezt követően az eredményt többféle összevetésnek is alávettem. Az egyes rétegektől, hasonlításai lehetőségektől ugyanakkor nem várhatunk el egyforma magyarázó értéket.

Így például általános gyakorlat a mai sztenderd szerinti meghatározás (úgynevezett etalon relációk: jelenkori köznyelvi vs. nyelvemlékes elem;

újabb Juhász 2019: 199). Ezt a módszert azonban a jelenlegi vizsgálatban mindössze viszonyítási pontnak tekintem ahhoz, hogy a szövegekben talált realizációkat a rendszerszerű variáció részeként nevezzem meg.

A területi változatosság feltárása, elemzése szükségszerűen valamivel összevetve valósul meg, jellemzően a köznyelvet véve alapul. Az összehasonlítás közvetett módon történik, hiszen az ezúttal vizsgált korszakban még nincs hivatalos, sztenderdizált nyelvváltozat. Az olyan terminusok használata tehát, mint az *í-zés* vagy az *ö-zés*, semmiképpen nem egy állapot visszavetítéseként értendő az adott területre és/vagy korszakra; már csak azért sem, mert a korszak különböző forrásaiban az adott lexéma éppúgy használatos lehet nem *í-ző* vagy épp nem *ö-ző* formában is. Ez utóbbiak akár intuitíve rendszeresebbek is lehetnek, s ez történetesen egybe is eshet a mai sztenderddel. Természetesen az ezzel ellenkező tendencia is előfordulhat. Például a *tött*, *lött*, *vött* az *ö-zés* egyik típusa, jól lehet a sorolt variánsok alapvetően illabiális területeken is előfordulnak a 16–18. században (a *tőtípus* sajátosságaként, vö. Papp 1963: 23; E. Abaffy 1965: 19), így viszont az *ö-zés* története szempontjából kevésbé vehetők tekintetbe. A szóhasználatot tekintve nem célszerű a köznyelvhez való közvetlenebb viszonyítás sem (például a *köznyelvhez képest nyíltabb* vagy *zártabb* variánsként leírni az adatott elemet), ugyanis az írott anyagba került jelölésekből bizonyos ejtésbeli árnyalatok, például a nyíltság, zártság fokozatai gyakran nem következtethetők ki.

Ahhoz, hogy meghatározzuk, területi, társadalmi, esetleg időbeli beágyazottsággal magyarázható-e az adott eltérő realizáció, további tényezőket is tekintetbe kell venni. A kutatások egy részében a jelenkori nyelvjárási régiók jellemzőivel (átfogó leírása: Juhász 2001) vetik össze az eredményeket (utóbb például Berente 2017, 2019, 2021). Az egyes variánsok, illetőleg az azokat tartalmazó szövegek lokalizálásához azonban ez a módszer is korlátozottan alkalmas, egyrészt mert a jelenkori ejtésvariánsok egy része az írott anyagon nem kérhető számon (ld. lentebb is).

Másrészt az sem nyilvánvaló, hogy ugyanaz a nyelvjárási kép jellemezte-e az egyes régiókat a 18. században, mint a későbbiekben, így problematikus, ha a történeti realizációkat annak alapján kötjük egy adott területhez, hogy napjainkban (vagy a közelmúltban) mely régiókban vannak jelen az egyes megoldások. Nem törvényszerű ugyanis, hogy a jelenleg markánsan területi kötöttségű ejtésváltozatok már a 18. században is ugyanannyira szűk területre korlátozódtak. Más realizációk ugyanakkor

tartósan szélesebb körben fordulhattak elő a korábbi időszakokban, ezek által tehát nem feltétlenül tudunk pontosabb leírást adni az adott forrásról (részletesen ld. 5.3; az ómagyar korszakkal kapcsolatban Bába 2018: 90–91; 2021: 23–25, 33–34; a 17. századi palóc iratokról Gréczy-Zsoldos 2007: 37–38, 146–147). A jelenkori, közelmúltbeli tájszavak lokalizáló szerepe hasonló okokból vitatható.

A fentiek miatt tehát az alábbi elemzésben nagyobb hangsúlyt kapnak a további 18. századi kéziratok, illetőleg más korabeli szövegek, amelyeket tekintetbe vettem az egyes realizációk értelmezéséhez. Ez utóbbit tekintem a leginkább informatív összevetési lehetőségnek, rétegnek (a módszertani nehézségekről ld. 5.2–3).

Egy korábbi kutatásban betűhű szövegközlések alapján is megvizsgáltam néhány morfofonológiai kötöttségű variációt a Történeti magánéleti korpuszban végzett keresések alapján. A lekérdezések igazolták azt, hogy többek között a labiális *üdő* vagy az illabiális *izen* és *mível* változatok a nyelvterület nagy részén megjelenhettek a 16–18. században – a *mível* változat az anyagban kizárólagosnak bizonyult, ahogy a zártabb magánhangzós *rájok* 'rájuk' és *velek* 'velük' is –, így ezek a realizációk inkább a korszakot, mint egyik vagy másik szűkebb területet jellemzik (ld. még Varga 2021a). A korpuszra a továbbiakban is reflektálok kontrollforrásként az egyes jelenségek kapcsán.

5. Elemzés

A jegyzőkönyveket a kihallgatás helyszíne(i) szerint vizsgálom. Az egyes lejegyző kezekről és háttérükről ugyanis nem érhető el a lokalizációhoz szükséges információ, ahogy annak meghatározásához sem, hogy az egyes realizációk alapján felvázolt kép a 18. század mely régióira vagy jellegzetesebb nyelvjárás-típusaira szűkíthető le (az eddigi eseti eredmények sokkal inkább bizonyos manapság szűkebb területi variánsok szélesebb körű elterjedtségét mutatták, ld. lentebb). A négy vizsgált irat területei: Szenc (Morvay Judit irata); Cabaj, Paruca, Kalász, Nyitra-(nagy)kér (Néppel Györgyné és Kardosné jegyzőkönyve); Bátorfalu, Kiscsalomja, Kóvár, Cseri, Nagykereskény, Dejtár (Szenczy Julianna ügye) – e három irat a palóc régióba tartozik, valamint Gyula és Gyoma a Tisza–Körös vidéki régióból (Csáky Mihályné és Erzsébet pere). A kutatás kezdeti jellege miatt kvalitatív elemzések készültek az egyes iratokról, amelyeket az alábbiakban mutatok be (az adatokat a saját betűhű átírásomban közlöm).

5.1. Részeredmények a szövegek feltáró elemzéséből kiindulva

Csáky Mihályné és Erzsébet jegyzőkönyvében nem sok területi kötődésű jellegzetesség azonosítható, ilyen az ablatívuszi toldalékok zárt magánhangzós formája (*agybül, gyomrábül, Ketskemetrűl*), azonban a középső nyelvválásfok dominánsabb (4: 14 adat, pl. *szájjából, fatensről, fatens-től*). Néhány adat előfordul a nyíltabb (*ésmét, belől*), illetőleg a zártabb hangzós ejtésre utalva (*ujobban*), ezek azonban a TMK alapján igen általános variánsok a 16–18. században. Az *i*-zés ugyancsak kevésbé jellemző: a korszakban szintén tipikus zártabb magánhangzós birtokos személyjelezés – *véginéél, tselekedetit, vériben* – mellett csupán az *egyib* szerepel, ahogy az *ö*-zés sem jelentős, a korszakban tipikus variánsokat érinti (*költöttél, de Kelhetett; tótt, ósmérte*), a depalatalizációra pedig példák (*Mihelest, tavali*) és ellenpéldák (*mellyire, lyuk*) is adathatók.

Tekintve, hogy a kihallgatások Gyulán és Gyomán zajlottak, az eredmények a Tisza–Körös vidéki régió leírásával vethetők össze – tájékoztató jelleggel, nem teljes megfelelést várva. A régió közelmúltbeli sajátosságai közül (Juhász 2001: 288–289) a vizsgált szövegben nem jelölt a zárt *ë*, a polifonémikus *ā* és *ē*, a záródó diftongus, ahogy a *j*-zés sem. Az *i*-zés, illetőleg más zártabb magánhangzós változatok (*ő* : *ű*, *ó* : *ú*) és az illabiális megoldások sem mutatkoznak markánsnak. A morfofonológiát tekintve a *házok, kertek* típus kimutatható (*alattok, alólok*), ez azonban a TMK adatai, így a korszak más boszorkányszeres forrásai alapján több területen is rendszeres variánsnak bizonyult. A jegyzőkönyv tehát a korszak más forrásaihoz képest is kevésbé reprezentál markáns területi kötöttségű sajátosságokat (ld. lentebb; a motiváció feltárása további források bevonását igényli).

Morvay Judit (a továbbiakban MJ), Szenczi Julianna (SzJ), valamint Néppel Györgyné és Kardosné (NGy-K) ügyében a kihallgatások egyazon régióban zajlottak, így a továbbiakban a fentihez hasonló kvalitatív elemzésben mutatom be a jegyzőkönyvek jellegzetességeit, ugyancsak magukból az átiratokból kiindulva. A közös sajátosságokat először csak felsorolva, megfigyelhető az ablatívuszi toldalékok zártasága, a nyíltabb magánhangzós realizációk (*ű* : *ő*, *í* : *é*, *o* : *a*), az *á* utáni *o*-zás, valamint a zártabb hangzós változatok (*a* : *o*, *ó/ő* : *ú/ű*; a példákat ld. lentebb).

Az *i*-zés az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelezést tekintve ezúttal is általános (pl. *Inghit, életit, véginéél*), ezen túlmutatóan két iratban figyelhető meg hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is, például: *ille'tű, vitenj, ibren, nízóvel* (MJ), *Pinczelis'* [pénzzel is], *Nagy*

kíren [Nagykéren], *Őrzibeth* [Erzsébet] (NGy-K, másik változat, 1r, 1v, 6v).

Mindhárom szövegben előfordul viszont illabiális realizáció (*ö* : *e*, *ü* : *i*), például: *csekkenté* (SzJ, a tanúknak feltett kérdésben, a tanúvallomásokból azonban nem adatható); hangsúlytalan helyzetben *Őrdőngességben* (NGy-K mindkét változatban, de az ellenkező tendencia is megfigyelhető, egyik változat: *fizetett* – másik változat: *fűzetett*, *Eördegség*, *tömlecz*, *töbszer* (de *többször* is; MJ).

Az *ö*-zés nem markáns; a korszakban igen általános *föl*, *köll*, *tött*, *lölte*, *költ* variánsok is váltakoznak (*tett*, SzJ, NGy-K); Szenci Julianna jegyzőkönyvében azonban rendszeresebb hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is, például: *szőmőcsőt*, *bőcstelenségben*, *kőrőszvény*.

A mássalhangzókat érintő variációt tekintve a depalatális változatoknak kedvezhetett a toldalékolt helyzet: *Borbélnak*, *leántis* [’leányt is’], *Aszont*, *Aszonnak* (SzJ, de vö. alanyesetben *Aszony*, *Borbély*, sőt: *Ispány*, *Ispányátúl*). Egy iratban felvetődik az *i* polifonémikus jellege: *Tavali* (NGy-K mindkét változatban); illetve máshol is kevertség tapasztalható ezen a téren: *nyaválába*’, de: *kenyte*, *gyön* (MJ).

A feltárt realizációkat az 1. táblázat összegzi; a „+” rendszeres, a „~” lexikálisan kötött (és/vagy a korszakban tipikus) előfordulást, a „-” pedig hiányt, illetve több ellenpéldát jelöl.

A továbbiakban különféle forrásokkal való összevetéseken keresztül helyezem tágabb kontextusba az eredményeket.

1. táblázat: A vizsgált jegyzőkönyvekből kimutatható nyelvjárási jelenségek, ejtészváltozatok

	Csáky Mihályné és Erzsébet	Morvay Judit	Néppel Györgyné és Kardosné	Szenczy Julianna
	Békés megye, Gyula, Gyoma	Pozsony megye, Szenc	Nyitra megye, Cabaj stb.	Hont megye, Bátorfalu stb.
ablatívuszi toldalékok: zártabb mgh.	+/-	+	+	+/-
nyíltabb mgh.	~	+	~	+/-
á utáni o-zás zártabb mgh.	+/~	+	~	+/-
í-zés	~	+	~	+
ö-zés	~/-	~	~	~
labiális variánsok (i ~ ü)	-	-	-/~	~
illabiális variánsok (ö ~ e)	-	+/~	~	~
(de)palatális variánsok	+/-	+	~	+/-
-nyi-zés	~/-	+	~/~	~/-
-val/-vel hasonul	+	+	+	+

5.2. Eredmények a jelenkori, közelmúltbeli nyelvjárási régiók tükrében

A kihallgatás helyszínei alapján a jelenlegi, közelmúltbeli leírás (Juhász 2001: 282–286) alapján a három iratot a palóc – azon belül nyugati, északnyugati, illetve Ipoly vidéki – régió jellemzőivel vethetjük össze, nem teljes egyezést várva, pusztán tájékozódó jelleggel.

A palóc nyelvjárásnak számos meghatározó jellemzője nincs jelölve a vizsgált szövegekben, így használatuk nem azonosítható. Ilyen az *á* : *ā*, illetve *a* : *ā* szembenállás; a zárt *ē*, a hosszú *ē*; az enyhe záródó diftongusok; vagy épp az *í*, *ú*, *ű* rövidülése.

A nyugati palócra jellemző és az ezúttal feldolgozott szövegekből is kimutatható ugyanakkor az *á* utáni *o*-zás, például: *hármot*, *szálott* 'szálat', *szároz*, *ágot*, *lábokkal*, *ágios* (MJ), *válolt*, *Vasznot* (NGY-K), *házosodott*, *Párnákot*, *házossága* (SzJ). A szóvégi *ú* ~ *ű* nyíltabb realizációja

(jóllehet a korszakban más területen is általános a *gyanó* variáns): *kévől, sűrő, belőlők, alól* (SzJ), illetőleg a nyíltabb magánhangzó más környezetekben is rendszeres: *kölemben, keőldette, repől, őlvén* 'ülvén', *szőléi* 'szüle'i', *héta* 'hívta' stb. (MJ), *magokat, Övegben, főleivel* (NGy-K, de egyik változat, 2r: *füleivel*).

Az *í*-zés és az *ö*-zés (vö. Ipoly vidéki palóc) megjelenése a fentiek alapján nem egyformán érvényesült az egyes szövegekben, a csak hangsúlytalan helyzetű *ö*-zés pedig egyáltalán nem. Az *ol* ~ *öl* hangkörnyezetben az *l* kiesésre mindössze egy-egy példa adható: *szómócsőt* (SzJ, ellenpélda: *Zöld, földről*), *hótbúl* (MJ). A *bornyú* típusra nincs adat; a palatális és a depalatális megoldások pedig kevert jelleget mutatnak, ahogy fentebb tárgyaltam.

A morfofonológiát tekintve nem jellemző a *madarónk, kertőnk* (vö. *kedvünk, dolgunkhoz* [SzJ]), valamint a *néziük, tuduk, monduk*, illetőleg a *-nott, -nól, -ni*. Az infinitívusz *-nyi* és *-nya* változata vegyes képet mutat: *tudnyailik*, de: *tudniillik, Cselekedni, hasogatni, lenni, váltani* (SzJ); *beszéllenyi, júnnyei*, de: *élni, ártani, adni, jünni* (NGy-K); *mennyi* 'menni', *hálni, kötni, fekünni* (MJ). A *-val/-vel* a nyugati palócban hasonul, az iratokban is ez látszik; az ablatívuszi toldalékok pedig zárt magánhangzósak (amellett, hogy a korszak számos más területére is jellemző variánsnak számít a boszorkányperekben és levelekben egyaránt, ezúttal ellenpéldák is vannak rá, vö. *magatól, fenyőfából, földről* [SzJ]).

A palóc régió közelmúltbeli sajátosságaival való összevetés tehát egyes eredményt hozott, számos jellemzőt nem sikerült azonosítani a 18. századi kéziratokban. A hiány egy része az írott jelleggel is magyarázható.

A legfontosabb lépés azonban a 16–18. század más forrásaival összevetni az ezúttal feltárt eredményeket. A módszer nehézsége az, hogy a korszakról nem készült a jelenkoréhoz hasonlóan átfogó leírás, így eredményekre kell szorítkozni megegyező és/vagy különböző területekről. E tekintetben is felvetődik problémaként a lexikálisan kötött variánsok adatolhatósága, illetve az, hogy az egyes regiszterek milyen variánsoknak engednek teret.

5.3. Összevetés és problémafelvetés: az iratok területi, társadalmi és időbeli kontextusa

Más 16–18. századi műfajok kapcsán is felmerül, hogy több, a palóchoz köthető variáns nem jelölődik az írott forrásokban (Gréczi-Zsoldos 2007: 50–52 és passim). A szépirodalmat tekintve Balassi korai fordításszöve-

gében adatolható lexikai kötöttségű *í*-zés és illabiális megoldások, valamint a nyíltabb magánhangzók, például *ü : ö* (*segítségöl, egyedöl, mindennemő*, Juhász 2019: 201). A nógrádi kötöttségű hivatalos iratok és élönyelvközei források esetében is rendszeres volt az *e*-zés – az *í*-zés viszont nem példátlan –, a nyíltabb magánhangzós realizáció, valamint a palatális és a depalatális variánsok is (Gréczi-Zsoldos 2007, 2021: 377–378).

Egy 1619-ből származó, igen részletes, több iratból álló perszöveg kapcsán nem egységes a kép a nyelvjárási variánsokról, például Nagyszombatra az *í*-zés (az *-ít* képző viszont *-ét* alakban), míg Szilincse *ö*-zés jellemző, emellett illabiális *e*-zés, nyíltabbá válás (*ü : ö*), *l*-ezés, *n*-ezés és *ny*-ezés is kimutatható (ennek szociolingvisztikai magyarázata: Szentgyörgyi 2007).

Egy 1697-ben, Nagyoroszipban végzett tanúkihallgatás lokalizációját Török Gábor végezte el (Török 1964: 63–65). Markáns jelenségnek tartja a palatális variánsokat a *d : gy, t : ty* esetében (*pegik, pegiklen* 'pedig', *tyőzbe* 'tűzbe' – hozzá kell tennünk, *Pedig* és *Pediglen* is található, illetőleg ellenpélda a *tőkfi* 'tyúkfí' is). A *-vall/-vel* nem hasonulására a *hitvel*-t hozza példának. A *kiteskedet* 'kétkelkedett', *valaminimő, file, kezini* típusú adatokat Török (1964: 64) nem *í*-zőnek, hanem zárt *é*-zőnek tekinti, ezt azonban a 20. századi és közelmúltbeli állapotokból következteti ki. (Feltevése szerint az első lejegyző nem magyar anyanyelvű, az ezzel kapcsolatos érvek – néhány szórendi sajátosság, az alanyi és tárgyias ragozás maitól eltérő jellege, az egybe- és különírás szabálytalanságai, és főként a fonetikus írásmód – alapján azonban ez nem egészen egyértelmű.)

Berente Anikó a szegedi boszorkányperek lejegyzőit vizsgálva több olyan kezdet is elkülönített, akik kapcsán felmerült a palóc származás – érdemes tehát az ott feltárt jegyeket is tekintetbe venni (Berente 2021: 52–53, 142–147, 150–151). Ilyenek a nyíltabb magánhangzós variánsok (*érant, érégségből, szerént, tollaltatéké* 'találtaték-e', *reájok, Pöspök*) (3. és 12. kéz), a szűkebb körű *í*-zés (3. kéz), az E/3 birtokos személyjel zárt magánhangzója (*Levelit, Testít*; 3. és 13. kéz), a T/3. birtokos személyjel nyíltabb magánhangzója (*Kedvek, testekben, példájokra*, 3., 13. kéz), az *a ~ o* zártabb formája (*tollaltatéké, igazoknak* 3., 12. és 13. kéz); *á* utáni *o*-zás (*hazom*, 3. kéz); palatalizáció és depalatalizáció (3., 12. és 13. kéz); a hangsúlyos szótagbeli és a toldalék előtti *ö*-zés (12. kéz), a *-val/-vel* nem hasonulása (12. kéz); az *l* kiesése (13. kéz: *szörnyüködöt*).

Hozzá kell tenni, hogy a nyíltabb magánhangzós ejtés egyes példái (*szerént, reájok, föröszt, gyanó*), valamint a birtokos személyjelek magánhangzóit érintő változatok (a *Levelit*, illetve *kedvek* típus) a legtöbb területen, perekben és levelezésekben egyaránt adathatók a korszakban a TMK alapján, a birtokos személyjelek pedig egészen általánosak az említett formákban. A jelenkorra és a közelmúltra nézve leginkább meghatározó palóc sajátosságokat tehát egyelőre más 16–18. századi forrásokból sem lehetett kimutatni.

A saját eredményeim tágabb kontextusba helyezéséhez tallózó jelleggel is feldolgoztam kéziratokat, egyrészt a palóc területnél maradványokból, másrészt onnan kilépve is. A Nógrád megyei Fokhagymáné elleni kihallgatásból (1753, Horpács, szövegének egy része elérhető a TMK-ból: Bosz. 179.) markánsabb területi jellegzetességet nem sikerült adathozni (alkalmi nyíltabb hangzós változatra volt példa: *köldi*, illetve a palatális és depalatális formák ebben az iratban is keverten realizálódtak: *Boszorgánságának, de: törtenyt*).

Az úgynevezett „szakállas farkasok”, Ravucsán, avagy Farkas Pályo, Pagács Pál és Kovács Márton (1754, Nagydaróc, Pinc) ügyében a tanúvallomást rögzítő kéz jelölt ejtésvariánsai a következők. Jellemző a nyíltabb magánhangzó: *tekéntvén, kénálták* (de: *gyanúság, nevű*) és a zárt is: *tavúl* 'távol', *felül* 'felől', valamint a hangsúlytalan helyzetű *ö*-zés: *velő, megő* (a *ly*-zést tekintve a *Pályo* névforma rendszeres, ezzel együtt depalatális a *Czigánnal, fenegette* – utóbbi archaikus is lehet). A vádlottak kihallgatását más kéz jegyzi le, akinél megfigyelhető az *á* utáni *o*-zás is: *társom*; valamint a markánsabb hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű *í*-zés, kérdésben is: *Felesiged, helysighbül, mestersiget, Pinteken, Keresztiny*. A mássalhangzók tekintetében pedig a palatális változatok és a *-nyi*-zés is megjelenik: *Mártony, ötvenyet, Laknyi, vallanyi*. Ez utóbbi kéztől egy, a hatóság más tagjainak szóló rövid levél is fennmaradt, ebben is alkalmazza a fenti sajátosságokat, az *í*-zést, a palatalizációt – nem kivétel nélkül –, valamint az *á* utáni *o*-zást is: *egiszlen, itilyen, vennyi, vallanyi* (de: *tudni, lenni*), *Mártony, Ispány, Szakállós*.

Pozsony megyéből pedig a Libárdiné és Fúró Kata, avagy *Kacs*a elleni kihallgatás jegyzőkönyveit tekintettem át (1725, Nyék, Lidértejed), ahol két kéz különíthető el a duktus alapján. Közös sajátosság a nyíltabb hangzós variánsok megléte: *röpölés, Késértet; Széntén, nyélván, sötöt* 'sütött', *tülök* [tölük], valamint az *í*-zés toldalékban, hangsúlytalan és hangsúlyos helyzetben egyaránt: *röpöltül, Vendigeskedtek, Nyíkbe', kirt, ibren; beszélhetem, röpülis, egye'nlő kippe'n*. Az *ö*-zés lexikálisan kö-

töttek mutatkozott: *Lölkére, röpölt* (a más magánhangzót érintő labializáció is: *Szovárgattya*). A palatális és depalatális realizációk ezúttal is váltakoztak: *Ispány, Istvány, Tehenyé* (főnévi igeneveknél a *-nyi* általános: *vallannyi, jönnyei*), de: *boszorkánságot, bizonságh*. A szűkebb területre jellemző, tehát kifejezetten palócos sajátosság továbbra sem mutatkozott, ugyanakkor a *Kata* név *Kacsa* változata esetében felmerül, hogy tükrözhetette az ejtést, és a *t(y) ~ cs* területhez kötődő változat lehetett (a kérdés további kutatást igényel).

Kitekintésként és egyúttal a palóc régióból kilépve a vizsgált jegyzőkönyvek kihallgatási helyszíneihez viszonylag közeli, Komárom vármegyei iratokat is megvizsgáltam Kamocsáról és Ógyalláról (utóbbi területről két iratot). Közös jellemzőjük, hogy az ablatívuszi toldalékok magánhangzói zártak. Emellett markáns a nyíltabb magánhangzós variánsok használata, például: *gyanoság, főveket, gömböleő, ölted, fördött, héred, kénzot, égértek* (de: *fűzne* 'főzne', Kamocsa 1727), *Arestomában, Csikmakat* [csikmákat 'mákos tésztát'], *megént*; (Ógyalla 1752); ahogy az *á* utáni *o*-zás is: *fajdolom, nálomnal, szájo, fávol, Laboit, válolna* (Kamocsa 1727), *szármozott, Harmos* 'hármás' (Ógyalla 1733), *társolkodott, jártok* 'jártak', *Anyádot* (Ógyalla 1752).

Az *ö*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben rendszeres: *kőrösz, kőnyőn, közölgetett* [közelgetett], *tőrőkődött, szömközbe* [=ben] (Kamocsa 1727); *Lévölt* 'lévélt',⁵ *ösméri, Eőrsik* [Erzsik] (Ógyalla 1733); *rőttenetes, ölég, rögvel* (Ógyalla 1752).

A mássalhangzókat tekintve több példa található depalatizációra: *tellességgel, Foltatássáru, helségnek, Bizonsaghnak, Legén, Leanka* (Kamocsa 1727); *Helségben, személt, igeneset, Hüvelben, edénkéimet* (Ógyalla 1733); *holagok, Menecske* (Ógyalla 1752).

Az ógyallai szövegekben a palatális változatok is teret kaptak: *Istvány, Ispányságra* (Ógyalla 1733); *holy, Tehenyétis* (Ógyalla 1752). Sajátságos ugyanakkor, hogy a *-nyi*-zés az egyik iratban rendszeres: *dicsernyi, vallanyi, mosogatnyi, szeretnyi, laknyi, tudnya, szármoznyi* (Ógyalla 1733), a másokban azonban egyáltalán nem fordul elő. Az *l* kiesése nem példátlan: *kúcsolodot, kúcsolodván* (Kamocsa 1727); *tötögetvén, tötvén* (Ógyalla 1733), *Bőcsőben, lőtt* 'lelt' (Ógyalla 1752).

Az egyes ejtési variánsok tehát ezúttal sem egyformán jelentkeznek a vizsgált iratokban, még olyankor sem, amikor egyazon településen zaj-

⁵ A létigéből képzett 'volt, szokott lenni' jelentésű *lévél* alakról ld. újabban Varga 2021b.

lott a kihallgatás (erre Zala megyéből is van példa, ld. Varga 2021a). A kitekintésként feldolgozott iratokban meghatározott jellemzők a keletkezés helye miatt a közép-dunántúli, kisalföldi régió sajátosságaival vetethők össze (Juhász 2001: 271–273): rendszeresen jelölt a nyíltabbá válás, az *á* utáni *o*-zás, az *ö*-zés, illetőleg a depalatalizáció. Kevésbé volt azonban jellemző az erős *í*-zés; nem példátlan, de inkább lexikálisan kötött (az E/3 birtokos személyjel hangzóján kívül, vö. *szeretettire, éltiben*): *kinszerétette, ollyatin, Terhjt, tenni* ’tenné’ (Kamocsa 1727), *igeneset, kitszeri* (Ógyalla 1733), *ismet* (Ógyalla 1752). Az expozív *gy, ty* variánsok nem adatolhatók.

A feldolgozott jegyzőkönyvek alapján feltárt részeredményeket a 2. táblázatban tekintem át (a „+” a variáns meglétét, a „~” a lexikai kötöttséget, a „-” pedig hiányt, illetve ellenpéldákat jelöl). A forrásokat a vádlottak nevének – Libárdiné és Fúró Kata; Morvay Jutka; Néppel Györgyné és Kardosné; Szenczy Julianna; a „szakállas farkasok”, azaz Ravucsán vagy Farkas Pályo, Pagács Pál és Kovács Márton; Oláh Mihályné; Görbe Ilona; Diószeghy Andrásné – rövidítésével jelzem.

2. táblázat: A vizsgált három jegyzőkönyv, a kitekintésként figyelembe vett palóc, valamint a Komárom megyei iratok feltárt ejtésvariánsai

	L + FK	MJ	NGy- K	SzJ	RP, PP, KM	OMné	GI	DA
megye	Pozs.	Pozs.	Nyitra	Hont	Nógrád	Kom.	Kom.	Kom.
nyíltabb mgh.	+/~	+	~	+/-	-	+	+/~	+/~
<i>á</i> utáni <i>o</i> -zás	~	+	~	+/-	+/~	+	+/~	+/~
zártabb mgh.	~	+	~	~	+/~	+	+/~	+/~
<i>í</i> -zés	+	+	+	+	+	~	+/~	~
<i>ö</i> -zés	+	+/~	~	~	~	+/~	+	+
<i>l</i> -ezés, <i>n</i> -ezés	~	+	~	+/-	-	+	+	+/~
<i>-nyi</i>	+	+	-	~/-	+	-	+	-

Ahogy a 2. táblázat mutatja, a vizsgált szövegek alapján hasonló írásban jelölt sajátosságok, ejtésvariánsok figyelhetők meg a palóc és a közép-dunántúli, kislalföldi régióban. Utóbbiak még valamelyest markánsabban is képviselik az egyes jelenségeket, illetve a régiót, ahol a kihallgatások zajlottak (más nézőpontból: már ekkor jelölik azokat a sajátosságokat, amelyek később is jellemzik a régiót). Hozzátehetjük, hogy a Pozsony megyei iratokból is több variáns adathozható, mint Nyitra vagy Nógrád megyéből, jóllehet e téren az egyes lejegyző kezek szerint is van különbség. Az elemzés középpontjában álló három irat kevésbé reprezentál olyan jelenségeket, amelyek egyértelműen a palóc régió sajátosságai. Ezek a „hiányok” azonban nem feltétlenül a (spontán) normatörekvésekkel magyarázhatók, hiszen több olyan jelenséget ki lehetett mutatni, amelyeket a lejegyzők nem kerültek, mint a nyíltabbá válás vagy az *á* utáni *o*-zás, illetőleg a korszakra jellemzők, beleértve az *ö*-zés és az *í*-zés tipikusabb eseteit. Ezek tehát a korszakban a területi mellett társadalmi beágyazottságot is jeleznek. Arra sem lehet egyértelmű érveket hozni az eredmények alapján, hogy az iratok lejegyzői nem palóc nyelvjárásúak voltak. E régióknak ugyanis számos olyan markáns ejtési sajátossága ismeretes (ld. 5.2.), amelyek 18. századi használata inkább csak feltételezhető, rekonstruálható lenne, ugyanis azokat a korszakban az írás gyakran nem jelöli külön (más perszövegek, valamint levelek és irodalmi források alapján sem; a jellegzetes morfológiai kötöttségű variánsok hiánya további kutatást igényel).

6. Összegzés, további teendők

Jelen tanulmány néhány kevésbé ismert boszorkányperes tanúvallomás írásbeli, lejegyzői kontextusát vizsgálta, rámutatva a szövegrögzítés változatos mintázataira, elsősorban az ejtészváltozatok rögzítésére. A lejegyzők azonosításának problémája fennáll, így az egyes szövegekből feltárt eredményeket a tanúkkal közös produktumként szükséges kezelni. Az iratok lokalizációjához nem érhető el elengedő adat a lejegyzőkről, így jobb fogódzó híján a kihallgatás helyszíneihez lehetett őket – hangsúlyozottan közvetett módon – kapcsolni.

Az egyes szövegek kevésbé reprezentálták azt a területet, ahol a kihallgatások zajlottak (jelenleg: Tisza-Körös vidéki régió, illetve a palóc régió), ezzel együtt a lejegyzők a korszakot jellemző megoldások mellett bizonyos nyelvjárási vagy annak tartható variánsokat sem kerültek, ilyen volt az *í*-zés vagy az *ö*-zés (utóbbiak ugyanakkor más-más iratban bizonyultak rendszeresebbnek). A nyíltabbá válás, az *á* utáni *o*-zás, valamint

a palatalizáció és depalatalizáció markánsabbnak mutatkozott, ezek a jelenségek azonban nem egyetlen szűk területet jellemeznek, ahogy ezt a Komárom megyei jegyzőkönyvek adataival való összevetés is igazolta. Számos variáns, főként a legmarkánsabb palóc sajátosságok hiánya ugyanakkor a szövegek rögzített, írott jellegével magyarázható, a korszak több más forrásában sincsenek jelölve.

A boszorkányperes tanúvallomások tehát összességében jól használhatók, számos részeredményt kínálhatnak a nyelvhasználat időbeli, területi, társadalmi dimenziójának vizsgálatához. A kutatás több tekintetben is folytatható, szükséges a további adatbővítés, egyrészt kontrollforrásokkal szembevetve az eredményeket (a TMK mellett), másrészt újabb kéziratok feldolgozásával, egyéb területeket, majd pedig más szövegtípusokat bevonva a vizsgálatba. További feladat a részeredmények minél informatívabb szemléltetése, érzékeltetve az előfordulási arányokat, ezeken keresztül pedig az egyes ejtészvariációk erősségét.

Levéltári, valamint internetes elérhetőségű források

- Csáky Mihályné és Erzsébet elleni eljárás, Gyula, Gyoma, 1768; jelzete: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár 10.888. Boszorkányperes jegyzőkönyvek.
- Farkas Pályo, Pagács Pál és Kovács Márton elleni eljárás, Nagydaróc, Pinc, 1754; jelzete: Nógrád Megyei Levéltár IV-1b-2-10-02-15.
- Fokhagymáné elleni eljárás, Horpács, 1753; jelzete: Nógrád Megyei Levéltár IV-1b-2-01-14.
- Komárom vármegye pere Görbe Ilona ellen, Ógyalla, 1733. https://boszorkanykorok.hu/src/docs/73301KoKe2cBJ2018_compressed.pdf [letöltés 2022. június 14.]
- Komárom vármegye pere Oláh Mihályné ellen, Kamocsa, 1727. https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72710KoKe2cBJ2017_compressed.pdf [letöltés 2022. június 14.]
- Komárom vármegye pere Diószeghy Andrásné ellen, Ógyalla, 1752. https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75203KoKe5bBJ2019_compressed.pdf [letöltés 2022. június 14.]
- MJ = Morvaj Judit elleni eljárás, Szenc, 1728; jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár P 199 XXII-2-44-49-63.
- NGy-K = Néppel Györgyné és Kardosné elleni eljárás, Cabaj, Paruca, 1731; jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár E-211-Series-II-0037-1731-05-02-1r-5v.

- Pozsony vármegye pere Libárdiné és Fűrő Kata ellen, Nyék, Lidértejed, 1725.
https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72503PoKe2cBJ2153_compressed.pdf
 [letöltés 2022. június 14.]
- SzJ = Szenczy Julianna elleni eljárás, Bátorfalu 1730–1731; jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár E-211-Series-II-0037-1731-09-18-22-4r–17r.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1965), Sopron megye nyelve a XVI. században. Nyelvészeti tanulmányok 7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351.
- Bába Barbara (2018), Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. Magyar Nyelvjárások 56: 89–102.
- Bába Barbara (2021), A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke. Magyar Nyelv 117: 23–37.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berente Anikó (2017), Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 7–22.
- Berente Anikó (2019), Észak-magyarországi és nyugat-dunántúli boszorkányperek beszélt nyelvi adatai. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 33–46.
- Berente Anikó (2021), A szegedi boszorkányperek (1726–1744) jegyzői. Történeti dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálat. PhD-értekezés, Szeged.
- Deme László (1959), A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 20.)
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110.
- Gréczi-Zsoldos Enikő (2007), Nógrád vármegye nyelve a XVII. században. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 52. Salgótarján.
- Gréczi-Zsoldos Enikő (2021), Egy palóc misszilis a 17. századból. Magyar Nyelv 117: 375–82.
- Grund, Peter J. (2007), From tongue to text: the transmission of the Salem witchcraft examination records. American Speech 82/2: 119–150.
- Haader Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. Magyar Nyelvőr 128: 196–205.

- Haader Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- Haader Lea (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest. 87–103.
- Haader Lea (2018), Tükröt tartó korrektúrák. In: Boros István – Takács László (szerk.), *Litteris vincimur I. Scriptorium*. Szent István Társulat, Budapest. 17–31.
- Hiltunen, Risto – Peikola, Matti (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 43–68.
- Hiltunen, Risto (2010), Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: Tanskanen, Shana-Kaisa et al. (eds), *Discourses in interaction*. John Benjamins, Amsterdam. 61–80.
- Illésy János (1891), Adalékok a hazai babonaszág történetéhez. *Ethnographia* II: 353–356.
- Juhász Dezső (2001), A magyar nyelvjárások területi egységei: a nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső (2016), Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében. In: Benő Attila – Szabó T. Csilla (szerk.), *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 183–190.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Juhász Dezső (2019), A fiatal Balassi nyelvjárásáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 195–208.
- Kocsis Zsuzsanna (2018), *Misszilisek scriptorainak identifikálási lehetőségei*. PhD-értekezés, Budapest.
- Kocsis Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levélírnokok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest*. (Gondolat-Jel 3.)
- Kocsis Zsuzsanna (2022), *Hogyan nevezzek? Egy misszilisírnok azonosításának lehetősége és korlátai*. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 229–240.
- Kytö, Merja – Grund, Peter – Walker, Terry (2011), *Testifying to language and life in Early Modern England*. John Benjamins, Amsterdam.

- Németh Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnioki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), *Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence*. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Papp László (1959), *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 19.)
- Papp László (1963), *A nyugati nyelvjárásterület XVI. század végi nyelvi viszonyaihoz*. *Magyar Nyelv* 59: 18–25.
- Pusztai Ferenc (1999), *Beszélt nyelv a középmagyarban*. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- Szentgyörgyi Rudolf (2007), *Pozsony vármegye XVII. századi nyelvjárásai a hivatali írásbeliségben*. In: Guttman Miklós – Molnár Zoltán (szerk.), *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 252–264.
- Tóth István György (1996), *„Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkor Magyarországon*. MTA Történelemtudományi Intézete, Budapest.
- Török Gábor (1964), *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Nyelvtudományi Értekezések 45. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga Mónika (2018), *Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – módszer, párhuzam, problémák*. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika (2019), *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. PhD-értekezés. Budapest.
- Varga Mónika (2020), *Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben*. In: Boros István (szerk.), *Fideliter servanda II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8.* Szent István Társulat, Budapest. 283–301.
- Varga Mónika (2021a), *Nyelvjárási jellemzők megjelenéséről boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban*. *Magyar Nyelvjárások* 59: 103–125.
- Varga Mónika (2021b), *Nem lévell(!) új a nap alatt – a létige egy sajátosság alakja nyomában*. *Magyar Nyelvőr* 145: 201–211.
- Varga Mónika (2022a), *A Fatensnél nem konstál – boszorkányperes tanúvallomások kérdés- és válaszmintázatainak pragmatikai elemzése*. *Argumentum* 18: 144–171. <https://argumentum.unideb.hu/2022-anyagok/vargam.pdf>
- Varga Mónika (2022b), *Adalékok a lejegyzői diskurzusztratégiák feltáráshoz boszorkányperekben*. In: Boros István (szerk.), *Cura Scriptorium III. Scriptorium konferencia Eger, 2019. május 22–23.* Szent István Társulat, Budapest – Piliscsaba. 275–290.

Demonstratívumok pragmatikai és pragmatikalizálódott használatai konstrukciós megközelítésben: az *azért* konstrukciói

Dömötör Éva

Nyelvtudományi Kutatóközpont

The basic function of demonstratives is deixis, which is traditionally treated as a key issue in pragmatics. However, demonstratives also provide a frequent source for discourse markers having textual or expressive function. The different functions of demonstratives can be explained and described in terms of the different structural and pragmatic environments which define recurring patterns, i.e. constructions. This paper focuses on the adverbial demonstrative *azért* and describes its both deictic and discourse marker uses as constructions. In accordance with the model proposed in Furkó (2007), which takes the functional class of discourse markers as a graded category and individual members of this class as being on different stages of pragmatization, the constructions of *azért* are presented by outlining a process of pragmatization whereby it moves along the propositional < textual < expressive cline.

Keywords: demonstrative, deixis, discourse marker, construction, pragmatization

Kulcsszavak: demonstratívum, deixis, diskurzusjelölő, konstrukció, pragmatizáció

1. Bevezetés

A mutató névmások és a mutató határozószók, összefoglaló néven a demonstratívumok legalapvetőbb funkciója a deixis. Ugyanakkor a világ különböző nyelveiben, illetve egy nyelv különböző demonstratívumait tekintve is megfigyelhető, hogy olyan pragmatikai funkciókban is használhatók, amelyekben az alapvető deiktikus jelentés elhalványodásával a diskurzusszervező (textuális jelölő) és/vagy expresszív (attitűdjelölő) szerep kerül előtérbe (Diessel 1999; Dér 2012). Az ilyen szerepkörben a demonstratívum eredetű elemeket diskurzusjelölőknek tekintem, amelyek leírása a tanulmányban két elméleti háttérfeltevésre épül: 1. A dis-

kurzusjelölő használatokat a nem diskurzusjelölő használatoktól, illetve az egyes diskurzusjelölő használatokat egymástól konstrukciós, vagyis az adott használatot konstrukcióként meghatározó formai és funkcionális tulajdonságaik különítik el. 2. A diskurzusjelölők kialakulását a grammatikalizáció egy sajátos változata, a pragmatikalizáció eredményezi.

Elemzésem középpontjában az *azért* demonstratívumforma áll, ennek konvencionalizálódott használatait – akár eredeti deiktikus (nem diskurzusjelölő), akár diskurzusjelölő funkciókban – konstrukcióknak tekintem. A vizsgálat kiindulópontja és a konstrukciós keret választásának oka az a felismerés volt, hogy a demonstratívumok – ahogy egyébként a konstrukciós szemlélet szerint bármely nyelvi kifejezés – multifunkcionalitása, azaz különböző használatai rendszeresen visszatérő mintázatokként írhatók le, amelyeket sajátos szerkezeti és pragmatikai környezetek határoznak meg. Az ilyen módon rendszeresen visszatérő mintázatok konstrukciók, amelyek a konstrukciós nyelvszemlélet szerint a nyelvtan, és ebből következőleg a nyelvleírás alapegységei.

A pragmatikalizáció mint a diskurzusjelölők kialakulását eredményező folyamat olyan szemantikai–pragmatikai és szerkezeti változások együttese, amelyek egy bizonyos irányba, a diskurzuspragmatikai funkciók felé mozdítják el egy kifejezés használatát. A grammatikalizációtól a szemantikai és szintaktikai önállósodás felé mutató, ezért a lehmanni paramétereknek¹ (Lehmann 1982/1995, 2002) ellentmondó, ugyanakkor a diskurzusszinten működő nyelvi egységekre természetszerűen jellemző tulajdonságok kialakulása különbözteti meg. A pragmatikalizáció szinkron szempontból is megközelíthető, és így tekintve a diskurzusjelölők

¹ A Lehmann-féle grammatikalizációs paraméterek egy nyelvi jel autonómiáját jelzik, az autonómia csökkenésének mértéke pedig egyenes arányban van grammatikalizálódottságának fokával. Minél inkább csökken egy nyelvi jel más elemektől való elkülöníthetőségét biztosító szemantikai és fonológiai integritása a deszemantizálódás, illetve fonológiai kopás által, minél inkább nő a paradigmába rendeződésre való hajlama, minél inkább csökken választhatóságának szabadsága (vagyis minél inkább kötelezővé válik); minél inkább csökken szerkezeti hatóköre (grammatikai szintekben mérve), minél szorosabbá válik a mellette levő jelekkel való viszonya és gyengül a közöttük levő határ (akár az összeolvadásig), és minél inkább csökken a mozgékonysága az elemek lineáris elrendeződésében, vagyis minél kötöttebbé válik a szintagma-tikus pozíciója, annál előrébb jár a grammatikalizáció folyamatában (Lehmann 1982/1995: 120–179).

multifunkcionalitásával hozható kapcsolatba, mégpedig úgy, hogy a különböző diskurzusjelölő funkciók, illetve egy konkrét, diskurzusjelölőként is használt forma különböző funkciói a pragmatikalizáció különböző szintjein vannak (Furkó 2007). Ebben a tanulmányban az *azért* funkcionális spektrumát vázolom fel a deiktikus használatoktól a diskurzusjelölő (textuális és attitűdjelölő) használatokig, a közöttük levő kapcsolatot pedig azzal magyarázom, hogy a pragmatikalizáció különböző fázisaiban vannak.

A tanulmány felépítése a következő. A vizsgálat módszerének rövid bemutatása (2.) után ismertetem a nyelv, illetve a nyelvtan konstrukciós felfogásának lényegét (3.), és összefoglalom azt a diskurzusjelölő- és pragmatikalizációkonceptiót, amelyet a vizsgálatban követtem (4.). Ezután térek rá az elemzésre (5.), amelyben az *azért* konkrét példáján keresztül az elméleti kiindulópontok (konstrukciók, diskurzusjelölők, pragmatikalizáció) összeérnek.

2. Módszer, adatok

A kutatás korpuszalapú volt, az adatokat A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) számára készült elektronikus szövegbázisból, a Magyar Történelmi Szövegtárból (MTSz.) gyűjtöttem. Mivel a céloom az volt, hogy az *azért* formának a mai magyar nyelvben létező konstrukcióit írjam le, a korpusznak alapvetően a 20. század közepétől 2010-ig (a jelenlegi felső időhatárig) tartó időszakban keletkezett forrásaiból válogattam, korábbi adatot ott közlök, ahol a konstrukció feltételezett előzményszerkezetét mutatom be. A Nsz. úgynevezett kiegészítő szöveggyűjteményéből akkor választottam adatot, ha az egy vizsgált konstrukció valamely formai vagy funkcionális tulajdonságát érzékletesebben bizonyítja, mint a MTSz. ugyanarra vonatkozó adatai. Ahol nincs megjelölve származási hely, ott konstruált példák találhatók. Kizárólag kvalitatív vizsgálatot végeztem, gyakorisági mutatókat nem közlök. Azért korlátoztam a vizsgálatot egyelőre a lehető legváltozatosabb nyelvi tények bemutatására arányok vizsgálata nélkül, mert a konstrukciós szemlélet szerint a központi (gyakori, produktív, „szabályos”) és periférikus (ritka, elszigetelt, „rendhagyó”) konstrukciók egyaránt fontosak. Ezért a tipikus és a kevésbé jellemző használatokat egyforma jelentőségűnek tüntettem fel.

3. A nyelvtan konstrukciós megközelítése

A tanulmányban követett konstrukciós megközelítés szerint (Goldberg 2003, 2006) minden konvencionizálódott forma–jelentés társulás konstrukció. Minden nyelvi szinten, a morféma, a szó, a szókapcsolat, az idiomatikus kifejezés, a tagmondat, mondat, összetett mondat szintjén is konstrukciók találhatók. A nyelvtan alapegységei ezek a különböző méretű és különböző mértékben absztrakt² konstrukciók, a nyelvtan maga pedig a konstrukciók hálózatként modellezhető rendszere.³

4. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő, grammatikalizáció, pragmatikalizáció

4.1. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő

A diskurzusjelölő terminus (hagyományosan rövidítve: DJ, angolul *discourse marker*, DM) azokra a nyelvi elemekre, kifejezőeszközökre utal, amelyek a diskurzusszerveződésben játszanak olyan módon szerepet, hogy egyfajta instrukcióként szolgálnak a hallgató felé, hogy a DJ által bevezetett vagy az azt tartalmazó megnyilatkozást (a gazdaegységet, *host unit*) hogyan kapcsolja az előzőekhez, illetve „integrálja a diskurzus koherens mentális reprezentációjába” (Hansen 1998: 246, 258). Alapvetően két fő pragmatikai funkciót szoktak megállapítani a diskurzusjelölők kapcsán. Az egyik a textuális, konnektív funkció, a másik az attitűdjelölő, interaktív vagy interperszonális szerep.⁴ Bizonyos diskurzusjelölő-értelmezések szerint a kettő nem tartható egyben, és diskurzusjelölőnek csak a textuális, vagyis a diskurzusszegmensek közötti kapcsolatjelölésben szerepet játszó eszközöket tekintik, míg az attitűdjelölésre használt

² Eszerint a konstrukciók a nyelvtanban egy kontinuum mentén képzelhetők el, amelynek egyik végén a konkrét („lexikális”) konstrukciók, a másik végén a sematikusabb grammatikai („szintaktikai”) konstrukciók állnak.

³ A konstrukciós nyelvtanról összefoglalóan ld. Kálmán 2001; Hoffmann – Trousdale 2013; Hoffmann 2016.

⁴ A hármás felosztások az utóbbiban kettéválasztják az attitűdjelölő (szubjektív) és interaktív, interperszonális (interszjektív) funkciókat (vö. Dér 2010: 21; Heine 2013: 1239). Megfigyelésem szerint a kettő nem válik el az egyes előfordulásokban úgy, hogy vagy csak az egyiket, vagy csak a másikat fejezné ki az adott DJ, ráadásul bármelyik esetben a megnyilatkozás expresszív tartalmának létrejöttéhez járul hozzá, ezért nem tartom továbbtagolandónak az attitűdjelölő funkciót.

formákat más pragmatikai jelölők közé sorolják⁵ (Fraser 1999; Dér 2008, 2009). A kétféle pragmatikai funkció (leegyszerűsítve: a kontextuális és a kontextuális jelölő) elméletileg megkülönböztethető, ugyanakkor épp az adatok világítanak rá, hogy a mesterséges szétválasztásuk erőltetett, mert az egyes előfordulások metszik a két funkciót. Ebből a megfigyelésből kiindulva elemzéseimben az *azért* demonstratívumformának a(z inkább) textuális és az (inkább) attitudinális használatait egyaránt diskurzusjelölőnek tekintetem, főként azért, mert – ahogy látni fogjuk – a két funkció egyszerre is érvényesülhet.

A diskurzusjelölőknek vannak nem definitív, de a szakirodalom többségében elfogadott jellemzői (Hansen 1998; Furkó 2007: 55–71, 2019: 21–25, 2020: 6–16; Dér 2008: 111–113, Dér 2009, 2010; Heine 2013: 1209–13; Heine et al. 2021: 1.1. fejezet alapján):

- (i) Nem-propozicionális jelentésük van abban az értelemben, hogy nem érintik a szegmens propozicionális, igazságfeltételekben meghatározható jelentését (*non-truth-conditional*).
- (ii) Jelentésük procedurális (nem konceptuális) jellegű, mert a beszélőnek a hallgató felé irányuló instrukcióiként funkcionálnak, a hallgató számára pedig metatextuális munkát jelentenek.
- (iii) Szintaktikailag függetlenek. A DJ-k általában nem alkotnak mondatnyi összetevőt más kifejezésekkel, nem végezhető velük mondatnyi művelet: nem fókuszálhatók, nem tagadhatók, nem lehetnek mellérendelés tagjai, nem lehetnek bővítményeik.
- (iv) Hatókörük változó, akár egyazon DJ-nek is (pl. bizonyos konstrukciókban egy mondatrészre, másokban egész mondatra, ismét másokban több mondatból álló diskurzusrészletre terjed).
- (v) Az előbbivel összefügg szórendi szabadságuk. Bár a leggyakoribb a mondat-, illetve szegmenskezdő helyzet, a mondat végi helyzet is jellemző, sőt, valamely köztes pozícióban is előfordulnak DJ-k (ezen belül tipikusan a topik után). Ha nem is fogalmazható meg általános szórendi szabály, egy adott DJ egy adott funkciójához

⁵ Nem könnyíti meg az eligazodást, hogy a pragmatikai jelölőknek (*pragmatic markers*, PM) is számos értelmezése van, amelyek közül néhány átfedésben van a diskurzusjelölőkével. A PM és DM értelmezések, sőt, a hasonló jelentéssel felruházott diskurzuspartikula (*discourse particle*), pragmatikai partikula (*pragmatic particle*), konnektívum (*discourse connective*) lehetséges viszonyairól részletesen szól Dér (2009).

- társulhat valamilyen szórendi kötöttség, épp ez segíti egy diskurzusjelölős konstrukció azonosítását (ld. Aijmer 2006; Dér 2012).
- (vi) A DJ-k többjelentésűek. Ezt konstrukciós keretben úgy lehet megfogalmazni, hogy konstrukcióspecifikus jelentéseik vannak: a konstrukciós elemzés célja az egyes jelentések, funkciók meghatározása a formai (szerkezeti és – ha jellemző – prozódiai) tulajdonságok meghatározásával együtt.
 - (vii) Szófajilag, strukturálisan és formális jegyeiket tekintve sokfélék lehetnek, a partikulaszerűektől a többszavas kifejezésesekig. Formailag rendszerint rögzültek (nem toldalékolhatók).
 - (viii) Használatuk a társalgási nyelvben jellemző leginkább.

A vizsgálatban követett értelmezés szerint a diskurzusjelölők a fent említett pragmatikai szerepkör alapján funkcionális osztályt alkotnak. Méret, formai összetettség és beágyazottság szempontjából meglehetősen heterogén csoportról van szó, ezért szófajnak nem tekinthető. Különböző szófajú, méretű, szerkezetű nyelvi eszközöknek van tehát diskurzusjelölő funkciója.

Egy adott DJ-re nem kell, hogy igaz legyen az összes jellemző vonás, de minél több igaz rá, annál közelebb áll a prototipikus DJ-hez. Másfelől, a felsorolt jellemzők között van olyan (szintaktikai függetlenség, nem-konceptuális jelentés, hatóköri szabadság), amely nem abszolút jelleggel igaz (vagy nem igaz) egy vizsgált nyelvi elemre, hanem valamilyen mértékben. A tulajdonságok centrum–periféria elv mentén történő érvényesülése, a DJ fokozatos kategóriaként való felfogása (pl. Furkó 2007: 72–74) „megengedi”, hogy változatos nyelvi kifejezések tartozzanak ide.

4.2. Grammatikalizáció, pragmatikalizáció

A pragmatikalizáció a grammatikalizáció azon speciális változata, amelynek eredménye a diskurzusjelölők kialakulása. Traugott (1995) hívja fel a figyelmet arra, hogy a diskurzusjelölők kialakulását jellegzetes szemantikai–pragmatikai és formai változások együttese eredményezi, amelyek közül azonban néhány nem felel meg a Lehmann által leírt grammatikalizációs paramétereknek (Lehmann 1982/1995, 2002). Traugott nem arra a következtetésre jut, hogy a diskurzusjelölők kialakulása nem grammatikalizáció – épp ellenkezőleg: az az állásfoglalása, hogy a Lehmann által megfogalmazott grammatikalizációs „követelmények” túl korlátozóak, kizárnak olyan nyelvi változásokat a grammatikalizáció köré-

ből, amelyek a jellegzetes szemantikai–pragmatikai és formai mechanizmusok együttes történése miatt valójában összetartoznak. Lehmann a grammatikalizációs paramétereket ugyanis a grammatikalizáció klasszikus esetének, a morfológizációnak, a grammatikai viszonszók, eszközök kialakulásának a megfigyeléséből állapította meg, és általánosságban a grammatikalizáltság és az önállóság fordított arányossági viszonyát fejezik ki. Traugott szerint téves megközelítés lenne a diskurzusjelölőkön is ugyanezeket számon kérni: a hatókörszűkülésnek, a kötelezővé válásnak, a szintaktikai kötöttség kialakulásának vagy növekedésének, valamint a paradigmába rendeződésnek ugyanis általában épp az ellenkezője történik akkor, ha egy mondaton belüli vagy mondat szintű nyelvi egység (konstrukció) a diskurzus szintjére kerül, márpedig a DJ-k kialakulásának ez a lényege (Heine et al. 2021). Ráadásul Lehmann paraméterei a kanonikus grammatikalizációt sem jellemzik kimerítően, ugyanis a folyamat általánosságban egy olyan szemantikai–pragmatikai átalakulással indul, amelyben a deszemantizálódást, vagyis bizonyos eredeti jelentésjegyek elvesztését újfajta, absztraktabb funkció kialakulása ellensúlyozza.

Ez egyfelől indokolja, hogy a grammatikalizáción belül megkülönböztessük a pragmatikalizációt, másfelől, ha Traugott alapján a grammatika fogalmába beleértjük a pragmatikát is, épphogy szükségtelenné teszi. Mindazonáltal, mivel jól körülhatárolható, a grammatikalizáció más, „klasszikus” változataitól eltérő sajátosságai vannak, a tanulmányban a pragmatikalizáció szót használom a diskurzusjelölők kialakulását eredményező nyelvi változásra, Traugott-tal egyetértve és hangsúlyozva, hogy annak egy kiterjesztett grammatikalizációfogalomba kell beleférnie (vö. még Traugott – Trousdale 2013: 99–112).

A grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amelyben nem változhat bármi bármilyen irányban. Bár az ún. egyirányúság hipotézis (Hopper – Traugott 2003: 99–139) heves szakmai vitákat váltott ki (ld. Dér 2008: 65–91; Norde 2009: 2. fejezet), az ma már cáfolhatatlannak tekinthető, hogy a szemantikai–pragmatikai változásnak a grammatikalizációban a szemantikai általánosulás és az azzal párhuzamos pragmatikai erősödés az iránya, és ez valamilyen mértékben korlátozza a jelentések kialakulásának sorrendjét. Traugott megállapította, hogy a szemantikai–pragmatikai változások egy általános sémához igazodnak:

- (1) propozicionális jelentés (> textuális jelentés) > expresszív jelentés (Traugott 1982: 256, idézi Traugott 2003: 633).

A jelentésváltozás nem feltétlenül megy végig minden egyes lépésen. Egyrészt megállhat valamely textuális jelentésnél, másrészt expresszív jelentés kialakulásához – ahogy arra a középső szakasz opcionálitása utal – nem szükséges közbülső textuális állomás. Propozicionális, azaz olyan jelentés, amely a mondat igazságfeltételeire hat, közvetlenül átmehet expresszív, attitűdjelölő jelentésbe. A lényeg a jelentésváltozás iránya: ez a háromcsomópontos séma ugyanis megfelel a grammatikalizációt általánosabban definiáló grammatikaivá (grammatikaibbá) vagy (ezen belül) pragmatikaivá (pragmatikaibbá) válás folyamatának. Textuális jelentés lehet valamilyen „hagyományos” szöveggrammatikai funkció; ilyenkor a nyelvi egység utal valamely előző vagy következő nyelvi egységre, illetve a mondaton belüli vagy mondatok közötti grammatikai vagy logikai kapcsolatot jelzi, például ok-okozati, feltételes vagy időviszonyt, ellentétet, koreferenciát. Ha az ilyen szerepű kifejezésre nagy arányban érvényesek a 4.1.-ben felsorolt DJ kritériumok (i)–(viii), akkor diskurzusjelölők textuális funkciójáról van szó (Traugott 1995; Dér 2005: 251–253). Akár a textuális, akár egyenesen a propozicionális jelentésből gazdagodhat egy nyelvi jel expresszív jelentéssel úgynevezett szubjektivizáció révén, amelynek során a beszélői szempont integrálódik az adott elem, szerkezet jelentésébe. A grammatikalizáció ezen fázisában a kifejezés a beszélőnek a beszédesemény valamely összetevőjéhez való viszonyulását kódolja, tehát attitűdjelölő szerepe van. Az ilyen szerepű nyelvi elemek is diskurzusjelölőnek tekinthetők a tanulmányban követett definíció szerint. Az alábbi elemzés ezt az általános változási tendenciát (1) tükrözve jeleníti meg a mutató határozószóból kifejlődő diskurzusjelölő funkciókat.

5. Az *azért* konstrukciós vizsgálata

5.1. Előzmények

Ahogy a bevezetésben említettem, demonstratívumok pragmatikai funkciójú elemként való használata több nyelvben megfigyelhető (Diessel 1999: 93–114). Diessel – Breunesse (2020) száz nyelven végzett vizsgálat alapján kimutatja azt a tendenciát, hogy a demonstratívumok jellemző grammatikalizációs forrásai adverbialis kötőszóknak, illetve egyéb textuális (konnektív) funkciójú eszközöknek. A vizsgálatuk nem expliciten konstrukciós szemléletű, azonban hangsúlyozzák, hogy a grammatikalizáció nem elszigetelt nyelvi elemeket érint, hanem konstrukciókat.

Az *azért* jelentésváltozását Dömötör (2012)-ben is már grammatikalizációs folyamatként ábrázoltam a propozicionális jelentésektől a textuális és az expresszív funkciók kialakulásáig, a demonstratívumok grammatikalizációjára általánosan jellemző tendenciákkal összevetve (exoforikus > endoforikus > grammatikai funkciók, ld. Diessel 1999: 115–159). Jelen tanulmány ennek eredményeit a konstrukciós megközelítéssel egészíti ki.

Dér (2012) részletesen vizsgálja az *azért* és *akkor* poliszemiáját a mai magyar spontán nyelvhasználatban, ezen belül különösen a diskurzusjelölő funkciókra helyezi a hangsúlyt. A Magyar spontánbeszéd adatbázis (BEA) anyagából nyert adatok alapján arra az eredményre jut, hogy „a mai magyar nyelvben gyakori mutató névmási eredetű elemek” (az *azért* és *akkor* mellett az *ilyen, így*) „nagy többsége pragmatikai szerepre tesz szert” (i. m. 176). Az *azért* esetében megfigyelte, hogy gyakran követ elentétes kötőszót (leginkább a *de*-t), és hogy a megelőző szófajok és a mondatbeli pozíciója szerint funkciókülönbséget mutat (i. m. 164–167). Bizonyos pragmatikai szerepeit szintén a szubjektívizációval magyarázza.

Abban a diskurzuspragmatikai megközelítésben, hogy a diskurzusjelölők multifunkcionalitása és heterogenitása a pragmatikalizáltsággal összefüggésben ragadható meg, az elemzés Furkó (2007)-et követi. Javaslata szerint az egyes diskurzusjelölők, sőt, diskurzusjelölő előfordulások pragmatikalizáltságának mértéke kimutatható egy olyan értékelési rendszer alapján, amelyben megadható, hogy a diskurzusjelölőség kritériumai közül (ld. 4.1. (i)–(viii), bár Furkó nem pontosan ezt a nyolc tulajdonságot ellenőrzi az általa vizsgált DJ-knél) mennyinek, illetve melyeknek felelnek meg. A DJ kritériumok mentén való tesztelés alkalmas arra, hogy a diskurzusjelölő használatok pragmatikalizáltságának mértékét felmérjük.

5.2. Az *azért* eredeti, demonstratívum használatai

A demonstratívumok állandó, kontextustól függetleníthető jelentése a „tartalmas”, konkrétabb jelentésjegyekből álló névszókhöz, határozószókhöz képest általános, sematikus. Diessel (1999) a demonstratívumok szemantikai leírásában kétféle jegytípus megkülönböztetését javasolja, ezek (i) a deiktikus jegyek és (ii) a kvalitatív jegyek. A deiktikus jegyek elsősorban a referensnek a deiktikus centrumhoz viszonyított helyzetét határozzák meg, kontrasztív szemantikai kategóriákban kódolva, ez prototipikusan a közel–távol kontraszt. A demonstratívumoknak nem „kell”

minden egyes előfordulásukban kontrasztívnak lenniük, de minden nyelv demonstratívumrendszere kontrasztív formák paradigmáin alapul. A deiktikus jegyeket elsődlegesen a névmástövek kódolják. A magyarban például a deiktikus kontraszt kifejezőeszköze a névmástövek magánhangzója: a közelséget a palatális, a (viszonylagos) távolságot a veláris alakok kódolják. Semleges kontextusban ezek a névmási formák neutralizálódhatnak, továbbá elenyésző számban léteznek eleve semleges névmások, viszont nincs olyan nyelv, amelyben egyáltalán nincsenek deiktikus kontrasztba állítható névmások (Diessel 1999: 50). A kvalitatív jegyek határozzák meg, hogy a referens milyen általános szemantikai osztályba tartozik, például tárgy vagy személy vs. hely; élő vs. élettelen; humán vs. nem humán; nő vs. férfi stb. (Diessel 1999: 35–55). A magyar *az/ez* főnévi mutató névmások kvalitatív jegyei a mai nyelvállapotban prototipikusan az 'élettelen' és 'tárgy', de ezt, ahogy látni fogjuk, sokszor felülírja valamilyen – akár szerkezeti, akár pragmatikai – körülmény. Ennél specifikusabb jelentése épp azért nincs a demonstratívumoknak, mert elsődleges a rámutató-utaló, deiktikus szerepük, amelynél fogva referenciális értelmezésük mindig a kontextustól függ. A nemzetközi deixiskutatásban Haliday – Hasan (1979)-re hivatkozva a deiktikus funkción belül két típust különítenek el attól függően, hogy a „külső” vagy a „belső” kontextusban érhető el a deiktikus elem referense. A deiktikus utalás exoforikus, ha a beszédhelyzet valamely nem nyelvi, „nyelven kívüli” összetevőjére, tényezőjére történik az utalás, amelyet prototipikus esetben nonverbális deiktikus rámutatás is kísér. Ezzel szemben az endoforikus deixis esetében a deiktikus kifejezés „belülre”, az éppén folyó diskurzusra vagy annak valamely részletére utal, referense tehát a szöveggörnyezetben azonosítható.

5.2.1. Exoforikus deixis

Az *azért* forma legalapvetőbb funkciója az exoforikus utalás, amelyben az *az/ez* főnévi mutató névmás egy tipikusan gesztussal is jelölt entitásra utal a szituációs kontextusban. Az *azért* (és *ezért*) forma belső szerkezete exoforikus használatban még transzparens (*az/ez* + *-ért*), a palatális/veláris alak közti választást soktényezős diskurzuspragmatikai feltételrendszer határozza meg (ld. Laczkó 2006, 2008, 2021; Tóth – Csátár 2014, 2015; Tóth 2019), prototipikus esetben a demonstratívumpár mély hangrendű tagja a deiktikus központtól való távolságot, a magas hangrendű a közelséget jelöli. Ezt az alapbeállítást azonban módosíthatja a

deiktikus kivetítés, az attitűdjelölés, a figyelemirányítás stb. (Laczkó 2008, 2021). A négy főnévi mutató névmási forma mindegyike előfordulhat (önálló palatális / önálló veláris / adnominális palatális / adnominális veláris):⁶

(2a) *Azért / ezért jöttem.*

(2b) *Azért / ezért a könyvért jöttem.*

5.2.2. Endoforikus deixis

Az exoforikus utalásnál egy lépéssel absztraktabb az endoforikus utalás azon változata, ahol a névmási forma egy megelőző főnévi kifejezéssel koreferens. Az ilyen, anafora szerepű mutató névmás jelölésére már nem érvényes, hogy jellemzően tárgyi dolog, hiszen az antecedens főnévi kifejezés bármilyen entitást jelölhet. Ebben a fázisban is megvan az exoforikus utalásnál említett formai változatosság (3). Endoforikus deixis esetén szintén összetett diskurzuspragmatikai feltételrendszer irányítja a magas és mély hangrendű névmások közötti választást (erről részletesebben: Dömötör 2022: 85–102).

(3a) *Pár hete rendeltem egy könyvet, szóltak, hogy megérkezett. Azért még elmegyek a könyvesboltba.*

(3b) *Több hete rendeltem egy terméket, ma végre szóltak, hogy megérkezett. Ezért még elmegyek és átveszem, de többet oda nem rendelek.*

(3c) A: *Rendeltem egy könyvet, a Száz év magányt.* B: *Azért a könyvért jártam végig az összes antikváriumot fiatal koromban.*

(3d) *Megrendeltem a Száz év magányt. Ezért a könyvért jártam végig az összes antikváriumot fiatal koromban.*

(4) *A fiú az illegalitásban, az eszméért harcolva töltötte el rövid életét, és azért is halt meg.* (MTSz. 1983, Radnóti Zsuzsa)

⁶ A magyar *az/ez* főnévi mutató névmások a mai magyar köznyelvben kétféle szerkezetben fordulnak elő: önállóan (pl. *Azt/ezt kérem*) és egy határozott névelős főnévi kifejezés előtt, azzal egyeztetve (pl. *Azt/ezt a könyvet kérem*). Diesselt (1999) követve az előbbit pronominális, az utóbbit adnominális névmásnak nevezem, mert a latin szavak a funkció szempontjából semleges utalnak a szintaktikai disztribúcióra: a főnévként / névszóként önmagában előforduló (*pronominal*), illetve egy főnévi / névszói kifejezéssel együtt előforduló (*adnominal*) névmásra.

- (5) *Az álmaiért nem felel, azokért a Teremtő felel.* (MTSz. 2005, Spiró György)

A (2–5)-ben az *az* főnévi mutató névmás *-ért* ragos alakja található, amely az állítmánnyal együtt például a *jönni valamiért, elmegy valamiért valahova, bejár valamit valamiért, meghalni valamiért*, illetve *felel valamiért* konstrukciót örökli. A szótári hagyományban ezek az adatok nem is az *azért* címszó alatt szerepelnének, hanem az *az* szócikkben (ld. Nszt.). A grammatikalizációs kontinuum szempontjából viszont fontos feltüntetni az *azért* funkcionális spektrumában is ezt a még mind szemantikailag, mind formailag teljesen kompozicionális használatkört.

Diessel annak alapján különíti el az endoforikus utalás két fajtáját, hogy a névmás vagy egy antecedenes főnévvel áll koreferenciális viszonyban (3–5), vagy egy közvetlen megelőző vagy követő diskurzusrészletre utal (6–7). Az előbbit nevezi ő anaforának, az utóbbit diskurzusdeixisnek. A megkülönböztetésnek az *azért* esetében van létjogosultsága, hiszen az utóbbi használatban csökken a formai változatosság, a főnévi jegyek eltűnnek, nem lehet többes számba tenni (6a), és adnominális szerkezetet sem alkot az *azért* (6b), a palatális alakkal viszont még mindig váltakozik (6c):

- (6) *Én magával akarok beszélni. Azért vagyok itt.* (Bereményi Géza, 1978)
 (6a) **Én magával akarok beszélni, és meghívni egy teára. Azokért vagyok itt.*
 (6b) **Én magával akarok beszélni. Azért a célért vagyok itt.*
 (6c) *Én magával akarok beszélni. Ezért vagyok itt.*
 (7) *Nagyon szeretem Verne Gyulát... azért is választottam ezt az írói álnevet.* (MTSz. 1981, Elbert János ford., Mihail Afanaszjevics Bulgakov)

A csökkenő formai változatosságból arra lehet következtetni, hogy az újraelemzés ebben a használatban megtörtént: az *az* és az *-ért* toldalék összeolvadásából mutató határozószó keletkezett. Ahogy már volt róla szó: a grammatikalizációban és pragmatikalizációban szemantikai általánosulás megy végbe, rendszerint úgy, hogy az új grammatikai és/vagy pragmatikai funkció valamely eredeti jelentésjegy absztraktabbá válásával jön létre: a célhatározó (6) és okhatározó (7) szerep ilyen kapcsolatban

van a (2–5)-beli használatokkal.⁷ A (2)-ben a jövésnek, a (3)-ban a boltba beugrásnak, az antikváriumok végigjárásának, a (4)-ben a meghalásnak a célja, illetve az (5)-ben a felelésnek (mint felelősségnek) az „iránya” főnévi természetű entitások, ezekre utal az *azért*, amelynek referenciáját a deiktikus gesztus (2) vagy a koreferens főnévi antecedens (3–5) azonosítja. A (6)-ban és a (7)-ben az „itt vagyok” célja, illetve a névválasztás oka mondat formájában van megfogalmazva. Az absztraktabbá válás ebben a fázisban tehát abban áll, hogy a propozicionálisan megfogalmazott entitások (események, helyzetek, tények stb.) rendszerint összetettebbek, elvontabbak, mint a főnévvel jelölt entitások (dolgok, személyek).

5.2.3. Utalósós konstrukciók

Az endoforikus deixis mindkét alaptípusának, a diesseli rendszerezésben megkülönböztetett anaforának és diskurzusdeixisnek is van egy sajátos grammatikalizálódott szerkezete: az utalósói használat. A főnévi anaforikus ragos mutató névmásból a vonatkozó szerkezet (8–11), a mutató határozószósból az okhatározó (12–13) és a célhatározó mellékmondatos (14) összetett mondat utalósós használata grammatikalizálódott.

Utalósó + vonatkozó névmás

- (8) *Ő azt várta volna, hogy mindenért lelkesedjek, még azért is, amiért nem tudtam.* (MTSz. 2005, Molnár Anikó)
- (9) *ha magasan tartaná a mércét [ti. a felsőoktatási rendszer], [...] annak is nekigyürkőzne a továbbtanulni akaró, s aki nem, azért nem is kár.* (MTSz 1998, Beke Kata)⁸
- (10) *A kancellár úr köszönetét fejezi ki önnek azokért a fontos és nagyon jelentős szolgálatokért, amelyeket ön Poroszország győzelme érdekében tett.* (MTSz. 1968, Hernádi Gyula)
- (11) *a hímek a fűgében maradnak, itt harcolnak azokért a nőstényekért, amelyek a gyümölcsben lévő lárvákból fejlődnek ki.* (Nsz. 1997, Természet Világa)

⁷ A (4)-ben az *-ért* ragos főnévi forma a *felelős* melléknév vonzata.

⁸ A példamondat már Dömötör (2012: 8)-ben is szerepel.

Utalószo + mert / mivel / hogy

- (12) *Csak azért jöttem, kedves szomszéd, mivel Nagelschmidt urat láttam észveszejtve és egyedül hazanyargalni. Csak nem történt újra valami?* (MTSz. 1973, Sütő András)
- (13) *engem azért cikiztek, mert sokat olvasok és jól tanulok, Virágot meg azért, mert emós.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)
- (14) *A férjem, folyamatosan szteroidokkal nyomta magát. Mondtam neki, hogy ez is olyan, mint a drog, mire ő azt felelte, nem azért csinálja, hogy lebegjen, meg eufóriája legyen, hanem azért, hogy a testét építse.* (MTSz. 2008, Varga Tímea)

Az utalószo konstrukciók összetettmondat-konstrukciók, több különböző szubkonstrukcióval. A közös bennük az, hogy a főmondatban egy mély hangrendű demonstratívum van, amely ugyanarra a mondatrésze „*utal*”, mint a mellékmondat. Az *azért* forma vonatkozó mellékmondatot tartalmazó mondat, illetve ok- vagy célhatározó összetett mondatok utalószoja lehet. Az utalószo szerepben levő névmás funkciója az úgynevezett konnexiós koreferencia, a tagmondatok közötti grammatikai kapcsolat jelölése (Laczkó 2006: 73). A mutató névmás a vonatkoztatás konstrukcióban a vonatkozó névmással együtt (8–11) valósítja meg a konnexiós koreferenciát. A nem vonatkozó szerkezetes összetett mondatok esetében a főmondati névmás, névmási kifejezés nem a *hogy, mert, mivel* kötőszókkal áll koreferenciális kapcsolatban, hanem az egész mellékmondatra utal (12–14).

Az utalószóként használt mutató névmás deiktikus funkciója nem szűnt meg, hiszen a vonatkozó névmással való koreferencia, illetve a mellékmondatra, azaz egy propozicionálisan megfogalmazott diskurzusrészletre való utalás a diesseli értelemben vett anafora és diskurzuseixis absztraktabb, grammatikai funkcióval bővült változata, grammatikalizálódott endoforikus funkció.

Az utalószo szintaktikai viselkedése is a legtöbb szempontból hasonlít az 5.2.2. eseteire: lehet hangsúlyos, lehet tagadni, *is*-sel bővíteni, alkothat mellérendelő szerkezetet (saját magával, (13–14)), emellett viszont megfigyelhetők jellemző szórendi mintázatok. A vonatkoztatás konstrukcióban az utalószo mutató névmás és a vonatkozó névmás a szoros koreferenciális viszony miatt általában minél közelebb vannak egymáshoz: a vonatkozó névmás kötelezően a mellékmondat kezdő pozíciójában, az utalószo pedig főmondat–mellékmondat sorrendben begyakoroltan a fő-

mondat végén (8), (10), (11), fordított tagmondsorrendben a mondat elején (9) áll. Az okhatározó és célhatározó grammatikai szerepű mutató határozószó jellegzetes főmondati helye az ige előtti, más néven igemódosító pozíció.

Az viszont a grammatikalizálódás jele, hogy míg az anaforikus, diskurzusdeiktikus (5.2.2.) mutató névmás megvalósulhat palatális formákkal is, az utalószó funkció kifejezetten a veláris formával társul. Ez egybehangzó Diessel azon megállapításával, hogy a demonstratívumok grammatikalizációja során a deiktikus kontraszt megszűnik, és a grammatikalizálódó elem az egyik formára korlátozódik (Diessel 1999: 118).

5.2.4. Következtető „kötőszó”

(15) *És te, kamasz lázunkból és fiatal örültségünkől született, értelmetlen isten! Közzeledik a nap, amikor elszakadunk egymástól, és elszakadunk tőled. Vedd hát azért a mi áldozatunkat kegyes hajlandósággal, és hosszabbítsd meg gyermekéletünk tejfehér napjait.*

(MTSz. 1962, Keszi Imre)

(16) *Ezt üzeni az Úr: Elhagyjatok, azért hát én is Sisák kezére adlak benneteket.* (Nszt. 1996, Katolikus Biblia (ford.))

Szintén a diskurzusdeixisből (5.2.2.) grammatikalizálódott az a – szótári hagyományban (pl. Nszt.) kötőszóként kategorizált – használat, amelyben az *azért* forma hangsúlytalan, jellemző helye a mondat vagy tagmondat eleje, illetve közvetlenül az állítmány utáni pozíció (15), és a diskurzusban megelőzőkhöz való laza szemantikai–pragmatikai viszonyt jelzi: a következtetést, amely az okhatározó grammatikai szerep grammatikalizálódásával, pragmatikalizálódásával jött létre. Ebben a diskurzuspragmatikai szerepben az *ezért* változat terjedt el:

(17) *Monsieur Durand helyett az infótanár jött be, és közölte, hogy a franciatanár ma nincs, ezért ő helyettesít.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)

(18) *A beteg ellenállásához való viszonyulásunk alapvető meghatározója lesz a későbbi együttműködésnek. Fontos ezért néhány szabályt szem előtt tartanunk.* (MTSz. 2010, Pilling János – Tényi Tamás – Fehér László)

Az *azért* stílusosan jelölt: rituális vagy archaizáló szövegekben fordul elő.

Ebben a konnektív, diskurzusrészeket kapcsoló szerepben mind az *azért*, mind az *ezért* a traugotti jelentésváltozási séma (1) textuális fázisát

érte el. Laza szintaktikai kötődése a mondathoz, alaki állandósága (csak egyes számban fordul elő), jellegzetes, de nem kizárólagos mondat eleji helyzete megfelel a diskurzusjelölők formai jellemzőinek, jelentése azonban még nem vesztette el konceptuális jellegét (okság > következmény).

5.3. Megengedés, ellentétesség

A megengedő jelentésviszony az okság és az ellentétesség sajátos keveredése. Az előző tagmondatból, mondatból következő körülménnyel, ténnyel való ellentétesség kifejezésében az *azért* forma is részt vesz:⁹ leginkább valamilyen ellentétes kötőszóval együtt, vö. (19), (20), (22), (23). Ebben a használatban jellemző összetettmondat-konstrukció a megengedő kötőszót, névmást tartalmazó tagmondat után következő, *azért* által bevezetett tagmondat (21–23). A megengedő jelentéstartalomnak ez a párhuzamos jelölése nyomatékosító hatású.

Az ilyen szintaktikai szerkezetek gyakorisága olyan jelentésváltozást idézett elő, hogy az *azért* egyedül is képes lett a következtetés ellentétességének kifejezésére (24–25). Ebben a szerepben szintén, ahogy már az 5.2.4.-ben láthattuk, nem hangsúlyos, nem lehet tagadni stb., tehát nem grammatikai mondatrészt.

- (19) *Ez tök rendes gesztus volt tőle, **de azért** persze nem fogadtam el.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)
- (20) *Ismersz engem, Marcelló? Annyira biztos ismersz, hogy eléggé nyíltszívű és nyíltszájú krapek vagyok. **Hanem azért** én se szoktam mindent kiírni a faliújságra.* (MTSz. 1979, László-Bencsik Sándor)
- (21) *Döbbenjünk rá az újságcikkre: **ha nem is** liheg hamiskodó szuperlatívuszokat, **azért** ő is nagyon jelentős műnek véli a regényt.* (MTSz. 1992, Bikácsy Gergely)
- (22) ***Akármi** történt velünk – kizártuk egymást, bezártuk egymást –, **azért mi mégis** barátok maradtunk.* (MTSz. 1989, Konrád György)
- (23) ***Bár** a csirkemáj hidegen is finom, **azért mégiscsak** frissen az igazi.* (MTSz. 2010, Lajos Mari)

⁹ Az *ezért* forma ebben és a következőkben leírt konstrukciókban nem fordul elő, tehát a közös grammatikalizációs útjuk az előzőekben bemutatott textuális funkcióig tart.

- (24) *Épp a napokban beszélgettem az öltözőben egyik kolléganőmmel arról, hogy mennyivel egyszerűbb a férfiaknak. Nem kell öltözködniük, sminkelniük, felvesznek egy szmokingot és kimennek a színpadra, máris elegánsak. Erre azt mondta: „Azért én nem cserélnék velük, nem adnám oda, hogy nő lettem.”* (MTSz. 2006, Női szív)
- (25) *Virág üzenete: Amikor megláttam, h jelszó kell, lefejeltem az asztalom. Van egy dudor a homlokomon. Reni üzenete: Azért ennyire nem vészes a helyzet.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)

A (25) ugyanakkor arra is jó példa, hogy a textuális és az attitűdjelölő kapcsolat mennyire összefonódik a konkrét használatokban. Az *azért* ugyanis itt sem diskurzusrészleteket, propozíciókat stb. kapcsol össze, hanem az azokhoz kapcsolódó beszélői elvárásokat, feltételezéseket, vélekedéseket. A (25)-ben a beszélő (Reni) feltételezi, hogy beszélgetőtársa (Virág) azért fejelte le az asztalát, mert „vészesnek” gondolja, hogy jelszó kell. Viszont ebben nem ért egyet vele, szerinte (tehát szubjektíven) ennyire nem vészes a helyzet. Az *azért* tehát az ellentétességet kifejező használatban már szubjektivizálódhat, amelynek során az expresszív funkció kerül előtérbe.

5.3.1. Az [Azt azért ne(m) VP] konstrukció

A pragmatikalizáció folyamatában egy jellegzetes szubkonstrukció körvonalazódik, amelynek szemantikai–pragmatikai feltétele szintén egy következtetés és egy ellentét. Ám (19–25)-től eltérően itt a következtetés ki van mondva (általában a beszédpartner által), amelyre a beszélő explicit (tagadószóval vagy tiltószóval kifejezett) tagadással, tiltással, vagyis ellentétes állásfoglalással reagál. A konstrukció funkciója a következtetés eltúlzottságának, helytelenségének jelzése. Tipikus szintaktikai forma a [(kontrasztív) topik > *azért* > tagadószós predikátum], de az *azért* mondatkezdő pozíciója is lehetséges (28).

- (26) *IVÁN Micsoda? Üssem agyon? OLGA Azt azért ne!* (MTSz. 1987, Márton László)
- (27) *– A végén még engem is ottfognak. – Azt azért nem hinném. Mert mihez kezdenének veled?* (MTSz. 2001, Szilágyi István)

- (28) – *Kristóf akkor mi volt? – Kristóf – úgy emlékszem – a pártközpont földszintjén ült egy szobában. A tényleges rangját és beosztását nem tudnám megmondani. – Valamilyen szürke eminenciás? – Azért ezt nem mondanám, de közel volt a szobája a Rákosiéhoz.*
(MTSz. 1990, Kubinyi Ferenc)

5.3.2. Implicit ellentétes következtetés

A (24) és (25) példák már átvezetnek a pragmatikalizáltság következő szintjére, és egyben igazolják a pragmatikalizálódás folyamat jellegét, amelyben természetesen az átmeneti vagy határon levő jelenségek. További szubjektívizálódás eredménye az a konstrukció, amelyben az ellentétes következtetés már sokkal inkább implicit módon, a beszélő vagy a hallgatónak a beszélő által feltételezett tudásából, vélekedéséből kiindulva, ahhoz képest ellentétesen történik meg, ahogy a (29–32) példákban.

- (29) *Hát a Csilla szerint terrorizálja a Zsófit! Lelkileg, mert megverni azért eddig még nem verte meg...* (MTSz. 2009, Rakovszky Zsuzsa)
- (30) *volt még két fiú a csoportban, de velük csak a Bundesligáról lehetett volna beszélgetni. Ők voltak „a fiúk”, ez a szó a csoportban őket jelentette, Buktát nem értették bele. Ő tiszteletbeli lány, mondták neki egyszer, ami azért erős volt.* (MTSz. 2006, Nádasy Ádám)
- (31) *Reggel, mikor az ENSZ-negyedbe mennek, | Egy apró oázisra fölfigyel: | Egy fadézsában árvácskák virulnak. | New Yorkban ifjabb fejjel ennyire | Nem tűnt föl a zöld fájdalmas hiánya. | A gránitjárda, gránitfal s a lépcső, | A lába alatt: gránit mindenütt. | Ma meglepi az ingatlan-irigység, | Ahogy csak nagyon ritkán idegenben: | – Laknék azért egy East Riverre néző | Toronytetőn egy nyolcszobás lakást.* (MTSz. 2010, Térey János)
- (32) *nem mutattam különösebb ellenállást, mikor nekem adták a gyereket, vagy engem adtak neki, szóval egyszerűen hazahoztam, még a nevét is ő mondta meg kérés nélkül, a lakásba is beengedtem mindkettőjüket. Azért azt tudni szeretném, meddig maradnak.* (MTSz. 2009, Zápor György)

A (29)-ben például a *terrorizálja* igealak jelentésébe beleférne, hogy a szóban forgó, előzetesen meghatározott alany megverte Zsófit, és az a szereplő, akitől idézik (*Csilla szerint*), ki is nézné ezt belőle, de nem verte meg (*eddig még*). Vagy (30)-ban az előzményben arról volt szó, hogy

Bukta nem tartozott a *fiúk* csoportjába, így a beszélő azt feltételezi a hallgatóról / olvasóról, hogy az róla azt feltételezheti, hogy egyetért azzal a megjegyzéssel, hogy Bukta *tiszteletbeli lány*, ezzel szemben őszintén ez *erős volt*. (31)-ben a zöld hiányára való utalás megengedi azt a következtetést, hogy a regényvers szereplője nem szívesen élne tartósan New York-ban, ám ezzel ellentétes vágyról szól a megnyilatkozása: *Laknék azért...* A (32)-ben pedig az előzménymondatok a beszélő engedékenységre, feltétel nélküli befogadókészségére utalnak, amellyel valamennyire szembemegy, legalábbis meglepő az a kijelentése, hogy *tudni szeretné, meddig maradnak vendégei*.

Ebben a használatban szintén van jellemző szórendi minta: az *azért* tipikusan itt is a topik után közvetlenül, vagy a mondat legelején áll.

5.3.3. A [(csak) azért is/se(m)] konstrukció

Az ellentétesség frazémyszerűen konstrukcionalizálódott a *csak azért is/se(m)*; *azért is/se(m)* formákban.

- (33) *Te mindent tudsz, Colas, de azt nem, hogy dacból mentem hozzá, csakazértis, mivel te elmentél. Ó, mennyire haragudtam rád!* (MTSz. 1950, Jankovich Ferenc ford., Romain Rolland)
- (34) *Bizony, bizony belőlem sem lett kakaska. Atyám, a kitűnő Minorka Vendel, és anyám, a szerető szívű Minorka Vendelné kicsiny termétiük ellenére páratlanul emelkedett baromfiak voltak. Nem tudtak beletörődni a vigasztalan valóba, így azután dacolva a természettel, csakazértis fiúnéven szólítottak.* (MTSz. 1985, Békés Pál)

A konstrukció szemantikai-pragmatikai oldala kapcsolódik az előzőekben tárgyalt használatokhoz, az ellentétességre azonban markáns expresszív funkció épült. A *(csak) azért is/se(m)* szerkezetet tartalmazó megnyilatkozás pragmatikai jellemzője, hogy a proposícióban megfogalmazott cselekvés, viselkedés egyfajta ellenállás, sőt, szembemenés valamely elvárt viselkedéssel, cselekvéssel.

A fenti példákban szintaktikai szerepét tekintve a *csakazértis* ugyanolyan összetevő, mint a vele mellérendelő szerkezetet alkotó *dacból*, illetve *dacolva a természettel* ok- vagy módhatározók, amelyek egyébként az értelmezését is a dac és az ellenszegülés felé terelik, és hatóköre a predikátum. Ezért úgy tűnik, egy fontos DJ-követelménynek, a szintaktikai „kívülállásnak” nem felel meg. Abból a szempontból viszont, hogy nem tagadható (az *azért sem* ugyanis nem az *azért is* tagadása), nem fő-

kusználható, illetve a hangsúlyossága nem választható, eleget tesz a szintaktikai függetlenség kritériumának. (Ez az észrevétel is azt támasztja alá, hogy a DJ kategória graduális. Nem minden DJ feltételt kell teljesítenie egy DJ mintázatnak.)

A [*csak-azért-is*] kollokációnak már „lexikalizálódott”, jelzői használata is van.¹⁰ Fontos, hogy *csak* nélkül, *azért is/se(m)* formában is működik ugyanez a funkció, a *csak*-ot tehát opcionális elemnek tekintem a leírásban, azzal a megjegyzéssel, hogy megjelenése emocionális többlettel jár, az attitűdjelölést erősíti.

(36) *tudtam, hogy nem fog odahívni, hogy segítek, de én úgylis oda fogok menni, és segíteni fogok azért is.* (MTSz. 2003, Dragomán György)

Az *azért is / azért se(m)* egység helye a mondatban viszonylag kötetlen, a predikátum elején és végén is lehet, a (36)-ban például mondatvégi pozícióban látjuk.

A tagadó formát azért jelzem külön a reprezentációban, mert bár az [*x is*] szerkezet tagadó formája általában az [*x se*] vagy az [*x sem*], a konstrukció nem kompozicionális abban az értelemben, hogy nem a „pragmatikalizáció előtti” ok- vagy célhatározói (*azért*) és a kvantor¹¹ (*is*) jelentés összegéből állítható össze az [*azért is/se(m)*] konstrukció jelentése, ezért nem triviális, hogy tagadó mondatban az *is* helyett a „szokásos” *se(m)* jelenik meg, olyannyira, hogy nem is kötelező ez a morfoszintaktikai átváltás:

(37) *Eljött hát azoknak az ideje, akik eddig nem kompromittálódtak, akik a politizálás lényegét nem a pártosodásban látták, és „csak azért is” nem szidalmazták sem a kormányt, sem az ellenzéket.* (Nsz. 1995, Magyar Hírlap)

¹⁰ Például:

(i) *előbb-utóbb megcsomósodik bennük az akarat, a csak azért is remény izomzata.* (MTSz. 1980, Csoóri Sándor)

(ii) *Lázadás alatt persze nem csakazértis-ellenzékeséget értünk, hanem tárgyilagosságot, konkrét érveket s a konkrét ellenérvekkel – és nem a hatalmi szóval – szemben való nyitottságot.* (MTSz. 1988, Beke Kata)

¹¹ Az *is* módosító partikulát kvantoroperátorként elemzi Alberti (2006). A generatív megközelítés szintaktikai vonatkozásait nem elfogadva is érvényesnek tartom a szemantikai „szabályt”, amely az *is*-es kifejezések jelentését így írja le: a releváns halmazon belül a megjelölt eleme(ke)n kívül még legalább egy elemre igaz az állítás (i. m. 57, 59).

Mindazonáltal gyakoribb a *se* vagy *sem*, mint az *is* *nem*:

- (38) LEBOVICS észreveszi. *Szállj ki a hintaszékből. Azonnal! Nem szeretik a szüleim, ha használják.* CICA felnőtt nő. **Azért se** szálllok ki! (MTSz. 1979, Kornis Mihály)
- (39) *Kezdett fájni a szívem, hogy miért, magam sem tudom. Ledőltem, rosszul éreztem magam. A fene, azért sem megyek vissza!* (MTSz. 1982, Géczi János)

Feltételezésem szerint az [*azért is*] konstrukció kialakulása is olyan ok-és célhatározós használatokig nyúlik vissza, amelyekben valamilyen explicit ellentét van: a leírt körülményből kikövetkeztethetővel vagy elvárhatóval ellentétes cselekvést, viselkedést kifejező proposíciókban fordul elő, és így „ellentétes okságot” jelöl. Például:

- (40) *azért is jobban esik Margitot mondani, mert mindenki Margónak hívja.* (MTSz. 1920, Szép Ernő)
- (41) *A férj felfogta ezt a pillantást, és felkavarodott az epéje, s hogy bosszantsa az asszonyt, csak azért is gyorsan megnézte a nyerő számok oszlopát.* (MTSz. 1974, Lányi Sarolta ford., Anton Pavlovics Csehov)

A (40) szabályos okhatározói összetett mondat szerkezetet tartalmaz, és az *is* a tipikus, kvantorjelentésben szerepel (van más oka is annak, hogy *jobban esik Margitot mondani*), de az egész mondat már implicál egyfajta dacot, ellenszegülést a beszélő részéről, hiszen az okként megfogalmazott körülményből (ti. *mindenki Margónak hívja*) várható viselkedéssel ellentétes attitűdöt fejez ki a proposíció, amelyben az *azért* megjelenik (*jobban esik Margitot mondani*).¹² A (41) pedig egy mellékmondatfőmondat sorrendű célhatározói összetett mondatot tartalmaz (*hogy bosszantsa az asszonyt, csak azért is gyorsan megnézte a nyerő számok oszlopát*). A mellékmondatban megfogalmazott cél (*hogy bosszantsa az asszonyt*) expliciten kifejezi azt, hogy a főmondatban kifejezett cselekvés (*gyorsan megnézte a nyerő számok oszlopát*) ellentétes a másik szereplő (az asszony) által elvárt viselkedéssel. Ez az „explicáció” és az alárendelő összetettmondat-szerkezet, amelyben az *azért* utalószóként elemezhető, még a célhatározói utalószós konstrukció olvasat (5.2.3.) felé viszik

¹² A példa és interpretációja Dömötör (2012: 10)-ból származik.

az értelmezést. A mellékmondat nélkül azonban teljesen megfelelne a [(csak) azért is] konstrukció formai és funkcionális feltételeinek.

A [(csak) azért is/se(m)] konstrukció olyan pragmatikalizációs folyamat eredménye, amelyet szerkezeti redukció (az *azért*-tal referenciálisan azonos, okot vagy célt meghatározó (tag)mondat eltűnése) válthatott ki. Benne az *azért* összetevő – a jelen nyelvállapotban még – elkülöníthető a szerkezet alkotóelemei között (formailag összetett konstrukció), a kifejezés egészének jelentése azonban nem áll elő az alkotóelemek jelentésének összegéből és kapcsolódási mintájukból (nem kompozicionális konstrukció).

6. Összegzés

A tanulmány az *azért* demonstratívum jellemző használatait mutatta be, és azokat egy olyan pragmatikalizációs folyamat állomásaiként tüntette fel, amelynek során az *azért* a demonstratívumok alapvető funkciójától, a deixistől (5.2.1.; 5.2.2.) a textuális funkciókon (5.2.3.; 5.2.4.; 5.3.) keresztül az expresszív funkciókig (5.3.1–5.3.3.) jut el.¹³ Konkrétabb megfogalmazásban ezek a fő csomópontok az ok- vagy célhatározói használat (5.2.1–5.2.3.), a következtetés (5.2.4.) a megengedés (5.3.), a szubjektívizálódott ellentét (5.3.1.; 5.3.2.), illetve az „ellenkezés-dac” konstrukciója, a [(csak) azért is/se(m)] (5.3.3.). Minden állomás meghatározott szerkezeti és szemantikai–pragmatikai feltételekkel írható le, ezért konstrukcióként jellemeztem őket, létrejöttüket konstrukcionalizáció eredményének tartom. A konstrukciós szemlélet érzékeny a belső struktúrára is, a vizsgált konstrukciókról ilyen szempontból az mondható el, hogy bennük az *azért* elem a határozói mondatszerep elvesztésével diskurzusjelölővé vált. A diskurzusjelölő használatokban az *azért* elem pozicionális jelentése (ok- vagy célhatározói körülmény) megszűnt, helyette textuális és/vagy expresszív, attitűdjelölő funkció alakult ki; a mondat szintaktikai szerkezetébe nem határozóként illeszkedik már (nem

¹³ Az egyes használatok korántsem kizárólag egyik vagy másik csoportba tartoznak. Már az endoforikus deixis tipikus eseteiben (3.2.2.) is van textuális jelleg, hiszen az anafora, a diskurzusdeixis a nyelvi kontextus elemei között teremt kapcsolatot, az expresszív konstrukciókban pedig szintén fennmaradhat textuális, szövegszervező funkció, valamiféle visszautalás a diskurzus valamely – akár csak implicit – elemére.

tagadható, nem hangsúlyozható stb.); konkrétabb pragmatikai kontextus-hoz kötődik a használata, és sajátos prozódiai minta társul hozzá.

A bemutatott textuális és expresszív funkciók mind az endoforikus deixisre, a diskurzusdeixisre vezethetők vissza, de nem egyetlen grammatikalizációs-pragmatikalizációs ösvényen vannak, ezért összességében az ún. poligrammatikalizációra is példák. A poligrammatikalizáció azt jelenti, hogy egy konstrukció több, egymásból nem következő grammatikalizáció forrás szerkezete (ld. Robert 2005).

Irodalom

- Alberti Gábor (2006), A magyar mondatelmélet és gyakorlata generatív megközelítésben III. A háttérelmélet. HEFOP Bölcsész Konzorcium, Budapest.
- Dér Csilla Ilona (2005), Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–264.
- Dér Csilla Ilona (2008), Grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Értekezések* 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dér Csilla Ilona (2009), Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 293–303.
- Dér, Csilla Ilona (2010), On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57/1: 3–28.
- Dér Csilla Ilona (2012), *Az azért és akkor* pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–177.
- Dér, Csilla (2013), Grammaticalization. A specific type of semantic, categorical, and prosodic change. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Schriftenreihe des Fachgebiets für Ungarische Literatur und Kultur an der Humboldt-Universität zu Berlin 18. Berlin – Budapest. 160–179.
- Diessel, Holger (1999), *Demonstratives. Form, function, and grammaticalization*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Diessel, Holger – Breunese, Merlijn (2020), A typology of demonstrative clause linkers. In: Næss, Åshild – Margetts, Anna – Treis, Yvonne (eds), *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 305–341.
- Dömötör Éva (2012), Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen: In: Parapatics Andrea (főszerk.), *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa*. ELTE BTK, Budapest.
<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/8094>

- Dömötör Éva (2022), Demonstratívumok konstrukciós megközelítésben. Doktori (PhD) értekezés. PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
http://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/disszertacio_domotor_eva.pdf
- Fraser, Bruce (1999), What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–952.
- Furkó, Bálint Péter (2007), The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of *well* and *of course*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen.
- Furkó Bálint Péter (2013), A diskurzuszjelölők alaptermészete a pragmatikai szemlélet tükrében. *Magyar Nyelv* 132: 157–162.
- Furkó Bálint Péter (2019), Diskurzuszjelölők és egyéb diskurzupragmatikai eszközök forгатókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Furkó, Bálint Péter (2020), Discourse markers and beyond. Descriptive and critical perspectives on discourse-pragmatic devices across genres and languages. Palgrave Macmillan, Switzerland.
- Goldberg, Adele E. (2003), Constructions: A new theoretical approach to language. *Trends in Cognitive Science* 7/5: 219–224.
- Goldberg, Adele E. (2006), Constructions at work. The nature of generalization in language. Oxford University Press, Oxford.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya (1976), Reference. In: Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya, *Cohesion in English*. Longman Group Ltd., London. 31–87.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (1998), The semantic status of discourse markers. *Lingua* 104: 235–260.
- Heine, Bernd (2013), On discourse markers: Grammaticalization, pragmaticalization, or something else? *Linguistics* 51/6: 1205–1247.
- Heine, Bernd – Kaltenböck, Gunther – Kuteva, Tania – Long, Haiping (2021), *The rise of discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hoffmann, Thomas (2016), Construction grammars. In: Dancygier, Barbara (ed.), *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. 310–329.
- Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds) (2013), *The Oxford handbook of construction grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Cross (2003), *Grammaticalization*. Second edition. Cambridge textbooks in linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kálmán László (2001), *Konstrukciós nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina (2006), *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina (2008), A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–347.

- Laczkó Krisztina (2021), A deiktikus kivetítés. *Argumentum* 17: 467–487.
- Lehmann, Christian (1982/1995), *Thoughts on grammaticalization*. Lincom Europa, München.
- Lehmann, Christian (2002), *Thoughts on grammaticalization*. Second, revised edition. Christian Lehmann, Erfurt.
- Norde, Muriel (2009), *Degrammaticalization*. Oxford University Press, Oxford.
- Robert, Stéphane (2005), The challenge of polygrammaticalization for linguistic theory: Fractal grammar and transcategorial functioning. In: Frajzyngier, Zygmunt – Hodges, Adam – Rood, David S. (eds), *Linguistic diversity and language theories*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 119–142.
- Tóth Enikő (2019), *Ez vagy az? Egy produkciós kísérlet eredményei*. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1: 129–146.
- Tóth Enikő – Csatár Péter (2014), A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.
- Tóth Enikő – Csatár Péter (2015), Egy interfész jelenség: indexikális demonstratívumok azonosító fókuszban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2: 63–77.
- Traugott, Elizabeth Closs (1982), From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds), *Perspectives on historical linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 246–271.
- Traugott, Elizabeth Closs (1995), The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization.
<https://web.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>
- Traugott, Elisabeth Closs (2003), Constructions in grammaticalization. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), *The handbook of historical linguistics*. Blackwell handbooks in linguistics. Blackwell, Malden – Oxford – Melbourne – Berlin. 624–647.
- Traugott, Elisabeth, Closs – Trousdale, Graeme (2013), *Constructionalization and constructional change*. Oxford studies in diachronic and historical linguistics. Oxford University Press, Oxford.

A koartikulációs ellenállás és agresszió hangsúlyos helyzetű magánhangzókban: artikulációs és akusztikai adatok¹

Deme Andrea,^{1,4} Bartók Márton,⁴ Gráczy Tekla Etelka,^{2,4}
Csapó Tamás Gábor,^{3,4} Juhász Kornélia,^{1,2,4} Markó Alexandra⁴

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék
²Nyelvtudományi Kutatóközpont

³Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Távközlési és Médiainformatikai Tanszék

⁴MTA–ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport

Vowels interact in running speech even across an intervening consonant; this is termed vowel-to-vowel coarticulation. Prosodic prominence is claimed to bring about segmental strengthening that leads to increased coarticulatory resistance and aggression: vowels in accented syllables are assumed to resist coarticulatory effects more efficiently, and to exert a stronger influence on their neighbour. Previous results (mainly for English and for acoustics or articulation, but not for both) are inconclusive: they show increased resistance, but they vary regarding their findings for aggression. For Hungarian, previous studies showed increased resistance in real words both in acoustics and articulation. In the present study, we tested if pitch-accent increases coarticulatory resistance and aggression in Hungarian vowels in nonsense words, and analysed simultaneously recorded acoustic and articulatory data. We did not find increased resistance or aggression in any of the domains of production, and in any of the measures we tested. Results are explained by differences in methods and language specific effects in vowel-to-vowel coarticulation.

¹ Köszönjük az adatfelvételben és -feldolgozásban nyújtott technikai segítséget Buza Ákosnak, Krepsz Valériának, Mrázik Istvánnak, Puzder Zsófiának, Weidl Zsófiának, valamint Anne Hermes-nek, Doris Mückének és Theo Klinkernek. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj szakmai támogatásával (D. A., Cs. T. G.), az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 (J. K.) és ÚNKP-21-5 (D. A., Cs. T. G.) kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával (ELTE TKP2020-IKA-06 sz. támogatói okirat) készült.

Keywords: vowel-to-vowel coarticulation, segmental variation, pitch-accent, coarticulatory aggression, coarticulatory resistance, articulation

Kulcsszavak: magánhangzók közötti koartikuláció, változatosság, hangsúly, koartikulációs agresszió, koartikulációs ellenállás, artikuláció

1. Bevezetés

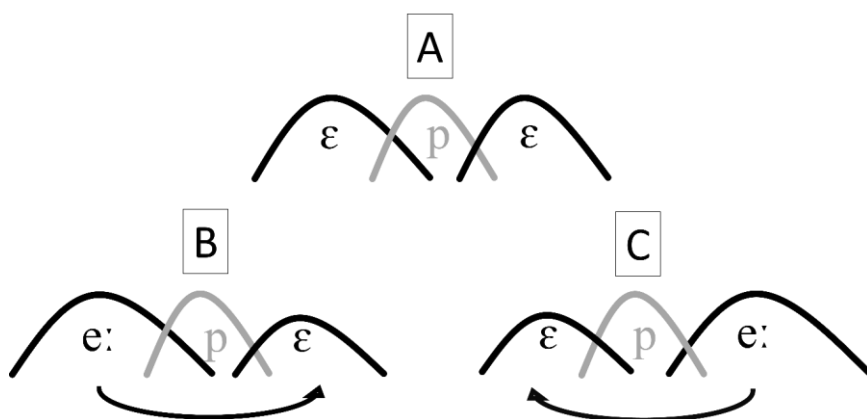
A beszédtudományokban közhelynek számít az a megállapítás, mely szerint a beszédhangok a folyamatos beszédben nagymértékű változatosságot mutatnak, hiszen a fonetikai helyzettől, kontextustól függően sosem valósulnak meg ugyanúgy: egyes feltételezések szerint másként ejtjük a szegmentumokat például rövidebb és hosszabb szavakban (pl. Lehiste 1972; Krepesz 2015), hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban (pl. de Jong 1995; Cho 2004), illetve különféle beszédhangok szomszédságában. Ez utóbbi jelenséget nevezzük koartikulációnak, mely Farnetani és Recasens (2010) definíciója szerint az egymás után következő beszédhangok létrehozásához szükséges artikulációs mozdulatok átfedése és kölcsönhatása. Az átfedés és kölcsönhatás azt jelenti, hogy a hangsorban lévő beszédhangok ejtése befolyásolja egymást, ráadásul ez a befolyásoló hatás nem csak az egymással szomszédos beszédhangokban érvényesül. A jelen tanulmány tárgya egy olyan különleges koartikulációs kölcsönhatás, amely két magánhangzó között egy köztes mássalhangzón átívelően jelentkezik. Ez a magánhangzók közötti koartikuláció.

1.1. A magánhangzók közötti koartikuláció

Elsőként Öhman (1966) számolt be arról svéd, amerikai angol és orosz beszélők beszédhangjainak akusztikai elemzése nyomán, hogy a vizsgált hangsorokban a magánhangzók ejtését nemcsak a szomszédos mássalhangzó, hanem a mássalhangzón túli magánhangzó ejtése is befolyásolja.

A magánhangzók közötti koartikuláció lehetséges eseteit szemlélteti az 1. ábra, ahol VCV szerkezetű hangsorokban figyelhető meg a magánhangzók egymásra hatása. Az ábrán az egyes beszédhangok megvalósítását ívek mutatják, amelyek a beszédhangok létrehozásához szükséges artikulációs gesztusokat (vö. Farnetani – Recasens 2010), ezek felépülését, tetőzését és lecsengését reprezentálják. A koartikuláció szempontjából semleges vagy neutrális eset látható az A jelű képszeleten; ezt nem koartikuláló vagy neutrális kontextusnak is nevezzük. Ha a neutrális kontextusban a célhangnak, azaz a koartikulációs hatást elszenvedő beszédhangnak a hangsor záró magánhangzóját tekintjük, akkor azt mond-

hatjuk, hogy ennek megvalósítását a transzkonzonantális magánhangzó minden bizonnyal nem módosítja, hiszen a célmagánhangzó és a *trigger* vagy indukáló magánhangzó (a hangsor első magánhangzója), amely a koartikulációs hatást kiváltja, egyezik minőségében ($V_1 = V_2$). Ráadásul elméletileg a két magánhangzó közötti mássalhangzó ejtése sem hat a hangsorzáró magánhangzóéra, hiszen a /p/ két ajakkal képzett beszédhang, melynek ejtése közben a nyelvtest elméletileg bárhol lehet a szájüregben, tehát a két /ε/ megvalósítása között nem is szükségszerű, hogy elmozduljon. Így az A jelű képrészletben végeredményben egy olyan helyzetet látunk, amelyben a hangsorzáró /ε/ ejtése – egy folyamatos beszédbeli megvalósuláshoz mérten – a legközelebb eshet az /ε/-nek az önálló, izolált ejtésben tapasztalható megvalósulásához.

1. ábra: A magánhangzók közötti koartikuláció:

- A – neutrális helyzet (nincs magánhangzók közötti koartikuláció),
- B – előrefelé ható vagy progresszív (*carryover*) magánhangzók közötti koartikuláció,
- C – hátrafelé ható vagy regresszív (*anticipatory*) magánhangzók közötti koartikuláció

A B jelű képrészletben ehhez képest egy koartikuláló kontextust látunk ($V_1 \neq V_2$): ha ismét a záró /ε/ magánhangzóra tekintünk célhangként, azt feltételezhetjük, hogy ennek az ejtése eltér az A jelűben látottól, mégpedig úgy (és ezt szemlélteti az alacsonyabb tetőponttal rendelkező ív), hogy az /ε/ realizációja az A jelű képrészletben látottnál kisebb mérték-

ben közelíti meg a beszédhang idealisztikus, célkonfigurációnak tekintett állapotát, hiszen a tőle eltérő minőségű /e:/ „elhúzza” – ebben a konkrét példában feltehetően zártabbá teszi – az /ɛ/ megvalósulását. Ebből az is következik, hogy az eltérő minőségű transzkonzonantális magánhangzók eltérően hatnak a célhangra, azaz minőségükben különböző /ɛ/-megvalósulásokat eredményeznek, így hozva létre a beszédhangnak az ún. koartikulációs változatosságát. A magánhangzó koartikulációs változatossága tehát végeredményben a különböző kontextusokban (másként: a kontextusok között) megfigyelhető megvalósulások összessége (beleértve ebbe a neutrális helyzetű magánhangzót is), amelyek a beszédhang produkciós tartományát képezik. Ennek a ténynek a jelen vizsgálat módszertanát illetően lesz szerepe: a megvalósulásoknak a kontextusok közötti szóródása, azaz a magánhangzó produkciós tartománya ugyanis jóval kevésbé elemzett aspektusa a koartikulációs változatosságnak, de a jelen vizsgálatban a hagyományosabb elemzési módok mellett erre is vállalkozunk. Visszatérve az 1. ábra *B* jelű példájához: mivel itt az indukáló vagy trigger magánhangzó megelőzi a célmagánhangzót, előre felé ható, progresszív (idegen szóval *carryover* ’előre mutató’) koartikulációról beszélhetünk (Sharf – Ohde 1981; Farnetani – Recasens 2010).

Végül az 1. ábra *C* jelű képszeletében azt szemléltetjük, hogy ha az /ɛ/ *target* a hangsor elején van, és az erre koartikulációs hatást kifejtő, ettől eltérő minőségű magánhangzó a hangsor végén ($V_1 \neq V_2$), ugyancsak feltételezünk koartikulációs hatást, mely ez esetben visszafelé, a hangsor eleje felé hat: ezt nevezzük visszafelé, regresszív ható (idegen szóval *anticipatory* ’anticipációs, megelőlegező’) koartikulációnak (pl. Sharf – Ohde 1981; Farnetani – Recasens 2010).

Értelemszerűen valójában mind a *B*, mind a *C* esetben kölcsönös a magánhangzók egymásra hatása, tehát például a *B* esetben nemcsak az /e:/ hat az /ɛ/-re, hanem fordítva is. Azt a koartikulációs hatást, ami az egyetlen hangsorban elhelyezkedő hangsorok kölcsönös egymásra hatása, és amely az egymás után álló beszédhangok közötti hangszínbeli vagy artikulációs különbségében ragadható meg, szintagmatikus koartikulációs hatásnak (Cho 2004) hívjuk. A jelen tanulmány azonban kifejezetten csak a paradigmatismszerű koartikulációs hatásokra (Cho 2004) fókuszál, azaz arra, hogy az elméletileg azonos minőségű beszédhangok miként térnek el a különböző kontextusok között: a fenti példával élve a jelen tanulmányban azzal foglalkozunk, hogy az /e:pe/ és /ɛpe/ hangsorok záró [ɛ] magánhangzóit másmilyenek-e valamely szempont szerint. A to-

vábbiakban tárgyaltakat csak az ezzel a típusú koartikulációs hatással összefüggésben értjük.

A magánhangzók közti koartikuláció jelenségére Öhman (1966) értelmezése szerint az ad magyarázatot, hogy a magánhangzók ejtése elsősorban a nyelvtest pozíciójával van összefüggésben, és a hangsorok ejtése lényegében leképezhető egy-egy olyan motoros tervként, amelyben az egyes magánhangzók mint artikulációs célok kijelölik a nyelv helyzetét, és erre rakódnak (szuperponálódnak) a közbeeső mássalhangzók artikulációs céljai (amennyiben vannak ilyenek). A magánhangzók közötti lingvális koartikuláció ilyen tekintetben tehát alapvető jelentőségű a folyamatos beszéd létrehozásában (Farnetani 1990). Öhman (1966) úttörő munkája óta számos vizsgálat irányult a magánhangzók közötti koartikulációra, melyek többnyire replikálták az eredeti eredményeket, és újabb bizonyítékokkal is alátámasztották a hatást, valamint teret adtak a magánhangzók változatosságát befolyásoló tényezők elemzésének (pl. Fowler 1981; Magen 1997; Fowler – Brancazio 2000; Cho 2004; Cole et al. 2010; Mok 2011, 2013).

A beszédhangok nem mind egyforma mértékben és nem minden fonetikai pozícióban azonos mértékben módosulnak a koartikuláció hatására. Azt, hogy egy magánhangzó mekkora mértékben idomul minőségében a koartikuláció hatására, koartikulációs rezisztenciának (ellenállásnak) nevezzük (pl. Farnetani – Recasens 1999; Recasens 2021), míg azt, hogy ő maga mekkora hatást képes kifejteni, koartikulációs agresszióknak (pl. Cho 2004; Recasens – Espinosa 2009; Recasens 2021). A koartikulációs rezisztencia és agresszió tehát – a feltételezések és kísérleti eredmények szerint – számos tényező függvényében változik.

Az elmúlt évtizedekben számos kísérlet született, amelyek azt elemezték, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a magánhangzókban a magánhangzók közötti koartikuláció hatására fellépő változatosságot, tehát a koartikulációs rezisztenciát, illetve azt, hogy egy adott magánhangzó mennyire képes befolyásolni a mássalhangzón túli magánhangzó minőségét, tehát a koartikulációs agressziót. Ilyen tényezőnek mutatkozott a közbeeső mássalhangzó minősége (Recasens 1984; Fowler – Brancazio 2000; Recasens 2002; Cole et al. 2010), a cél- és indukáló magánhangzók minősége (Beddor et al. 2002; Cho 2004; Mok 2011; Recasens 2012; Deme et al. 2019, 2022a, 2022b) a koartikuláció iránya (Fowler 1981; Cho 2004; Mok 2013; Deme et al. 2021, 2022), valamint a hangsúly szerepe (Fowler 1981; Magen 1997; Cho 2004; Deme et al. 2019, 2021). Ráadásul a fentiekkel összefüggésben szisztematikus eltéréseket is dokumen-

táltak a nyelvek között – bár megjegyzendő, hogy ilyen elemzést viszonylag keveset találni, amelyekben ráadásul szinte kizárólag kisebb beszélőszámmal zajlott összevetésekből vonták le a kutatók a konklúziókat (Manuel – Krakow 1984: két nyelv egy-egy beszélője; Manuel 1990: három nyelv egy-egy beszélője; Beddor et al. 2002: két nyelv hét és öt beszélője; Mok 2013: két nyelv nyolc-nyolc beszélője alapján).

A tanulmány további részében a hangsúly lehetséges hatásával foglalkozunk, és arra a kérdésre fókuszálunk, hogy mennyiben jár együtt a hangsúly hatására feltételezeten megjelenő koartikulációs rezisztencia koartikulációs agresszióval. A kérdést elsősorban a magánhangzók közötti koartikulációra vonatkozóan járjuk körül, hiszen a jelen tanulmányban bemutatásra kerülő kísérletben is ezt elemeztük a magyar nyelv viszonylatában.

1.2. A koartikulációs rezisztencia és agresszió a hangsúlyhelyzet függvényében, különösen a magánhangzók közötti koartikulációban

Szomszédos mássalhangzók és magánhangzók koartikulációs egymásra hatását vizsgálva Recasens és Espinosa (2009), illetve Recasens és Rodríguez (2016) az artikulációban azt találták, hogy azoknak a mássalhangzóknak és magánhangzóknak nagyobb a koartikulációs ellenállása, amelyeknek a képzése során nagyobb az artikulációs szervek terheltsége, elsősorban a nyelvemelkedés foka. Ilyenek a képzési helyet tekintve a palatális képzési helyű mássalhangzók, valamint a képzésmódot tekintve a frikatívák, továbbá a felső nyelvtámasztású magánhangzók. Ezzel összefüggésben a szerzők azt is kimutatták, hogy ezeknek az intrinzikusan ellenálló beszédhangoknak a koartikulációs agresszivitása is nagyobb, a koartikulációs ellenállás és agresszivitás tehát pozitívan korrelált egymással. Ezt Bang (2017) az akusztikumban is kimutatta szomszédos magánhangzók és mássalhangzók közötti koartikulációban. Ha azonban a távolabbi, a magánhangzók közötti koartikulációs hatásokat, illetve nem a szegmentumok saját (ejtési) tulajdonságaiból következő koartikulációs ellenállást tekintjük, hanem az olyan külső tényezők hatására megnövekedőt, mint amilyen például a hangsúly, a kép a rezisztencia és agresszió összefüggéseiről már kevésbé egyértelmű.

A feltételezések szerint léteznek olyan kiemelt prozódiai pozíciók, melyek „erősítés”-t okoznak az artikulációban (Fowler 1981; de Jong et al. 1993; de Jong 1995). Ilyen kiemelt pozíció lehet a szóhangsúlyos szó-

tag (ezt magánhangzók és mássalhangzók viszonylatában vizsgálta de Jong et al. 1993, és de Jong 1995, a magánhangzók közötti koartikulációban Fowler 1981), a prozódiai frázis széle, illetve a mondatszintű (dallam)hangsúlyt viselő szótag is (ez utóbbi két tényezőt magánhangzók közötti koartikulációban elemezte Cho 2004). Az „erősítés” ebben az esetben Cho (2004: 142) megfogalmazásában azt jelenti, hogy megnövekszik a beszédhangok ejtéséhez létrehozott artikulációs gesztusok térbeli és időbeli megvalósítása, például extrémebb és hosszabb szűkület alakul ki a mássalhangzóknál, illetve teljesen megvalósul, és hosszabb ideig áll fenn az artikulációs cél a magánhangzóknál.

Korábban elsősorban az amerikai angolt vizsgálták a prozódiai erősítés kapcsán. De Jong (1995) alátámasztotta a prozódiailag kiemelt helyzeteknek a szegmentumot erősítő jellegét, ugyanis azt találta, hogy a mássalhangzók közötti koartikuláció kisebb akkor, ha a célhang (mondat)hangsúlyos szótagban van. Fowler (1981) megerősítette a feltevést a magánhangzók közötti koartikuláció vonatkozásában is: kísérletében a szószintű hangsúlyt viselő szótagokban kisebb volt a koartikuláció hatására fellépő változatosság.

A jelen kutatás közvetlen előzményének tekinthető kísérletében Cho (2004) az előzőek nyomán egyfelől azt vizsgálta meg, hogy a magasabb szintű prozódiai jelenségek, így a mondathangsúly, illetve a prozódiai frázis széle is okoznak-e erősítést a magánhangzóknál. Másfelől pedig arra kereste a választ, hogy ugyanezen erősítés következményeképpen detektálható-e a magánhangzóknál nagyobb koartikulációs agresszió is – ezt a kérdést a mondatszintű (dallam)hangsúly függvényében vizsgálta. A korábbi kutatásokkal szemben, amelyekben a kutatók a beszéd akusztikai vetületét elemezték, és elsősorban a CV, illetve VC szekvenciák egymásra hatását, Cho (2004) az artikulációs megvalósítást vizsgálta az elektromágneses artikulográfia módszerével (vö. a jelen tanulmány Módszertan fejezete), és Fowler (1981) kísérletéhez hasonlóan Cho is a magánhangzók közötti koartikulációra (azaz VCV helyzetekre) fókuszált. Eredményei ugyancsak azt mutatták, hogy a prozódiailag kiemelt helyeken szegmentális erősítés jelentkezik, ugyanakkor nem támasztották alá azt a feltételezést, hogy ez az erősödés megnövekedett koartikulációs agresszióval járna együtt. Mivel Cho (2004) ugyanúgy, ahogyan a korábbi elemzések is, csak az amerikai angol nyelvet vizsgálta, valamint kizárólag a beszéd artikulációs vetületét, kérdésként merülhet fel, hogy az eredmények mennyiben általánosíthatók más nyelvekre, illetve a beszéd

akusztikai szerkezetében tetten érhető koartikulációs rezisztenciára és agresszióra.

A rezisztencia kérdésében korábban már végeztünk kísérletet a magyar nyelvre vonatkozóan. Azt vizsgáltuk meg, hogy a mondatszintű dalhangsúly növeli-e a magánhangzók koartikulációs ellenállását a magánhangzók közötti koartikulációban akkor, ha – a korábbi vizsgálatok módszertanától eltérően – 1. mondatokba ágyazott valódi szavakban álló magánhangzókat elemzünk, és 2. ezekben nemcsak az artikulációt vagy az akusztikai szerkezetet elemezzük, hanem mindkét vetületet, egyidejűleg rögzített, magyar nyelvű felvételeken (Deme et al. 2019a, 2019b, 2022b). Az idézett kutatásban – többek között – azt mutattuk ki, hogy a hangsúlyos helyzetű magánhangzók a magyarban, valódi szavakban is kevésbé centralizálódnak a hangsúlytalanoknál (ezt az artikulációban és az akusztikumban egyaránt tapasztaltuk). A magánhangzók szóródása az artikulációs és akusztikai térben ugyanakkor nem a várt módon változott a hangsúly függvényében: az akusztikumban nem találtunk különbséget a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli magánhangzók szóródásában, míg az artikulációban az /u/ éppen a hangsúlyos szótagban szóródott jobban, az /i/ pedig lényegében nem mutatott eltérést a hangsúly szerint.

A fentiek alapján megfogalmazható a kérdés, hogy a megnövekedett koartikulációs rezisztencia mellett megjelenik-e megnövekedett koartikulációs agresszió a magánhangzók közötti koartikuláció viszonylatában, illetve megfigyelhető-e ez akkor, ha az akusztikai szerkezetet is elemezzük (amelyre Cho 2004 korábbi kutatása nem terjedt ki). A jelen tanulmány szerzőinek tudomása szerint ezt a kérdést még nem vizsgálták korábban, így a jelen tanulmányban bemutatásra kerülő kísérletben erre kerestük a választ. Ráadásul az eddigiek kizárólag az amerikai angol nyelvre fókuszáltak, így további újítás, hogy ezt a kérdést egy eddig kevésbé vizsgált nyelvben, a magyarban elemezzük. Mivel a korábbi, más nyelvekre kapott összevethetőség érdekében a jelen kísérletben álszavakat vizsgáltunk, a jelen kísérlet végeredményben kibővíti a korábbi kutatásunkat is, hiszen azt is ellenőrizzük, hogy álszavakban is megmutatkoznak-e a korábban valódi szavak esetében találtak: a magánhangzók rezisztenciájának növekedése a magánhangzók közötti koartikulációban.

1.3. A kutatás céljai és hipotézisei

A jelen kutatás célja, hogy a magyar nyelvre nézve elsőként vizsgálja meg azt a feltevést, mely szerint abban az esetben, hogyha a hangsúly hatására megnő a magánhangzók koartikulációs ellenállása, ezzel egyidejűleg megnő a koartikulációs agressziójuk is. A feltételezést álszavakban vizsgáljuk, és a beszéd két vetületében, az artikulációban és az akusztikumban egyidejűleg. Korábbi vizsgálataink alapján azt feltételezzük, hogy a magánhangzók mutatják a koartikulációs ellenállás megnövekedését hangsúlyos szótagban (Deme et al. 2022b). A korábbi eredményekre alapozva emellett azt is várjuk, hogy az artikulációs szerkezet nem, de az akusztikai szerkezet az ellenállóbb, hangsúlyos szótagi magánhangzókban nagyobb koartikulációs agresszióval is együtt jár (Cho 2004). Más szóval azt feltételezzük, hogy a hangsúlyos szótagi magánhangzók kevésbé idomulnak a magánhangzók közötti koartikuláció hatására a transzkonzonantális magánhangzóhoz mind az artikulációt, mind az akusztikumot illetően, illetve nagyobb hatást fejtenek ki a koartikulációt indukáló magánhangzóként, legalábbis az akusztikai szerkezetben.

2. Módszer

2.1. Kísérleti személyek

A kutatási kérdések vizsgálatához egy produkciós vizsgálatot terveztünk, melyben akusztikai és artikulációs adatokat gyűjtöttünk és elemeztünk kilenc felnőtt női beszélő anyagán. A beszélők életkora a felvételt készítéskor átlagosan $25,2 \pm 5,9$ év volt, saját bevallásuk szerint aktuálisan egészségesek és ép hallók voltak, továbbá nem rendelkeztek semmilyen felismert beszédhibával. A kísérlet előtt mindegyiküket informáltuk a felvételt készítés menetéről, idejéről, a használandó eszközről, adataik álnevesített kezeléséről, valamint a törvényben foglalt jogaikról szóban és írásban, ami után a résztvevők beleegyező nyilatkozatot írtak alá.

2.2. Anyag

A kísérletben $/pV_1pV_2pV_3pV_4/$ szerkezetű álszókat rögzítettünk „mondatszerű” ejtésben, azaz önálló közlésként, ezzel kontrollálva a prozódiai megvalósulást. Így a mondat- és szóhangsúly a vizsgált hangsorokban mindig az első szótagra esett ($/pV_1/$), és a közlések során egyöntetűen ereszkedő beszéddallam valósult meg. A koartikuláció vizsgálatához legalább két eltérő minőségű magánhangzó szükséges: a jelen kísérletben a

más nyelvekkel, illetve saját korábbi eredményeinkkel való összevetettség érdekében, valamint a különbségek dimenzióinak minimalizálása érdekében indukáló (vagy trigger-) és célmagánhangzóként az /u/-t és /i/-t használtuk. Korábbi adatok arra mutatnak, hogy a magánhangzók közötti koartikuláció az ezt a két beszédhangot elsődlegesen megkülönböztető dimenzióban, az előlség mentén a legerősebb (Öhman 1966; Farnetani 1990). A hangsorokban az összes mássalhangzó az előzménykutatásokkal egyezően (vö. Cho 2004; Mok 2011, 2013; Deme et al. 2019a, 2022a) bilabiális felpattanó zárhang, a jelen esetben a /p/ volt (míg Cho 2004 esetében ennek zöngés párja), melynek produkciója (a képzésbe bevont artikulációs szervek eltérése révén) kevésbé interferál a szomszédos magánhangzók ejtésével. A tanulmány további részében „célhangnak” következetesen azt a beszédhangot nevezzük, amely elszenvedí a koartikulációt, „trigger” vagy „indukáló” magánhangzónak pedig azt, amelyik a koartikulációs hatást kifejti. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert a rezisztencia és agresszivitás vonatkozásában ezek a fogalmak eltérő dolgokat jelölnek a következőképpen. A rezisztencia esetében az a beszédhang, amelyet vizsgálunk, és amelyről az állításainkat megfogalmazzuk, ugyanaz: a célhang. Az agresszivitás esetében azonban az a beszédhang, amelyet vizsgálunk és az, amelyikről az állításokat megfogalmazzuk, eltér: a vizsgált beszédhang ugyanis továbbra is a „célhang”, de az a beszédhang, amelyikről ezen keresztül megfigyeléseket teszünk, valójában az indukáló magánhangzó, tehát az, amely koartikulációs hatását a célhangon kifejti.

A kísérletben vizsgált szavak a következők voltak: *pipipipi*, *pupipipi*, *pupupipi*, *pipupupu*, *pipipupu*, *pupupupu*. Ezekben a szavakban elemeztük az első szótagi és második szótagi magánhangzókat cél- és indukáló magánhangzókként, mégpedig az 1. és 2. táblázatban bemutatottak szerinti összevetésben. Mivel a magyar nyelvben a szó első szótagján jelenik meg a hangsúly (Siptár – Törkenczy 2000/2007), a vizsgált tényezők (a cél- és indukáló magánhangzó hangsúlyosságának) bizonyos kombinációi nem lehetségesek úgy, hogy mindkét magánhangzó egyetlen (ál)szóalakon belül, „monomorfemikusan” jelenjen meg. A magánhangzók rezisztenciáját ennél fogva csak a hátrafelé ható koartikulációban elemeztük, és kizárólag hangsúlytalan (második és harmadik szótagi) indukáló magánhangzók bevonásával. Itt az adatok – a fentiek értelmében – tehát az első és második szótagban lévő magánhangzók ellenállásáról árulkodnak. A magánhangzók agresszivitását ezzel szemben csak az előrefelé ható koartikulációban és csak hangsúlytalan (második és harmadik

szótagi) célmagánhangzókon vizsgáltuk. Bár itt az agresszivitást más beszédhangokban érjük tetten, mint az előző esetben (hiszen az agresszivitást is a célmagánhangzóknak mérjük), azok a beszédhangok, amelyekről az adatok az agresszivitás tekintetében árulkodnak, ugyancsak első és második szótagiak, ahogyan ezt fentebb kifejtettük. Mindez azt jelenti, hogy eredményeink a két kérdésben egyaránt első és második szótagi (hangsúlyos és hangsúlytalan) /i/ és /u/ hangokról szólnak, és mind a rezisztenciát, mind pedig az agressziót ugyanazon beszédhangok ugyanazon szóbeli előfordulásának esetében elemezzük: pl. az /i/ koartikulációs ellenállását és agresszióját egyaránt a *pipupupu* első és a *pipipupu* második szótagjában, valamint a *pipipipi* első és második szótagjában megjelent hangokon vizsgáljuk.

Az 1. és 2. táblázat N betűvel jelölt celláiban szereplő hangsorok adták a neutrális, a továbbiakban szereplők pedig a koartikuláló (K) kontextusokat. Fontos, hogy a neutrális kontextusokban a cél- és trigger hangok mindegyike mindkét irányból (tehát a szó első és utolsó magánhangzója felől) is velük azonos minőségű magánhangzó környezetében, azaz valóban neutrális helyzetben állt – ez a szempont más, a magánhangzók közötti koartikulációt vizsgáló elemzésekben gyakran nem érvényesül, így az adatok megbízhatósága kérdéses (vö. pl. Conklin 2019). Minden beszélő minden ingert legalább hatszor olvasott fel, pszeudorandom sorrendben (egy nagyobb ingeranyag részeként).

1. táblázat: A vizsgált álszavak a koartikulációs rezisztencia vizsgálatában használt összetetések szerint hátrafelé ható, regresszív koartikulációban, hangsúlytalan indukáló magánhangzókkal (a félkövér a célhangokat, az aláhúzás pedig az indukáló/trigger hangokat jelöli, (N) = neutrális, (K) = koartikuláló)

		Indukáló /i/ (hangsúlytalan)	Indukáló /u/ (hangsúlytalan)
Cél /i/	hangsúlytalan	<i>pipipipi</i> (N)	<i>pipipupu</i> (K)
	hangsúlyos	<i>pipipipi</i> (N)	<i>pipupupu</i> (K)
Cél /u/	hangsúlytalan	<i>pupupipi</i> (K)	<i>pupupupu</i> (N)
	hangsúlyos	<i>pupipipi</i> (K)	<i>pupupupu</i> (N)

2. táblázat: A vizsgált álszavak a koartikulációs agresszió vizsgálatában használt összevetések szerint előrefelé ható, progresszív koartikulációban, hangsúlytalan célhangokkal (a félkövér a célhangokat, az aláhúzás pedig az indukáló/trigger hangokat jelöli, (N) = neutrális, (K) = koartikuláló)

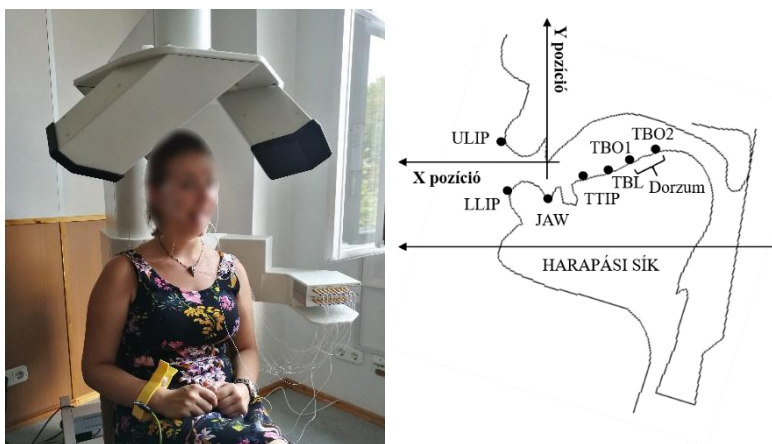
	Indukáló /i/		Indukáló /u/	
	hangsúlyos	hangsúlytalan	hangsúlyos	hangsúlytalan
Cél /i/ (hangsúlytalan)	<i>pipipipi</i> (N)	<i>pipipipi</i> (N)	<i>p<i>u</i>pipipi</i> (K)	<i>p<i>u</i>p<i>u</i>pipi</i> (K)
Cél /u/ (hangsúlytalan)	<i>pipupupu</i> (K)	<i>pipipupu</i> (K)	<i>p<i>u</i>p<i>u</i>pupu</i> (N)	<i>p<i>u</i>p<i>u</i>pupu</i> (N)

2.3. Felvét elkészítés

Az ejtést kétféleképpen rögzítettük: egy, a szájjughoz helyezett omnidirekcionális kondenzátormikrofonnal felvettük a hallható beszédakusztikai jelet, egy Carstens gyártmányú 16 csatornás EMA AG501 rendszerrel (elektromágneses artikulográffal) pedig rögzítettük a nyelv mozgásáról szóló információkat. A felvételek csendesített szobában (az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszékén) készültek.

Az EMA az elektromágneses indukció elvén működik: a beszélő feje felett lévő adótekerccsek (a látható fény hullámhosszánál nagyobb, az egészségre nem káros) oszcilláló elektromos és mágneses teret, azaz elektromágneses sugárzást keltenek, amely segítségével a beszélő artikulációs szerveire rögzített érzékelők (tekerccsek) helyzete követhetővé válik (2. ábra, bal oldal).

A kísérletben a 2. ábrán jobbra, bal oldali keresztmetszetben bemutatott szenzorok pozícióját rögzítettük, de a jelen vizsgálathoz a nyelv középvonalára helyezett négy szenzor adataiból csak a hátsó kettőt használtuk: a nyelvhátra, a beszélő számára viselhetően leghátulra helyezett TBO2 jelű nyelvtesti szenzort és a megközelítőleg 1 cm-rel ez elé helyezett TBO1 jelű nyelvtesti szenzort (TBO = *tongue body* 'nyelvtest').

2. ábra: A beszélő és az EMA rendszer elhelyezkedése a felvételi helyzetben (balra) és a kísérlethez rögzített szenzorok sematikus elhelyezkedése baloldali keresztmetszetben a korrekciók, átalakítások és forgatások után (jobbra)

(ULIP = *upper lip* 'felső ajak', LLIP = *lower lip* 'alsó ajak', JAW = áll, TTIP = *tongue tip* 'nyelvhegy', TBL = *tongue blade* 'nyelvpárkány', TBO1/2 = *tongue body* 'nyelvtest' 1/2)

Az EMA-val történő elemzésekhez az adatokat szükséges több lépésben előfeldolgozni, aminek eredményeképpen a mérésben kapott értékek már nem a fej mozgását vagy oldalra biccentését, tehát a szenzorok abszolút helyzetét, hanem a szenzorokkal vizsgált beszédszervek relatív pozícióját tükrözik. Az előfeldolgozás során forgatjuk is azt a koordináta-rendszert, amelyben a mérések történnek, így annak ellenére, hogy a beszélők más-más szögben tartják a fejüket, az adataik összevethetővé válnak. Ezekhez a korrekciókhoz referenciaszenzorok szükségesek: a jelen kísérletben a fül mögé és az ornyeregére helyezett szenzorokat használtunk erre a célra. A forgatás eredményeképpen a beszélők harapási síkja (ennek a síknak az állását minden beszélőnél egy erre a célra kialakított speciális műanyag lemezre illesztett szenzorokkal regisztráltuk) a vízszintessel párhuzamos lett, minden felvételen. A korrekciókat a Carstens által biztosított szoftver megfelelő moduljaival végeztük. Mivel az itt használt EMA rendszer az adatokat eredetileg három dimenzióban rögzíti, utolsó lépésként szükséges volt ezeket kétdimenzióssá konvertálnunk. Ehhez a Kölni Egyetem Fonetikai Intézetének (IfL Phonetik, Universität zu Köln)

saját készítésű konverterét használtuk. Ugyanez a szoftver a fájlformátumokat is átalakította azért, hogy a címkézéshez az Emu adatbáziskezelő szoftvert (Winkelmann et al. 2018) használhassuk.

Az előfeldolgozás során létrejött szenzorpozíciók adatai végül elhelyezhetőkké váltak egy olyan kétdimenziós koordináta-rendszerben, amelynek origója a metszőfogaknál található, és ahol az x -tengely a nyelv vízszintes, az y -tengely pedig a nyelv függőleges irányú elmozdulását képezi le. A jelen vizsgálatban a vízszintes kitéréseket elemezzük; ezekben az adatokban a negatív irányú kitérések a nyelv hátrafelé való elmozdulását jelentik (vö. 2. ábra, jobb oldal).

Megjegyezzük, hogy az EMA számos előnye (pl. a kitűnő időbeli és téri felbontás, kényelmes, ülő vagy álló testhelyzet) ellenére, mint minden artikulációs mérőeszköz, hátrányokkal is bír: a nyelv helyzetéről, illetve a nyelvfelszín kontúrjáról ugyanis nem ad teljes képet. Ennek egyfelől az az oka, hogy az EMA pontszerű méréseket végez, és a pontok közti nyelvfelszínről nem ad információkat. Ezen túlmenően pedig az, hogy a nyelvre a legtöbb beszélő esetében csak a nyelvhat elülső-középső részéig helyezhetők szenzorok. Ezzel együtt alkalmasnak találjuk az eszközt a kérdéseink vizsgálatára, részben saját kutatási tapasztalatainkra hagyatkozva (ezzel az eszközzel és más artikulációs műszerekkel), részben pedig a szakirodalmi előzményekre támaszkodva, melyek demonstrálják az EMA- (vagy az ahhoz nagyon hasonló adatokat adó *X-Ray MicroBeam*, *XRMB*-) regisztrátumok alkalmasságát magánhangzók és más-salhangzók ejtésének statikus vagy dinamikus vizsgálatára egyaránt (vö. Whalen et al. 2018).

2.4. Elemzések

A párhuzamosan rögzített beszédakusztikai és beszédmozgás-felvételekben a spektrogramon látható információk alapján félautomatikusan szegmentáltuk és címkéztük a vizsgált beszédhangokat a BAS webservice graféma-fonéma konverterének (Reichel 2012) és a MAUS rendszernek (Schiel 1999) a segítségével, majd a szükséges helyeken kézzel javítottuk a felismertetett hanghatárokat a Praat programban (Boersma – Weenink 2019). A mérési pontokat az artikulációban és az akusztikumban egyaránt a célmagánhangzó szélén (elején és végén) és közepén határoztuk meg úgy, hogy az elemzett adatokat a kérdéses pontok körüli 10%-os időablak adatainak mediánjaként nyertük – így a korábbi irodalommal is hozhatóan összevethető mérési eredményeket kaptunk. A középponti

méréshez megjegyzendő, hogy az itt mért akusztikai és artikulációs adatok Whalen és munkatársainak (2018) összehasonlító vizsgálata alapján gyakorlatilag az artikulációs és akusztikai célkonfigurációt mérik, az idézett elemzés szerint ugyanis a magánhangzóknak az akusztikai kimenet alapján megállapítható időbeli középpontja lényegében egybeesik az artikulációs célkonfiguráció (azaz a gesztusplató elejének) kialakításával (ahogyan azt egyébként feltételezni szoktuk az akusztikai elemzésekben).

Mivel a vizsgált beszédhangok eltérése egyrészt (elsődlegesen) a vízszintes nyelv helyzetben, másrészt pedig az ajakműködésben áll, a beszéd akusztikai vetületében az F_2 formáns frekvenciáját mértük a Praat programban automatikusan, a Burg algoritmus segítségével (Boersma – Weenink 2019) a fent tárgyalt időablakokban.

Az artikuláció vizsgálatához a TBO1 és TBO2 szenzorok x -irányú (a nyelv vízszintes elmozdulását mutató) kitérésadatait nyertük ki az Emu (Winkelmann et al. 2018) adatbáziskezelő segítségével a fentiekben meghatározott időablakokban (szintén az ott mérték mediánjaként). Mivel a kutatás elsősorban a nyelv (nyelvtest, nyelvhát), és nem a nyelv egyes pontjainak helyzetét kívánja figyelembe venni, hiszen ez az, ami a magánhangzók képzésében releváns (Öhman 1966), az elemzésben a két nyelvtesti szenzor x pozíciójának (vízszintes kitérésének) átlagait használtuk Cho (2004) módszertanának megfelelően (ezt nevezzük a továbbiakban dorzumadatoknak, vö. 2. ábra, jobb oldal).

A pozícióadatokat normalizáltuk a beszélők morfológiai (anatómiai) eltéréseinek kiküszöbölése érdekében: minden abszolút pozícióértéket áttranszformáltunk egy 0 és 100 pont közötti skálára úgy, hogy a skála 0 pontja az adott beszélő esetében a leghátrébb képzett /u/ megvalósulás x -értéke volt, míg a 100 a legelőrébb képzett /i/ x -értéke. Az artikulációs adatok esetében tehát lényegében százalékpontokat kalkuláltunk: minden beszélő esetében a nyelv vízszintes mozgástartományának maximumához és minimumához viszonyítottuk az egyes ejtésekben talált vízszintes nyelvpozíciókat.

Mind az akusztikai, mind pedig az artikulációs adatokat kétféle származtatott mérőszám segítségével elemeztük: mindkettőre *távolságokat* és *szóródást* számoltunk a következőképpen.

Cho (2004) és Mok (2011, 2013) módszerének mintájára, a paradigmikus koartikuláció leképezésére kiszámítottuk a koartikuláló/aszimmetrikus ($V_2 \neq V_3$, pl. *pipipupu*) és nem koartikuláló/szimmetrikus, vagyis neutrális ($V_2 = V_3$, pl. *pipipipi*) helyzetekben álló azonos minőségű magánhangzók akusztikus és artikulációs térbeli különbségeit, vagyis

távolságát úgy, hogy beszélőnként és a megfelelő szótagi magánhangzónként átlagoltuk az egyes F₂- és dorzumadatokat a magánhangzó szélén. Ez azt jelentette, hogy a koartikulációs rezisztencia elemzésekor, ahol is regresszíven, hátrafelé hatott a koartikuláció, a célmagánhangzó elején, míg a koartikulációs agresszivitás elemzésekor, ahol előrefelé, progresszíven hatott a koartikuláció, a célmagánhangzó végén mért adatokkal dolgoztunk (a példákban a félkövér szedés a cél-, az aláhúzás az indukáló magánhangzókat jelöli). Ezt nevezzük a továbbiakban – az idézett mintára – *távolságnak*. A távolság mérőszám tehát azt mutatja meg, hogy mennyire tér el az adott magánhangzó a magánhangzók közötti koartikuláció hatása alatt és a kontrollként használt neutrális helyzetben egy-egy beszélő egy-egy magánhangzójára számítva. Ennélfogva ez a mérőszám lényegében a koartikuláció hatására fellépő centralizáció mértékét képezi le, más szóval azt, hogy milyen irányba (az akusztikai és artikulációs tér közepe vagy széle felé) és mennyire „húzza el” az eltérő minőségű transzkonzonantális (trigger) magánhangzó a célmagánhangzót. Ezekben az adatokban a koartikulációs hatást a nullától különböző értékek jelzik, a várt hatásra, azaz a centralizációra (tehát a magánhangzónak az akusztikai vagy artikulációs magánhangzótér közepe felé való elmozdulására) pedig az /u/ esetében a pozitív, míg az /i/ esetében a negatív értékek utalnak. Emellett az abszolút értékükben nagyobb értékek nagyobb különbséget jelentenek, tehát nagyobb koartikulációs hatásra engednek következtetni. Megjegyzendő: a távolságok mérését és számítását azért a magánhangzó szélén végeztük, mert a korábbi, ugyancsak távolságot számszerűsítő vizsgálatok szinte kivétel nélkül szintén itt vizsgálták a koartikuláció hatását, adataink tehát ennek a módszernek a követése révén lesznek összevethetők a más vizsgálatokban és más nyelvekre kapottakkal. Korábbi, ugyanezen adathalmaz felhasználásával készült elemzéseink ugyanakkor azt is megmutatták már, hogy a magánhangzó közepén alapvetően ugyanazok a tendenciák jelentkeznek a koartikuláció megjelenését, illetve hatását illetően, mint a beszédhangok szélén, legalábbis az itt is vizsgált álszóban, az /i/ és /u/ vonatkozásában (Deme et al. 2022a).

A távolságon kívül számszerűsítettük a megvalósulások *kontextusok közötti* (tehát a koartikuláló és nem koartikuláló kontextusban együttesen mérhető) *szóródását* is az akusztikai és artikulációs térben a magánhangzók középpontjában mért adatok relatív szórásával (*relative standard deviation*, RSD) az (1)-ben található képlettel. A szórást (SD) és átlagot beszélőnként az összes faktort tekintetbe véve, egy-egy magánhangzóra,

kondícióként (a hangsúlyos vagy hangsúlytalan cél- és trigger magánhangzók csoportján belül) külön-külön, de a koartikuláló vagy neutrális kontextusokra együttesen számoltuk ki. Ez azt jelenti, hogy beszélőnként és magánhangzónként egy értéket kaptunk a hangsúlyos/hangsúlytalan cél-, illetve a hangsúlyos/hangsúlytalan trigger magánhangzókra, melyek azt mutatják meg, hogy miként szóródnak az adatok a koartikuláló és nem koartikuláló helyzetű magánhangzók közös átlaga körül.

$$(1) \text{RSD (\%)} = \text{SD} / |\text{átlag}| \times 100$$

Az itt használt *szóródás* mint mérőszám használata mellett már több helyütt érveltünk (vö. Deme et al. 2019a, 2022a, 2022b), így ennek tárgyalásába nem bocsátkozunk részletesen, csak röviden utalunk a hivatkozott helyeken olvashatók lényegi elemeire. A *szóródás* mérőszámot a beszédtudományokban a beszédhangok grafikus megjelenítésében gyakorta használt sűrűsödési ellipszis mintájára alkottuk meg, így a mérőszám arra utal, hogy melyik az az értéktartomány, ahol egy adott paraméteren belül a vizsgált megvalósulások a leggyakrabban előfordulnak² (hasonlóan a „produkciós tartomány” fogalmához, vö. Manuel 1990: 1287, 1295; Mok 2013: 196). Ennek vizsgálata a koartikuláció okozta változatossággal összefüggésben eddig igen szórványos, az eddigi eredmények (ilyenek egyelőre kizárólag a magyar nyelvre léteznek) azonban azt mutatják, hogy merőben eltérő tendenciák figyelhetők meg a *szóródás* és *távolság* mérőszámokban (Deme et al. 2019a, 2022a, 2022b). Ez pedig arra utal, hogy a kontextusok közötti szóródás mint mérőszám egy, a távolságban tetten érhetőől eltérő aspektusát ragadja meg a magánhangzók (koartikulációs) változatosságának, és mint ilyen, feltérképezendő. Mivel ez a mérőszám a magánhangzók artikulációs-akusztikai megvalósulásának homogenitását szándékozik leképezni, ezért ezt nem a magánhangzók szélén állapítottuk meg (ahogyan a különbség esetében eljártunk), hanem a magánhangzók középpontjában mért adatokból: ezekről szokás ugyanis azt feltételezni, hogy mind az artikulációs, mind az akusztikai megvalósítás tekintetében a magánhangzó(s) artikulációs gesztusok) cél(konfiguráció)ját reprezentálják (vö. Whalen et al. 2018).

Tekintettel arra, hogy a relatív szórás az átlaghoz viszonyítja a szóródást, és az adatok nagyságrendjét elvéve százalékos formában fejezi ki a

² Azzal a különbséggel, hogy a sűrűsödési ellipszis esetében nemcsak egy, hanem két paraméter szórását vizsgáljuk és ábrázoljuk.

változatosság mértékét, így bizonyos mértékben normalizálja a beszélők közti (pl. anatómiai különbségekből fakadó) különbségeket (lásd pl. Shaw et al. 2009). Ráadásul mivel a számítás során a nagyságrend mellett a dimenzió is eltűnik, összevethetővé tesz eredetileg különböző mértékegységben és különböző léptékben mért adatokat is. Ezáltal az RSD mentén közvetlenül összevethetővé válik az akusztikumban és az artikulációban talált változatosság. A szóródásadatokban a nagyobb érték nagyobb kontextusok közötti változatosságra (azaz nagyobb produkciós tartományra) utal. Erre vonatkozóan a jelen elemzésben közvetlenül nem irányulnak összevetések, mégis hangsúlyozandó, hiszen az ábrákon látható adatok értelmezésében segít, ha tudjuk, hogy az értékek a beszéd két vetületében összehasonlíthatók.

Nyilvánvaló, hogy a fent említett mérőszámok egyszerre valójában sosem csak a célmagánhangzó ellenállóságáról vagy csak a trigger agresszivitásáról árulkodnak, hanem egyúttal (és attól elválaszthatatlanul) az interakcióban részt vevő másik magánhangzó koartikulációs ellenállásáról és befolyásoló erejéről is. A két kérdést éppen ezért is vizsgáltuk elkülönítve úgy, hogy a kérdéses magánhangzót érintő hatásokon túl minden további hatás, így például a vele interakcióban lévő másik magánhangzó és annak fonetikai helyzete is kontrolláltan jelent meg (azaz a cél hangsúlyosságának hatását csak hangsúlytalan triggererek, a trigger hangsúlyosságának hatását pedig csak hangsúlytalan célok esetében vizsgáltuk).

Az adatokat lineáris kevert modellekkel elemeztünk az R programban (R Core Team 2018) az lme4 csomag (Bates et al. 2015) segítségével. A p - és F -értékeket Satterthwaite-approximáció segítségével nyertük, amely az lmerTest csomagban (Kuznetsova et al. 2017) elérhető. A modellekben random hatásként (interceptként/metszéspontként, illetve meredekségként) felvettük a beszélőt, de csak akkor, ha ez szignifikánsan növelt a modell prediktív erejét (az anova függvény és az AIC információs kritérium alapján). A két kérdéses faktor vizsgálatára, az egyes mérőszámokra a beszéd megfelelő vetületeiben külön-külön illesztettünk modellt, így összesen nyolc modellt állítottunk fel, melyekben fix hatásként a *magánhangzó-minőség* (/i/ vagy /u/) változót használtuk, továbbá a rezisztenciát elemző esetekben a *cél hangsúlyossága* (hangsúlyos vagy hangsúlytalan), az agressziót elemző modellekben pedig a *trigger hangsúlyossága* (hangsúlyos vagy hangsúlytalan) prediktorokat. A post hoc összevetéseket (Tukey-féle post hoc teszt) az lsmeans csomagban elérhető függvényekkel végeztük (Lenth 2016). Az adatok ábrázolásakor az

átlagértékekhez tartozóan az ismételt méréses dizájn figyelembevételével korrigált konfidenciaintervallumot jelenítettük meg (ez kalkulál a beszélők közötti varianciával, ld. Morey 2008).

3. Eredmények

Mivel a kutatásunk fő kérdése az volt, hogy a koartikulációs rezisztencia és agresszió ugyanazon jelenség két oldalaként, tehát egyszerre lép-e fel a beszédhangokban a hangsúly hatására, az adatok bemutatásában a megfelelő mérőszámokban és doménben (így pl. az akusztikumokban a szóródásadatokban) találtakat párhuzamosan mutatjuk be. Előbb a szóródás-, majd a távolságadatokat ismertetjük, ezeken belül pedig minden esetben előbb az akusztikai szerkezetben, utóbb pedig az artikulációban mértéket tárgyaljuk. A beszéd artikulációs és akusztikai vetületében találtakat közvetlenül nem vetjük össze, csak azt állapítjuk meg, hogy lényegileg ugyanazon vagy eltérő tendenciák érvényesülését látjuk-e ezekben.

Az ábrákon az y -tengelyen mindig a célmagánhangzóban megfigyelt változatosságot szemléltetjük, de az x -tengelyen a vizsgált hatás szerint bontjuk az adatokat, tehát a rezisztencia esetében a célmagánhangzó, az agresszió esetében pedig a trigger magánhangzó hangsúlyossága szerint. Emlékeztetőül: a magánhangzók koartikulációs rezisztenciáját a regresszív koartikulációban, hangsúlytalan indukáló magánhangzó mellett, az agresszivitást pedig progresszív koartikulációban, hangsúlytalan célmagánhangzók mellett vizsgáltuk. (A jelen fejezetben ezt az információt már csak a megfelelő ábrák címében ismételjük.)

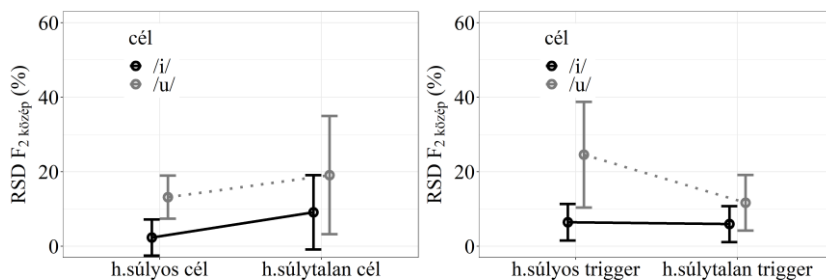
3.1. A koartikulációs rezisztencia és agresszió a szóródás mérőszám szerint

3.1.1 Akusztikai szerkezet

Elsőként az akusztikai szóródás adatait elemeztük a két vizsgált független változó, azaz a rezisztencia esetében a cél, az agresszió esetében a trigger hangsúlyosságának, valamint a célmagánhangzó minőségének a tükrében. A statisztikai modell itt a rezisztenciában csak a target vagy másként célmagánhangzó minőségének főhatását mutatta szignifikánsnak ($F(1, 36) = 6,88; p < 0,05$), ami a 3. ábra bal oldalán látható módon azt jelentette, hogy az /u/ magánhangzók megvalósulásai jobban szóródtak az akusztikai térben, mint az /i/-k megvalósulásai. Az a tény tehát nem befolyásolta a célmagánhangzók szóródását, hogy hangsúlyos vagy

hangsúlytalan szótagban helyezkedtek-e el; a hangsúlyos helyzetben nem látszott megnövekedett koartikulációs ellenállás.

A koartikulációs agresszió esetében ugyancsak azt találtuk, hogy az indukáló vagy trigger magánhangzó hangsúlyossága nem hat az adatokra közvetlenül: itt a magánhangzó-minőség a trigger hangsúlyosságával interakcióban hatott (3. ábra, jobb oldal; $F(1, 27) = 6,05$; $p < 0,05$). Az adatok azt mutatják, hogy az /u/ magánhangzóban nagyobb változatosságot okoztak az /i/ magánhangzók, mint fordítva, de ez elsősorban csak akkor érvényesült, ha az /i/ mint trigger hangsúlyos volt (ám a trigger hangsúlyossága főhatásként nem volt szignifikáns, csak a magánhangzó-minőség). Mindez tehát lényegében azt mutatja, hogy az akusztikai szóródás adatai nem mutattak sem megnövekedett koartikulációs agressziót, sem megnövekedett koartikulációs rezisztenciát a hangsúlyos szótagi magánhangzóknál.

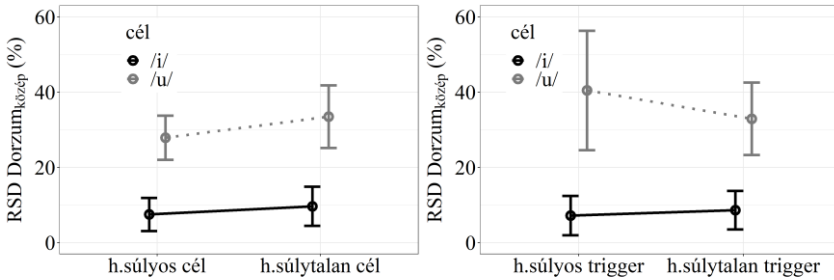

3. ábra: A magánhangzók koartikulációs rezisztenciája az akusztikumban a szóródás mérőszám alapján regresszív koartikulációban, hangsúlytalan indukáló magánhangzó mellett (balra), illetve ugyanezen magánhangzók koartikulációs agresszivitása progresszív koartikulációban, hangsúlytalan célmagánhangzók mellett (jobbra)

3.1.2. Artikuláció

Az artikulációban a rezisztenciát illetően ugyancsak nem mutatkozott szignifikánsnak a célmagánhangzó hangsúlyossága, kizárólag a magánhangzó-minőség ($F(1, 24) = 83,29$; $p < 0,001$), és itt is az /u/ bizonyult változatosabbnak (4. ábra, bal oldal). Ugyanezen hangok egyúttal megnövekedett rezisztenciát sem mutattak hangsúlyos helyzetben (4. ábra, jobb oldal), mert itt szintén csak a magánhangzó-minőség szignifikáns

főhatását találtuk ($F(1, 32) = 60,34; p < 0,001$), ami itt is az /u/ változatosabb megvalósulásai miatt jelentkezett.

4. ábra: A magánhangzók koartikulációs rezisztenciája az artikulációban a *szóródás* mérőszám alapján regresszív koartikulációban, hangsúlytalan indukáló magánhangzó mellett (balra), illetve ugyanezen magánhangzók koartikulációs agresszivitása progresszív koartikulációban, hangsúlytalan célmagánhangzók mellett (jobbra)

Összességében tehát a szóródás adatai nem mutatták a várt hatásokat sem a beszédhangok akusztikai, sem pedig azok artikulációs megvalósításában, azaz nem találtunk megnövekedett koartikulációs ellenállást és agressziót a hangsúlyos szótagi magánhangzókban.

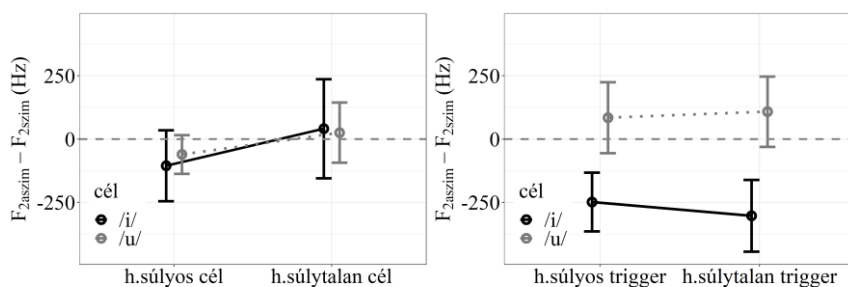
3.2. A koartikulációs rezisztencia és agresszió a *távolság* mérőszám szerint

A következőkben a koartikuláló, tehát a saját minőségétől eltérő minőségű transzkonzonantális magánhangzó szomszédságában álló, illetve a neutrális, tehát a saját minőségével egyező minőségű transzkonzonantális magánhangzók közötti minőségbeli különbséget, vagy másként a magánhangzók közötti koartikuláció hatására beálló centralizáció jellegét és mértékét elemezzük. Emlékeztetőül: ezekben az adatokban a nullától különböző értékek jelzik azt, ha van koartikulációs hatás, centralizációra (tehát a magánhangzónak az akusztikai vagy artikulációs magánhangzó-tér közepe felé való elmozdulására) pedig az /u/ esetében a pozitív, az /i/ esetében pedig a negatív értékek utalnak. Végül a nagyobb abszolút értékek nagyobb különbséget is jelentenek, tehát nagyobb koartikulációs hatásra engednek következtetni.

3.2.1. Akusztikai szerkezet

A szóródásadatokban látottaktól eltérően a távolság mérőszám az akusztikai szerkezetben mutatta a hangsúly főhatását ($F(1, 28) = 4,22$; $p < 0,05$) (5. ábra bal oldal), de ez nem a várt irányban mutatkozott. A két magánhangzóra nézve a hangsúly hatása a következőket jelentette. Az /i/ esetében a hangsúlyos szótagban negatív értékeket, tehát centralizációt látunk hangsúlyos helyzetben, míg hangsúlytalan helyzetben nulla körüli értékeket (ez arra utal, hogy nem volt különbség a koartikuláló és neutrális helyzetű magánhangzóknak az F_2 frekvenciaértékében tetten ért minősége között). Az adatok tehát nem azt mutatták, hogy a hangsúlyos helyzetű magánhangzó megnövekedett koartikulációs ellenállást mutatna, épp ellenkezőleg: a hangsúlyos helyzetű /i/-k jobban idomultak a transzkonzonantális magánhangzó minőségéhez akusztikailag. Az /u/ esetében hangsúlyos szótagban ugyancsak negatív értékeket látni, ami ebben az esetben azonban nem a koartikuláció következtében beálló centralizációra utal, hanem arra, hogy a koartikuláló helyzetben álló /u/-k ejtése periferikusabb (inkább a magánhangzótér széle felé elhelyezkedő) volt, mint a neutrális helyzetűeké. Bizonyos értelemben tehát ezek az adatok azt mutatják, hogy az /u/ hangsúlyos szótagi megvalósulása ellenállóbb volt a koartikulációs hatásoknak, mint a hangsúlytalan szótagi, hiszen a koartikuláló kontextusban az /u/ elhasonult a rá ható transzkonzonantális magánhangzó minőségétől. Hasonlót korábban valódi szavakban láttunk az /i/-ben, progresszív koartikulációban, hangsúlyos szótagokban az akusztikai szerkezetben, illetve álszavakban ugyanebben a magánhangzóban regresszív koartikulációban, hangsúlytalan helyzetben az akusztikai szerkezetben (Deme et al. 2022a, 2022b).

A koartikulációs agresszió esetében kizárólag a magánhangzó-minőség főhatása bizonyult szignifikánsnak ($F(1, 29) = 46,35$; $p < 0,001$), mégpedig azért, mert az /i/ triggerként nagyobb hatást fejtett ki az /u/-ra, mint fordítva (5. ábra, jobb oldal).

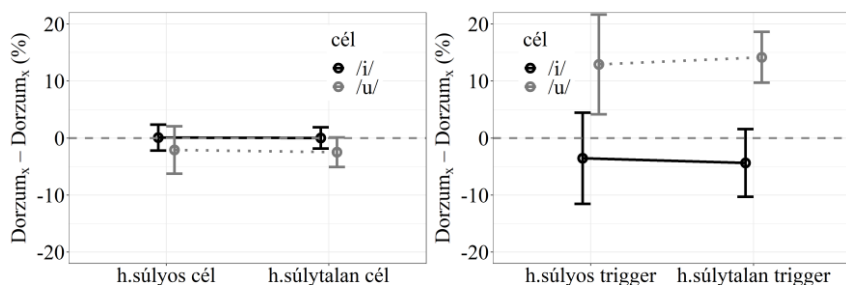

5. ábra: A magánhangzók koartikulációs rezisztenciája az akusztikumban a *távolság* mérőszám alapján regresszív koartikulációban, hangsúlytalan indukáló magánhangzó mellett (balra), illetve ugyanezen magánhangzók koartikulációs agresszivitása progresszív koartikulációban, hangsúlytalan célmagánhangzók mellett (jobbra)

3.2.2. Artikuláció

Végezetül az artikulációs szerkezetben vizsgáltuk meg azt, hogy a hangsúlyhelyzet megnövekedett koartikulációs rezisztenciát (6. ábra, bal oldal) és agressziót (6. ábra, jobb oldal) okoz-e a magánhangzókban. A statisztikai elemzés szerint a rezisztencia esetében ismét csak a magánhangzó-minőség főhatása volt szignifikáns ($F(1, 33) = 4,65; p < 0,05$), az adatok alapján azért, mert az /u/ mutatott valamekkora centralizációt hangsúlytalan szótagban, illetve periférikusabb ejtést hangsúlyos szótagban, míg az /i/ minőségbeli eltérése a koartikuláló és neutrális helyzet között ugyanakkora (lényegében nulla) volt a célmagánhangzó hangsúlyhelyzetétől függetlenül (6. ábra, bal oldal).

Ahogy a hangsúly a magánhangzók ellenállását sem növelte, úgy a koartikulációs agressziójukat sem, az egyetlen szignifikáns hatás itt is csak a magánhangzó-minőség főhatása volt ($F(1, 8) = 14,03; p < 0,05$) (6. ábra, jobb oldal).

6. ábra: A magánhangzók koartikulációs rezisztenciája az artikulációban a *távolság* mérőszám alapján regresszív koartikulációban, hangsúlytalan indukáló magánhangzó mellett (balra), illetve ugyanezen magánhangzók koartikulációs agresszivitása progresszív koartikulációban, hangsúlytalan célmagánhangzók mellett (jobbra)

4. Következtetések

Kutatásunkban azt a kérdést jártuk körül, hogy a mondat szintű hangsúly erősít-e prozódia ilag a szegmentumokon a magyar nyelvben a magánhangzók közötti koartikulációban úgy, hogy azok nagyobb fokú koartikulációs ellenállást és koartikulációs agressziót is mutatnak. A korábbi eredményekre alapozva azt feltételeztük, hogy a hangsúlyos szótagi magánhangzók kevésbé idomulnak a magánhangzók közötti koartikuláció hatására a transzkonzonantális magánhangzóhoz mind az artikulációt, mind az akusztikumot illetően, és nagyobb hatást fejtenek ki a koartikulációt indukáló magánhangzóként, legalábbis az akusztikai szerkezetben.

A vizsgálatunk egyik hipotézist sem erősítette meg egyértelműen, ugyanis sem megnövekedett koartikulációs ellenállást, sem pedig megnövekedett koartikulációs agressziót nem tapasztaltunk a hangsúly függvényében a beszéd egyik vetületében és egyik vizsgált mérőszámában sem. Egyedül a rezisztencia esetében láttunk eltérést a hangsúly szerint az akusztikai szerkezetben a *távolság* mérőszámában: a hangsúlyos /u/ periferikusabb megvalósulást, tehát ellenállást mutatott, mint a hangsúlytalan, az /i/-ben azonban a vártakkal ellentétes tendenciák jelentkeztek, és a hangsúlyos /i/ mutatott nagyobb fokú centralizációt, vagyis kisebb mértékű ellenállást, nem pedig a hangsúlytalan.

A legkézenfekvőbb magyarázat a jelen és a korábbi, a rezisztenciára vonatkozó eredményeink (Deme et al. 2022b) ellentmondásaira az lehet,

hogy míg az idézett anyag létező szavakat tartalmazott értelmes magyar mondatokba ágyazva, a jelen anyag mondatszerűen felolvasott álszavakat. Az álszavak ejtése (különösen akkor, ha azok valamilyen módon minimális pár jellegű kontrasztban állnak további szavakkal) egyes eredmények szerint hiperartikulált lehet (Munson – Solomon 2004; Scarborough 2012), ami pedig a koartikuláció hatásainak redukcióját vonja maga után (de Jong 1995; Scarborough 2012). A korábbi, a miénkhez hasonló vizsgálatok ugyanakkor mind hasonló alakú álszavakat elemeztek (Fowler 1981; Cho 2004), és ennek ellenére mutatták ki a hangsúly rezisztencianövelő erejét. Ennélfogva feltehetjük, hogy az eredmények illetően alakulására a vizsgált nyelv is hatással volt. A magyar ugyanis szintaktikai eszközökkel jelöli a nyelvreírás által legalaposabban körüljárt mondatszintű hangsúlyt viselő fókuszált elemet, szemben más nyelvekkel, például az angollal is, ahol a kiemelésnek elsősorban prozódiai eszközei vannak (Genzel et al. 2015). Ezzel összefüggésben a magyar nyelvben az várható, hogy a prozódia kisebb súllyal alkalmazódik a kiemelésben (Mády – Kleber 2010), így hatásai is kisebbek lehetnek például a szegmentális erősítést illetően. Megjegyezzük, hogy ezt a hatást várjuk érvényesülni akkor is, ha az aktuális megnyilatkozás egyébként nem tartalmaz bonyolultabb szintaktikai szerkezeteket, így például egy-
szavas közlések esetében. Ennélfogva annak ellenére, hogy a jelen anyagban álszavak jelentek meg izolált ejtésben, önálló megnyilatkozásokként, azt feltételezzük, hogy minden felolvasott tokenen megnyilatkozásszintű vagy mondatszintű hangsúly jelentkezett – ugyanúgy, ahogyan egyszavas valódi szavakat tartalmazó megnyilatkozások felolvasása esetében is várható.

Kiemelendő, hogy a korábbi, más nyelvre kapott kísérletek anyaga valójában csak részben egyezett a jelen anyaggal, és ennek szintén lehet hatása az eredményekre. A jelen kísérlet közvetlen előzményének tekinthető tanulmányban Cho (2004) egyfelől az elemzett álszavakat mondatokba ágyazta, amivel könnyen lehet, hogy a jelen kísérletben tapasztaltnál kevésbé álszóserű ejtést facilitálhatott. Másfelől pedig Cho (2004) nem igyekezett egyetlen dimenzióra kontrollálni a koartikulációs hatást, mint ahogyan mi a jelen anyagban tettük, hanem arra törekedett, hogy a magánhangzók minél távolabb legyenek egymástól (artikulációs és akusztikai tekintetben), más szóval arra, hogy a koartikulációs hatás minél nagyobb legyen a vizsgált magánhangzók között (ő az /i/ és az /a/ kölcsönhatását elemezte). Mindez tehát (részben) ugyancsak okozhatja azt, hogy a Cho (2004) kutatásában találtak a jelen anyagtól eltérően mu-

tatták a várt tendenciákat, hiszen a jelen, kontrollált anyag bizonyos tekintetben kisebb koartikulációs hatások vizsgálatát tette lehetővé.

Az eredmények értelmezésekor a fentiek mellett szem előtt tartandók a nyelvi anyag egyéb sajátosságai is, melyek a magyar nyelv jellemzőiből fakadnak – ezek miatt ugyanis a koartikulációs agresszió és rezisztencia kérdését bizonyos szempontok szerint megszorított anyagon elemeztük.

A rezisztenciát kizárólag a hátrafelé ható koartikulációban vizsgáltuk hangsúlytalan (második és harmadik szótagi) indukáló magánhangzók bevonásával; megfontolandó, hogy mindkét tényezőnek következménye lehet. Korábbi, más nyelvekre kapott eredmények szerint a koartikuláció iránya szerint eltérő lehet a koartikulációnak a magánhangzók centralizációjában (a *távolság* típusú adatokban) tetten érhető ereje, tehát a koartikulációs hatások iránydominanciát mutatnak. A magyar nyelvre ugyanakkor ezt csak korlátozottan találtuk: vizsgálataink szerint a progresszív koartikuláció nagyobb hatásúnak bizonyult a regresszívnél az akusztikumban az /i/-ben és az artikulációban az /u/-ban, de a további esetekben nem találtunk különbséget az irány szerint (Deme et al. 2022a; az iránydominancia részleges hiányának, illetve a magánhangzó-harmónia lehetséges szerepének magyarázatához kapcsolódó okfejtésünket ld. ott). Ez azt jelenti, hogy a jelen kísérletben vizsgált /i/ targeteket akusztikailag, az /u/ targeteket pedig artikulációsan kisebb hatást érhetett, mint az /i/ targeteket artikulációsan és az /u/ targeteket akusztikailag, de ilyen tendenciák nem köszönnek vissza szembetűnően az adatokban (sőt a szóródásadatok szerint az /u/ például még nagyobb koartikulációs hatást is szenvedett el artikulációsan, mint akusztikailag). A másik, ugyancsak az anyag jellegéből következő hatás abból fakadhatott, hogy a trigger magánhangzók hangsúlytalanok voltak. Abban az esetben ugyanis, ha a trigger a hangsúly hiányában valóban kisebb hatást vált ki, mint akkor, ha hangsúlyos pozícióban van, a rezisztenciát nem a maximális koartikulációs hatás mellett vizsgáltuk. Az adatok azonban azt mutatták, hogy a hangsúly nem növelte a magánhangzók koartikulációs agresszióját, így ezt a fenntartást – illetve magyarázatot a várt tendenciák fel nem bukására – minden bizonnyal szintén elvethetjük.

A magánhangzók koartikulációs agresszivitását kizárólag az előrefelé ható koartikulációban és csak hangsúlytalan (második és harmadik szótagi) célmagánhangzókkal vizsgáltuk. A célmagánhangzók hangsúlyossága ideális körülmény, hiszen ha van is következménye a hangsúlyosságnak (amire korábbi adataink nem utalnak egyértelműen, vö. Deme et

al. 2019a, 2022b), akkor az az, hogy éppen a vizsgált esetben volt maximalizált a trigger magánhangzók koartikulációs hatása. Emellett azonban, mint azt említettük, korábbi eredményeink szerint a progresszív koartikuláció erősebb a magyarban a regresszívnél az akusztikumban az /i/-ben és az artikulációban az /u/-ban (Deme et al. 2022a). Ez pedig a koartikulációs agressziót illető adatokra nézve azt jelentheti, hogy az /i/-ben az akusztikumban és az /u/-ban az artikulációban ez a hatás „rágégitthetett” a vizsgált faktornak, azaz a trigger hangsúlyosságának hatására. Ami miatt ez nem számottevő probléma módszertani szempontból, az az a tény, hogy a jelen elemzésben az artikuláció és akusztikum adatait egymással közvetlenül nem vetettük össze, illetve a magánhangzók között található különbségek sem képezték a kutatás központi kérdését. Emellett a fent említett körülmények a várt hatások fel nem bukkanását sem magyarázzák.

Minden kétséget kizáró magyarázatot nem tudunk tehát megfogalmazni arra nézve, hogy miért látjuk a magyarban a hangsúly befolyásoló hatásának hiányát a koartikulációs rezisztencia és agresszió tekintetében a magánhangzók közötti koartikulációban.

Kiemelendők még a magánhangzók között talált eltérések a koartikulációs változatosságot illetően. A relatív szóródás, tehát a magánhangzók közötti változatosságát, a megvalósulások homogenitását számszerűsítő mérőszám a jelen kísérletben azt mutatta, hogy az /u/ általánosan nagyobb változatossággal valósul meg, mint az /i/, a beszéd mindkét vetületében (az artikulációban és akusztikumban egyaránt). Emellett a centralizációt leképező távolságadatok bár nem minden esetben, de szintén mutatták azt, hogy az /u/ megvalósulásai jobban eltérnek egymástól a koartikuláció hatására, mint az /i/ megvalósulásai. Ezzel kapcsolatosan logikusnak látszana azt feltételezni, hogy az /u/ intenzíven kevésbé ellenálló a koartikulációs hatásoknak, és hajlamosabb módosulni például egy transzkonzonantális magánhangzó hatására. Korábbi adatainkkal összevetve azonban inkább arra lehet következtetni, hogy ez csak tendenciaszerű eltérés a két beszédhang között, mely bizonyos megvalósulások egyes csoportjaiban (azaz egyes lehetséges mintákban) megjelenik, míg másokban nem: további vizsgálataink ugyanis csak részben, illetve nem, vagy nem egyértelműen demonstrálták ezt a különbséget a beszédhangok között (Deme et al. 2019a, 2022b), vagy akár ennek az ellenkezőjét is mutatták, és az /i/-ben megjelenő nagyobb fokú változatosságra utaltak az /u/-hoz képest (Deme et al. 2022a).

A magánhangzók megvalósulásának eltéréseit számos tényező okozhatja vagy befolyásolhatja. Ilyen tényező lehet például a magánhangzók minősége összefüggésben a magánhangzórendszer sűrűségével (Manuel 1990) és a függőleges nyelvhelyzettel (Mok 2011) (mindkettőhöz ld. még Deme et al. 2019a és Deme et al. 2022b összefoglalásai). Feltehető ugyanis, hogy a magánhangzótér kevésbé sűrű pontjain elhelyezkedő beszédhangok (pl. az /u/) nagyobb változatossággal valósulhatnak meg úgy, hogy az még nem okozza a kérdéses beszédhang összetéveszthetőségét más, szomszédos beszédhangokkal, szemben a sűrűbb régiókban elhelyezkedő vokálisokkal (pl. /i/), ahol a nagyobb fokú változatosság könnyebben okozhat zavart az észlelésben (Manuel 1990). Ám egyes vizsgálatok szerint elsődlegesen nem a magánhangzótér sűrűsége a meghatározó, hanem inkább a nyelv függőleges helyzete (Mok 2011), illetve egyéb szempontok mentén is komplexebb a kérdés a kiinduló feltevésnél. Ahogyan pedig arra fentebb is utaltunk, saját kísérletesorozatunk is inkább ezt a komplexitást sejteti, és nem utal egyértelműen arra, hogy a sűrűbb magánhangzótéri régiókban kisebb változatossággal valósulnának meg a beszédhangok.

Mint minden kutatás, a jelen tanulmányban bemutatott kísérlet esetében is vannak olyan aspektusok, melyek az eredmények általánosíthatóságát korlátozzák. Zárásképp ezekről a szempontokról teszünk említést.

Amint arra már hasonló kutatásaink esetében, több helyütt is utaltunk, az artikuláció elemzésére alkalmazott módszer, az elektromágneses artikulográfia segítségével a jelen vizsgálatban is elsősorban a nyelvtest egészének (lényegében a súlypontjának) a helyzetét vehettük számításba, míg az elemzett akusztikai adatok (az F_2 frekvenciája) a toldalékcső egészének akusztikus tevékenységéről adnak képet. Ily módon az itt elemzett artikulációs és akusztikai adatok párhuzamossága nem volt teljes. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy ez az eltérés az adatokban lényegében minden artikulációs vizsgálati módszertan esetében fennáll, tehát ilyen értelemben nincsenek jobb vagy alkalmasabb módszertanok sem, hiszen más módszerek pusztán annyiban mások, hogy más „dimenzióit” veszik el a leképezésben az akusztikai szerkezet kialakításáért felelős teljes artikulációs csatornának (jórészen egyébként feltehetőleg ez az oka annak is, hogy a párhuzamos artikulációs és akusztikai elemzések meglehetősen ritkák). A vizsgálatunkban az artikulációban és az akusztikumban talált tendenciák esetleges eltérései tehát részben betudhatók lehetnek ennek az oknak. Mivel azonban a kutatásban magánhangzók ejtését elemeztük, amelyek minőségének kialakítása elsősorban a nyelv helyzeté-

nek függvénye, biztosított, hogy az adatok nagymértékben a releváns artikulációs mozgásokat képezték le.

Összefoglalásul kutatásunk eredményei tehát azt mutatták, hogy álszavakon, a felső nyelvvállású /i/ és /u/ hangokon a hangsúly általánosságban nem növeli a magyarban a magánhangzók koartikulációs ellenállását és agresszióját, kizárólag a rezisztencia esetében láttunk erre utaló adatokat a távolság mérőszámában az /u/ akusztikai szerkezetében (bár ugyanitt az /i/ a várttal ellentmondóan éppen hangsúlyos szótagban idomult nagyobb mértékben). Ezek az eredmények hasznos adalékul szolgálnak a folyamatos beszéd leírásában, és nem csak a magyar nyelv viszonylatában. Rámutatnak ugyanis, hogy a koartikulációs folyamatok, valamint a hangsúly szerepe ezekben nem uniform a nyelvek között. Ez pedig – többek között – azt az elképzelést is megerősíti, mely szerint a koartikulációs folyamatok bár nagymértékben a mozgó tömegek tehetetlenségével vannak összefüggésben, mégis a nyelvtan, illetve fonológia által vannak meghatározva.

Irodalom

- Bang, Hye-Young (2017), The acoustic counterpart to coarticulation resistance and aggressiveness in locus equation metrics and vowel dispersion. *Journal of the Acoustical Society of America* 141: EL345-EL350.
- Bates, Douglas – Mächler, Martin – Bolker, Ben – Walker, Steve (2015), Fitting linear mixed-effects models using lme4. *Journal of Statistical Software* 67: 1–48.
- Boersma, Paul – Weenink, David (2019), Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 5.4. <http://www.praat.org/> [letöltés: 2019. szeptember 21.]
- Beddor, Patricia S. – Harnsberger, James D. – Lindemann, Stephanie (2002), Language-specific patterns of vowel-to-vowel coarticulation: Acoustic structures and their perceptual correlates. *Journal of Phonetics* 30: 591–627.
- Cho, Taehong (2004), Prosodically conditioned strengthening and vowel-to-vowel coarticulation in English. *Journal of Phonetics* 32: 141–176.
- Cole, Jennifer S. – Linebaugh, Gary – Munson, Cheyenne – McMurray, Bob (2010), Unmasking the acoustic effects of vowel-to-vowel coarticulation: A statistical modelling approach. *Journal of Phonetics* 38: 167–184.
- Conklin, Jenna T. (2019), The roles of vowel harmony and stress in predicting vowel-to-vowel coarticulation. PhD dissertation. Purdue University Graduate School.

- Deme Andrea – Bartók Márton – Grácsi Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor – Markó Alexandra (2019a), A mondathangsúly hatása a magánhangzók megvalósulásának változatosságára. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 199–232.
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Grácsi, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Markó, Alexandra (2019b), V-to-V Coarticulation induced acoustic and articulatory variability of vowels: the effect of pitch-accent. In: Gernot, Kubin – Zdravko, Kačič (eds), *The 20th Annual Conference of the International Speech Communication Association (Interspeech 2019)*. International Speech Communication Association (ISCA), Graz. 3317–3321.
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Csapó, Tamás Gábor – Grácsi, Tekla Etelka – Markó, Alexandra (2021), Acoustic and articulatory vowel variation as quality shift and increased variance in anticipatory and carryover vowel-to-vowel coarticulation. In: Tiede, M. – Whalen, D. H. – Gracco, V. (eds), *Proceedings of the 12th International Seminar on Speech Production*. Haskins Press, New Haven (CT). 32–35.
- Deme Andrea – Bartók Márton – Csapó Tamás Gábor – Grácsi Tekla Etelka – Juhász Kornélia – Markó Alexandra (2022a), A magánhangzók centralizációja és produkciós homogenitása az előrefelé és hátrafelé ható magánhangzók közti koartikulációban – artikulációs és akusztikai adatok. In: Mády Katalin – Markó Alexandra (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXIV. Fonetikai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 15–50.
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Csapó, Tamás Gábor – Grácsi, Tekla Etelka – Markó, Alexandra (2022b), The effect of pitch-accent on the acoustic and articulatory variability of vowels: a real-word EMA study. [Kézirat.]
- Farnetani, Edda (1990), VCV lingual coarticulation and its spatiotemporal domain. In: Hardcastle, William J. – Marchal, Alain (eds), *Speech production and speech modelling*. Kluwer, Dordrecht. 93–130.
- Farnetani, Edda – Recasens, Daniel (2010), Coarticulation and connected speech processes. In: Hardcastle, William J. – Laver, John – Gibbon, Fiona E. (eds), *Handbook of phonetic sciences*. (2nd ed.) Wiley Blackwell, Chichester. 31–65.
- Fowler, Carol A. (1981), Production and perception of coarticulation among stressed and unstressed vowels. *Journal of Speech and Hearing Research* 24: 127–139.
- Fowler, Carol A. – Brancazio, Lawrence (2000), Coarticulation resistance of American English consonants and its effects on transconsonantal vowel-to-vowel coarticulation. *Language and Speech* 43: 1–41.
- Genzel, Suse – Ishihara, Shinchihiro – Surányi, Balázs (2015), The prosodic expression of focus, contrast and givenness: A production study of Hungarian. *Lingua* 165: 183–204.

- de Jong, Kenneth. J. (1995), The supraglottal articulation of prominence in English: Linguistic stress as localized hyperarticulation. *Journal of the Acoustical Society of America* 97: 491–504.
- de Jong, Kenneth – Beckman, Mary E. – Edwards, Jan (1993), The interplay between prosodic structure and coarticulation. *Language and Speech* 36: 197–212.
- Kuznetsova, Alexandra – Brockhoff, Per Bruun – Christensen, Rune Haubo Bojesen (2017), lmerTest package: Tests in linear mixed effects models. *Journal of Statistical Software* 82: 1–26.
- Krepsz Valéria (2015), Magánhangzó-időtartamok alakulása a hangsor hossza és az életkor függvényében. In: Váradi Tamás (szerk.), VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 17–29.
- Lehiste, Ilse (1972), The timing of utterances and linguistic boundaries. *The Journal of the Acoustical Society of America* 51: 2018–2024.
- Lenth, Russel V. (2016), Least-squares means: the R package lsmeans. *Journal of Statistical Software* 69: 1–33.
- Mády, Katalin – Kleber, Felicitas (2010), Variation of pitch accent patterns in Hungarian. *Proceedings of Speech Prosody 2010*.
<http://speechprosody2010.illinois.edu/papers/100924.pdf> [letöltés: 2022. július 11.]
- Magen, Harriett (1997), The extent of vowel-to-vowel coarticulation in English. *Journal of Phonetics* 25: 187–205.
- Manuel, Sharon Y. (1990), The role of contrast in limiting vowel-to-vowel coarticulation in different languages. *Journal of the Acoustical Society of America* 88: 1286–1298.
- Manuel, Sharon Y. – Krakow, Rena Arens (1984), Universal and language particular aspects of vowel-to-vowel coarticulation. *Haskins Laboratories Status Report on Speech Research SR-77-78*: 69–78.
- Mok, Peggy K. (2011), Effects of vowel duration and vowel quality on vowel-to-vowel coarticulation. *Language and Speech* 54: 527–544.
- Mok, Peggy K. (2013), Does vowel inventory density affect vowel-to-vowel coarticulation? *Language and Speech* 56: 191–209.
DOI: 10.1177/0023830912443948
- Morey, Richard D. (2008), Confidence intervals from normalized data: A correction to Cousineau (2005). *Tutorial in Quantitative Methods for Psychology* 4: 61–64.
- Munson, Benjamin – Solomon, Nancy Pearl (2004), The effect of phonological neighborhood density on vowel articulation. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 47: 1048–1058.
- Öhmann, Sven E. G. (1966), Coarticulation in VCV utterances: spectrographic measurements. *Journal of the Acoustical Society of America* 39: 151–168.

- R Core Team (2018), R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna. <https://www.R-project.org/>. [letöltés: 2018. szeptember 11.]
- Recasens, Daniel (1984), V-to-V coarticulation in Catalan VCV sequences. *Journal of the Acoustical Society of America* 76: 1624–1635.
- Recasens, Daniel (2002), An EMA study of VCV coarticulatory direction. *The Journal of the Acoustical Society of America* 111: 2828–2841.
- Recasens, Daniel (2021), A study of jaw coarticulatory resistance and aggressiveness for Catalan consonants and vowels. *Journal of the Acoustical Society of America* 132: 412–420.
- Recasens, Daniel – Espinosa, Aina (2009), An articulatory investigation of lingual coarticulatory resistance and aggressiveness for consonants and vowels in Catalan. *Journal of the Acoustical Society of America* 125: 2288–2298.
- Recasens, Daniel – Rodríguez, Clara (2016), A study on coarticulatory resistance and aggressiveness for front lingual consonants and vowels using ultrasound. *Journal of Phonetics* 59: 58–75.
- Reichel, Uwe D. (2012), Perma and Balloon: Tools for string alignment and text processing. In: Sproat, Richard (ed.), *Proceedings of Interspeech 2012*. Portland, Oregon, USA. 1874–1877.
- Scarborough, Rebecca (2012), Lexical similarity and speech production: Neighbourhoods for nonwords. *Lingua* 122: 164–176.
- Schiel, Florian (1999), Automatic phonetic transcription of nonprompted speech. In: Ohala, John J. (ed.), *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences ICPHS 99*, San Francisco, 1-7 August 1999. San Francisco. 607–610.
- Sharf, Donald J. – Ohde, Ralph N. (1981), Psychological, acoustic, and perceptual aspects of coarticulation. Implications for the remediation of articulatory disorders. In: Lass, Norman J. (ed.), *Speech and language: Advances in basic research and practice*. Vol 5. Academic Press, New York. 253–247.
- Shaw, Jason – Gafos, Adamantios – Hoole, Phil – Zeroual, Chakir (2009), Syllabification in Moroccan Arabic: Evidence from patterns of temporal stability in articulation. *Phonology* 26: 187–215.
DOI: 10.1017/S0952675709001754
- Whalen, Douglas – Chen, Wei-Rong – Tiede, Mark – Nama, Hosung (2018), Variability of articulator positions and formants across nine English vowels. *Journal of Phonetics* 68: 1–14.
- Winkelmann, Raphael – Jaensch, Klaus – Cassidy, Steve – Harrington, Jonathan (2018), emuR: Main Package of the EMU Speech Database Management SystemR, package version 1.1.1. [letöltés: 2018. március 13.]

Nyelvi tájkép pozitív nyelvészeti aspektusból¹

Borbély Anna

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Linguistic landscape research refers to linguistic objects that mark the public space (e.g., Bartha et al. 2013a). The present study aims to investigate how the positive linguistic design can be applied to explain the linguistic landscape. In a longitudinal pilot study on Romanian–Hungarian community positive linguistics being a positive social science (cf. positive psychology, see Seligman 1999), the author demonstrates the usefulness of shifting the emphasis from the perfectionist to the enjoyable aspect of speaking languages (Borbély 2016). The study is based on data of previous linguistic landscape investigations on the nationalities in Hungary and especially on the Romanians in that country. The paper concludes that positive linguistic methods used for the (re)interpretation of linguistic landscapes are particularly suitable for providing analyses about creativity and positivity in the construction of linguistic landscape of nationalities.

Keywords: linguistic landscape, positive linguistics, multilingualism, nationalities in Hungary

Kulcsszavak: nyelvi tájkép, pozitív nyelvészet, többnyelvűség, magyarországi nemzetiségek

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedek szociolingvisztikai kutatási témái közül nagy érdeklődés övezi a nyelvi tájképet, ahogy ezt a szintetizáló tanulmányok, a tanulmánykötetek és a nemzetközi folyóiratok számai is mutatják (vö. pl. Holecz et al. 2016; Gorter 2017; Tódor et al. 2018; Linguistic Landscape 8:1, 2022). A nyelvi tájkép érdeklődésének középpontjában a környezetben megjelenő nyelv, a közterületeken kihelyezett szavak és a megjelenő képek állnak (Shohamy – Gorter 2009: 1). A nyelv térbeli megjelenését vizsgáló kutatások innovatív lehetőséget nyújtanak arra vonatkozóan,

¹ A tanulmány az NKFI Mecenatúra K 2021 141233 és az MTA NKM 2021-17 számú pályázat időszakában készült. A tanulmány első változatához fűzött lektori véleményeket ezúton is hálásan köszönöm.

hogy kiderüljön: a világ különböző tájain, így Magyarországon és a határos országokban is, milyen a nyelvek informatív–szimbolikus, lokális–globális, oktató–nevelő–kulturális, befogadó–kirekesztő stb. szerepe. Az egyének és közösségeik viszonya mindeközben kiemelt szerepet kap, mivel a többnyelvű társadalmakban élő egyének, akik a nyelvi tájképet megteremtik, tovább alkotják azt: eltüntetik vagy nem hozzák létre, valamint értelmezik, félreértik, figyelmen kívül hagyják, illetve hiányolják. Huebner átfogó megállapítása szerint a nyelvitájkép-vizsgálatok dokumentálják a nyelv összefüggéseit a hatalommal, a jogok egyeztetésével és birtoklásával; a többnyelvűséget és az egyéni identitásépítést; a nyelvismeretet és a nyelvi attitűdöket; egy helyhez köthető (lokális) nyelvi és nemzeti identitást; a nyelvet és a vallást; a kormányzati nyelvpolitikát a nyelvi gyakorlatokhoz képest; a kisebbségi nyelv elnyomását, támogatását vagy újraélesztését; a turizmus és a kultúra áruként való kezelését (kommodifikációját) (2016: 5).² És mivel a nyelvi tájkép társadalmi tükröként szolgáló képződmény, rávilágít a társadalmi jelenségekre és ezek állandó változásaira, így a nyelvi tájkép állandóan és dinamikusan változik (Csernicskó 2016). A nyelvi tájkép továbbá „többnyelvű és multimodális repertoár, és kommunikációs eszközként használható” (Gorter – Cenoz 2015: 71; Borbély 2020).

A valóságos – és úgyszintén a virtuális – társadalmi tér és a nyelv kapcsolatában a jelek és jelentések kavalkádja határtalan lehetőséget nyújt a társadalmi változások tanulmányozására. A tanulmány célja rávilágítani egy új aspektusra, nevezetesen arra, hogy a nyelvitájkép-kutatók eredményei a pozitív pszichológia (Seligman 1999) fogalmi kereteiben átértelmezhetők és átrendezhetők. E cél eléréséhez Chen (2016) multimodális modelljét, valamint a Ben-Rafael et al. (2006) által körvonalazott és a nyelvi tájkép szimbolikus konstrukcióinak faktoraira vonatkozó megállapításokat hívjuk segítségül. A bemutatásra kerülő nyelvi tájkép-adatok ezúttal a magyarországi nemzetiségekre és nagyobb hangsúlyal a magyarországi románokra irányítják a figyelmet.

2. Elméleti háttér

Az eddigi elemzések igazolták, hogy a nyelvi tájkép elméleti és módszertani fejlődése forradalmi utat járt be. A kutatásokban a nyelvitájkép-értelmezésekhez a szociolingvisztikai eszközöket egyre inkább kiterjesz-

² A nem magyar forrásból származó idézetek a szerző fordításai.

tik más társadalomtudományi diszciplínák – mint a pszichológia, a filozófia és a szemiotika – elméleti és módszertani kereteire.³ Malinowski (2014) kutatásában a szinesztézia, valamint a multimodalitás is szerephez jut. Kress – van Leeuwen (2001: 46; idézi Jaworski – Thurlow 2010, bevezetés) megfogalmazása szerint a multimodalitás korszakában a nyelven kívüli szemiotikai módozatokat úgy kell értékelnünk, mint amelyek képesek teljesen kiszolgálni a reprezentációt és a kommunikációt. Emiatt a nyelv (beszéd vagy írás) gyakran alárendelt, mellékes szerepet tölt be más szemiotikai módozatokkal, például a vizualitással szemben. Pennycook (2017: 269) a szemiotikai asszamlázs fogalmával a nyelvi tájképben lehetővé teszi annak megértését, hogy az emberek, a szemiotikai erőforrások, valamint az objektumok hogyan találkoznak különböző pályákon egy bizonyos pillanatban és helyen, így segítve megismerni a nyelvi erőforrások jelentése mellett a dolgok fontosságát, a hely egészének a következményeit és jelentőségét. Előfordulhat, hogy a nyelvi-tájkép-elemzések tévesen vagy csupán részlegesen tárják fel a vizsgált jelenségeket, ha csupán a nyelvi aspektust vagy a „monomodális” perspektívát veszik figyelembe (Shohamy – Waksman 2009: 316; idézi Chen 2016). A nyelvi tájkép tanulmányozására kialakított multimodális modell lényegében különböző „jelentést hordozó modalitások” tanulmányozását célozza meg (vö. Chen 2016: 91). Chen elmélete szerint a nyelvi, a vizuális és a térbeli dizájn jelentést hordozó modalitások. Ezek alkotják a teljes nyelvi tájképet, ami egyben egy multimodális kommunikáció vagy multimodális dizájn (2016: 91). Ebben a modellben a térbeli dizájn szemlélteti a vizuális és a nyelvi elrendezést, valamint a hozzájuk kapcsolódó jelentést. Ezt a három fő szempontot használta fel Chen a nyelvi-tájkép-kutatás új analitikus modelljének a kialakításához, melyet a nyelvi tájkép elemzéséhez alkalmazható multimodális modellnek nevezett (Chen 2016: 92). Ben-Rafael et al. (2006) a nyelvi tájképet mint a köztér szimbolikus konstrukcióját három olyan faktossal értelmezik, amelyek kontextusfüggő megkülönböztető hatása kiemelt jelentőségű. Ezek: a racionális megfontolások (amelyek a közönségre és a kliensekre irányulnak), az én bemutatása (azoknak a szereplőknek a kifejezőmódja, akik a nyelvi tájkép elemeit létrehozzák) és a hatalmi viszonyok (amelyek a társadalmi-politikai érdekek kifejeződésére utalnak, Ben-Rafael et

³ Például Rowland (2016) kutatásában a motívumelemzést Burke (1962) alapján alkalmazta, Dressler (2015) a nexuselemzést pedig Scollon – Scollon (2004) nyomán.

al. 2006: 7). Ben-Rafael et al. (2006) szerint a nyelvi tájkép alapfogalmai: a helyszínek, a szereplők és a *gestalt*. A helyszínek (utcák, parkok és épületek), ahol a társadalmi közélet zajlik: a szimbolikus társadalmi vonások hordozói, aktuálisan a társadalmat, a közösséget és a régiót jelképezik. A szereplők (közintézmények, vállalatok és egyének) a helyszíneket a nyelvi tájkép elemeivel szemléltetik/illusztrálják, de nem mindig harmonikusan és koherensen, inkább kaotikusan. A *gestalt* fogalma összefogja a fizikai tárgyak összességét (üzletek, bódék stb.), az ezekhez társított színeket, a figyelemfelkeltés fokát, az elhelyezések sajátosságait, valamint a leírt szavakat, amelyek mindezeket teljessé teszik (Ben-Rafael et al. 2006: 8).

A felelős nyelvészeti (szociolingvisztikai) szemlélet (Kontra 2019) keretében a nyelvítájkép-elemzés oktatása lehetőséget nyújt a nyelvi tájkép értelmezéséhez éppúgy, mint a jövőbeli nyelvi tájkép formálásához. Ekképpen vélekedik Tódor is: „(a) vizuális nyelvhasználat a nyelvi és kulturális szocializáció része, így a nyelvi tájkép olvasása lényegében képolvasás és szövegolvasást jelent, mely egyben az iskolai tér diskurzusának értelmezése is” (Tódor 2014: 41). Coşeriu egy vele készült interjúban a kutatás és a várható eredmények viszonyáról szólva megállapítja, hogy a konkrét kutatásban új elméleti perspektívák nyílnak, és olyan új aspektusok fedezhetők fel, amelyek az előzetes kutatásokban nem voltak jelen (vö. Saramandu 1996: 165). Coşeriu megállapítása igazolást nyert, amikor a nyelvcsere vizsgálatától (pl. Borbély 2001) a fenntartható kétnyelvűség elemzéséhez (pl. Borbély 2015) vezető kutatási gyakorlat közben – a századunkban széleskörű szakmai figyelmet és sikerességet kivívott pozitív pszichológia gondolatisága nyomán – a **pozitív nyelvészet** terminushoz jutottam (Borbély 2016). A pozitív pszichológia tudománytörténeti megjelenését két írással kapcsolják össze (Seligman 1999; Seligman – Csíkszentmihályi 2000). Oláh a következőképpen fogalmazza meg ezen új tudományos szemléletmód megszületésének a lényegét: „(a) pozitív pszichológia azt a kérdést szegezi tudományunk művelőinek, hogy azonos figyelemmel közelítjük-e meg és azonos intenzitással vizsgáljuk-e az ember működésének és élményeinek (pl. pozitív és negatív érzelmeinek) minden aspektusát. Nem arról van-e szó, hogy egy olyan emberarcú tudománynak, mint a pszichológia, a szenvedésekkel és a betegségekkel többet kell foglalkoznia, hiszen a pszichológia tudományának mi más lehet a missziója. A pszichológia torz identitásából fakadóan luxus célként fogta fel az ember pozitív oldalának (élményeinek, erősségeinek, pozitív érzelmeinek) a tanulmányozását, nem mérlegelve azt,

hogy talán *fontosabb lehet a szenvedés megelőzésére és olyan erősségek kiépítésére koncentrálni, amelyekkel kivédhetőek a negatív állapotok*. Amikor a pozitív pszichológia arról beszél, hogy új célok felvételére van szükség, azt kéri csupán, hogy *tudományunk a humán létezés és élményvilág teljes spektrumára tekintő figyelemmel végezze feladatát*” (Oláh 2012: 5; Borbély 2016). Az eltelt évtized is igazolta a pozitív pszichológia szemléletének széleskörű tudományos és társadalmi hasznosságát. Példaként említhető a pályatanácsadásnak – mint az egész társadalmat érintő jelenségnek – a pozitív pszichológiai szempontú áttekintése. Ebből kiderül többek között, hogy „a *hivatásnak* mint konstruktumnak pozitív pszichológiai gyökerei vannak. Következésképpen jelenik meg több jólétdimenzióval kapcsolatban (pályakötődés, munka értelmessége, munkával való elégedettség)” (Tóth – Kaló 2021: 114). A fenti gondolatok a nyelvészet, a nyelvészek számára is hasznosíthatók, amint ezt egy esettanulmány (Borbély 2016) is igazolja, amely két román–magyar kétnyelvű beszélő longitudinális vizsgálatáról szól. Kiderült, hogy a perfekcionista, purista nyelvi ideológia – amit a nyelvi hierarchizálás (ld. pl. Kontra 2019: 96–99) alakít ki az egyéneknél – egy olyan élethosszig tartó negatív beszélői magatartást generál, amelynek áldozatul esik a szülőktől tanult nemzetiségi nyelv (mivel nem „perfekt”). Ennek során a beszélő a kétnyelvűséget egynyelvűségre cseréli, gyermekeinek a nemzetiségi nyelvet nem adja át (vö. Bartha et al. 2013b). Ezzel ellentétes az a pozitív beszélői magatartás, amelyből kitűnik a tudás (esetünkben a nemzetiségi nyelvismeret) örömeinek a hangsúlyozása, a tudás önmaga jutalmaként való megjelenítése (ld. pozitív pszichológia, Pléh 2012: 16), ahol nem az a fontos, hogy a beszéd formailag „szép”, „perfekt”, „hibátlan” legyen, hanem hogy a beszélő partnereivel olyan beszédmódot használjon, amit ők is szívesen használnak. Az esettanulmányban bemutatott pozitív vs. negatív beszélői magatartás rávilágít arra, hogy – néhány kutatói feladat körvonalazásával – érdemes figyelmet fordítani a pozitív nyelvészethez a pozitív társadalomtudományok sorába történő beemelésére. A pozitív nyelvészetben olyan szempontok felszínre hozása lehet a cél, amelyek elősegítik, hogy a beszélőben egyensúly alakuljon ki a „pozitív és negatív oldalnak szentelt figyelem vonatkozásában” (vö. pozitív pszichológia, Oláh 2012: 5), vagyis hogy ne a negatív („hiba”, „hibás”) beszélői magatartás domináljon, hanem nyerjen teret széleskörűen a pozitív beszélői magatartás is. További cél lehet annak tanulmányozása, hogy a nyelvi változatosság segíti „a kognitív, megismerési motiváció”

térnyerését (vö. pozitív pszichológia, Pléh 2012: 16) és a társas kapcsolatok sikerességét (vö. Borbély 2016: 84).

3. Módszerek

A pozitív nyelvészet szemléletéből fakadóan a pozitívítás és a kreativitás aspektusa szerint veszünk górcső alá nemzetiségi nyelvtájkép-adatokat. Elsőként bizonyos nemzetiségek lakta települések utcáinak neveit jelenítjük meg (amelyek aktuálisan a társadalmat, a közösséget és a régiót jelképezik), majd ezeket követik azok az adatok, amelyek egy nemzetiségi iskoláról szólnak (ahol a szereplők a helyszínt a nyelvi tájkép elemeivel kreatívan szemléltetik, illetve ezeket pozitív élményként fogadják be, vö. Ben-Rafael et al. 2006: 8). Az értelmezendő magyarországi nemzetiségi utcanevek sokrétű elméleti keretben és módszerrel készült elemzésekből származnak (vö. Müller 2013; Borbély 2020; Tušková – Uhrinová 2020; Tušková 2021). Ezeket a terepen gyűjtött (fotókkal) és az interneten elérhető nemzetiségi utcanevekkel, jelenségekkel egészítjük ki. A további nyelvtájkép-adatok a többségében román nemzetiségi lakosságú település, Méhkerék kétnyelvű iskolájában lettek gyűjtve. A kutatás általános célja volt bemutatni az iskolai nyelvi tájképet mint oktatási erőforrást, valamint a román és a magyar nyelv – egynyelvű, két-nyelvű; lényegében transzlingvális⁴ – megjelenési formáit (vö. Borbély 2020). A terepmunka tér, idő és szereplők konstellációja a következő volt: (a) az iskola épületét körbeölelő utcák, az épület kívülről és belülről, illetve (b) 2017 novembere, délután, a tanítási órák után, a napközi és a szakkörök időszaka (a leckeírás és tanulás előtt), valamint (c) az iskolában aktuálisan jelen lévő tanulók, igazgató, napközis és szakkörös tanárok. Az adatgyűjtéskor alkalmazott módszerek a következők voltak: az iskolában látható/olvasható nyelvről és jelekről (vö. multimodális di-

⁴ A transzlingvális beszédmód a kétnyelvűek természetes és jellegzetes társalgási gyakorlata, amikor nyelvi források természetesen alkotnak egy egységes beszédmódot. E felfogás szerint a transzlingvizmus nem azonos például a kódváltással vagy az első és második nyelv közötti transzferrel. A transzlingvális diskurzusnak a gyakorlatban leginkább alkalmazott színtere az oktatás (vö. Canagarajah 2011; García – Li Wei 2014; Borbély 2014: 70), valamint a családi, baráti, közösségi, üzleti szféra. Magyarországon kétnyelvű roma gyerekek iskolai sikerességének növelésével a „Transzlingvális osztálytermi kommunikáció és hatékony tanulásszervezés Tiszavasariban” című program foglalkozik (ld. pl. Heltai – Jani-Demetriou 2019; <https://translanguedu.hu/>).

záj) történő digitális fényképezés és spontán beszélgetések generálása. Az iskolában és környékén 511 digitális nyelvtájkép-fényképet készítettem. A tanulókkal történő spontán beszélgetések a napközis tanárok jelenlétében és két csoportban (alsósok és felsősök, n=36) zajlottak.⁵ A tanárokkal egyénileg is beszélgettem (n=4). Az anonim, mikrofon nélküli irányított, transzlingvális beszélgetések kérdései arra irányultak, hogy mi az, amit az iskolában (tantermekben) látottakról kiemelnek, ami fontos, ami tetszik (Borbély 2020: 71). A beszélgetésekről jegyzetek készültek.

4. Elemzések

Az elemzések a nyelvi tájkép két tematikáját ölelik fel: nemzetiségekhez köthető utcanevek és nemzetiségi iskola. A nemzetiségi utcaneveknek kommunikatív és szimbolikus szerepük van, s a hatalmi viszonyokat is tükrözik. Magyarországi nemzetiségi utcaneveket vizsgálunk meg a kreativitás és az új ötletekre való odafigyelés szerint. A nemzetiségi iskola nyelvi tájképében sokkal inkább az egyének nevelése kerül előtérbe, miközben a nemzetiségi utcaneveknek a nemzetiségekre vonatkozó ismeretterjesztő vonása sem elhanyagolandó.

4.1. Nemzetiségi utcanevek és gyakorlatok

Nyelvi erőforrás jellegük és szemiotikai jelentésük miatt az utcanevek a nemzetiségi nyelvi tájképben szervesen összefüggnek a nemzetiségi csoportok láthatóságával. A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLX-XIX. törvény II. fejezete (6.§ 1. d.) szabályozza a nemzetiségekre vonatkozó hivatalos feliratok megjelenését: „a helység- és utcaneveket megjelölő táblák feliratai a magyar nyelvű szövegezés és írásmód mellett a hagyományos nemzetiségi elnevezés a nemzetiség anyanyelvén, ennek hiányában a magyar nyelvű elnevezéssel azonos tartalmú és formájú elnevezés a nemzetiség anyanyelvén is olvashatóak legyenek”. A törvény

⁵ A tanterembe lépve köszöntem, majd elmondtam, azért jöttem, hogy lefényképezzem a tanteremben látható nyelvi és vizuális elemeket. (Egy tanár kérésére, hogy tud-e erről az igazgató, azt válaszoltam, hogy az igazgató engedélyével teszem.) A felső tagozatos tanteremben, miközben fényképeztem, a tanulók kezdeményezték a beszélgetést. Vizsgálati kérdéseimet ekkor tettem fel. Az alsó tagozatos tanteremben a tanár az álló tanulók koszorújának közepén ült, és a tanulók figyelték, hogy mit csinál. Ebben a helyzetben magam kezdeményeztem a beszélgetést („Mi készül?”).

tehát biztosítja az utcanevek magyar szövegezése mellett a nemzetiségi nyelvű hagyományos elnevezésnek, vagy a magyar elnevezés nemzetiségi nyelvű formájának a használatát. A valóságban az utcanevek a településre jellemző nemzetiség(ek) kultúrájához alig, olykor csupán szimbolikusan vagy semmilyen szinten nem kapcsolódnak. A viszonylag gyakrabban előforduló jeles nemzetiségi személyekről elnevezett utcák mellett színesítenék a palettát a nagyobb számban előforduló nemzeti szimbólumokról, ikonikus jegyekről és az etnonimákról elnevezett utcák is.⁶ Kiemeljük Budapest X. kerületét, ahol több etnonimáról elnevezett utcát is találunk (*Bolgár utca, Román utca, Örmény utca* stb., Borbély 2021).

A pozitív és mintaadó példák sorát Beloiannisszal kezdjük. A magyarországi görögök számára az egykori Ivánca szántóföldjein 1950. május 6-án indult meg a település tervezése és építése a görög polgárháborúból Magyarországra menekülők számára.⁷ A helység tizennégy utcája közül nyolcnak görög neve van: *Amaliada tér, Athén u., Delcsev u., Gavrilidisz u., Ilektra u., Murgána u., Páparigász u. és Száráfisz u.* A település központi részében található továbbá a *Mihail metropolita tér*.⁸ Ez az egyetlen olyan magyarországi nemzetiségi település, ahol a magyar utcanevek, akárcsak a magyar lakosok, kisebbségben vannak. A görög utcanevek az utcanév- és irányjelző táblákon az első sorban latin, a másodikban pedig görög betűkkel vannak feltüntetve.⁹ Lóréven, ahol „ma is szerb többség él”, országosan a legmagasabb a szerb elnevezésű utcák aránya. Itt mindössze négy utca van és „kettőnek szerb vonatkozású neve van”: *Csarnojevity Arzen utca* és *Dundity Alexa utca* (magyar–szerb két nyelvű feliratok, vö. Lásztity – Káplán 2020: 133, 146, 138). Lórév utcanévtábláin a szerb nevek első helyen magyarosított formájukban jelennek meg, előre írva a családnevet (Lásztity – Káplán 2020: 138). A magyar utcanevek itt szerb átírással is szerepelnek. Nem a számok és arányok, hanem a kollektív emlékezet egységeinek megőrzése okán fontos kiemelni a bolgár, a német és a szlovák nemzetiségek lakta egyes telepü-

⁶ Mint például: *Dodola utca* (Szentendre), *Tambura utca* (Szeged), *Kóló tér* (Mohács), illetve *Bolgár utca/köz* (Pécs és Szentendre), *Görögszőlő utca* (Miskolc), *Szerb utca* (Budapest V. ker., Mohács, Pomáz).

⁷ Vö. <http://beloiannis.hu/tortenet/> [letöltés ideje: 2022. június 20.]

⁸ Vö. <https://data2.openstreetmap.hu> [letöltés ideje: 2022. június 20.]

⁹ Vajas Gabriella fotói szerint (<https://miradonna.hu/europa/magyarorszag/beloiannis/>) [letöltés ideje: 2022. június 20.]

lések utcaneveinek relatíve újabb történetét. A bolgár nemzetiségi utcanevekről Menyhárt (2020: 174) tanulmányából megtudjuk, hogy a közterületek¹⁰ között leggyakoribbak a köznevekből született utcanevek: a *Bolgárkertész utca* (Budapest XIV. kerület/Zugló, Szentés és Halásztelek) és *Bolgárkert utca* (Pécs). A bolgárkertészekhez kapcsolódó utcanevek továbbá egy ipari találmányról és a növényekről elnevezett utcák: *Bolgárkerék utca* (Halásztelek és Budapest XIV. kerület/Zugló), *Szerván utca* (bolgár nemesítésű paprikafajta), illetve *Padlízán utca* (elsőként a bolgárok honosították meg Magyarországon), ez utóbbi két utca is Zuglóban van. A magyarországi bolgárok a kertészethez köthető elemek (kert, kerék, kút, öntözőberendezés, illetve a megtermelt növények) utcanevekbe történő tudatos, tervezett átörökítésével emléket állítanak a bolgár közösség egykori foglalkozásának, szorgalmának és kreativitásának. A Pilisvörösvár történelmi magjához tartozó német utcanevek revitalizációjáról Müller (2013) tanulmánya számol be. Itt 2009-től kezdve 27 magyar nyelvű utcanévtábla (pl. *Fő utca*) alá került egy-egy kék-fehér színű német út- vagy utcanévtábla is. Ezeket három sorban olvasható: *Régi név – alter Name*:, majd az utcanév mai német köznyelvi elnevezése (pl. *Hauptstraße*), végül ez alatt, kisebb betűkkel a bajor nyelvjárási változat (pl. *Hääptschtroosn*). A revitalizáció folyamatában a bajor utcanevek hitelességét (autenticitását) tíz helyi lakostól gyűjtött nyelvi adatok biztosították. „A felgyűjtött utcaneveket a német köznyelvi ábécé betűkészletével fonetikusán írták át. A nyelvjárási alakok mellé német köznyelvi alakokat is rendeltek, annak érdekében, hogy a kész utcanévtáblákon megjelenő nyelvjárási utcaneveket a nyelvjárást nem ismerő, de németül tudó érdeklődő is megértse” (Müller 2013: 105). A német utcanévtáblák pilisvörösvári kezdeményezésének utóhatásáról egy nyelvi tájképről szóló informális beszélgetésben Erb Maria arról tájékoztatót, hogy a német utcanevek Solymáron és Zsámbékon is a német nemzetiségi nyelvi tájkép alakító elemeivé váltak. A nemzetiségi nyelvi tájképben az utcanévtáblák feliratozásának élővé tétele a szlovákok lakta és Budapesthez közeli Piliscsév településen is megtörtént, amint arra a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete 2019-ben végzett kutatása rávilágít (vö. Tušková – Uhrinová 2020; Tušková 2021). A piliscsévi gyakorlat, hogy a magyar utcaneveket nem csupán szlovákra fordították (ami

¹⁰ A külterületeket a helyiek nevezték el, majd kerültek a térképekre, az utcanévadások pedig a bolgár közösségek kezdeményezésére az 1990-es években jelentek meg (Gyurov 2001; idézi Menyhárt 2020: 174).

esetenként előfordul más szlovákok lakta településeken is, de egyáltalán nem általánosan), hanem az utcákat új szlovák névvel is ellátták. Így ez egyedi eset a szlovák nemzetiségi közösségen belül, ahol a szlovák utca-
nevek a magyar utcanevektől eltérő, új nevek lettek. A valaha volt pilis-
csévi határbeli erdők, legelők, rétek, dűlők napjainkra átalakultak, ha-
gyományos neveik a közbeszédből kikoptak, de utcanevek formájában új
életre keltek. A nyelvi dizájn zöld alapon, fehér betűkkel jelenik meg: az
első sorban az utca magyar elnevezése olvasható, alatta kisebb betűkkel
az *utca* szó, majd a harmadik sorban, az első sorral megegyező betű-
nagysággal a szlovák utcanév. Például: *Ady Endre/utca/od Verešvára,*
*Árpád/utca/Perhaj, Gyóni Géza/utca/Malá pažic, Deák Ferenc/utca/
Vršek, Dózsa György/utca/Humná, Kesztlöci/utca/Pažic, Rózsa/utca/pod
Novosády, Nefelejcs/utca/pod Humnámi, Viola/utca/za Rybničky.* Van
olyan tábla, ahol a felirat két sorban van, a betűk méretei megegyeznek,
például: *Szőlő sor/Vinohrady.*

A nyelvi tájképből hiányzó elemek is szemiotikai jelentést hordoznak
(Jaworski – Thurlow 2010; Karlander 2018; Borbély 2021). Gyulán a
magyar utcanévtáblák között, az Országos Román Önkormányzat (ORÖ)
saroképületén két magyar–román kétnyelvű utcanévtábla található. Ezek
különleges elhelyezést kaptak: a réz ereszcatornához közel és egy orna-
mentikával kombinálva. A lényegében rejtett utcanévtáblákon¹¹ két-két
sor olvasható: *Eminescu utca/strada Eminescu,* illetve *Vár utca/strada
Cetății.* A kreatívan felerősített kétnyelvű utcanévtáblák a hiányzó ele-
mekre hívják fel a figyelmet.

Újabb jelenség a köztereken a **nemzetiségi nyelvitájkép-együttállítás.**
Az együttállítás úgy keletkezik, hogy egy nemzetiséghez köthető (törté-
nelmi, irodalmi) személyről, eseményről elnevezett utcában, parkban, té-
ren, illetve intézménynél felállítanak egy kapcsolódó emléktáblát vagy
műalkotást (szobrot, emlékművet stb.). Ilyen hangsúlyos nemzetiségi tér-
ré, emlékhellyé vált Budapest II. kerületében a *Tarasz Sevcsenko tér,*
ahol az ukrán költő egészalakos szobra is megtalálható. A magyarországi
lengyel nyelvitájkép-együttállítások visszatérő szimbolikája a fa. Budapest
II. kerületében, a *Bem tér*-en áll Bem József szobra és a Lengyel–magyar

¹¹ Egy volt gyulai ORÖ munkatárs szerint az utcanévtáblák ily módon történő
elhelyezését az ORÖ első elnöke, Budai János javasolta, a korábban előfordu-
ló rongálások miatt.

barátság emlékmű mellett elhelyezett lengyel és magyar nyelvű tábla.¹² Óbudán, a főváros III. kerületében, a *Katinyi mártírok park*-ban áll a kátyúni mézszárlás áldozatainak emlékműve. Ugyancsak a *Bem tér*-en, de Győrben áll a Lengyel–magyar barátság emlékmű két tölgyfája.¹³ A Lengyel–magyar barátság fája magyar–lengyel kétnyelvű felirattal egy látványos műalkotás, amely 2014-ben a Lengyel Intézet fennállásának 75. évfordulója alkalmából készült, és a Budapest VII. ker., Wesselényi utca 30. és a Klauzál utcából látható (vö. 1. kép), illetve a Zamárdiban található lengyel–magyar barátságot szimbolizáló emlékmű (feliratokkal, fákkal, valamint a lengyel és a magyar címerrel) és az egykori lengyel iskola emléktáblája (Zamárdi, Jegenye tér).¹⁴

1. kép: A Lengyel–magyar barátság fája magyar–lengyel kétnyelvű felirattal¹⁵

¹² A tér nevének kiválasztása, a szobor és az emlékmű felállítása a magyar államhoz, tehát nem a lengyel nemzetiséghez kötődik. Mindemellett a tér hozzájárul a lengyel nemzetiség identitásépítéséhez.

¹³ Vö. http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html – Album: Lengyelek, Tücsök Dorottya fotója [letöltés ideje: 2022. június 20.]

¹⁴ Vö. http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html – Album: Lengyelek, Tücsök Dorottya fotója [letöltés ideje: 2022. június 20.]

¹⁵ Vö. http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html – Album: Lengyelek, Tücsök Dorottya fotója [letöltés ideje: 2022. június 20.]

Budapest XVIII. kerületének régi *Uzsok tere* örmény emlékhelyé, *Artashat emlékpark*-ká (2013) alakult, ahol magyar–örmény katonai emlékmű és Artashes örmény király bazalt mellszobra (2014) áll (Avanesian 2020: 36). Budapest XIII. kerületében található a *Dunyov István* (Стефан Дуньов)¹⁶ *utca*, ahol 2017-ben a kerület bolgár nemzetiségi önkormányzata felállította Dunyov István mellszobrát is. „Személye egyszerre köti össze a mai magyarországi bolgár közösséget a bánáti bolgárokkal és – az 1848-as eszméken keresztül – a többségi magyar társadalommal” (Menyhárt 2020: 180). A gyulai *Pomutz tér* megszületésével egy időben állította fel az ORÖ a névadó román *George Pomutz* mellszobrát, aki az 1848–1849-es szabadságharc honvédszázadosa volt.¹⁷ A magyarországi német települési és országos tanösvényekről Erb (2020a) tanulmánya részletesen beszámol. A szerző többek között az országos tanösvény projektvezetője, szöveges és vizuális elemeinek létrehozója is. Az országos tanösvény a „Faluközösség” állomásnál két pilisvörösvári német nemzetiségi utcanévtáblát is szerepeltet: *Schwabengasse*, azaz *Sváb utca*, illetve *Ansiedlungsplatz*, azaz *Betelepülés tere*. Az utóbbi téren áll a *Betelepülés emlékmű* (Erb 2020b). Az említett emlékművek, mellszobrok, egészalakos szobrok, valamint az ezek terében rendezett események többek között arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a nyelvi tájképben megjelenjenek a nemzetiségek tagjai, a nemzetiségi nyelvek, az ukrán, a lengyel, az örmény, a bolgár, a román és a német (ld. szemiotikai asszemblázs, Pennycook 2017: 269). A nemzetiségi utcanevekre vonatkozóan tehát néhány követendő és mintaadó jó gyakorlat már rendelkezésre áll.

4.2. Iskolai nyelvi tájkép és diskurzusok

Rowland (Scollon – Scollon 2003: 202; Sloboda 2009: 174 hivatkozással) úgy fogalmaz, hogy a feliratoknak „kettős indexikalitása” van azokon a diskurzusokon túl, amelyeket a feliratok hoznak létre, értelmezé-

¹⁶ „Dunyov bánáti bolgár születésű ügyvéd volt, aki az 1848–49 szabadságharc több ütközetében is részt vett, a világosi fegyverletétel után pedig évekig börtönben ült” (Menyhárt 2020: 180).

¹⁷ A gyulai születésű román Pomutz György az 1848–1849-es szabadságharc után az amerikai polgárháború tábornoka lett. Végül diplomataként, az USA konzuljaként, Szentpéterváron halt meg (Berényi 2007; Csobai 2013: 129–138). Neve helyenként *Pomucz*, vagy a román helyesírást követve *Pomuț* alakban is előfordul.

sükre különböző diskurzusok jönnek létre. Ha a kutató – állítja továbbá Rowland – egy olyan feladatot tűz ki, hogy megvizsgálja a nyelvi tájképpel összefüggő „értelmezések diskurzusait”, ez egy elmozdulás attól a kutatói céltól, amely – ahogyan Blommaert (2013: 41) fogalmaz – felszínesen, „horizontálisan” mutatja be kvantitatíve a többnyelvűség disztribúciós képét (Rowland 2016: 43). Most azt vizsgáljuk meg, hogy milyen nyelvitájkép-diskurzusok születnek nyelvitájkép-adatokról, ha a pozitív oldalnak szentelünk figyelmet.

A méhkeréki tanulókkal történt spontán beszélgetésekből ismertem meg, hogy az önértékelést és mások jellemének értékelését csoportokban gyakorolják. A felsős napközisek egy csoportja a tanterem hátsó falához vezetett azzal a szándékkal, hogy a számukra legfontosabb nyelvitájképelemmel megismertessenek. Itt öt kartonlapra szavak voltak felírva, különböző vizuális dizájnnal övezve. Négy magyar nyelvű kartonon *Önértékelés* címmel 12 (ld. 2. kép), egy román nyelvű kartonon *Apreciere de sine* címmel 13 pozitív jellemvonás volt olvasható. A tanulók egymás szavába vágva mesélték el, hogy a négy karton négy csoportot jelöl. A hetente ismétlődő gyakorlat szerint öt pozitív jellemvonást kell saját magukra és csoportjukra, illetve osztálytársaikra, tehát a többi csoportra vonatkozóan kiválasztani. A tanulókkal történt diskurzusokból kiderült, hogy az önértékelésről szóló nyelvitájkép-elemek és az ezekhez kapcsolódó heti gyakorlatok a tanulóknál kialakították az egymás iránti érdeklődést és az odafigyelés motivációját.

Az alsó tagozatos napközis teremben a tanár éppen az iskolai nyelvi tájkép alkotásának folyamatában őszi termésekből, csipkebogyóból és kukoricából készített őszi multimodális kommunikációs tájképelemet. A vizuális dizájn feletti nyelvi dizájn román nyelvű volt: *Toamna* ('az ősz'). A transzlingvális beszélgetésben elmondta: azért csinálja ezt, hogy a tanulók jobban ráhangolódjának a természetre és az aktuális évszakra, majd azzal folytatta, hogy az iskola egészére az ősz hangulatát viszik be, a bejárattól kezdve a folyosókon és a tantermeken át az ablakokig bezárólag.

2. kép: Önértékelés 12 azonos pozitív jelzővel és eltérő vizuális dizájnnal¹⁸

Az igazgató az iskola nyelvi tájképéből az iskola specialitásaként¹⁹ – a püspökség gondozásában kialakított – ortodox hittantermet emelte ki. A hittanterem (rom. *Cabinet de religie*) az iskola legstrukturáltabb nyelvi tájképét mutatja, ami az egységes tematikának is köszönhető. A terem egésze a verbális, vizuális és térbeli dizájn módozataival a tanulók egyházi nevelését célozza és mutatja be. A hittanteremben a nyelvi dizájn kizárólag román nyelvű, ahogyan a magyarországi román ortodox egyház is román nyelven működik. Fontos a térbeli dizájn is. A hittanteremben látható fotó szerint hittanórán a padosrok nem a megszokott frontális elrendezésűek, hanem téglalap formában, körülülhetően vannak elrendezve. A jelalkotás **transzdukciós**²⁰ folyamata a hittanterem falán az ikonok és a kereszt elhelyezésével a templomi ikonosztáz elrendezésének a szabályait követi. A bibliai, illetve az egyházi személyektől származó idézetek, életvezető gondolatok egységesen az ortodox vallású országok kolostorainak fényképeivel vannak párosítva. A hittanterem nyelvi tájképéhez hozzátartozik a gyermeki világ vonása. Az imára vonatkozó nyelvi dizájn (rom. Matei 21, 22) alatti vizuális dizájn (színes nyom-

¹⁸ A képet a szerző készítette 2017-ben (vö. Borbély 2020).

¹⁹ Bíró (2016: 119) is kiemeli az iskolai nyelvi tájképben a különbözőség és hasonlóság aspektusait.

²⁰ A „jelfolyamat – transzformáció – transzdukció” elemzése annak kiderítését szolgálja, hogy a szemiotikai anyag hogyan tevődik át a kommunikációs módozatokba (Malinowski 2014; ld. Kress 2003, 2010).

dai rajz) négy imádkozó gyermeket ábrázol. A becsukott szemű, összekulcsolt kezű gyermekek egyike kikukucskál az imából, egyik szemét kinyitja.

A két nyelv és kultúra együttes iskolai jelenlétét hivatott jelezni a bejárati ajtóra (térbeli dizájn) függesztett szimmetrikus vizuális dizájn (kolázs), amely a bal oldali ajtóablakban egy „román fával” (barna fatörzsön kék, sárga és piros levelekkel) és a jobb oldali ajtóablakban egy „magyar fával” (barna fatörzsön piros, fehér és zöld levelekkel) van szimbolizálva. A szimmetrikus vizuális dizájn mellett hiányzó elem a szimmetrikus kétnyelvűség, amely általában a nemzetiségi nyelvi tájképben az intézménynév-táblákra, emléktáblákra jellemző. Például, míg a gyulai román gimnázium bejárati ajtaján a magyar vendégekhez is szóló, szimmetrikus kétnyelvű felirat olvasható: *Bine ați venit! – Isten hozott!*, addig a méhkeréki iskolába lépve, a falon csak román nyelvű üdvözlő felirat olvasható. Nem szimmetrikus kétnyelvűek, hanem transzlingváló stílusúak az iskola épületén kívül az utcán az útirányt jelző információs táblák, például az is, amelyik az iskola felé mutatja az irányt. A tanulók órarendjében román nyelven vannak beírva a román nyelvhez köthető olvasás, fogalmazás, nyelvtan tantárgyak (*citire, compunere, gramatică*), a magyar nyelvhez köthető tantárgyak pedig magyar nyelven: *matek, olvasás és rajz*. A transzlingválás hallhatóan és láthatóan is tetten érhető a tantermekben.

5. Összegzés

A tanulmány alapvető célja volt bemutatni, hogy a nyelvi tájkép kutatásában miként hasznosítható egy előzetes longitudinális kutatásban megfogalmazott pozitív nyelvészeti szemlélet. Az eredmények szerint a nyelvitájkép-adatok pozitív nyelvészeti aspektusból is rendszerezhetők. Az alkotó kreativitás a hatalmi viszonyok kontextusában (vö. Ben-Rafael et al. 2006) a nemzetiségek nyelvi tájképében is különös hangsúlyt kap. Ezt igazolják a köztereken egyre nagyobb számban megtalálható újabb keletkezésű nemzetiségi nyelvitájkép-együttállások (lengyelek, örmények, románok, ukránok stb.). Bizonyos magyarországi nemzetiségi csoportokban a nemzetiségi utcanevekről való felfogásban a pozitív gyakorlatok, a nyelvi és vizuális kreativitás több módzata is megfigyelhető. Emléket állítanak a közösség szorgalmának, találékonyságának és az egykori foglalkozásoknak (bolgárok). Megvalósítják a régi utcanevek reaktivizációját, az újak megtartásával (németek). Megtörténik a feledésbe

merülő mikrotoponimák átörökítése (szlovákok). Rejtett kétnyelvű utca-névtáblákat helyeznek el (románok).

Kiderült továbbá, hogy a nyelvitájkép-elemek iránti pozitív irányultság megjelenik a tanulókkal, a tanárokkal és az igazgatóval készült nyelvitájkép-diskurzusokban (méhkeréki iskola). Az iskola nyelvi tájképében a nemzetiségi nyelv a közösségre jellemző transzlingváló beszédmód szerint, annak tükröződéseként jelenik meg.

A kommunikatív és szimbolikus célzatú nyelvi tájkép napról napra megjelenik, eltűnik, változik és továbbfejlődik a körülöttünk lévő (külső, belső, virtuális) térben, amely mind az alkotóban, mind a fogyasztóban különböző visszhangra talál. Ezért is hasznos vizsgálni a nyelvi tájképben az előre mutató, jó érzést és gondolatokat kiváltó, oktató-nevelő szándékú pozitív oldalt is.

Internetes források

<http://beloiannis.hu/tortenet/> [letöltés ideje: 2022. június 20.]

<http://data2.openstreetmap.hu> [letöltés ideje: 2022. június 20.]

<https://miradonna.hu/europa/magyarorszag/beloiannis/>

[letöltés ideje: 2022. június 20.]

http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html – Album

[letöltés ideje: 2022. június 20.]

<https://translangedu.hu/> [letöltés ideje: 2022. június 20.]

Irodalom

Avanesian Alex (2020), Az örmény írásbeliség kialakulása. In: Borbély Anna (szerk.), *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 20–38. http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html [letöltés ideje: 2022. június 20.]

Bartha Csilla – Petteri Laihonen – Szabó Tamás Péter (2013a), *Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. Egy új kutatási területről*. *Pro Minoritate* 22/3: 13–28.

Bartha Csilla – Borbély Anna – Erb Maria – Uhrin Erzsébet (2013b), *A generációs nyelvátadás mint nyelvmegőrzési univerzálé: egy XXI. századi összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat eredményeiből*. In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.), *A közép-európaiság discsereite és kritikája*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 557–576.

- Berényi, Maria (2007), *Dezvelirea bustului lui Gheorghe Pomuț la Giula. Lumina* 2008: 28–32.
- Biró, Enikő (2016), *Learning schoolsapes in a minority setting. Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 8/2: 109–121. <https://doi.org/10.1515/ausp-2016-0021> [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Blommaert, Jan (2013), *Ethnography, superdiversity and linguistic landscapes: Chronicles of complexity. Multilingual Matters, Bristol.*
<https://doi.org/10.21832/9781783090419> [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Borbély Anna (2001), *Nyelvsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály, Budapest.*
- Borbély Anna (2014), *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.*
- Borbély Anna (2015), *Egyéni fenntartható kétnyelvűség. Nyelvtudományi Közlemények* 111: 9–35.
- Borbély Anna (2016), *Pozitív nyelvészet és nyelvi változatosság. Esettanulmány az élethosszig tartó tévhitekről és ezek nyelvhasználati következményeiről. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.), Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásából II. Antológia Kiadó, Lakitelek. 67–87.*
- Borbély Anna (szerk.) (2020a), *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.* http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Borbély Anna (2020b), *A nyelvi tájkép mint oktatási erőforrás a méhkeréki román nemzetiségi kétnyelvű általános iskolában. In: Borbély 2020a: 61–88.*
- Borbély Anna (2021), *Nemzetiségi utcanevek Magyarország nyelvi tájképében. In: Csernicskó István – Kozmács István (szerk.), Kétnyelvűség – oktatás – nyelvmenedzselés. Írások, tanulmányok Vančo Ildikó születésnapjára. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 67–84.*
- Burke, Kenneth (1962), *A grammar of motives. University of California Press, Berkeley, CA.*
- Canagarajah, A. Suresh (2011), *Codemeshing in academic writing: Identifying teachable strategies of translanguaging. The Modern Language Journal* 95: 401–417.
- Chen, Song (2016), *Linguistic landscape and space: a multimodal analysis of linguistic landscape in robot open space. International Journal of Applied Linguistics & English Literature* 5/6. <http://dx.doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v.5n.6p.90> [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Csernicskó István (2016), *A dinamikusán változó nyelvi tájkép: Kárpátalja példája. Acta Humana. Emberi jogi közlemények* 3: 91–105.

- Csobai, Elena (2013), *România din Ungaria. Studii de istorie*. Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula.
- Dressler, Roswita (2015), Signgeist: promoting bilingualism through the linguistic landscape of school signage. *International Journal of Multilingualism* 12/1: 128–145.
- Erb Maria (2020a), A nyelvi tájkép új elemei: magyarországi német tanösvények. In: Borbély 2020a: 89–107.
- Erb Mária (2020b), Történelem és sors a nyilvános térben: Betelepülési emlékművek magyarországi német településeken. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.), *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül. Válogatás a 20. Élőnyelvi Konferencia (Budapest, 2018. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 418–439.
- García, Ofelia – Wei, Li (2014), *Translanguaging: language, bilingualism and education*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, U.K.
- Gorter, Durk – Cenoz, Jasone (2015), Translanguaging and linguistic landscapes. *Linguistic Landscape* 1/1–2: 54–74.
- Gorter, Durk (2017), A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe. *Regio* 25/3: 31–49.
- Gyurov, Alexander [Гюров, Александър] (2001), *Единадесетвековно българско присъствие в Унгария. Българско републиканско самоуправление, Будапеща*.
- Heltai János Imre – Jani-Demetriou Bernadett (2019), A transzlingváló pedagógiai orientáció hatása az iskolai sikerességre. *Anyanyelv-pedagógia* 12/1: 5–18. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=769> [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Holecz Margit – Bartha Csilla – Varjasi Szabolcs (2016), Új paradigma vagy térfoglalás? – Nyelvhasználók a periférián és a többnyelvűség kritikai (nyelvi) tájképe. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–90.
- Huebner, Thom (2016), Linguistic landscape: history, trajectory and pedagogy. *MANUSYA: Journal of Humanities, Special Issue* 22: 1–11.
- Jaworski, Adam – Thurlow, Crispin (eds) (2010a), *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. Continuum International Publishing Group, London – New York.
- Jaworski, Adam – Thurlow, Crispin (2010b), Silence is golden: The ‘anti-communicational’ linguascaping of super-elite mobility. In: Jaworski – Thurlow 2010a: 187–218.
- Karlander, David (2018), The extermination of signs. X-SCAPES 10th Linguistic Landscape Workshop 2–4 May, 2018. X-SCAPES, Bern, Switzerland.
- Kontra Miklós (2019), *Felelős nyelvészet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kress, Gunther Rolf (2003), *Literacy in the new media age*. Routledge, London.

- Kress, Gunther Rolf (2010), *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. Taylor & Francis, New York, NY.
- Kress, Gunther – van Leeuwen, Theo (2001), *Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication*. Arnold Publishers, London.
- Lásztity Péró – Káplán Szofia (2020), *Utcanevek a helyi nyelvi és kulturális tradíciók tükrében szerbek által lakott magyarországi településeken*. In: Borbély 2020a: 123–149.
- Linguistic Landscape, 8:1 (2022). John Benjamins Publishing Company.
- Malinowski, David (2014), *Drawing bodies and spaces in telecollaboration: a view of research potential in synaesthesia and multimodality, from the outside*. *Pedagogies: An International Journal* 9/1: 63–85. <https://doi.org/10.1080/1554480X.2014.877559> [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Menyhárt Krisztina (2020), *A magyarországi bolgárok nyelvi tájképe (köztéri jelenlét)*. In: Borbély 2020a: 165–184.
- Müller Márta (2013), *Bajor utcanevek egy magyarországi német településen*. *Névtani Értesítő* 35: 97–107.
- Oláh Attila (2012), *A pszichológia napos oldala*. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1: 3–11.
- Pennycook, Alastair (2017), *Translanguaging and semiotic assemblages*. *International Journal of Multilingualism* 14/3: 269–282.
- Pléh Csaba (2012), *A pozitív pszichológiai szemlélet előfutáiról*. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1: 13–18.
- Rowland, Luke (2016), *English in the Japanese linguistic landscape: a motive analysis*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 37/1: 40–55.
- Saramandu, Nicolae (1996), *Lingvistică integrală. Interviu cu Eugen Coșeriu realizat de Nicolae Saramandu*. Editura Fundației Culturale Române, București.
- Scollon, Ron – Scollon, Suzie Wong (2003), *Discourses in place: Language in the material world*. Routledge, London.
- Scollon, Ron – Scollon, Suzie Wong (2004), *Nexus analysis: Discourse and the emerging internet*. Routledge, London.
- Seligman, Martin E. P. (1999), *Positive social science*. *APA Monitor*, 29/4. <https://doi.org/10.1177/109830079900100306> [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Seligman, Martin E. P. – Csikszentmihalyi, Mihaly (2000), *Positive psychology: An introduction*. *American Psychologist* 1: 5–14.
- Shohamy, Elana – Waksman, Shoshi (2009), *Linguistic landscape as an ecological arena: Modalities, meanings, negotiations, education*. In: Shohamy – Gorter 2009: 313–331.
- Shohamy, Elana – Gorter, Durk (eds) (2009), *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. Routledge, London.

- Sloboda, Marian (2009), State Ideology and Linguistic Landscape. In: Shohamy – Gorter 2009: 173–188.
- Tódor Erika Mária (2014), Hogyan hívogat az iskola? Vizuális nyelvhasználat az iskolában. *Magiszter* 12/4: 40–51.
https://epa.oszk.hu/03900/03976/00020/pdf/EPA03976_magiszter_2014_04_040-051.pdf [letöltés ideje: 2022. június 20.]
- Tódor Erika-Mária – Tankó Enikő – Dégi Zsuzsanna (szerk.) (2018), *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség I–II*. Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- Tóth Veronika – Kaló Zsuzsa (2021), Pályatanácsadás és pozitív pszichológia. *Alkalmazott Pszichológia* 21/1: 97–120.
- Tušková, Tünde – Uhrinová, Alžbeta (2020), Vizuálne používanie jazyka u Slovákov žijúcich v Číve (Slováci a slovenský jazyk v Číve). In: Tušková, Tünde – Rágyanszki, Juraj (red.), *Slovenské inšpirácie z Čívu. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba*. 327–373.
- Tušková, Tünde (2021), Oživené názvy ulíc v Číve. *Jazykovedný časopis* 72/1.
<https://doi.org/10.2478/jazcas-2021-0026> [letöltés ideje: 2022. június 20.]

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

**Forgács Tamás: Történeti frazeológia.
A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve.**

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2021. 476 l.

A frazeológiakutatás az elmúlt évtizedekben jelentős eredményeket mutathat fel, s ebben komoly érdeme van Forgács Tamásnak, e kötet szerzőjének is. Számos magyar és német nyelvű elméleti tanulmánya és egy-egy szólással, szókapcsolattal foglalkozó cikkei mellett az ő nevéhez fűződik a *Magyar szólások és közmondások szótára* (2003, ennek bővített kiadása: 2013), az „*Allati*” *szólások és közmondások. A felfúvakodott békától a szomszéd tehenéig* (2005) és a *Bevezetés frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai* (2007). Legújabb, kifejezetten történeti irányultságú kötete MTA doktori disszertációján alapul. Ahogy a szerző rögtön a kötet elején fogalmaz, a kétszáz éves történeti nyelvészet és a százéves frazeológiakutatás eddig csak keveset találkozott – így ezt a munkát hiánypótló alkotásnak, úttörő jellegű vállalkozásnak tekinthetjük.

1. Az öt (az összefoglalással hat) fejezetre oszló kötet első része a történeti frazeológiai kutatások áttekintését adja (11–23). Az állandósult szókapcsolatok gyűjtése már a kései középkorban is kedves területe volt a filológia iránt érzékeny polihistoroknak, Rotterdami Erasmus 1508-as *Adagiorum Chiliades* c. munkájától kezdve (ez a mű csak a 16. században 70 kiadást ért meg). Az első magyar szólásgyűjtemény Baranyai Decsi János *Adagiorum*-a 1598-ból, melyben a szerző 4795 latin és görög kifejezésnek közli a magyar megfelelőit. Sok frazeológiai kifejezés található Szenczi Molnár Albert magyar–latin szótárában is, főleg annak második, 1611-es kiadásában, amelybe Baranyai Decsi számos példáját beemelte.

Az elméleti munkák csak a 20. században jelentek meg, elsősorban francia, német és orosz tudósok jóvoltából. Ezek a munkák szinte kizárólag szinkrón szempontból közelítették meg a kérdést, történeti jellegű mű csak elvétve született, s ami született, az is elsősorban a szólások, közmondások művelődéstörténeti hátterét igyekezett felderíteni, módszertani megalapozottság nélkül. A nyelvtörténészek nem foglalkoztak a frazeológiával, a frazeológiai kutatások pedig nem vették figyelembe a történeti aspektusokat. A szinkrón vizsgálatokhoz rendelkezésre állnak adatközlők, bőségesen vannak – keresőmotorokkal felszerelt – beszélt nyelvi korpuszok. A régebbi korok vallási és jogi szövegeiből a frazeo-

Nyelvtudományi Közlemények 118: 311–320.

DOI: 10.15776/NyK.2022.118.11

logizmusok hiányoznak, ezek csak a középmagyartól jelennek meg elvéve elbeszélő szövegek dialógusaiban, stilisztikai és pragmatikai háttérinformációk nélkül. A Magyar történeti szövegtár is csak az elmúlt kétszáz évből tartalmaz szövegeket, és az állandósult szókapcsolatokat nehéz megkeresni bennük.

A magyar kutatók közül elsősorban Hadrovics László, O. Nagy Gábor, Bárdosi Vilmos és Forgács Tamás igyekezett és igyekszik a történeti frazeológiát beemelni a kutatások fősodrába. Forgács könyvében bőséges magyar és német példaanyagot idéz annak bizonyítására, hogy nemcsak művelődéstörténeti (pl. *hátra van még a feketelevés*), hanem nyelvtörténeti információkat is hordozhatnak az állandósult szókapcsolatok. Ilyen például a *dugába dől* szólás *duga* alakja (amely a *donga* szavunkkal azonos, kétszeri szláv átvétel), vagy a *se té, se tova* szókapcsolat, a maga régies morfológiai alakjával. (Az önmagában már nem élő *té*, ill. a *tova* egyaránt finnugor kori szó, vö. fi. *tämä* 'ez' és *tuo* 'az'.)

Ahogy Forgács írja: „egy nyelvészeti elmélet [...] a történeti komponens nélkül mindig foghíjas és töredékes marad, ez vonatkozik a frazeológiára is” (18). A mai rendszerek belső viszonyait, jellegzetességeit csak a történeti változások ismerete révén tudjuk pontosan megmagyarázni. Ehhez persze elektronikus történeti korpuszokra van (lenne) szükség.

2. A kötet második fejezete *A történeti frazémavizsgálat módszertani kérdései* címet viseli (24–86). Ahhoz, hogy a régi, elsősorban középmagyar kori szövegekből kinyerjük a frazeológiai egységeket, módszertani elveket kell alkotni, ezek részben különböznek a mai frazémák vizsgálatától. Forgács Tamás meglátása szerint a történeti vizsgálatokhoz a szélesebb frazémafelfogást kell alkalmazni, ehhez Burger, Buhofer és Sialm 1982-es definícióját veszi alapul. Eszerint „két vagy több szó kapcsolata akkor tekinthető frazeológiai kapcsolatnak, ha a) a kapcsolatban található szavak az adott nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai szerint teljesen magyarázható egységet alkotnak; b) a kapcsolat egy nyelvközösségben lexémaszerűen használatos” (24). Régi szövegek vizsgálata során, anyanyelvi adatközlők híján, minél több szemantikai és szövegtani kritériumot kell alkalmazni a ma már nem ismert frazémák beazonosításához.

Forgács kritériumai a következők: 1) A kutató saját anyanyelvi kompetenciája. Ez többé-kevésbé megbízhatóan segít a frazémák azonosításában. Ugyanakkor néha nehéz eldönteni, valóban frazémákkal állunk-e szemben, például a *sok van a rovásán* szókapcsolat régen még eredeti értelmében is használatban lehetett (azaz 'sok pénzzel tartozik valaki-

nek’). 2) A kutató nyelvtörténeti pótkompetenciája, azaz az adott korszak nyelvével való professzionális foglalkozás révén nyert információk. 3) A kutató frazeológiai ismeretei, tudása (úgy érzem, ezt a két pontot akár egybe is lehetett volna vonni). Vannak olyan szemantikai mezők, amelyeket a nyelvhasználók gyakran frazémákkal fejeznek ki, ilyen például az ostobaság, butaság, semmittevés, csalás, részegség, halál, a testi hibák leírása – ebben az esetben a tabukerülő eufemizálás kerül előtérbe, pl. ’félrevezet, megtéveszt vkit’: *a bolondját járhatja vkivel, csőbe húz vkit, kelepcebe csal vkit, lépre csal vkit, lóvá tesz vkit* stb., ’meghal’: *fűbe harap, alulról szagolja az ibolyát, beadja a kulcsot, leteszi a kanalat* stb. Vannak továbbá olyan lexémacsoportok, amelyek gyakran felbukkannak a frazémákban, ilyenek például a testrésznevek, egyes állatnevek, növénynevek. Forgács frazeológiai szótárában 86 *fej*-jel kapcsolatos szólás és közmondás kapott helyet, a *szív* 62, a *kutya* 69, a *ló* 34 frazémában fordul elő. Gyanítható, hogy az ezekkel alkotott egységek egyike-másika már a régiségben is frazéma lehetett. Ezek egy része ma már nem él, pl. *befagyott a szája* ’hallgatott, amikor szólania kellett volna’, *száján viszik a lovat* ’akkor nyeri meg az asszony magának a férjét, ha mindig kedvére valót főz neki’ (O. Nagy gyűjteményéből való példák).

Vannak olyan kommunikációs szituációk/funkciók, amelyekben nagy szerepet kapnak a frazémák: köszönések, köszöntésformák, udvariassági formulák, szitkozódás stb. Ezek a klisék már a régmúlt korokban is léteztek. A régi szövegek helyesírása még kiforratlan volt, de az egybeírás árulkodó jel lehet. Ilyen volt például a régiségben a *metzek, mecek, meccek*, azaz ’mit teszek?’, és a *medgyek, megyek, meggyek*, azaz ’mit tegyek?’, vagy a *bizisten*, azaz *bizony Isten* – ezek állandósult szókapcsolatok lehettek. Ugyancsak „frazémagyánúsak” az ikerformulák és a szóláshasonlatok is (*csöbörből vödörbe, tetőtől talpig; él, mint hal a vízben; fehér, mint a hó*). Ha egy szókapcsolatban ún. unikális (azaz szabad szerkezetekben nem élő) lexémák fordulnak elő, ez a frazeologizáltság magas fokát bizonyítja, pl. *dugába dől, felveszi a nyúlcipőt, cigányútra megy*. Az is a frazémajelleg felé billenti a mérleget, ha a kifejezés jelentése nem érthető a komponensek jelentésének összegzése révén, pl. *szeget üt a fejébe, rágja a fülét*.

Azt gondolhatnánk, hogy a régi magyar közmondásgyűjtemények, frazeológiatárak, tankönyvek, nyelvtanok a kutatások nagyon hasznos forrásai lehetnek. Ez részben így van, de ezek az anyagok csak fenntartásokkal használhatók, hiszen ki kell szűrni ezekből azokat az egységeket, amelyeket ma már nem minősítünk frazeologizmusoknak. Forgács bősé-

ges példaanyagából kiemelem Adámi Mihály 1760-ban megjelent nyelv-tanát, amelyben a szerző az *el-árulni pajtását, fogy a pénze* szókapcsolatot is a frazeológiai egységekhez sorolta.

Forgács könyvének ebben a fejezetében nagyon alaposan definiálja, hogyan lehet a régi korok nyelvében azonosítani a frazeológiai egységeket, mindehhez bőséges magyar és német nyelvű példaanyagot használ fel. Egy kritikai megjegyzésem van: a bő hatvan oldalnyi anyag tagolása nem kifejezetten „olvasóbarát” (van pl. 2.2.12.2. al-fejezet is), sokszor vissza kell lapozni, mihez is kapcsolódik az adott részegység. A tagolás problematikája az egész könyvön végighúzódik, az öt fő- és sok alfejezet helyett talán célszerűbb lett volna több fő fejezetre bontani az anyagot.

3. A kötet leghosszabb fejezete a harmadik egység (*Az állandósult szókapcsolatok keletkezése: a frazeologizálódási folyamat*, 87–218). Forgács ebben a részben is hangsúlyozza, hogy gazdag a frazeologizmusok létrejöttének szakirodalmá, de ezekben a munkákban elsősorban az eredetmagyarázat, a kifejezések motiváltságának a feltárása kerül előtérbe, a nyelvészeti megközelítés „ritka, mint a fehér holló”. E terület úttörője az orosz B. A. Larin volt, aki idiomatizálásnak nevezte el azt a folyamatot, melynek során „alakilag változtatható szókapcsolatok szemantikailag oszthatatlan egységekké” válnak (87). A folyamat közben a szó szerkezet konkrét jelentése absztrahálódik, az eredeti motivációs háttér elmosódik (demotiválódik). A folyamat előrehaladtával „az állandósult szókapcsolatok szemantikailag, lexikálisan és grammatikailag is felbonthatatlanná” válnak (87). A későbbi kutatók már inkább a tágabb értelmű frazeologizálódási folyamatról beszéltek. Forgács ezzel a kifejezéssel az állandósult szókapcsolatok létrejöttének folyamatát jelöli, tehát ő is tág értelemben használja.

Forgács egyetért azzal a törekvéssel, amely a szóalkotás folyamatába bekapcsolja az állandósult szókapcsolatok létrejöttét és a frazeológiai kölcsönzéseket is. A frazémákat átvehetjük eredeti alakjukban (pl. *summa summarum, ab ovo*), vagy tükörfordítással (pl. ném. *einen Bock schießen* > magy. *bakot lő*). Ezek mellett a jelentésváltozás (-bővülés) is szerepet játszik, pl. *lábra áll* ’betegségből felépül’ > ’rendezi megingott (anyagi) helyzetét, erőre kap’.

Forgács – a német Irmhild Barz nyomán – megkülönbözteti a primer és a szekunder frazeologizálódást. Előbbiek vagy szabad szókapcsolatokból jönnek létre (ez a sokkal gyakoribb), vagy pedig olyan komponensekből, amelyek szabad szókapcsolatokként nem fordulhatnak elő. Az elsöre példa a *kalapot emel vki/vmi előtt* szólás, itt az eredeti, konkrét

tiszteletadási gesztus értékelődött át az érdemek elismerésének a kifejezésére. A frazémák gyakran metaforizáción vagy metonímián alapuló jelentésváltozás révén születnek meg, pl. *olajat önt a tűzre, megmossa a fejét, nyeregben van, elhúzza a nótáját, a szőnyeg alá söpör valamit*. A régi korok frazémáit sokszor csak a művelődéstörténeti háttér ismeretével tudjuk feloldani, pl. *messze van, mint Makó Jeruzsálemtől; kiteszik a szűrét*. A szekunder frazeologizálódás a már meglévő állandósult szókapcsolatok továbbalakításával keletkezik (pl. *bedobja a törülközőt, öngólt lő, borítékolja a lépést, padlóra küld vkit*). Vannak olyan esetek, ahol a korábban létrejött frazémák alaki modifikációja történik meg, pl. *ajándék lónak túros a háta; vak szem is talál kakast; a pénz nem boldogít, csak a dolgok, amiket érte megvehetünk*.

A frazémák keletkezésében igen fontos szerepet tölt be a motiváltságuk. Sok esetben különbséget kell tenni a történeti és az aktuális motíváltság között, ezt Forgács egy igen ékes példával szemlélteti: *a kosarat ad vkinek* kifejezés jelentése ma 'elutasít', a lovagkorban viszont a várúrnő egy kosarat eresztett le a várból egy csigán az érte epekedő lovagnak, s abban húzták fel az illetőt.

Forgács – a német H. H. Munske alapján – a frazeológiai motiváltságnak négy fő típusát különbözteti meg: morfológiai-szemantikai, figuratív, szituatív és jelmező-motiváció. A keletkezés időpontjában minden frazéma az első csoportba tartozik, hiszen jelentésük – legalábbis elsődlegesen – a komponenseik jelentéséből adódik össze. A figuratív csoportba a szavak, mondatok átvitt értelmű használata sorolható. Alcsoportjai: a) metaforikus frazémaképződés, pl. *homokba dugja a fejét, a pohár fenekére néz*; b) a két fogalom érintkezésén alapuló metonimikus frazémaképződés, pl. *disznók elé gyöngyöt szór, nyomja a szívét vmi, tőri a fejét vmin, csupa fül vagyok*. A harmadik típusba tartoznak az elliptikus frazémaképződések, azaz valamely elem hiányzik a szerkezetből (*jössz nekem eggyel* [mivel?]) – ez ritka típus). A negyedik típus a modifikáció (ez szekunder frazeologizálódás, pl. *aki nyel, az nyer* [sörreklám]). Ez utóbbi típusba tartoznak az elferdített közmondások is, pl. *jön még kutyára teherautó; jó bornak nem kell pohár; a kivétel erősíti a vakbelet*. A defrazeologikus deriváció során a frazeológiai egységből szóalkotással jön létre új lexikális egység, pl. *bakot lő* > *baklövés*, *szemére hány vkinek vmit* > *szemrehányás*, *enyves a keze* > *enyveskezű*. A kontamináció a szóvegyüléshez (pl. *csokor* x *bokréta* > *csokréta*, *csupa* x *kopasz* > *csupas*) hasonló folyamat: *helyreálltak a kedélyek* (< *helyreállt a rend* x *megnyugodtak a kedélyek*), *vaj van a füle mögött* (< *vmi van vkinek a*

füle mögött x vaj van a fején). A szándékos, tudatos kontamináció főleg a közmondások területén figyelhető meg: *elrepül fölötte az idő vasfoga; vak tyúk is talál szemet szemért; ebül szerzett jószágból is megárt a sok; ha rövid a karod, addig nyújtózkodj, amíg el nem törik*.

A szerző hosszabb részfejezetet szentel a frazeológiai kölcsönzés jelenségének (ez is lehetett volna egy külön fejezet). Ahogy írja, „a kölcsönzött frazémáknak speciális státuszuk van, hiszen maga a frazeológizálódási folyamat az átadó nyelvben zajlott, ugyanakkor az átvétel révén az átvevő nyelv frazeológiai rendszerét gazdagítják” (167). Ez a terület a frazeológiai kutatások mostohagyereke, sem a kontaktuskutatók, sem a frazeológusok nem fordítanak kellő figyelmet erre a jelenségre, ezért is fontos (és úttörő jellegű) Forgács Tamás rendszerezése. Ezt a mellőzöttséget több tényező magyarázhatja: a) az átvételek nagy része tükörfordítás, amelyeket nehezebben lehet felismerni, mint a közvetlen átvételeket; b) nehéz eldönteni, az egyes kifejezések fordítás révén kerültek be, vagy a motivációs háttér, a művelődéstörténeti kiindulópont volt-e azonos; c) azonos szemlélet nyomán párhuzamos fejlődéssel keletkeztek. Például a magyar *orránál fogva vezet vkit* szólás több európai nyelvben is ugyanilyen szerkezetű (ang. *to lead one by the nose*, fr. *mener qqn par le bout du nez*, ném. *jmdn. an der Nase herumführen* – a magyarba leginkább a németből kerülhetett át), de az is elképzelhető, hogy az alapmotívum azonos: az engedetlen állat orrába karikát tesznek, annál fogva vezetik. De például a *bakot lő* kifejezés a kutatók szerint egyértelműen a németből származik (*einen Bock schießen*), ugyanis a régi német nyelvben a *Bock*-nak nemcsak állatnévi jelentése volt, hanem ’hiba, melléfogás’ értelme is. Amikor a szólás a 19. században bekerült a magyarba, ez utóbbi jelentés már kiavult a németből, ezért az eredeti kifejezés *Bock* szavát *bak*-nak fordították.

A frazeológiai kölcsönzéseknek három nagy csoportját különíti el a szerző: a) idegen alakban átvett frazémák, b) lefordított frazémák, c) hibrid egységek. Az idegen elemek elsősorban a latinból érkeztek (pl. *ab ovo, in medias res, sapienti sat, sub rosa*), de vannak francia (*par excellence, l’art pour l’art, femme fatale*) és olasz (*eppur si muove*) elemek is. Régebben legerősebben a német hatása érvényesült: *vigéc* (< *Wie geht’s?*), *berdó* (< *werza da?*), *von Haus aus*. Újabban sok angol elem kerül át (*time is money, all right*). A *vigéc* és a *berdó* egyszavassá olvadtak össze, ezek ma már nem tekinthetők frazémáknak, de amíg kétszavasak voltak, addig igen.

Sokkal több a lefordított frazéma. Ezek között vannak szó szerinti fordítások és kisebb lexikális, morfológiai vagy szintaktikai különbségeket felmutató átültetések. Előbbire példa: ném. *jmdm. einen Korb geben* > *kosarat ad vkinek*, lat. *hic et nunc* > *itt és most*; utóbbira: ném. *jmdm. einen Floh in Ohr setzen* 'bolhát ültet vkinek a fülébe', ahol a *bolhá*-ból a magyarban *bogár* lett, az *ültet*-ből pedig *tesz*. Rengeteg kifejezés került be az európai nyelvekbe az antik szerzőktől, Ezópusz meséiből (pl. *egy fecske nem csinál nyarat; kígyót melenget a keblén; savanyú a szőlő*), Shakespeare-től (*országomat egy lóért; helyes a bögés, oroszlan*), de főként a Bibliából és a bibliai alakok ismerete révén (*Adámnál és Évánál kezd vmit, hitetlen Tamás*). Forgács idézi Wolfgang Miedert, aki szerint a Bibliában 296 ma is használatos közmondás, a szólásokkal együtt pedig több mint 800 frazeológia egység szerepel.

A frazémák létrejöttének okait vizsgálva Forgács Tamás három csoportot különít el: a) a hasonló életforma, gondolkodásmód, szokásrendszer alapján párhuzamos fejlődés eredményeképp létrejövő egységek (nagyon nehéz elkülöníteni őket a kölcsönzéstől); b) areális kontaktusok révén, c) közös kulturális gyökerekből keletkezett egységek. Az első, gazdag csoportban sok a szóláshasonlat (*fehér, mint a hó* ~ ném. *weiß wie Schnee* ~ or. *белый как снег*; *éhes, mint a farkas* ~ ném. *hungrig wie ein Wolf* ~ or. *голодный как волк*), sok a szomatikus kifejezés (*töri a fejét* ~ ném. *sich den Kopf zerbrechen* ~ or. *ломать голову*; *nem hisz a szemének/fülének* ~ ném. *seinen Augen/Ohren nicht trauen* ~ or. *не верить своим глазам/ушам*). Nem könnyű az areális érintkezés elkülönítése a „frazeológiai internacionalizmusoktól”. A németből sok kifejezés került át a dunai nyelvszövetség nyelveibe, de ezek nem bibliai vagy antik hagyományokra mennek vissza, pl. ném. *der Schein trügt* ~ cseh *zdání klame* ~ szlk. *zdanie klame* ~ magy. *a látszat csal*. Míg az areális kölcsönzés általában csak néhány (esetenként csupán két) nyelvet érint, a frazeológiai internacionalizmusok a világ számos nyelvében megvannak. Ezeket európai vándorfrazémákként vagy páneuropeizmusokként is szokták emlegetni. Ezek általában tükörfordításként kerülnek be az egyes nyelvekbe.

A frazeológiai kölcsönzést elemző rész Forgács Tamás könyvének igen értékes fejezete, bőséges nemzetközi és magyar példaanyag alapján rendszerezése logikus, alapos. Ezen az eddig kevésbé kutatott területen számos újszerű megállapítást tesz, új összefüggéseket világít meg.

4. A kötet negyedik fejezete *A frazeologizálódási folyamatot kísérő változások az állandósult szókapcsolatokban* címet viseli (219–271). A

változások szemantikai és (főként) formai síkon mennek végbe. Az eredeti, konkrét kifejezésből szemantikai és morfoszintaktikai változások révén, az eredeti motiváltság elhalványodásával frazeológiai egység jön létre. A jelentésváltozás főként a valenciaviszonyok megváltozásában figyelhető meg, új vonzat lép a régi(ek) helyébe.

Az alaki rögzülésnek több ismertetőjegye van. A lexikai variabilitás redukálódik, pl. *törbe esik/akad/ötlik/reked* > *törbe esik*. Érdekes jelenség a frazémákban a névelő elhagyása: *Péter a lapátra tette a kutyapiskot*. – *Péter lapátra tette egyik beosztottját*. *A varga a bőrt a cserben hagyta*. – *A varga a segédjét cserben hagyta*. Az állandósult szószervezetekben a birtokviszony felbomolhat: *vkinek a gondját viseli* > *gondot visel vkire*. A frazeológiai egységekben a határozói vonzatok egységesülnek: *vki férjhez/férjnek ad vkit* > *vki férjhez ad vkit*; *véghez megy/végbe megy* > *végbe megy* > *végbemegy*. Az ikerformulákban állandósul a szórend: például a 17. századi adatok még *faragja-fúrja* formát jegyeztek le, ez mára *fúr-farag* sorrendben rögzült, ld. még *révás-sírás* > *sírás-rívás*, *folyván mézzel és tejjel* > *tejjel-mézzel folyó* stb.

Az alogizmusok valamiféle lehetetlenséget állítanak, ennél fogva nem is lehet őket szó szerint, szabad szószervezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók, pl. *a nyakába kapja a lábát, ágyúval lő verébre, bolhából elefántot csinál, a fülén ül*. Ezeknek sokszor a nyelvi humor az alapja.

Az unikális komponensek szintén a frazémák fontos ismertetőjegyei. Ezek önállóan már nem alkotnak lexikális egységet, csak egy bizonyos szintaktikai szerkezetben állhatnak, pl. *dugába dől, vargabetűt csinál, kutyaszorítóba kerül*. A nyelvhasználók a vizsgálatok szerint ezeket az elemeket kihalt, archaikus szóként értékelik. Ahogy Forgács fogalmaz, ezeknek az egységeknek a legmagasabb az idiomatizáltsági foka, mivel-hogy ezek a kifejezések csak frazeológiai egységekként értékelhetők. Ezek az unikális komponensek többféleképpen jöhetnek létre: az adott szó archaikussá válik (*górcső alá vesz, zokon vesz*), vagy maga a fogalom avul el (*ebrúdon vet ki, kenyértörésre viszi a dolgot*).

5. A kötet eddigi fejezeteiben a szerző a frazeológiai egységek keletkezésével foglalkozott, az 5. részben (*A frazeológiai egységek változási folyamatai*, 272–391) a már lexikalizálódott egységek későbbi változásait vizsgálja. Ezek a változások végbemehetnek morfológiai és szemantikai síkon, de érinthetik az adott egység stílusértékét is. Forgács hangsúlyozza, hogy ezek a változások sokszor nehezen különíthetők el a frazémák létrejöttének folyamataitól.

Az alaki változások között gyakori a lexémák cseréje. Sok esetben azonos szerkezetű, azonos képi világú, azonos jelentésű variánsok élnek egymás mellett, de a későbbiekben ezek közül csak egy (néhány) marad életben, a többiek elavulnak (*hajítófát/fabatkát/garast/petákat sem ér*). Módosulhatnak a vonzatok (erről már korábban esett szó). Előfordul, hogy valamelyik főnévi komponens kicsinyítő képzőt kap (főleg személynévben: *amit Misi tanul, Mihály sem felejt el; ahogy szokik Pali, úgy cselekszik Pál*). Megváltozhat a számhasználat, erre Forgács első-sorban német és orosz példákat hoz, a magyarra ez kevésbé jellemző (*szárnyat ad > szárnyakat ad*). Állandósulhatnak a frazémákban a tagadó elemek: *nincs mese, nincs ki mind a négy kereke, nincsen rózsza tövis nélkül, nem káptalan a feje*. Megváltozhat a komponensek száma: *résen van a füle > résen van*. Néha maga a szerkezeti típus változik meg: közmondásból (lerövidülve) szólás lesz, pl. *nem jó az urakkal egy tálból cseresznyézni > nem jó vele egy tálból cseresznyézni*. Néha megjelennek az ige-kötős változatok: *mindent egy kockára tesz > tesz fel, fordul a kocka > megfordul a kocka, lóg a nyelve > kilóg a nyelve*.

Mint már többször szó volt róla, a frazémák gyakran jelentéstani változások révén jönnek létre, a konkrét jelentés absztrahálódik (*megmossa a fejét vkinek*), de a már létrejött frazeológiai egység jelentése is módosulhat, pl. *bedobja a törülközőt '1. az ökölvívó feladja a küzdelmet' > 2. 'vki feladja a kilátástalan küzdelmet'*.

Az is lehet, hogy egy szókapcsolatnak egyszerre több átvitt jelentése is születik. Ezt követően bekövetkezhet a jelentésszűkülés (a poliszém frazémák valamelyik jelentése elvész) és a divergens jelentésfejlődés, ennek során a jelentések eltávolodnak egymástól. A poliszém frazémák általában úgy jönnek létre, hogy a konkrét jelentésű, de már szerkezeti-állandósult szókapcsolatok metaforizálódnak. Ez gyakori a sportnyelv terminus technicusai között, pl. *mélyütést visz be vkinek, padlót fog* (eredetileg az ökölvívásban). A jelentések számának csökkenését a nyelvtörténeti források bizonyíthatják. A *számot vet* kifejezés eredeti jelentése: 'számokat (kavicsokat, pénzérméket) ide-oda tesz, rakogat'. Ebből alakult ki a *számot vet vkivel 'elszámol'*, ennek a jelentése absztrahálódott ('leszámol vkivel'; 'számításba vesz'), míg végül csak az absztrakt jelentések maradtak fenn.

A frazémák eltűnésének nyelvi okai a következők lehetnek: univerbálódás, azaz egy szó a szókincsben megmarad, de a frazeológiai rendszerből kivész (*kimúlik a világból > kimúlik*), vagy az egyik elem mint szabad lexéma kihal. Ilyen például a *duskát iszik* kifejezés, ennek eredeti

jelentései: 1. 'egy hajtásra kiissza a poharát', 2. 'áldomást iszik', 3. 'részegekedik'. A szó 19. századi eltűnésével a frazéma is kiveszett.

A hasonló jelentésű, azonos morfoszintaktikai felépítésű frazémák közül általában csak egy diadalmaskodik (főként az, amelyiknek erősebb a képi tartalma), pl. *fehér, mint a hó / fal / mész; vén kecske is megnyalja sót / vén ló is megröhögi az abrakot / vén darázs is megdongja még a mézeskörtét*.

Frazémák nyelven kívüli okok miatt is eltűnhetnek, ilyenkor elsősorban a kultúrtörténeti háttér változik meg. Ha a mindennapi élet tárgyai kivesznek, ez a szólások eltűnését eredményezheti, pl. *farkaskaszára jut; bízik, mint hóhér a pallosában; magához szívja az akasztófa; nyelvedet zablán hordozzad; nem rúgja ki a hámfát*.

6. A monográfiát összegzés (392–401), bőséges irodalom- és forrásjegyzék (402–430), rövidítésjegyzék (431), tárgymutató (432–476) és egy rendkívül hasznos magyar és idegen nyelvi szó- és szólásmutató zárja (437–476). Az idegen nyelvi részben angol, cseh, francia, holland, horvát, latin, lengyel, német (497 címszóval!), olasz, orosz, spanyol, szlovák és ukrán frazeológiai egységek kaptak helyet, megkönnyítendő azoknak a munkáját, akik a kontrasztív frazeológia kérdései iránt is érdeklődnek.

Forgács Tamás nagy feladatára, az állandósult szókapcsolatok történeti szempontú elemzésére vállalkozott. Több mint négyszáz oldalas monográfiájában ezt a feladatot sikerrel teljesítette. Módszertani alapvetései, elméleti kiindulópontjai megalapozottak, a magyar mellett elsősorban német és orosz nyelvű szakirodalomra támaszkodik. A régi magyar nyelv adatai között biztos kézzel válogat, rendkívül gazdag példaanyaga szemléletes képet fest a frazeológiai egységek születéséről, változásairól. Külön kiemelendő, hogy következtetéseit nemcsak a magyar frazémák vizsgálatából vonja le, könyvében nagyon sok (talán még a régi magyar források anyagának mennyiségét is meghaladó) 16–19. századi német frazémát elemez, emellett bőséges orosz anyagot is felhasznál. Elméleti következtetéseit ezáltal általános érvényűek.

MATICSÁK SÁNDOR

Debreceni Egyetem
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

**Dömötör Adrienne (szerk.) –
Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.):
Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében.
Nyelvtudományi Értekezések 169.
Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 2021. 180 l.**

Bevezető, szemléleti kérdések

A 2021-ben megjelent tanulmánykötet a 21. századi magyar nyelvtörténeti kutatásoknak olyan darabja, amely felvillantja, milyen új eredményeket képes felszínre hozni a tudományterület a nyelvtörténetírás szociolingvisztikai-pragmatikai fordulata után – annotált digitális korpuszokra alapozva. A középmagyar korra irányuló kutatások főként az utóbbi bő két évtizedben kaptak lendületet. Bár nem készült még el a középmagyar kor nyelvtörténeti változásait tárgyaló nagy szintézis, érzékelhető, hogy megnőtt az erre a korszakra irányuló figyelem, ami az e korszakot tárgyaló előadások és publikációk számában is tetten érhető. A kötet bevezető, „programadó” tanulmányának szerzői szerényen úgy fogalmazzak, hogy a nyolc tanulmány kis hozzájárulás lehet a majdani nagy összefoglaló munkához (15) – amely nézetem szerint a középmagyar kor nyelv-változatainak összefoglaló története lesz, beleértve a korszak nyelvjárás-történeti változásait is.

A nyelvi váltakozásnak és változásnak a ma is általánosan elfogadott megközelítése a múlt század hatvanas éveiben indult újtárra, ennek a szemléletnek a megalapozásában a kezdetekkor oroszlánrésze volt Uriel Weinreichnek (Kontra 2018: 5). Jelentős hatást gyakorolt a nyelvtudományi kutatásokra az a nézetrendszer, amely a nyelv rendezett heterogenitására és variacionista megközelítésére építette nyelvszemléletét, és amely lényegében a nyelvet homogén rendszernek tekintő *aszociális* vagy *nemszociális* nyelvészettel szemben határozta meg önmagát. A nyelvtörténeti kutatások szociolingvisztikai-pragmatikai fordulatának (Máté 1998; Maitz 2000) bekövetkeztében igen fontos szerepet játszott az egyöntetűség elve, amely azt mondja ki, hogy a nyelv és társadalom között a jelenben megfigyelt kapcsolat- és viszonyrendszer a (nyelvtörténeti) múltban a maihoz hasonló módon működött (Labov 1965: 93; Romaine 1982: 122).

A magyar nyelvtörténeti kutatások a 20. század utolsó két évtizedétől fogva egyre inkább a szociolingvisztika által alakított nyelvszemléletet

Nyelvtudományi Közlemények 118: 321–330.

DOI: 10.15776/NyK.2022.118.12

tükrözik, maguk a nyelvtörténeti leírások ezzel párhuzamosan elmozdultak a diakrón változási sorok merev kategóriáitól a területi/társadalmi/regiszterbeli változatosságnak a statisztikailag leírható igazságai felé. A magyar nyelvtörténetírás első olyan szintézise, amely – fejezetstruktúrájából kiolvashatóan – nem „a” magyar nyelv történetét, hanem a magyar nyelv változatainak történetét kívánja leírni, a Kiss Jenő által szerkesztett nyelvtörténeti kézikönyv. (A mű szemléletéről bővebben ld. Németh 2018.)

A most ismertetendő munkát a kézikönyvhöz viszonyítva erőteljesebben áthatja a szociolingvisztikai szemléletmód. A kötetet egy olyan elméleti-módszertani kérdéseket tárgyaló többszerzős (Dömötör – Gugán – Varga) tanulmány vezeti be (5–28), amelynek fókuszában a nyelvi változatosságnak a múltban való tanulmányozhatósága és a nyelvtörténetírás társasnyelvészeti fordulatainak a nyelvtörténet kutatására gyakorolt elméleti és gyakorlati következményei állnak. A szerzők olyan fogalmakat vizsgálnak a nyelvtörténeti kutatás kontextusában, mint a variáció, a nyelvi változó, a regiszter, a kvantitatív vizsgálat, de szólnak a leíró és a történeti szociolingvisztikai vizsgálódások közötti szükségszerű módszertani eltérésekről vagy az adatok reprezentativitásának kérdéséről is. Ez a bevezető tanulmány adja meg a kötet további hét írásának nyelvszemléleti, módszertani és fogalmi keretét. A nyelvtörténet nézőpontjából relevánsnak számítók, fontos kérdéseket fogalmaznak meg, és tárgyalnak tömören, kiterjedt nemzetközi és (az adottságoknak megfelelően) kevésbé széles hazai szakirodalmi háttérre alapozva, az elméleti kérdések iránti érzékenységgel. A tanulmány végén rövid előzetest is közölnek a kötet további hét írásáról. A bevezető tanulmányt – ezen érdemek miatt – alkalmasnak tartom arra, hogy a kötet kontextusából kiemelve önálló olvasmányként is használtassék.

A variációelméleti látásmód meghatározza a kötet szerzőinek a nyelvi anyaghoz való viszonyulását is. Így lehetőség szerint nem a nyelvtörténetész által kicédelázott szórványos adatokkal, hanem egy morfológiailag annotált történeti korpuszból vett adathalmazokkal dolgoznak: ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy-egy tanulmány sok esetben lényegesen nagyobb számú nyelvi adatra alapozódik, mint ahogyan azt a cédelázó módszerrel dolgozó nyelvtörténeti kutatásokban megszoktuk.

A korpusz

A kutatás szempontjából releváns, kritikus tömeget elérő adatmennyiség forrása a Történeti magánéleti korpusz (TMK; <https://tmk.nytud.hu/>), amelynek magyar nyelvű anyaga a kötet megjelenése idején már elérte a 7,7 millió karaktert. A TMK mindmáig az egyetlen jelentősebb terjedelmű magyar digitális történeti korpusz, amely morfológiailag annotált, és amely ilyesfajta varációelméleti kutatásokban használható (16). Hangsúlyozandó tény, hogy az itt ismertetett kötet minden szerzője részt vett a TMK kiépítésében, létrehozásában – ki hosszabb, ki rövidebb ideig. Ez azt jelenti, hogy a korpusz létrehozója és fölhasználója egy és ugyanaz a személy, ami garanciát jelent arra, hogy egy-egy tanulmány írója beavatott módon használja fel az adatokat, és tisztában van a korpusznak azon sajátosságaival, amelyek egy-egy lekérdezés eredményét érdemben befolyásolhatják. Mivel a TMK magánlevelek és boszorkányperek anyagát tartalmazza a 15. század végétől 1772-ig, így anyagának túlnyomó része a középmagyar korra esik. A kötet tanulmányai ennél fogva a magyar nyelv középmagyar kori változásainak és váltakozásainak nyomába szegődnek. Ugyanakkor több tanulmányban is tapasztalhatjuk, hogy szerzőik adatokat emelnek be a vizsgálatba a TMK korpuszán kívülről – ezt legfőképpen az teszi szükségessé, ha más, a TMK adatbázisában nem reprezentálódó regisztereket, nyelvváltozatokat is be kívánnak vonni a kutatásba. De használnak bizonyos esetekben a magyar nyelv későbbi állapotát tükröző korpuszokat is: ilyen például a Magyar nemzeti szövegtár (MNSZ; <http://mnsz.nytud.hu>) vagy a Magyar történeti szövegtár (MTSZ; <http://clara.nytud.hu/mtsz/>).

Az adatok bemutatása

Az adatok bemutatásában szinte minden tanulmányban szerepet kapnak a nyelvhasználat olyan dimenziói, mint a nyelvföldrajzi tér, a nyelvtörténeti idő és a társadalom (utóbbi elsősorban eltérő regiszterek, kevésbé jellemzően bizonyos forrástípusokhoz köthető különféle társadalmi csoportok képében jelenik meg). Ez a szemlélet sok hasonlóságot mutat a magyar szakirodalomban *dimenzionális nyelvszemlélet*-nek nevezett iránynyal (Juhász 2002). Ennek, és általában a szociolingvisztikai szemléletnek a szerzők egységesen megfelelnek tanulmányaik elméleti alapozásában és az általuk használt terminológiában is. Ritka kivételt jelent, és némileg ellentmond ennek a szemléletnek az a szóhasználat, amikor egy-egy kifejezés szinkrón elterjedtségével kapcsolatban *a mai magyarban*

formulát használják a szerzők közül többen is – vélhetően elsősorban a jelenkori *standard* magyar nyelvváltozatra gondolva, nem pedig a jelenkori *összes* magyar nyelvváltozatra (pl. 118, 129–130). Ez a kifejezés általánosító volta miatt talán kevésbé alkalmas arra, hogy úgy beszéljünk a nyelvről, mintha figyelembe vennénk a nyelv térbeli és társadalmi változatosságát.

A nyelvi adatokat a szerzők viszonylag egységes gyakorlatot követve a források eredeti írásmódjának megfelelően közlik. Kivételt képez Dömötör (63–85), aki átírta a történeti adatokat a kiejtés szerinti vagy a mai standard nyelvváltozatnak megfelelő formákra, hiszen az általa tanulmányozott mondatnapi váltakozások szempontjából nincsen relevanciája az eredeti írásmód megtartásának.

Az egyes jelenségek, váltakozások bemutatásának fontos szempontja, hogy a tárgyalt időszakban (a középmagyar korban) hogyan viszonyultak egymáshoz a különféle változatok, milyen tendenciák mutathatók ki arányaik időbeli változásában. De ugyanígy több esetben azt is bemutatják a szerzők, hogy melyik regiszterben vagy szövegtípusban volt egy változat gyakoribb, és hogy honnan indulhatott terjedésnek a társadalmon belül. És egyes tanulmányokban azt is láthatjuk, hogy vannak-e a nyelvföldrajzi térrel korrelációt mutató eltérések egyes változók változatainak használatában. Az ilyen típusú adatok bemutatásának fontos és szemléletes eszközei a diagramok. A különféle szerzők természetes módon nem követnek egységes metódust az adatok diagramos szemléltetésében, és ezt elvárni nem is lenne indokolt. Az azonban szembeötlő, hogy egyes tanulmányokban informatívabb, másokban kevésbé pontos az adatok bemutatása. Kissé zavaróan hat, amikor a diagramos bemutatás csak százalékos arányokat közöl, és nem látjuk a százalékok mögötti esetszámokat, és a vizsgált előfordulások összesített számát. Ilyenkor minden esetben vissza kell lapoznia az olvasónak az adatok abszolút számát bemutató, a diagramokat megelőző táblázathoz. Ez utóbbi módon közli adatait Bácsi Enikő (110–128).

Az adatok kvantitatív, százalékos bemutatására való következetes törekvésnek néha útjába áll az adatok mennyisége is: bizonyos elemszám alatt talán nincsen jelentősége a százalékos megoszlások közlésének (az 1526 előtti 16 adatra: 117: 3. ábra, 120: 6. ábra), mindazonáltal a következetes adatbemutatás iránti igény indokolhatja a szerző eljárását.

Szintén az adatok kvantitatív bemutatásának kérdésköréhez kapcsolódik a korpuszokban való előfordulási gyakoriság problémája. A gyakoriság kérdése érzékeny pontja a kvantitatív vizsgálatoknak. Dér Csilla Ilo-

na kitűnő tanulmányában kitér az MNSZ2 adataira is. Ezeket értelmezve *relatív gyakoriság-ról* beszél az egyes alkorpuszokban. Az alapján állít fel relatív gyakorisági sorrendet, hogy a *távol*-ra kapott előfordulások hány százalékát adja az MNSZ2 egy-egy alkorpusza. Azonban tárgyalásából nem derül ki explicit módon, hogy a gyakoriság számításánál figyelembe veszi-e az egyes alkorpuszok mérete közötti jelentős különbségeket (<https://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/stat.html>). Ha így tenne, akkor talán a személyes-fórum alkorpusz kerülne a gyakorisági lista második helyére, nem pedig az írott sajtó.

Vannak olyan esetek is, amikor az adatok kvantitatív bemutatásának nincsen relevanciája a tisztázandó problémakör szempontjából. Ezt példázza Mohay Zsuzsanna tanulmánya (86–109), amelynek a példák alapos, a pragmatikai szempontokra is figyelmet fordító kvalitatív elemzése alapozza meg mondanivalóját, és a benne közölt egyetlen összefoglaló táblázat (94) pedig nem az idő, tér, társadalom dimenzióiban mutatja be a vizsgált jelenséget, hanem annak önmagán belüli megoszlását tekinti át.

A kötet szerkezete, egyes tanulmányai

A bevezető/programadó tanulmányt (lásd fentebb) hét olyan nyelvtörténeti tanulmány követi, amelyek egy-egy nyelvi váltakozást írnak le a középmagyar kor nyelvében: tematikájukat tekintve a szófajtan, alaktan és a szintaxis területére sorolhatók. A felhasználható korpuszadatok jellegéből következően nem találunk közöttük olyat, amely fonetikai váltakozást vizsgálna. Minden tanulmányhoz készült egy rövid, egy-két oldalnyi terjedelmű angol nyelvű tartalmi összefoglaló is, ezeket közvetlenül a magyar nyelvű szövegek után olvashatjuk. A tartalomjegyzéket a kötet elején (3–4), a hivatkozásokat az egyes tanulmányok végén, külön-külön találja az olvasó.

Dér Csilla Ilona tanulmányának (29–48) célja, hogy a *valamitől távol* szerkezet szófajtani státuszát kísérelje meg tisztázni: határozószónak vagy inkább ragvonzó névutónak tekintendő-e a szövegekben való viselkedése alapján. A korábbi szakirodalmat összegezve Dér megállapítja, hogy a kérdéskör korábbi kutatóinak többsége inkább a határozószói jelleg mellett érvel, és csak egy-két nyelvtudós gondolja azt, hogy a *távol* névutóvá vált – ezt a változást azonban ők is inkább az újmagyar korra teszik. Dér munkamódszerének lényege, hogy megkísérelti a *távol* összes előfordulását lekérdezni az elérhető történeti (vagy történeti adatokat is tartalmazó) elektronikus korpuszokból (TMK, MTSZ és MNSZ2), majd

a szó tágabb szintaktikai környezetét vizsgálja több szempontból: ragvonzó jelleg, a *távol* és a határozóragos szó sorrendje, távolsága, a szerkezetbe való lehetséges beékelődések. A szerző a TMK korpuszában mindössze 37 előfordulását találja a szónak, a középmagyar kor tehát nem bővelkedik adatokban. A másik két korpuszban azonban már nagyszámban több adat áll rendelkezésére. Vélgövetkeztetése szerint a *távol valamitől* nem ragvonzó névutó az újmagyar kori nyelvben sem, hanem olyan átmeneti szófajú szó, amely részben igekötői, részben pedig határozószói tulajdonságokat mutat. Véleményét nemcsak elemzéseinek pontossága, hanem az általa fölhasznált korpuszok idő- regiszter- és térbeli kiterjedése is megerősíti.

Horváth László (49–62) a feltételes módban jelentkező *volna/lenne* váltakozást vizsgálja, elsősorban a TMK középmagyar kori anyagán, de kitekintve az újmagyar és újabb magyar korra is. Anyaga arról vall, a *volna* használati gyakorisága lényegesen nagyobb, mint a vele váltakozó *lenne* alaké. A két igealak váltakozása voltaképpen nem is tekintendő szabad váltakozásnak, mert erőteljes funkciómegoszlás rajzolódik ki köztük: a *volna* főként a jelenre, a *lenne* pedig a jövőre vonatkozik. Itt érdemes megjegyezni, hogy ez az eloszlás a *lenne* felől nézve jól megfelel annak az általános képnek, hogy a *le-* kezdetű töváltozatok (pl. *lesz*) elsősorban a beszédidő horizontjához képest később kiteljesedő események vonatkozásában kerülnek elő a létige alakkiegészüléssel létrejött paradigmájában. Horváth következtetése az, hogy a *lenne* terjedése a *volna* rovására nem a középmagyar korban következik be, még csak nem is az újmagyar korban, hanem az 1920 utáni időszak eseménye. Ennek a 20. századi terjedésnek az okait egyelőre nem ismerjük, de a szerző megemlíti, hogy a nyelvjárástörténet és a szociolingvisztika felől is érdemes lenne vizsgálni a kérdéskört. Ezzel egyetértve megjegyzem, hogy érdemes volna/lenne vizsgálni az 1920 utáni időszak nyelvvelő irodalmát és iskolai tankönyveit is a váltakozás szempontjából. A szociolingvisztikai szemlélet érvényesülését illetően pedig fölvetem, hogy nem játszhatott-e szerepet a *volna* visszaszorulásában, hogy annak van egy olyan ejtészváltozata a nyelvjárási beszédben és általában a beszélt nyelvváltozatokban, amely (ma biztosan) stigmatizált bizonyos regiszterekben? Ez a variáns a *vóna*. Ezzel szemben a *lenne* esetében nincsen ilyen változat, így tehát a beszélőnek nem kell tartania a stigmatizált alak használatával járó kellemetlenségtől, ha ezt a formát választja.

Dömötör Adrienne tanulmányában (63–85) az *a(z)* előtagú vonatkozó névmások középmagyar kori terjedését vizsgálja a TMK korpusza és ál-

tala összeállított, regiszter orientált alkorpuszok segítségével. Tanulmányának egyik fő kérdése, hogy van-e különbség a különféle regiszterek között az innovatív, *a(z)* előtagos formák terjedésében a vizsgált korszakban? Erre a kérdésre nem várt választ adnak a középmagyar kor első évtizedeinek adatai, hiszen ekkor a bibliafordítások nyelve volt az új formák legfőbb terjesztője (nem pedig az élőnyelv). A középmagyar korszak fennmaradó részében viszont valamiféle kiegyenlítődés tapasztalható a vizsgált regiszterek között az előtagos változatok használatában. Az is fontos tanulsága a jelentős méretű korpuszokon végzett elemzésnek, hogy az *a(z)* előtagos változatok különböző intenzitással és sebességgel terjednek a névmási rendszer különféle elemein: a *mi* esetében sokkal hamarabb és nagyobb arányban fordulnak elő, mint a *ki* utótagú vonatkozó névmásnál, de ez utóbbihoz képest is igen jelentős a *mely* utótagú névmás lemaradása időben és gyakoriságban. Különféle regiszterekre kiterjedő vizsgálatának nem jelenthette elégséges alapját a TMK a maga élőnyelvközei forrásaival. Ezért ő maga hozott létre kézi gyűjtéssel további korpuszokat: a korszakra jellemző *könyvnyelvi*-nek nevezett regisztert, egy másikat a korszak bibliafordításaiból, és egyet, amelyet *hivatalos*-nak nevez, és amelyet alapvetően úriszéki iratokból állított össze. Ezek az általa kialakított korpuszok mutathatják azt is, milyen irányban lenne érdemes a későbbiekben tovább folytatni a középmagyar kori annotált korpuszok kiépítését – természetesen az erőforrások megsokszorozásával.

A kötet következő tanulmánya (86–109) némileg eltér a többitől, hiszen kvantitatív vonatkozásokat alig találni benne, ellenben finom kvalitatív elemzéseket igen. Szerzője Mohay Zsuzsanna, témája pedig az, hogy milyen speciális funkciókban használták az *-á/-é* jeles múlt időt a korszakban lezajlott boszorkányperekben. Ez az igeidő a vizsgált korszakban és forrástípusban már jelentősen visszaszorulóban van a *-t/-tt* jeles múlt időhöz képest, tehát használata mindenképpen feltűnő a periratok olvasása során. A szerző megfigyelése szerint ennek az igeidőnek nem a múltbéli időviszonyításban vagy aspektuális tényezők jelölésében van szerepe, hanem sokkal inkább a személyes megtapasztalásnak, érintettségnek és a közvetett vagy közvetlen értesülésnek, továbbá az esemény jelentőségének a kifejezésében – tehát inkább pragmatikai funkciója van az igeidő alkalmazásának. Véggkövetkeztetése szerint az időjellet úgy is felfoghatjuk, mint az evidencialitást jelölő morfémát. Az igeidőnek ez a pragmatikai funkciója azzal is jár, hogy igen szűk azon jelentéstani ige kategóriák száma, amelyeken előfordul az időjel. A szerző

adatai szerint a TMK 871 ilyen adatának közel fele mondást, hallást, látást fejez ki (93). Ide tartoznak még másik jelentéstani csoportot alkotva a test és a lélek sorsfordító változásait jelölő igék. A tanulmány érdekes, új irányba viszi tovább az *-á/-é* jeles múlt funkcionális leírást a TMK korpuszára, annak boszorkányper-szövegeire alapozva.

Bácsi Enikő írása (110–128) nem esettanulmány, hanem egy kibontakozó nagyobb kutatás alapjait rakja le. A központi probléma a magyar kötőmód, a kötőmódban álló mellékmondat megjelenési formája, amelyben három szempontot vizsgált: a mellékmondat élen álló *hogy* törlésének lehetőségét, a konjunktívuszi mellékmondat szórendjét, valamint a mellékmondat módhasználatát. A kutatás korpusza ebben az esetben is a TMK volt. Az első vizsgált kérdéssel kapcsolatban a történeti anyag azt mutatja, hogy a 15–18. századi magyar nyelvben a konjunktívuszi mellékmondatból el lehet hagyni a *hogy* kötőszót (szemben a mai standard nyelvváltozattal), erre a vizsgált korpusz bőségesen szolgáltat példát. Az igekötő és az ige sorrendjében is különbözik a TMK által mutatott kép a mai standard nyelvváltozatra jellemző használatétól: míg utóbbira az egyenes szórend dominanciája jellemző, addig a középmagyar kori korpuszban találni példákat a fordított szórendre is. A konjunktívuszi mellékmondat igéje a középmagyar korban ugyanúgy állhatott feltételes módban, mint azt megelőzően az ómagyarban (ebben a módhasználati jellegzetességben természetesen számolni kell az ómagyar kori fordításokban megjelenő latin kontaktushatással is). A szerző jelzi tanulmánya végén, hogy a TMK-n túli középmagyar kori szövegek és 19. századi források bevonásával kívánja továbbvinni a kutatást.

Gugán Katalin tanulmányának (129–153) korpusza szintén a TMK. A mai magyar nyelvváltozatokban is variábilis kétféle mondattagadási típust vizsgálja: a fordított szórendű tagadást, amikor a tagadószó és az ige együttese megelőzi az igekötőt (*nem ér fel*), valamint a megszakított szórendű tagadást, amikor az igekötő megelőzi a tagadószó és ige együttesét (*fel nem ér*). A kétféle forma gyakorisága a mai standardban aránytalanul oszlik meg, hiszen a fordított szórend ma erősen dominánsnak mondható, ezzel szemben a történeti kutatásokból úgy tűnik, hogy a vizsgált középmagyar korban (de az ómagyarban is) az arányok éppen a mai eloszlás inverzét mutatják. A változás a vizsgált korszak után, az újmagyar korban állhatott be (130). A TMK korpuszán végzett elemzés azt mutatja, hogy a korszak eloszlásai stabilak, nincsenek változások, jelentős elmozdulások a középmagyar kor folyamán. Továbbá az is jól látható az adatokból, hogy a kétféle szerkezet használata sem a nyelvhasználók tár-

sadalmi hovatartozásával és műveltségével, sem nyelvföldrajzi tényezőkkel nem korrelál. A szerző az adatokból arra következtet, hogy a fordított szórendű tagadás használata kontextuálisan lényegesen korlátozottabb volt a vizsgált korszakban, ennek oka pedig az lehet, hogy pragmatikai többletfunkciót hordozott a megszakított szórendhez képest.

Varga Mónika írása (154–175) a feltételes, megengedő és következményes-következtető sajátos jelentéstartalmú alárendelt mondatok középmagyar kori történetét tárgyalja – hatalmas szakirodalmi háttérre alapozva és a TMK korpuszát felhasználva. Vizsgálódásának fókuszában a határozói igeneves szerkezet és a tagmondatos szerkesztés egymáshoz viszonyított arányai és további alakulása állnak. Megfigyelése szerint a korszak egészére jellemző, hogy a határozói igeneves szerkesztésmód (a szerző szemléletében nemfinit tagmondatos szerkezetek) lényegesen kisebb részesedésűek, mint a finit ígét tartalmazók. Ugyanakkor az is kiválglik az adatokból, hogy az adatszámokat tekintve az igeneves változatok a 18. századra jelentősebbé válnak – az ígés változatokkal összevetve azonban nem folyamatosan növekszik a részesedésük. Tanulmányának fontos megállapítása az is, hogy nem talál olyan nyelven kívüli tényezőt, amely kimutatható módon kedvezne az innovatív forma terjedésének, az inkább egyénekhez, mint társadalmi vagy nyelvföldrajzi csoportokhoz köthető. Éppen ezért csak egyetértéssel lehet fogadni azt a jövőre vonatkozó javaslatát, hogy a korszak más regisztereire és a 19. századra (azaz az újmagyar korra) is érdemes lenne kiterjeszteni a kutatást a nemfinit tagmondatos szerkezetek terjedésének tanulmányozására.

Záró gondolatok

A kötet színvonalas tanulmányai a középmagyar kori nyelvhasználat eddig nem vizsgált kérdéseinek erednek nyomába, ugyanakkor paradox módon arról is meggyőzik az olvasót, hogy a kor nyelvhasználatáról még milyen sok mindent nem tudunk. A tanulmánygyűjtemény azt is kiválóan illusztrálja, hogy mekkora lendületet képes adni a nyelvtörténeti kutatásnak, ha minőségi nyelvi adatokat magába foglaló, annotált korpusz áll a területtel foglalkozó szakemberek rendelkezésére. A TMK – nézetem szerint – teremtett valamiféle bőséget a középmagyar korra irányuló hazai kutatásokban, és ezt nemcsak ez a kötet, hanem a hazai nyelvtörténeti konferenciák tematikája, a végbement hangsúlyeltolódások is félreérthetetlenül jelzik (így például *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* című szegedi konferenciasorozat köteteiben megjelent írások). Ez a hely-

zet ígéretes, hiszen a TMK a korábnál is jobban ráirányította a figyelmet a középmagyar korra. A megsokszorozott figyelem pedig szükség-szerűen a felszínre hozza (ahogyan jelen kötetben is látható), hogy az élőnyelvhez közel álló regiszterek mellett milyen más regiszterekből lenne szükséges és célszerű korpuszt építeni. A területen dolgozó szakembereket tehát arra is ösztönözheti a megnövekedett kutatási aktivitás, hogy idővel újabb és újabb elektronikus korpuszok létrehozását szorgalmazzák.

A tanulmányok elolvasása nyomán az is megfogalmazódik az olvasóban, hogy a nyelvtörténeti kutatás, azon belül a magyar nyelv történetének föltárása még igen sokat profitálhat abból a nyelvészleleletről, amelynek alapjait Weinreich és két tanítványa, Labov és Herzog rakta le 1966-ban (ld. Kontra 2018), továbbá az ezen a szemléleten alapuló nyelvtudományi paradigmák, például a történeti szociolingvisztika kutatómódszertani eszköztárából.

Irodalom

- Kontra Miklós (2018), A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója. *Magyar Nyelv* 114: 1–22.
- Labov, William (1965), On the mechanisms of linguistic change. In: Reidler, K. – Charles, W. (eds), Report on the sixteenth annual round table meeting on linguistics and language studies. Georgetown University Press, Washington. 91–115.
- Maitz Péter (2000), A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124: 501–513.
- Máté Jakab (1998), A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai. *Elméletek, irányzatok és módszerek 2.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh Miklós (2018), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. *Magyar Nyelv* 114: 385–391.
- Romaine, Suzanne (1982/2009), *Socio-historical linguistics: its status and methodology.* Cambridge University Press, Cambridge – New York.
[https://doi.org/10.1017/\[-\]cbo9780511720130](https://doi.org/10.1017/[-]cbo9780511720130)

NÉMETH MIKLÓS
Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék

**Tanulmányok a budapesti beszédről
a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján
[Studies on Budapest speech based on
the Budapest Sociolinguistic Interview].**

Edited by Miklós Kontra and Anna Borbély.
Gondolat, Budapest, 2021. 355 l.

As its title suggests, this book is a collection of studies based on the Budapest Sociolinguistic Interview (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, henceforward – as it is usually referred to – BUSZI). Before reviewing the book, two preliminary remarks have to be made. On the one hand, the language of the review is English. Although the studies in the book, with one exception, are written in Hungarian, the reviewer is convinced that international readers should also be aware of the existence of the studies presented. On the other hand, although the most appropriate reviewer for this book would be a sociolinguist, the invited reviewer is not one. As a consequence, this review will not evaluate the collection in terms of its contribution to general (cross-linguistic) sociolinguistics, but from the standpoint of a linguist interested in spoken Hungarian.¹

1. The structure of the book

The volume is headed by a table of contents and a list of figures, tables, and maps; and it ends with an annotated bibliography of BUSZI, a name index and a subject index. Between these, three blocks of papers can be distinguished (the individual papers are outlined below). The first block of papers is untitled: it contains three articles written by Miklós Kontra and all of them deal with general questions of BUSZI. The next block is entitled *Bevezető tanulmányok* [Introductory studies] and consists of five papers (two of them by Kontra). It is not easy to define what gives grounds for separating these two blocks. Although the papers in the untitled block were written in 2020–2021 and never published before, while most of the papers in the second block had been published earlier (and two of them were written at the beginning of the BUSZI project, in

¹ The review was written within the project NKFI 139271 *The role of paradigm structure in Hungarian morphology and phonology with typological comparisons* led by Péter Rebrus. I am grateful to Nóra Wenzky for her assistance and advice.

1989–1990), the last of them was written in 2021 and had not been published elsewhere. The third block is entitled *Elemzések* [Analyses] and contains eleven studies on various research problems based on the BUSZI data.²

The book is not really suitable for reading at one go. As it consists of research papers published in various journals, volumes of conference proceedings, Festschriften, etc., in addition to the introductory studies, almost every single study presents the basic data on the history, aims, data, consultants, methodology, etc. of the BUSZI project. It depends on the researcher what data they consider relevant, and this sometimes leads to strange results in the collection of papers. E.g., in BUSZI-2, five groups of the language consultants represent various professions. The most detailed data on the age of the members of the different groups cannot be found in an introductory study but in a research study on page 237.³ So, if the reader is interested in the age of the members of the different professional groups, they can find the most exact data in the middle of the book, practically, at a random place. There are also some minor contradictions between the data published in the introduction (page 25) and on page 237. Additionally, while according to these data only the ten teachers were over 50, on page 322 in another study, it is stated that twelve consultants were older than 50 years. Although such inconveniences are inevitable in collections of papers, this case indicates the limits and the drawbacks of the genre compared to monographs and compilations of studies.

The editors do not explain why exactly these papers were chosen to be included in the collection. The annotated bibliography at the end of the book suggests that a high number of other studies based on BUSZI have been published, which are not included in this volume. Nothing suggests that the articles were chosen because of their quality or importance among similar studies (although, undoubtedly, these factors had

² The book comes with a DVD, which is not the subject of this review due to limitations of space.

³ The peer-reviewer called my attention to the fact that while all the other sources label a group of consultants as *teachers*, only this paper calls them *high-school teachers*. Indeed, I could not find any other paper that refers to this group as *high-school teachers*. It remains a puzzle whether they all were in fact high-school teachers, and if so, why this fact does not come to light from other sources.

to play a role in the choice). The most correct answer seems to be that the volume contains papers which are not easy to access, as they were published in less conspicuous publications. In all probability, the editors preferred to see them together in one volume, and complemented them with some papers dealing with general questions related to the BUSZI project. The fact that most of the papers were not published in leading journals and many of them appeared in collections with miscellaneous contents (conference proceedings or Festschriften) supports this idea. However, many papers, published in similar publications, were left out.

2. The papers included

This section gives descriptions of the individual papers included in the book. The three blocks of papers are presented in separate subsections. Subsection 2.1 concentrates on the content, that is, instead of any evaluation, it describes the history, the structure and the methods of the BUSZI project based on the papers in the untitled block. Subsection 2.2 focuses on what kind of information the individual papers in the *Introductory studies* block give. Section 2.3 describes some main research questions and results of the individual papers and makes remarks on the research methods and the structures of the papers as well.

2.1. The history of the BUSZI project

As was mentioned above, all the three papers in the first block were written recently by Miklós Kontra, the leader of the BUSZI project from 1985 (the beginning) to 2010. The first one is essentially a preface, the second one is a detailed description of the history of the BUSZI project, while the third one adds details of the discussion on problems of research ethics which emerged during the history of the project.

The first paper, entitled *Bevezetés* [Introduction], is rather a foreword and can hardly be regarded as a paper. It highlights some points of the history of the BUSZI project and some sociolinguistic projects done in parallel with it; it also mentions the lack of some kinds of sociolinguistic projects done “West of Vienna” (somewhat surprisingly, with an example from Australia); it draws attention to the fact that the data of the project are outdated, and the current social situation cannot be assessed based on that; Kontra self-critically mentions some less successful components of BUSZI as well. Finally, he describes the contents of the book (devoting a few words to each paper) and of the DVD, and also makes some technical remarks.

The second paper is entitled *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története* [The history of the Budapest Sociolinguistic Interview] and, in a nutshell, contains the following.

Before the eighties, the linguistic research of spoken Hungarian was restricted to 10–12-word-long sentences. The arrival of the tape recorder⁴ has changed this completely: the researchers could record long texts and dialogues and could listen to them several times. Additionally, although linguistic questionnaires were used by dialectologists, urban dialectology practically did not exist. The BUSZI project, which mostly followed the methods elaborated by William Labov, was a breakthrough in these respects.

The project was initiated in 1985 at the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences (henceforth RIL).⁵ A preliminary research was the prosodic transcription of a 20-minute-long program of a local cable TV and its analysis (by the most acknowledged Hungarian prosodist, László Varga). During the following two years, preliminary studies were written on the problems to be researched. In 1987, pilot interviews were made (BUSZI-1), and based on the experiences gained, a second cycle of interviews (BUSZI-2) was conducted in the same year. The consultants of BUSZI-2 represented certain social classes by profession (teachers and university students represented the intellectual elite, factory workers and apprentices represented the working class, while shop assistants represented a class between these two extremes). The consultants of BUSZI-3 and BUSZI-4, the interviews of which were made in the following two years, were representative of the (adult) inhabitants of Budapest. The main purposes of the research were:

- creating a spoken corpus of Budapest Hungarian supplemented with elicitation tasks;
- researching the linguistic variability of sociolinguistically well-defined social classes;

⁴ Evidently, tape recorders were known and used for linguistic research from the fifties, but researchers recorded narratives and folklore, and not spontaneous speech.

⁵ The research institutes of the Academy were taken away from the Academy by the illiberal government in 2019. Nowadays, the institute works as a member of the Eötvös Loránd Research Network (not to be confused with the university named after the same physicist), and it is called Hungarian Research Centre for Linguistics (henceforth HRCL).

- providing a stylistic description, i.e., a description of the linguistic variability in the speech of individuals depending on the measure of control maintained over their own speech;
- recording data which assure the possibility of longitudinal studies with a comparison to data recorded after 10–20–30 years.

The interviews were standardized interviews periodically interrupted by tasks as oral sentence complementation, reading of paragraph-long texts (slowly and rapidly), reading out of minimal pairs and word lists, word elicitations, etc., including questions like “Are these words the same or different ones?”, “Which is the correct form?” or “How do you pronounce it?”. The standardized interview consisted of 26 modules like biography, family, school, childhood, free time, friends, courting, abortion, marriage, dreams, threat to life, etc.

A unique feature of the BUSZI among similar projects all over the world is that the interviews were not made by linguists. The reason was that, according to the regulations of those times, the employees of RIL were not allowed to be paid for the grueling work of interviewing. As a consequence, most of the interviews of BUSZI-2 and all of the interviews of BUSZI-3 and BUSZI-4 were made by sociologists (and a teacher), who went through a special training at RIL. The quality of the interviews was checked by linguists.

The 50 interviews of BUSZI are 80 hours long altogether, and they contain more than 170 thousand running words (tokens) uttered by the consultants and almost 100 thousand words uttered by the fieldworkers. The average length of the interviews is 3,470 tokens, but the standard deviation is large: the shortest interview contains 1,900 tokens while the longest 15,000 tokens.

The annotations of the texts were made by linguists. Besides the transcription, several linguistic features (e.g., elisions, hesitations) are encoded as well. The answers given in the tasks were also separately encoded.

After the ambitious start, the work advanced very slowly due to the lack of financial support. The annotation had not been finished before 2002, and the answers given in the test tasks had not been completely encoded and checked before 2005. However, during this time, many important steps were made: the first anonymized interview text together with the sound file was published⁶ on CD-ROM (1997); the original

⁶ The CD-ROMs were handed over to twenty-odd university departments and research bases in Hungary, and became also available via the Internet.

sound recordings of BUSZI-2 were digitized and archived on CDs (1998–), and several studies based on the already processed data were published. The final version of the searchable spoken language corpus was completed in 2009: it also has a machine-readable XML version. The codification of the test data from BUSZI-3 and BUSZI-4 began in the same year.

The following section of the history of BUSZI deals with issues related to research ethics. As the third paper of the book discusses these issues in a more detailed way, data from both papers will be included in the next paragraphs.

In 2009,⁷ the materials of the BUSZI project came to the attention of a group of researchers dealing with speech recognition. They wanted to use the closed materials, and they were supported by István Kenesei, the director of RIL at that time. In his letter to Kontra, Kenesei claims that BUSZI is a project financed by public money, thus, all its results must be available at least for researchers. The results mentioned also included the recordings of the 50 interviews, which were expected to be available for listening via the Internet. Kontra opposed these plans based on research ethical reasons. From the beginning of the project, guaranteeing anonymity of the consultants was a basic principle, and it included the rule that only a small group of researchers can listen to the recordings (as the consultants were informed before the recording). The published parts were always anonymized, personal names and street names were substituted with pseudonyms. Moreover, the BUSZI research group obtained the ex-post permission of some consultants to share the anonymized recordings with a wider range of linguists, and from 2003, ten interviews were available for linguists outside the research group.

Kontra applied to the data protection ombudsman, who made a statement that for publication, the recordings must be completely anonymized: all the published recordings must be distorted from beginning to end, and any information based on which the consultant can be identified must be made unrecognizable. Kenesei wanted to have the interview anonymized by Kontra, but Kontra refused this referring to his professional beliefs. However, he offered his data handler rights and responsibilities for the person who executes the plans of the directorate. As a

⁷ On page 35, Kontra states that the research group claimed its right to use the BUSZI data in May 2009. However, as can be judged from what is written on pages 46–47, the conflict began in 2008.

consequence, at the end of 2010 Kontra was dismissed. Before that, he was able to publish the two-dimensional data of the test data (that is, the proportions of the answers to the tasks but without reference to the profession, age or gender of the consultants) together with Anna Borbély.

The researchable BUSZI-2 was published in 2012. It is available via the Internet, and it can be used by registered researchers. As Kontra mentions, not a single question has been addressed in its forums (it is also true in the middle of May 2022). The sound files could be listened to only personally in RIL (and now at HRCL), and only in distorted form, which makes them unsuitable for linguistic analysis.⁸ Although distortion was a condition expected by the ombudsman for publishing them via the Internet, paradoxically, even the recordings that could be shared in an undistorted form (thanks to the ex-post permissions obtained), are available only in the distorted form.

In the second paper, after dealing with the research ethical issues, Kontra mentions some results of the project. As the studies presented below give a much wider and more detailed picture on the topic, this part will be skipped here. Finally, Kontra gives a list of those who contributed to the BUSZI project, indicating which researchers participated in the various subtasks. The third paper also ends with a section about the project participants: while in a document from 2003 it was explicitly stated that the interviews are the intellectual property of the researchers working on the project, and the RIL did not protest, in 2009 István Kenesei, as the director, stated that the owner of the copyright of BUSZI is the RIL, because the project was financed by public money (from project support or from the budget of the RIL).

Undoubtedly, the story of BUSZI is one of the most interesting parts of the book. Although it has to be stressed that the facts above are presented by Kontra, and the situation cannot be completely judged without hearing the other side, some points seem to be clear. In Hungary,⁹ even if

⁸ Kontra knows about one researcher, Cecília Sarolta Molnár, who used the sound recordings for research purposes – after getting a special permission to use the undistorted sound files. According to Molnár (p.c.), she had to specify short sections (sentences) which she was interested in, and got back short sound files containing these sections. After the analysis, she had to destroy these sound files.

⁹ Evidently, not only in Hungary, but the important point is that as for Hungary, it is possible.

a world-class state-of-art research project is initiated by top researchers, and even if it is financed at the beginning, it can be easily bled out by cutting the financial support. Project leaders can be dismissed if they are unwilling to use the project materials for purposes completely incompatible with the original objectives and ethical grounds of the project, and the project team may simply be disbanded.¹⁰ Although the final attack against the community reportedly was to make the data available, the situation has not improved in this respect in the last twelve years, and in some respects, we can even speak about a step back (e.g. the original sound files became more difficult to access even for completely justified research purposes).

It must be admitted that if a project is financed by public money, it is reasonable to expect that all the results of it, including the collected data, should be made available for the public. However, it is not always an option (think of some industrial or strategic developments). The only possibility to get the most spontaneous speech sample from the consultants is when they speak about sensitive issues; obviously, consultants are not keen to speak about sensitive issues when they know that anyone can listen to the recording. As a consequence, it is practically impossible to build an open corpus of spontaneous speech. Moreover, once the consultants were promised that the recordings will be available just to a limited group of researchers, publishing them is not just unethical against the consultants, but also against the whole research community – and not just linguists. One scandal due to the fact that a supposedly secret recording was published can make the job of any researchers making interviews extremely difficult. This kind of work is based on trust, which can be lost not just between a particular researcher and their consultant(s), but collectively.

As Kontra remarks (p. 42), research ethical questions are not usually addressed in Hungarian linguistics. The reviewer must generalize this claim further: *ethical* questions are not usually addressed in Hungarian linguistics. The exsanguination of the BUSZI project, the destruction of

¹⁰ According to Kontra (p. 37), at the end of 2011, there were only two researchers in the team: the leader Tamás Váradi, who earlier participated in the project mainly as a software developer (cf. pp. 40–41), and Kinga Mátyus, who joined the project in 2009. Csilla Bartha and Anna Borbély, who transcribed and annotated most of the interviews and, together with Kontra, played the most important roles in the BUSZI project, were not participants of the project any more.

the BUSZI team did not lead to any scandals, it is considered to be an ordinary incident that severely damaged the work and career of researchers.

2.2 Introductory studies

Although the second block of papers is entitled *Bevezető tanulmányok* [Introductory studies], the papers included do not really belong to the genre of (research) studies. They do not formulate and answer research questions; rather, they present issues related to the BUSZI project.

The first paper, again by Kontra, is entitled *Budapesti élőnyelvi kutatások* [Research on the Budapest vernacular] and was first published in 1990. Basically, it is a popularizing article that describes the beginning and the objectives of the BUSZI project. It contains some details which were not, but could have been, mentioned in the previous three studies. As it was published in *Magyar Tudomány*, a monthly science magazine of the Hungarian Academy of Sciences, it was written for non-linguist scholars, but it is understandable for any educated reader. The emphasis, on the one hand, is on the technical-methodological details (random sampling, data handling and processing, observer's paradox, elicitation tasks). On the other hand, Kontra usually refers to normative expectations familiar for a native Hungarian reader, and also explains the phenomena related to them (as stigmatization and hypercorrection).

The second paper is entitled *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről* [On the coding system of the Budapest Sociolinguistic Interview], it was written by Andrea Ágnes Reményi in 1989, and published in *Hungarológiai Közlemények* (the journal of the Hungarian Department of the University of Novi Sad, Serbia – Yugoslavia at that time). The paper resembles an introductory chapter of a fictitious manual for the would-be annotators of BUSZI (or for those who want to do research based on the annotated texts). It concentrates on technical details but also presents the theoretical background. It lists the annotated linguistic variables and the annotating techniques in a more detailed way than the previous papers, and it also presents the user interface of the program for test data input. It is a must-read for those who are planning to use the BUSZI data.

The third paper is simply entitled *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú* [The Budapest Sociolinguistic Interview]. The reason for this is that it was published as a chapter of a popularizing book *A magyar nyelv kézikönyve* [A handbook of the Hungarian language], Kiefer – Siptár (2003); however, it was written in 1999. The author is Tamás Váradi, and it is a

general description of the BUSZI project for the educated public. Compared to the previous chapters, it contains many details on the research questions (test tasks) and the modules of the standardized interviews (including the introductory question),¹¹ and some technical details and preliminary results as well. If someone wants to read just one paper on the BUSZI project in general, from this book, this paper must be recommended.

The fourth paper is the shortest of all the papers in the book, it takes up just two pages together with the list of references. It is entitled *Átlagos mondathossz a BUSZI-2-ben?* [Average sentence length in BUSZI-2?], and it was written in 2013 by Miklós Kontra as a reaction to another article (Váradi et al. 2012, not included in the book reviewed here) which reported that the average length of the sentences uttered by BUSZI-2 consultants is 8.5 words, while the average length of the sentences by the interviewers is 4.6 words. Kontra emphasizes that, in spontaneous speech, the assignment of sentence boundaries is often impossible, and in the case of the BUSZI-2 annotation, it was totally arbitrary: as a consequence, it is not appropriate to measure average sentence length. (The reviewer must wonder, because one of the authors of the criticized paper was Tamás Váradi, who had been a key researcher of the BUSZI project from the beginning.)

The last paper of the block, written by Anna Borbély and Csilla Bartha, is the longest one in the book: it is 28 pages long, plus five pages of references. As its title, *Interjúzás, lejegyzés és kódolás a BUSZI-2-ben* [Interviewing, annotation and encoding in BUSZI-2] reveals, the paper deals with technical details of the project. The authors are those who transcribed and annotated most of the interviews: consequently, and undoubtedly, they are the most familiar with the material. The paper concentrates more on the interviewing techniques (how to involve the partner into the interaction etc.); therefore, it is recommended for those who plan to make similar interviews. Although the authors write less about annotation, they provide a lot of annotated texts; therefore, it can also be useful for those who show interest in annotation.

2.3 Analyses

This block of eleven papers is divided into seven unnumbered sections, each of which contains one or two papers. Six sections are entitled ac-

¹¹ Only 22 of the 26 modules are listed. It turns out just here that only six of the 22 modules were obligatory in the interview.

cording to various disciplines of linguistics: *Hangtan* [Phonetics/Phonology], *Alaktan* [Morphology], *Mondattan* [Syntax], *Szókincs* [Lexicon], *Stílus* [Style], and *Diskurzus* [Discourse]. The seventh subsection is entitled *Varia* [Other topics]. Almost all the papers included in this block were published between 2009 and 2012. Some papers were revised for this book. Below, each paper will be summarized.

Helga Hattyar – Miklós Kontra – Fruzsina Sára Vargha: *Van-e Budapesten zárt ě?* [Does the closed *ě* exist in Budapest?] Traditionally, most of the Hungarian dialects distinguished two front unrounded non-high short vowel phonemes, mid /e/ and (mid-)open /ɛ/. However, the two were merged into /ɛ/ in the northeastern dialect, which became the basis of Standard Hungarian. As a consequence, Hungarian orthography does not distinguish these two phonemes (dialectologists use *ě* for /e/), and, in addition, with the spreading of the standard, merging became more and more typical also for other dialect areas, especially for Budapest Hungarian.

BUSZI had a task to test whether Budapest speakers really do not distinguish these two phonemes. The consultants had to listen to word pairs via headphones, and tell the fieldworkers whether the two words mean something different (and what) or not. There were two word pairs to test the given phenomenon: *hëgyës* /hejɛʃ/ ‘pointed, spiked’ and *hëgyes* /hejɛʃ/ ‘mountainous, hilly’ on the one hand, and *értëm* /e:rtɛm/ ‘understand-PRS.1SG.DO’ and *értem* /e:rtɛm/ ‘for-1SG’, on the other hand. Unfortunately, as later turned out, the difference in the F1 of the second vowel in the second case was so inappreciable (28 Hz) that the results had to be ignored. In the case of *hëgyës* – *hëgyes*, 14 of the 50 BUSZI-2 consultants claimed that they mean different things. (Additionally, BUSZI-3 and BUSZI-4 consultants also seemed to hear the difference in a very similar proportion: every fourth consultant claimed that the words mean something different.) However, the authors argue that the results are not reliable, as even those who do not hear the difference are aware of the fact that the word can mean different things, and answer that the two words have different meanings. Despite that, they examined whether age, gender and birthplace had a significant effect on distinguishing the two phonemes. As was expected, birthplace did: while only one sixth of those who grew up in Budapest distinguished the two phonemes, the number of immigrants making the distinction almost equaled the number of immigrants who did not. When an immigrant does not distinguish the two phonemes, it can usually be explained by their dialectal background.

However, in the case of the native Budapest speakers, the authors could not find data explaining the distinction. They suppose that at least part of them simply considered the words having different meanings because of their polysemy. Surprisingly, gender also had a significant effect, even slightly bigger: while almost every second woman distinguished the two forms, just about every seventh-eighth man. The authors admit that they cannot explain this fact. Age had no significant effect.

The authors also examined whether the consultants produce the difference between the two phonemes. Based on a task when *hëgyës* and *hëgyes* were elicited, they found that only two of the 14 consultants claiming that the words are different in the listening task produced the two words differently: a woman and a man (both were immigrants, but their age is not mentioned). The authors also examined the use of *lëhet* ‘may be, can be’ in different tasks, but the results were not easy to interpret. Surprisingly, they found two consultants who did not distinguish the two vowels in perception tasks but produced the difference in other tasks. At the end of the paper, they give expression to their hope that research made on the material of BUSZI-3 and BUSZI-4 (with a representative sample) will give a more exact picture on the sociolinguistic factors affecting the use of *ë*.

Anna Borbély – András Vargha: Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban [The variability of *l* in five profession groups]. Hungarian *l* is often dropped or vocalized¹² in coda position. This phenomenon is already observable in Old Hungarian (that is, in the first half of the second millennium), but there are considerable differences between the dialects in this respect. Standard Hungarian forms usually preserve the coda *l*, and its omission is considered as rustic. It is even stigmatized as the sign of uneducated speech. The authors examined all of the BUSZI-2 interviews, and concluded that in the speech of apprentices, the proportion of the dropped coda *ls* was 20%, both in the speech of factory workers and shop assistants approximately 15%, and both in the speech of university students and teachers about 8–9%. Nonetheless, standard deviation is relatively high in all groups (but especially in the group of workers and shop assistants). The proportion of *l*-dropping with only two teachers was lower than with the worker with the lowest proportion (3.95%). Among the 18 consultants with the proportion of *l*-dropping lower than

¹² I.e., it causes the lengthening of the preceding vowel or, especially in dialects with diphthongs, it transforms into a second element of a diphthong.

10% we find 7 teachers, 7 students, 2 shop assistants, 2 workers but no apprentice. On the contrary, among the 16 consultants with the highest proportion of *l*-dropping (> 17%) there are 8 apprentices, 4 workers and 4 shop assistants, but no students or teachers. While 85% of teachers and students, only about 10% of the apprentices produced less *l*-dropping than the average (13.5%). Both the shop assistants and the workers produced under and over the average in a similar proportion. It can be concluded that although unusually frequent or rare *l*-dropping can exclude that the speaker belongs to a high or low social class with high probability, speakers with an average frequency of *l*-dropping come from all the classes.

Kinga Mátyus – Julianna Bokor – Szabolcs Takács: „Abban a farmerba nem mehetsz színházba” [“In those jeans, you cannot go to the theater”]. The first article of the subsection of morphology actually discusses phonetic/phonological phenomena related to one particular morpheme, the inessive suffix. The inessive suffix shows two kinds of variations. In Standard Hungarian, it occurs in the forms *-ban* [bɒn] and *-ben* [ben], the choice of the allomorphs is regulated by vowel harmony. However, some word forms, such as *farmer* ‘jeans’ show vacillation and they occur with both allomorphs.¹³ Additionally, spoken Hungarian has also the forms *-ba* [bɒ] and *-be* [be], that is, the same forms but with an *n*-drop (which is otherwise not typical for Hungarian). These forms are also stigmatized: they are condemned mainly because these forms coincide with the allomorphs of the illative suffix. BUSZI had several tasks to test the use of the *n*-drop forms. Additionally, it had some tasks to test whether the choice between the allomorphs with a front or back vowel can be influenced by priming. The following test was carried out. A demonstrative pronoun, agreeing with the modified noun in case, preceded the vacillating nominal form. It was tested whether these two words contain the case suffixes in the same phonetic form. Explicitly: *ebben a farmerben* ‘in these jeans’ and *abban a farmerban* ‘in those

¹³ The reason for this is that front unrounded vowels behave sometimes like neutral vowels, but sometimes like front-harmonic vowels. In this case, the form *farmerben* can be explained by *e* as the last harmonic vowel, so the suffix allomorph with the front vowel must be used. However, the form *farmerban* can be explained by *e* being neutral and transparent, so the last harmonic vowel is the *a* in the initial syllable; therefore, a back suffix allomorph must be used. For a detailed discussion, see Rebrus – Törkenczy (2016).

jeans' more frequent than *ebben a farmerban* 'in these jeans' and *abban a farmerben* 'in those jeans', respectively?

The authors found that in the BUSZI-2 tests teachers, students and shop assistants used the standard forms in the same proportion (~ 97%), apprentices a bit less rarely (~ 94.5%) and factory workers even a bit more rarely (91%). When the task was reading out word lists and minimal pairs, all the five groups used the standard forms in 100%. The lowest proportion was attested in the fast text reading tasks: 80% with factory workers (while in this task shop assistants had the highest proportion, 90%). However, significant differences could be revealed only when they contrasted teachers and university students with the other three groups.¹⁴ Additionally, the proportion of standard forms is significantly lower in text reading tasks (in both slow and fast reading) than in word reading tasks and in sentence completion tasks. From each group, one consultant was chosen and all the inessive suffixes in the standardized interviews were examined. It turned out that even the teacher used the standard form in less than 40% of the cases; the proportion of the standard form was 7% in the speech of the worker, who used the standard form in 70–100% of the cases in the different tasks. As for the priming effect, the authors find that BUSZI-2 consultants used the front variant in almost 60% of the cases when there was no (potentially) priming element (pronoun). When the noun was preceded by a front pronoun, the proportion of the front variant was slightly, but not significantly higher (a bit over 60%). However, when the noun was preceded by a back pronoun, the proportion of the back allomorph grew over 60%.

The authors also examined the tasks of 65 BUSZI-3 and BUSZI-4 interviews. They found no significant difference in choosing the standard form between men (93%) and women (90%), but they found a significant difference between older (> 44 years, 89%) and younger (95%) speakers and consultants without (87%) and with (96%) high school graduation.

¹⁴ They formulate it as contrasting consultants with and without college education – however, students do not have a degree. Moreover, since shop assistants have approximately the same indicators as teachers and students, the results suggest that although social status plays a considerable role, it is not college education that makes the difference.

Anna Borbély: *Két morfológiai változó variabilitásának statisztikai és szociokognitív elemzése a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszában* [Statistical and sociocognitive analysis of the variability of two morphological variables in the spoken corpus of Budapest Sociolinguistic Interview]. The current paper was written in 2020, but it is based on two other articles published in 2007 and 2009. The title fails to reveal what morphological phenomena the paper discusses, and strangely enough, it does not come to light until the fifth and sixth pages of the study, respectively, the first quarter of which is an overview of research history and the theoretical background.

One of the phenomena researched is the phonological behavior of a specific suffix, the ending of the indefinite first person singular conditional, *-nék* [ne:k]. In Hungarian, *é* undergoes harmony in about half of the suffixes in which it occurs.¹⁵ In Standard Hungarian, the indefinite first person singular conditional *-nék* does not undergo harmony, but the definite third person plural conditional *-nék* does alternate with *-nák* due to vowel harmony (so the two forms are identical with front stems but differ with back stems). However, in some dialects and sociolects, both suffixes undergo vowel harmony. However, the harmonizing indefinite first person singular conditional suffix is strongly stigmatized.

The other phenomenon researched is the (indefinite) second person present indicative form of the verb ‘come’, which has several different stem forms (*jön-*, *jöv-*, *jö-*). The reviewer would claim that even this segmentation can be disputed, as – untypically for Hungarian – consonants are lengthened after the *jö-* form: *jö-ssz* [jøs:] ‘come-PRS.IND.2SG’ (similar forms end in short [s]), *jö-ttök* [jöt:øk] ‘come-PRS.IND.2PL’ (usually the ending is [tøk] (: [tok] : [tek])), *jön-nek* or *jö-nnek* [jøn:ek] ‘come-PRS.IND.3PL’ (cf. *jön* [jøn] ‘come.PRS.IND.3SG’, *-nak/-nek* is the general form of ‘PRS.IND.3PL’). Eastern dialects use the form *jösztök* instead of the form *jöttök* ‘come-PRS.IND.2PL’ (probably because of the analogy of *jössz* ‘come-PRS.IND.2SG’), which also shows the same doubts about segmentation: the existence of this form suggests that the stem is *jösz-* both in *jösztök* and in *jössz*. Borbély stresses that there were attempts for the standardization of the *jösztök* form; additionally, at the end of the paper (221), she explicitly states that the *jösztök* form has no negative connotations (although it seems rather that there are not enough data to detect these connotations). However, the reviewer has met sever-

¹⁵ See Rebrus – Törkenczy 2016: 244–245.

al speakers who were complaining about being stigmatized because of using this form.

Borbély demonstrates that the number of consultants using the first person singular *-nák* form at least once in production tests is highly dependent on their profession: 6 workers, 4 apprentices, 2 shop assistants and one student, and no one among the teachers used forms like *adnák* ‘I would give’ or *kapnák* ‘I would get’. (Nobody used the non-standard form consistently: from eight items, maximally four was non-standard: this was the case with two consultants.) Due to the low number of the items, there were no significant differences between the different tasks. The *jösztök* form was used by two teachers and one factory worker in production tests. However, one student, one shop assistant and two workers stated that the *jösztök* form is the “correct” one, and one teacher, one student and two workers claimed that they use this form. Additionally, there was only one teacher who claimed that both *jöttök* and *jösztök* are correct, and they use both forms.

Ilona Kassai: *Az -e kérdőszó és a budapesti nyelvhasználat* [The interrogative particle *-e* and the Budapest language use]. The first paper on syntax is the shortest study in this block, it is just five pages without the references. In Standard Hungarian, the interrogative particle (enclitic) *-e* (typically used in embedded questions) is always attached to the predicate (typically a finite verb). However, in nonstandard varieties of Hungarian, it may also be attached to some other elements, e.g., a negative particle or a verbal particle (*igekötő*). Hungarian verbal particles behave similarly to the German Verbzusatz, that is, in some constructions they behave as a verbal prefix; but in some other constructions, they behave as independent words, and they can stand quite far from the verb they belong to. Three BUSZI-2 tasks were aimed at examining the position of the interrogative particle, all were sentence complementation tasks, e.g., *Nem tudom, hogy ... már a vendég* ‘I do not know (whether) the guest has (arrived) yet’. The answer can be *megjött-e* or *meg-e jött* (*meg* is a verbal particle, in this case, it is just a perfectivity marker; *jött* ‘come.PST.3SG’), although *megjött* without an interrogative suffix can also be used.¹⁶ According to the results, the nonstandard forms (with

¹⁶ The reviewer and the peer-reviewer agreed that while *Nem tudom, hogy megjött-e már a vendég* means ‘I do not know whether the guest has arrived’, *Nem tudom, hogy megjött már a vendég* means ‘I do not know that the guest has arrived’, so omitting the question particle changes the semantics of the

meg-e) occur sporadically, and it is attested with factory workers only. Interestingly, teachers and students tend to use the interrogative particle, while shop assistants, factory workers and apprentices show a tendency to omit it – however, in most cases they use it, and they use it in the standard way (*megjött-e*). BUSZI researchers were also interested in the question that if another interrogative particle, *vajon* ‘whether’ is also present, it affects the use of the interrogative particle *-e* or it does not. Therefore, there was a task in which the sentence to be completed was almost the same, just *vajon* was also added: *Nem tudom, hogy vajon ... már a vendég*. Against the preliminary expectations, *-e* was not less used when *vajon* was present: on the contrary, it was used in slightly more cases.

Daniel Szeredi: *Loss of agreement between Hungarian relative pronouns and their antecedents*. This is the only paper in the book which is in English.¹⁷ In Standard Hungarian, four nominal relative pronouns are distinguished: *aki* for animate antecedents, *amelyik* for inanimate antecedents in selective relative clauses,¹⁸ *amely* for specific inanimate antecedents in non-selective relative clauses, and *ami* for non-specific inanimate antecedents in non-selective relative clauses. As for the difference between *amelyik* and *amely*, the sentence *Láttam a házat, amelyik magas* ‘I saw the house which was tall’ means that there is only one house distinguished with its height, and its height identifies the house, while *Láttam a házat, amely magas* ‘I saw the house, which was tall’ is used when the house can be identified in another way and the information on its relative highness is only supplementary. As for the difference between *amely* and *ami*, the latter could be used when the antecedent is

sentence. They both consider that sentences with *vajon* but without *-e* (*Nem tudom, hogy vajon megjött/megjön már a vendég* with the suggested meaning ‘I do not know whether the guest has arrived’, in the first case with a past, in the second with a present form of the verb) are ungrammatical, and it is difficult to believe 8 of the 46 consultants gave such an answer. However, a similar structure without *hogy* ‘that’ can be grammatical, if the two clauses are not connected syntactically, just semantically (*Nem tudom. Vajon megjött már a vendég?* ‘I do not know. Has the guest arrived?’, understood as ‘I do not know whether the guest has arrived’).

¹⁷ The paper is available online: <https://repository.upenn.edu/pwpl/vol18/iss2/17/>

¹⁸ Nóra Wenszky has drawn my attention to the fact that *amelyik* can also be used for animate antecedents as well: *a tanárt, amelyik (~ aki) megpofozott, elbocsátották* ‘the teacher which slapped [me/you in the face] was dismissed’.

non-specific, e.g., *Láttam azt, ami magas* ‘I saw that which was tall’. Additionally, *ami* is used when it refers to the whole relative clause: *Láttam egy házat, ami megnyugtatót* ‘I saw the house, which calmed me (not the house but seeing it)’.

According to former studies and normative works, three tendencies are observable in the use of these relative pronouns: *ami* is spreading after specific antecedents; hypercorrectly, *amely* also occurs with non-specific antecedents; *amelyik* appears in non-selective clauses. Additionally, Szeredi states that there is another phenomenon, formerly not discussed in the literature, the lack of agreement in number: while a plural relative pronoun should be used after a (semantically or formally) plural antecedent, exceptions are frequent. However, these statements are inaccurate. On the one hand, the fundamental handbook for Hungarian prescriptive linguistics Grétsy – Kovalovszky (1985: 1258–1259) declares that the relative pronoun is usually singular if its antecedent is formally singular, although semantically plural. (In Hungarian, nouns modified by a quantifier, e.g., a numeral, are singular. Additionally, a list of formally singular nouns also counts as semantically plural.) However, even this strongly prescriptive work takes a stand that in these cases the plural form is also acceptable. Moreover, the authors draw attention to the fact that in spoken language, agreement is sometimes omitted: *falakat, amit* ‘the walls (PL.ACC) which (SG.ACC)’ or *a küzdelemben, amiket* ‘in the fight (SG.INE), which (PL.ACC)’. Such patterns are highly condemned by the prescriptivists.

Szeredi worked through all the nominal relational pronouns in the 50 BUSZI-2 interviews. He concludes that *amely* is practically falling into disuse, and it is attested only in the speech of teachers and university students (and also the interviewers) sporadically. Teachers and interviewers, that is, older speakers, used *amely* more frequently than students. Hypercorrect use of *amely* (that is, after a non-specific antecedent) was not attested in the whole corpus. The use of *amelyik* after non-selective antecedents was also rare (3.6% of the cases on average), and there were no considerable differences between the groups. However, when the proportion of the non-selective use of *amelyik* was examined among all tokens of the pronoun, it turned out that teachers and students use this pronoun non-selectively more frequently than the other three groups. As for agreement in number, *amelyik* never occurs in plural. As Szeredi remarks, it is no wonder, because it is not used in a plural form (**amelyikek*) even in Standard Hungarian. (Strangely enough, it is not

mentioned that for selective plural antecedents *amelyek*, the plural form of *amely* is used in the standard. The picture is even more complicated than sketched by Szeredi.) Somewhat surprisingly, *ami* is also rare in plural (*amik*), and it is more avoided by teachers and students than by the members of the other three groups. On the contrary, *amely* and *aki* prefer agreement, actually, *amely* occurs in plural in almost one third of all cases. At the end of the paper, Szeredi demonstrates that the relative frequency of plural forms of *amely* and *aki* is much higher than the relative frequency of plural forms of *ami* and *amelyik* in the Szószablya corpus (Halácsy et al. 2004) and according to Google search.

Miklós Kontra: Szócsinálás (A motiváció szerepe egy ismeretlen tárgy megnevezésében) [Word-making (The role of motivation in the naming of an unknown object)]. The paper is based on a specific module of the BUSZI interview. At the beginning of the module, the fieldworker showed a staple remover, a tool practically unknown in Hungary at that time, and asked the consultant whether they knew what that was. (Usually they did not, or they had a wrong guess.) After that, the fieldworker demonstrated how the tool was used: using a stapler, they stapled two sheets of papers together, and then they removed the staple with the staple remover. In the next step, they showed the staple remover again, and asked the name of it again. At last, the fieldworker asked to name the stapler, the staple and, finally, again the staple remover. The research questions were: 1. How do the consultants name an unknown object? 2. How do they name it after they learnt its use? 3. How do they name it after recalling the names expected to be used during the coining process? 4. Is the coinage affected by profession, age and gender? 5. What factors could have played a role in the formation of the contemporary name? For the first time, the most frequent guess was *sörnyitó* ‘bottle (lit. beer) opener’, and in most of the cases the guess was some kind of (specified or unspecified) ‘opener’, but *csipesz* (most probably as ‘tweezers’, but the word can also mean ‘forceps’, ‘clothes peg’ or some kind of ‘clip’) occurred several times as well. For the second and third times, the most frequent answer was *kapocskiszedő* (lit. ‘staple remover’), and usually all the answers were semantically similar, although the actual lexemes used and the exact grammatical structure varied. The difference between the answers given for the second and the third time was that at the third time, the proportion of the relevant answers was higher. It turned out that profession, age or gender do not affect the naming strategies. In the last part of the paper, Kontra discusses how the name *kapocskiszedő* became

practically exclusive for the tool. This part is a mix of anecdotal reports and summaries of some similar tests made among Hungarian speakers in the neighboring countries. The exclusivity of the name *kapocskiszedő* is based on a Google search. Finally, the answer for the question why this form became the exclusive one is kind of banal: because the manufacturers and dealers used this form.

This study raises several issues. First, it is questionable whether the history of one lexeme can be enough to make any generalization about similar processes. Additionally, it is evident that speakers name a tool based on its function more when they are aware of how it is used than when they are not. Even more, after they were asked about the name of the stapler and the staple, they evidently must have felt that their task is to use these lexemes, so no wonder that they did it. Considering these, it is not clear what the research proved. Going a bit anecdotal: the reviewer became familiar with the staple remover approximately at the time when BUSZI interviews were made. As a student, he worked in an office in Budapest: the staple remover was called *farkasfog* (lit. ‘wolf tooth’) there. Instead of function, this name was clearly motivated by the form of the tool equipped with blatant spikes. This is also a standard way of coining, e.g., the word for scissors, *olló* comes from the word meaning ‘(goat) kid’, because the two shears cross each other similarly to the legs of the young goat. Obviously, *farkasfog* could not occur in the BUSZI interviews, in which functionally motivated forms were forced out of the consultants.

Additionally, the answers also raise potential research questions. On the one hand, most of the names are coined from a noun and a verb (provided with a nominalizer), and in some cases a verbal particle is also attached to the verb: both *kapocskiszedő* (lit. ‘staple-out-picker’) and *kapocsszedő* (lit. ‘staple-picker’) occur. It would be interesting to discuss the function of the verbal modifiers in this position, and even to examine how their occurrence is related to other characteristic features of the structure, or whether their use is affected by profession, age or gender.

On the other hand, consultants sometimes use *gémkapocs* for staple. However, the standard form of the word is *gemkapocs* (nonetheless, the form *gémkapocs* is quite widespread and used by web shops as well),¹⁹

¹⁹ The variation in pronunciation is also mentioned in Grétsy – Kovalovszky (1980: 710). They explain the form *gémkapocs* as a folk etymological change by the analogy of *gém* ‘heron, spoonbill’. However, they do not mention any semantic variation.

and it means ‘paper clip’. The hypothesis that this nonstandard use of the word is typical for those professions which are less related to paperwork (factory workers and apprentices) is reasonable, and its verification would be typical sociolinguistic research (if the quantity of the data is satisfactory). However, these issues are not addressed in the article (or, seemingly, anywhere else).

Csilla Bartha – Ágnes Hámory: *Stílus a szociolingvisztikában, stílus az interakcióban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések a szociolingvisztika társas-konstruktivista vizsgálataiban* [Style in sociolinguistics, style in interaction. Linguistic variability and social meanings in social-constructivist research of sociolinguistics]. The first third of the paper (pp. 260–271) is an extensive overview of the literature. Maybe, this can demonstrate that the authors are familiar with the history and the current state of the field. Nonetheless, as it offers just a very brief characterization of the different schools and just an enumeration of terms without any deeper explanation, it is not particularly informative for readers who are not specialists in the field. Moreover, it does not fit organically into the research part of the paper. It does not just contain an overabundance of information not needed to understand the research questions and results, but also lacks information that would be necessary. It becomes clear that the notion of *style* can mean very different things for different researchers; as a consequence, the reader would expect to learn how the authors define and use this term – in vain. Similarly, in the analysis, the authors deploy the term *face-saving* without any prior introduction or mention of the term. Although the analysis seems to be correct and generally convincing, the argumentation is rather impressionistic than principled, and quantified data are rare. The objectives of the study are defined only in the summary, and even there, they remain obscure: to highlight possibilities that make the approaches, attitudes and basic results of the empirical field inevitable for Hungarian stylistic research.

Csilla Bartha – Ágnes Hámory: *A beszédmódok dinamikája az interakcióban: a beszédalkalmazkodás-elmélet lehetőségei a társas nyelvhasználat vizsgálatában* [The dynamics of registers in interactions: the possibilities of speech adaptation theory in the research of social linguistic usage]. While the previous paper is the only paper in the section entitled *Stílus* (Style), this is the only paper in the section entitled *Diskurzus* (Discourse). However, the two papers are thematically very similar, and the interaction of style and discourse are analyzed in both of them.

This paper also has a relatively long introductory part (four pages, while the whole paper is hardly longer than 11 pages without the references). The part on the BUSZI data is only three pages long, and from these, one page is just a general introduction of the BUSZI project, and the rest contains little quantified data. The last three pages discuss some judicial discourse, but the source of the material remains unrevealed. It is unclear while this paper was chosen into the collection, as it contains just a minimal analysis of BUSZI data.

Miklós Kontra: *Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról* [Remarks on linguistic insecurity in the BUSZI-2 interviews]. Based on Labov (2006: 319), the term *nyelvi bizonytalanság* ‘linguistic insecurity’ indicates the situation when the consultants consider a form as correct, while they state that they use another form. The reviewer finds this term a bit confusing (at least in Hungarian: *bizonytalanság* also means ‘uncertainty, vagueness, incertitude, hesitation, confusion, etc.’). Contrary to what the term could suggest, the fact that the consultants are aware that their language use deviates from the standard (or any other norm) reveals their linguistic consciousness. This can also mean that the deviation is their conscious choice, maybe to demonstrate their background, identity or protest. Additionally, it is doubtful whether all the consultants mean correctness in the same way: some may think that there is really a proper way to speak in some abstract sense, others may think that the correct form is simply what they are expected to use in formal communication (at school, in government offices, in the “serious” media, etc.).²⁰ Kontra uses the term in another sense as well: he also speaks about linguistic insecurity when the consultants accept both of the two competing forms as correct: he also labels this kind of behavior as *inconsistency*. However, such answers may reflect the fact that the consultant is uncertain about which form is correct (in any sense), but also that they are certain about the answer that both are correct.

In any case, Kontra examined six words with variable pronunciation (like *bölcsöde* [bøltʃøde] ~ *bölcsőde* [bøltʃø:de] ‘nursery’ or *szopiáne* [sopia:ne] ~ *szofiáne* [sofia:ne] ‘cigarette brand Sopianae’). (Kontra does not give an explanation, but the brand name comes from the Roman age

²⁰ On page 319, Kontra also remarks (referring to an e-mail by Tamás Péter Szabó) that people are socialized to what to answer about how they say things. However, this implies that they are socialized to what to say about what is correct.

name of the city of Pécs, Hungary. In colloquial Hungarian, it was influenced by the much better-known name of the capital of Bulgaria and the female name *Szófia* [so:fia]). Two words with variable morphological form (*eszem* ~ *eszek* ‘I eat’) were also included. The distribution of the answers is different for each pair. For example, the name of the cigarette brand is one of the extremes, as none of the consultants testified uncertainty: interestingly, 36 of the 50 consultants (almost all the shop assistants, workers and apprentices, but also 6 students and 3 teachers) considered the nonstandard *f*-form to be correct. In the case of *eszem* ~ *eszek*, 35 consultants considered the standard *eszem* form, while 9 of them thought the nonstandard *eszek* form to be correct. One consultant stated that both are correct, the others did not give relevant answers. Interestingly, all the female consultants, but only about the two-thirds of the male consultants considered the standard form to be correct. Kontra also remarks that all the twelve consultants over fifty considered the standard form to be correct, while 11 of the 34 consultants chose the nonstandard form. However, it has to be remembered that at least 10 of the 12 consultants over 50 were teachers,²¹ so it is seriously debatable that age is a critical factor in this case. In the case of *bölcsöde* ~ *bölcsőde*, 15 of the consultants considered that they used an incorrect form. Most of them, 12, said that the standard *bölcsőde* is correct, but they use the nonstandard *bölcsöde* (half of the workers and some apprentices, shop assistants and students made these statements). It is important to stress (and Kontra does not) that the correct form is relatively easy to guess as the word is derived from *bölcső* ‘cradle’, in which the length of the final vowel is not questionable, as word-final mid vowels are always long in Hungarian. Nonetheless, two workers and an apprentice judge that *bölcsöde* is the correct form, but they use *bölcsőde*. Additionally, 24 of the consultants (among them also 3 teachers and 5 students) thought that *bölcsőde* is the correct form and they use that, while only 10 consultants (7 of them were teachers) stated that *bölcsőde* is the correct form, and they use that. The situation is strange but understandable: despite the etymology, the pronunciation with a short second-syllable vowel is so widespread, that most of the speakers do not doubt its correctness. Those who have been faced with the fact that the normative form contains a long vowel, are likely to follow presumed expectations: edu-

²¹ It is worth remembering that according to the data by Szeredi on page 237, only the ten teachers were over 50.

cated consultants maintain the picture that they speak the standard form, while workers are free to admit that they do not.

Finally, Kontra concludes that consultants with a lower social status show a higher degree of linguistic insecurity. However, the figures presented by him do not support this claim unambiguously. On page 322, he states that teachers gave different answers 6 times altogether, while students 15, shop assistants 19, workers 22 and apprentices 14 times. These numbers show that just teachers show radically lower linguistic insecurity than others. On page 323, he shows that 5 of the teachers and of the shop assistants, 7 students, 8 apprentices and all of the workers gave different answers at least once (and maximally three, in the case of workers, four times). Both cases show that apprentices and students are closer to each other than students to teachers and apprentices to teachers. A more convincing interpretation of the data could be that teachers are expected to speak correctly; therefore, they are less likely to admit that they use an incorrect form. Students and apprentices also feel some pressure, but to a lesser degree. The difference between the answers of shop assistants and workers might be explained by the fact that communication with foreigners is an integral part of the job of the shop assistants, so they also can feel some pressure to speak correctly. In any case, this hypothesis needs further support from the data.

Miklós Kontra: *Mustra a BUSZI-2 kétdimenziós adataiból* [Excerpts from the two-dimensional test data of BUSZI-2]. While the one-dimensional data of BUSZI-2 tests (that is, the proportions of the different answers given to the questions) were published in 2010, the two-dimensional data (that is, those which show the effects of gender, age, social class and immigration to the answers) are still unpublished. In this paper, Kontra demonstrates some two-dimensional data. According to him, profession has the strongest effect, although he differentiates just two classes: the educated class (teachers and students) and all the others. One of his examples is the test presented above in the review on Mátyus et al. In the case of *farmerben/farmerban* without a preceding pronoun, 55% of the educated and 36.7% of the non-educated chose the front form (the difference is not significant). In the case of *ebben a farmerben/farmerban*, 85% of the educated and 43.3% of the non-educated chose the front form, and the difference is significant. In the case of *abban a farmerben/farmerban*, 50% of the educated and 30% of the non-educated chose the front form, and the difference is insignificant. The cases when the suffix on the pronoun and the suffix on the noun are the same are

interpreted by Kontra as “priming prevails”. However, for consultants who gave the same answer in all the cases (and the data suggest that approximately half of them did that) priming is not attested at all. (It would be interesting to know whether there were consultants who preferred disagreement between the two suffixes, i.e., who said *abban a farmerben* but *ebben a farmerban*). Kontra stresses that only the educated are prone to priming and only with a front pronoun.

He also demonstrates some other cases when educated people show a different linguistic behavior, e.g., the stigmatized *inekció* [inɛktsio:] ‘injection’ instead of the standard *injekció* [in.jɛktsio:] or [ɪn:ɛktsio:] is used by just one educated consultant but by half of the others. A similar distinction was attested in the case of the test sentence *Ezek az én gyerekeim, azok viszont...* ‘These are my children, but those are’, which was ended with *Pistáéi* ‘those of Pista’ (with a plural marking of the possessed) by half of the educated consultants, but just every tenth non-educated ones (the others used *Pistáé* ‘that of Pista’, in which the plurality of the possessed is unmarked, and the standard interpretation of which is that the possessed is in singular).

Similarly, in some cases, age groups showed different preferences. Two groups were distinguished: 26 consultants were under 24, and 22 over 24 (the age of two consultants is unknown). As an example, the accusative form of *pettyes* ‘spotty, dotted’ was *pettyeset* /pɛc:ɛʃɛt/ for 80% of the youngsters, but only for 45.5% of those who were over 24 (the others answered *pettyest* /pɛc:ɛʃt/). With the same example, gender has a strikingly similar effect: *pettyeset* was used by 81% of women but only by 53.6% of men. 21 of the 50 consultants were labeled as immigrant: these consultants tended more to distinguish /e/ and /ɛ/ (see above in the review of Hattyár et al.). None of them used the form *iszok* ‘I drink’ instead of *iszom*, while 11 of the 29 Budapest-born consultants did (at least in a given task).

Kontra concludes that out of those tasks in which the effect of social factors was proven, the ones influenced by profession outnumber those that are influenced by age, while gender and immigrant status had an effect just in isolated cases. Nonetheless, as he stresses, the analysis was done just on the results of the sentence complementation tasks, so they cannot serve as a basis for any wider generalizations.

3. General evaluation

The book is a multifarious collection of papers. The untitled block of papers is interesting mainly from the point of view of research history. The introductory studies can be fascinating primarily to those who are planning using the BUSZI data or who are about to initiate a similar project. Analyses can be divided into two groups. Papers on phonetics/phonology, morphology and syntax are dominantly decent studies and rely on thorough data processing. However, studies based on test data often struggle to find significant differences between different groups due to the low number of data, especially when BUSZI-3 and BUSZI-4 data are not available. Other papers rather just offer some insights or preliminary data and lack any exhaustive analysis – but many times even these include interesting results.

References

- Grétsy, László – Kovalovszky, Miklós (eds) (1980), *Nyelvművelő kézikönyv. Első kötet. A–K* [A handbook of language cultivation. Vol. 1]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy, László – Kovalovszky, Miklós (eds) (1985), *Nyelvművelő kézikönyv. Második kötet. L–Zs* [A handbook of language cultivation. Vol. 2]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Halácsy, Péter – Kornai, András – Németh, László – Rung, András – Szakadát, István – Trón, Viktor (2004), *Creating open language resources for Hungarian*. In: *Proceedings of Language Resources and Evaluation Conference (LREC04)*. European Language Resources Association, Lisbon.
- Kiefer, Ferenc – Siptár, Péter (eds) (2003), *A magyar nyelv kézikönyve* [A handbook of the Hungarian language]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Labov, William (2006), *The social stratification of English in New York City*. Cambridge University Press, New York.
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (2016), *Types and degrees of vowel neutrality*. *Linguistica* 56: 239–252.
- Váradi, Tamás – Oravecz, Csaba – Peredy, Márta (2012), *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai jellemzői* [Lexical and syntactic properties of the Budapest Sociolinguistic Interview]. In: Váradi, Tamás – Prószéky, Gábor (eds), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtudományi kutatások* [Studies in General Linguistics, vol. 24. Research in language technology]. Akadémiai Kiadó, Budapest. 199–222.

Klára Agyagási: Chuvash historical phonetics.

An areal linguistic study.

Turcologica 117.

Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2019. XI + 333 l.

Aki valaha is foglalkozott már különféle török nyelvekkel, illetve azok hasonlításával, abban nagy valószínűséggel a következő kettős benyomás alakul ki: egyrészt a köztörök – ezen belül is elsősorban az oguz, a kipcsak és a turki ágba tartozó – nyelvek rendkívüli mértékben hasonlítanak egymásra; másrészt azonban szembeötlik a csuvas nyelv különősége, amellyel látványosan kilóg a török nyelvek sorából. A csuvas mára önmagában alkotja a köztörökkel szemben a törökség bolgár-török vagy ogur ágát. A különbözősége és az egyedisége ismeretében nem lehet vitás tehát, hogy a csuvas hangtörténet igen-igen szövevényes és bonyolult kérdéskör. Ennek kibontására tett kísérletet Agyagási Klára, végeredményként pedig a címben jelzett nagyszabású monográfiát tette le az asztalra.

A munka természetesen nem előzmények nélküli. A magyar turkológia mindig kiemelt fontosságot tulajdonított a csuvas nyelv kutatásának, amelyből maga a szerző is tekintélyes részt vállalt életművével (erre vonatkozóan ld. a recenzált mű bibliográfiáját: Agyagási 2019: 299–301). Az előzmények közül azonban mindenképpen ki kell emelnünk Róna-Tas András és Berta Árpád kétkötetes, grandiózus művét (*West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, a továbbiakban: WOT), amely 2011-es megjelenésével több területen is megtermékenyítő hatást gyakorolt, és többek között előkészítette a terepet a csuvas nyelv történetének aprólékos megrajzolásához (Agyagási 2019: X–XI). A szerzőpáros a magyar nyelv török jövevényszavaiból kiindulva rekonstruálja az írott emlékekkel nem rendelkező nyugati ótörök átadó alakokat, a kikövetkeztetett fő- és képzőrendszer pedig a csuvas előzményét körvonalazza.

A nyugati ótörök nyelv története két szakaszra bontható. Az első az 5. századtól a 9. század végéig tartó ogur korszak (Agyagási jelölésében WOT/Oguric), amely során a nyugati ótörök nyelvet beszélő népcsoportok a kelet-európai steppét népesítették be. Központjuk a Kaukázustól északra, a Kubán vidékén volt (Magna Bulgaria). Innen a 9. század végétől a Volga vidékére húzódtak egyes csoportjaik, és megalapították a Volgai Bolgár Kánságot, amely a mongol hódításig állt fenn. Ezt a szakaszt hívjuk a nyugati ótörök volgai bolgár korszakának (WOT/VB). A

mongol hódítás jelentősen átrendezte a Volga-vidék etnikai és nyelvi térképét, amelyen állandó jelenléttel föltűntek a kipcsak-török elemek is. A korábban állami presztízzsel bíró volgai bolgár nyelv elveszítette központi szerepét, és bár a 13–14. században még hagyott maga után emlékeket, az ún. volgai bolgár sírfeliratokat, a 14. század végére eltűnt ez a nyelvváltozat. Az ezt követő szakasz már a középcsuvas korszak (MČ, ezen belül korai és kései középcsuvas: MČ₁ és MČ₂) a 18. századig, amikor megszülettek a modern csuvas nyelv (Chuv.) első írott dokumentumai. Ma két fő nyelvjárási változatot lehet elkülöníteni: az anarit (Chuv. A), amely az irodalmi nyelv alapja is, valamint a virjált (Chuv. V).

Az itt fölvázolt nyelvtörténeti ívből látható, hogy írott forrásokra csupán a volgai bolgár sírfeliratok korából (13–14. század) és a modern csuvas időszakából (18. századtól) lehet támaszkodni, ezért a hiányzó korszakok adataihoz más módszerrel lehet csak hozzáférni. Ez a metódus pedig a magyar–török kontaktussal főntebb már illusztrált modell alapján működik. A csuvas előzményei koronként más-más nyelvekkel léptek kapcsolatba. Miután mindkét irányba történtek kölcsönzések, a közös szókincs elemeiben vizsgálni lehet az azóta bekövetkezett hangváltozásokat, így ezeket relatív kronológiai sorrendbe lehet rendezni. Ehhez nyújtanak segítséget az ismert történeti események. Példának okáért a középmongol elemek értelemszerűen csak a mongol hódítás után kezdhettek beszivárogni a középcsuvasba, ezek a jövevényszavak tehát szükségszerűen magukon viselik a mongol hódítást követő nyelvi változásokat. Ugyanakkor meg lehet húzni az időrendi határát azoknak a mongol hódítás előtti változásoknak is, amelyeket már nem lehet megfigyelni a csuvas nyelv középmongol jövevényszavain, vagyis ezek hatása addigra már befejeződött. A módszer nem csupán a csuvasra nézve alkalmazható, hanem azokra a nyelvekre is, amelyek a csuvas előzményeiből kölcsönöztek – erre példa a magyar szóképzlet török elemeiből kitapogatható nyugati ótörök rekonstrukció.

Az átvételek vizsgálata Lars Johanson kódmásolási elméletének (*code-copying*) keretében történik (Johanson 2002). Eszerint a nyelvi kontaktus-szituációkban az egyik nyelv átadja a másiknak a saját nyelvi kódját (ebbe beletartozik a hangtani megformáltság, a fonotaktikai megkötések, a szófaji minőség, a szupraszegmentális tulajdonságok, a szemantikai tartalom stb.) hordozó elemeket, amelyeket az átvevő nyelv változatlan formában lemásol, vagy szabályos változtatások útján adaptál a saját nyelvi kódjának megfelelően (Agyagási 2019: 11). A kódmásolás elméleti kerete azért is érdemel figyelmet, mert az utóbbi időben a magyar turkológia

műhelyeiben készült monográfiák közül ezt alkalmazta például maga a WOT (2011) is, de Kincses-Nagy Éva *Mongolic Copies in Chaghatay* (2018) című műve ugyancsak ezeken az alapokon nyugszik. A kódmásolás folyamata a nyelvi kontakthelyzetekben jön létre, vagyis a nyelvek kapcsolathálózatából és az egymásra kifejtett hatásukból levezethetővé és magyarázhatóvá válnak a nyelvi változások. Ebből indul ki Agyagási Klára is. Így válik vizsgálódása „areális nyelvészeti tanulmánnyá”, amint azt a könyv alcímében is jelzi. Ez a következetesen végigvitt koncepció végső soron igen gyümölcsözőnek bizonyul, és érdekes eredményekkel, hasznos tanulságokkal kecsegteti az olvasót.

A könyv négy nagy számozott fejezetre tagolódik. Az első a csuvas nyelv forrásairól szól, a második az ogur mássalhangzórendszer oppozíciójáról, a harmadik a volgai bolgár magánhangzórendszer oppozícióiról, a negyedik pedig a középcsuvas korban végbement változásokról. Ezután rövid összefoglalás következik, majd a két részből álló függelék, a bibliográfia, a rövidítések jegyzéke és egy szómutató zárja a művet.

Az első nagy fejezet (1–33) elején a csuvas népnév etimológiájáról olvashatunk, ez azonban nem önmagáért való fejtegetés, hanem annak a folyamatnak az elemzése, amely során a volgai bolgárok népvénének és törzsneveinek a folytonossága a mongol hódítás után megszakadt, és 1502-ben első ízben megjelent a csuvas etnonima a forrásokban. A ’túlparti’ jelentésű elnevezés az ótörök **yurac* > (**juwač*) > **čuvač* változási soron keresztül formálódott a volgai bolgár központi nyelvjárásában, amely aztán a középkipcakon keresztül került vissza a csuvas közvetlen előzményét képviselő nyelvváltozatba (**čuvaš* alakban), ahol az szabályosan *čavaš* formát öltött. A népnév tehát már a Volga-vidéken keletkezett a csuvas etnogenezis egyik fontos momentumaként. A nyelv formálódása azonban – hívja föl rá a figyelmet Agyagási – ennél régebbre nyúlik vissza: a csuvas hangrendszer története nem a népnév fölbukkanásával kezdődött, hanem az őstörökig kell visszamennünk a török nyelvcsalád egyetlen ogur ági képviselőjének nyomon követéséhez. Az egyes nyelvtörténeti korszakok föltárásához írott és orális források vizsgálatán keresztül vezet az út, ezeknek az áttekintését olvashatjuk a továbbiakban. A szerző lényegre törően összegzi az egyes forráscsoportok jellemzőit és a rájuk vonatkozó legfontosabb kutatástörténeti alapkutatókat. Koronként a következő nyelvek, nyelvi kapcsolatok emlékei jelentenek támpontot a rekonstrukcióhoz: 1. őstörök: mongol, tokhár, ős- és déli szamojéd, ó- és középíráni; 2. nyugati ótörök (ogur és volgai bolgár): kínai, ősmagyar, dunai bolgár, kazár, avar, oszét és alán, keleti szláv és óorosz,

arab, perzsa, ősspermi és ősudmurt, mordvin; 3. középtörök (középcsuvas): volgai bolgár, középmongol, ősmari, egy bizonytalan nyelvi identitású szubsztrátum, középkipcsak, középorosz; 4. újtörök (modern csuvas): csuvas nyelvelmékek és nyelvjárások. A rekonstrukció tehát több lábon áll, és a hangváltozások áttekintésénél a későbbiekben látható is, ahogy Agyagási egymás mellé teszi a különböző forrásokból származó adatokat, amelyek vagy megerősítik egymást, vagy újabb kérdéseket vetnek föl. Utóbbi eseteket a szerző nem kendőzi el, hanem törekszik arra, hogy módszeres választ találjon a problémákra.

A fejezetet a módszertani alapok áttekintése zárja. Ebben lényeges összefoglalást olvashatunk a hangváltozások természetéről. Egy nyelv történetében a hangváltozás lehet: 1. globális, tehát a módosulás a nyelv egészében és az egész nyelvterületen maradéktalanul végbemegy, így nem töri meg a nyelv homogenitását; 2. regionális, azaz a változás a nyelvterületnek csak egy részére hat ki, és ezáltal dialektusokat hoz létre; 3. megszakított, vagyis a hang egy bizonyos pozícióban való átalakulása valamilyen tényező hatására sem globális, sem regionális szinten nem megy végbe teljesen, hanem vagy visszafordul az eredeti állapotba, vagy a nyelv egy szűkebb szegmensében megmarad új alakváltozatokat produkálva, miközben dialektusok viszont nem jönnek létre. Agyagási ezt a szétválasztást jól alkalmazza könyvében, és a hangváltozási típusok segítségével képes megragadni az írott emlékek nélküli volgai bolgár dialektusokat is. A csuvas ily módon nagyszerűen modellezi a természetes nyelvi változásokat a maguk komplexitásában, s a szerző ezzel fölhívja a figyelmet arra, hogy a hangváltozások az újgrammatikus kivétel nélküli, törvényszerű fölfogásnál óvatosabb és árnyaltabb megközelítést igényelnek.

A második nagy fejezet (35–95) az ogur nyelvre rekonstruálható őś- és őtörök kori mássalhangzó-változásokat mutatja be. Agyagási előrebocsátja, hogy az őstörökre vonatkozóan nem tekinti kiindulási alapnak az őś-altaji rekonstrukciót, amelyet Sergei Starostin, Anna Dybo és Oleg Mudrak terjesztett elő *An etymological dictionary of Altaic languages* (2003) című nagyszabású, ám sokat vitatott művében (ld. például Kempf 2008). A fön- tebb fősorolt források ugyanis valós adathalmazt szolgáltatnak Agyagási- nak, az őstöröknek a mongol, a mandzsu-tunguz, a koreai és a japán re- konstrukciókhoz igazított alapalakjai azonban hipotetikusak és elméletiek ehhez képest.

Vizsgálódásait tehát az őstöröknél kezdi, és a hangváltozásokat igyek- szik relatív kronológiai sorrendben tárgyalni. Az őstörök és az őtörök

kor fordulójára Agyagási szerint a következőképpen rekonstruálhatjuk az ogur mássalhangzórendszerét:

1. táblázat: Az ogur mássalhangzók rendszere
az ős- és az őtörök kor fordulóján

Zárhangok	<i>p b</i>	<i>t d</i>		<i>k g</i>
Affrikáták		<i>č ĵ</i>		
Nazálisok	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>	<i>ŋ</i>
Likvidák		<i>r l</i>		
Réshangok		<i>s</i>	<i>y</i>	

A *ĵ* csak szó elején állhatott, míg a nazálisok, a likvidák, a *d* és a *y* csak a szó belsejében vagy végén fordulhatott elő. A rendszernek három eleme tükröz őstörök kori változásokat, ezek a változások pedig a $*z > *r$, a $*š > (*ś) > *l$, valamint szó elején a $*y > *ĵ$. A következőkben e három őstörök hangváltozást nézzük meg közelebbről, és ezeken keresztül azt, hogy miként kezeli Agyagási a nyelvi adatokat, illetve hogyan mutatja be külön-külön azok jellegzetességeit.

A $*z > *r$ hangváltás (ún. rotacizmus) a bolgár-török vagy „csuvasos típusú” nyelvek legkarakterisztikusabb vonása a köztörök nyelvek *z* hangjával (ún. zetacizmus) szemben, és megléte vagy hiánya fontos azonosító tényező a más nyelvekben található török jövevényszavak eredetének meghatározásában. Régészeti adatok alapján Róna-Tas arra következtetett a ’kengyel’ jelentésű szóból, hogy ez a hangváltozás nem lehet későbbi a Kr. u. 2. századnál. Hatása regionális szintű volt, s ezáltal különült el az őstörök nyelvi közösség ogur dialektusa, amelyen belül – a csuvas tanúsága alapján – a változás teljesen lezajlott. A leírás nem tér ki a keleti őtörök *kōz* ’szem’ (Clauson 1972: 756) ~ csuvas *kuś* ’szem’ problémájára, ahol nem látható a *z* ~ *r* megfelelés (vö. Sevortjan 1980: 62; Tenišev 2001: 209–210). A hangváltozás jellemzése után Agyagási bőséges példasorokkal mutatja be azokat az ogur nyelvváltozatokból származó átvételeket (majd magát a csuvas örökséget), amelyek a rotacizmust tükrözik (nyelvenként csak egy-egy példát emelünk ki a fölsorolásból az illusztráció kedvéért, a hivatkozásokat itt nem adjuk meg):¹

¹ Az angol és az orosz jelentéseket is Agyagásitól idézzük, így ennek megfelelően az orosz szavak latin betűs átírását is megtartottuk.

Óstörök *yür → ősszamojéd *yür 'hundred', vö. ótörök yüz 'id.'

Nyugati ótörök (ogur) *ikir (→ ősmagyar *ikir), keleti ótörök ekiz 'twin' < eki 'two', vö. csuvas yëkër 'razdvoennyj, parnyj etc.'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) yıray → udmurt yıray, vö. csuvas yăran 'ridge'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) *büra+k > *bürak > *büray → orosz *bırag-a > orosz brága 'domestic beer', középtörök boza

Nyugati ótörök (volgai bolgár) *şürü → tatár, baskır şüre 'spulka, cevka', vö. óstörök yüzük 'ring' > csuvas šěř 'id.'

Nyugati ótörök (ogur) *säkir >> csuvas sakkär 'vosem'', vö. keleti ótörök sekiz 'vosem''; sekkiz 'eight'.

A példasorokból látszik, hogy – ahol van rá mód – Agyagási valóban több forrás irányából közelíti meg a kikövetkeztetendő alakokat az ogur, volgai bolgár stb. korra, rekonstrukciói tehát jól megalapozottak. Nagyon hasznos, illetve a későbbi kutatások tekintetében is előnyös, hogy az egyes hangváltozások leírása után a szerző mellékeli a kérdéskör legalapvetőbb szakirodalmi jegyzékét.

A *š > (*ś) > *l változás (ún. lambdacizmus) szintén regionális hatókörű volt, területe megegyezett a *z > *r elterjedésével. Nem érintette azonban az egész török szókészletet, vagyis a *š > (*ś) > *l a megszakított hangváltozás példája. A csuvasban számos olyan szó van, amelyekben nincs meg a köztörök nyelvekhez képest várható lambdacizmus (*š > *l), hanem a változás megrekedt, és a köztes állapotból végül *š > *ś fejlődött. Ez az anomália a kontaktnyelvekben is tapasztalható, például a magyar nyelv török anyagában, ahol néhány esetben megőrződött a *š > *lš > *lšč > *lč > *l változási sor *lč fázisa. A megszakított hangváltozás végül nem vezetett külön dialektus létrejöttéhez az óstörök korban, ugyanis az ambivalencia a szókészleten belül mutatkozott meg, nem pedig területileg. Példák a teljesen végbement, illetve a félbemaradt változásra a kontaktnyelvekből, a volgai bolgárból, valamint a csuvasból:

Ósogur **qil* 'winter' → ősszamojéd (szölkup, kojbal, motor) *kil*, vö. keleti ótörök *qiš*, vö. csuvas *χěl* 'zima'

Nyugati ótörök (ogur) **tülči* > **tüli* vagy **düli* (→ ősmagyar **töli*, **döli*), keleti ótörök *tüš* 'midday, noon', vö. csuvas *těl* 'mesto, mestonahoždenie etc.'

Nyugati ótörök (ogur) **jemilč* (→ ősmagyar **jemilč*), keleti ótörök *yemiš* 'fruit' < *ye-* 'to eat', vö. csuvas *šiměš* 'eda, kusan'je etc.'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) *jāl* 'Jahr', vö. keleti ótörök *yāš* 'a year of one's life'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) *ba(l)č* 'Haupt, erster', vö. keleti ótörök *baš* 'head'

Nyugati ótörök (ogur) **belik* >> csuvas *pilěk* 'pjaš', vö. keleti ótörök *běš* 'five'

Nyugati ótörök (ogur) **bač* >> csuvas *puš* 'golova', vö. keleti ótörök *baš* 'head'.

A harmadik, **y* > **ǰ* változás szintén regionális érvényű volt, kiterjedése azonban nem esett egybe a rotacizmus és a lambdacizmus területével, noha azt – jelenlegi ismereteink szerint – teljesen lefedte, vagyis nem volt olyan ogur nyelvváltozat, amely megőrizte volna a szókezdő **y* hangot. A változás nem hatott ki a **y* szó belsejében vagy végén való előfordulásaira. A kontaktnyelvi adatokat vizsgálva azt találjuk, hogy az ősszamojédban található ósogur jövevényszavak nem tükrözik a **y* > **ǰ* hangváltozást (pl. ősszamojéd **yür* 'hundred'), de ez inkább írható annak a számlájára, hogy az ősszamojéd hangrendszerből hiányzott a *ǰ* affrikáta. A magyar nyelv török elemei ugyanakkor az ogur **ǰ* szókezdetről tanúskodnak: nyugati ótörök (ogur) **ǰürüγ* (→ ősmagyar **ǰürüγ*), vö. keleti ótörök *yüzük* 'finger ring', vö. csuvas *šěrě, šěr* 'kol'co etc.'

Ugyancsak a magyarban található néhány olyan szó, amely arról vall, hogy a nyugati ótörök ogur korszakának a végén – vagyis ez már nem az őstörök kor eseményeihez tartozik – a **ǰ* további változáson ment keresztül. Ennek folyamán a **ǰ* először zöngétlenedett, illetve palatalizálódott (**č*), s ezt a hangot az ősmagyar nyelv a palatális minőséget leginkább visszaadó **š* hanghelyettesítéssel vette át: nyugati ótörök (ogur) (**ǰěl* >) **čěl* (→ ősmagyar **šěl*), keleti ótörök *yěl* 'wind', vö. csuvas *šil* 'veter'.

A volgai bolgárban szintén föltehetjük a *j > *č változást, az arab írás azonban, amellyel az emlékül szolgáló sírfeliratok íródtak, ezt a különbséget nem tudja jelölni, viszont mindenképpen mutatja a hang affrikáta voltát: nyugati ótörök (volgai bolgár) *jieti* '7' (< őstörök *yēti), keleti ótörök *yeti* 'id.'

A volgai bolgár egy másik nyelvjárásában az ogur *č további változáson ment keresztül, amelynek során réshangúsodott (*ś). Ezt igazolják a permi nyelvek, valamint a csuvas, amely maga is egy ilyen volgai bolgár nyelvváltozat folytatója.

Nyugati ótörök (ogur) *čēl > nyugati ótörök (volgai bolgár) *šel* > ősspermi *śil 'wind' (komi-zürjén *śil*, udmurt *śil*), vö. keleti ótörök *yēl* 'the wind'

Nyugati ótörök (ogur) *jag > nyugati ótörök (volgai bolgár) *čay >> csuvas *śu* 'maslo', vö. keleti ótörök *yāg* 'grease, fat, oil'.

A fejezetben tárgyalt további mássalhangzó-változások:

*y

Nyugati ótörök (ogur) *-VyV- > nyugati ótörök (volgai bolgár) *-VyV- >> csuvas -VvV-

Ez a változás nem terjedt ki az összes lehetséges – pl. nyugati ótörök (ogur) *quyal >> csuvas *χēvel* 'solnce' – lexémára, pl. nyugati ótörök (ogur) *ōyug >> csuvas (anatri) *vīy, vīyā* 'igra'. Szóvégi pozícióban a *y diftongust alkotott az előtte álló magánhangzóval, majd később rövid *ü* vagy *i* magánhangzóvá vált a csuvasban, pl. nyugati ótörök (ogur) *kirkuy >> csuvas *χērchi, χērchi* 'kobčik'.

*č

Nyugati ótörök (ogur) *č > nyugati ótörök (volgai bolgár) *č >> csuvas *ś*

A volgai bolgár nyelvterület egy részén a *č megmaradt, más részén azonban spirantizálódott (*č > *ś). A csuvas elődje ez utóbbi változatot képviselte, pl. nyugati ótörök (ogur) *üč >> csuvas *viśšē* 'tri'.

*ś

Nyugati ótörök (ogur) *sā- > *śja- > *śa- >> csuvas *śV-*

Ez a változás még a nyugati ótörök ogur korszakában játszódott le, *śa- kezdetű török elemek a magyarba is bekerültek, pl. nyugati ótörök (ogur) *sār (→ ősmagyar *śar > *sár*) >> csuvas *śur, śor* 'boloto, bolotnyj'.

Nyugati ótörök (ogur) **si-* vagy **si-* > **ši-* vagy **ši-* >> csuvas *šV-*

Ez a változás fonetikailag nagyon hasonló az előzőhöz, szintén a nyugati ótörök ogur korszakában ment végbe, **ši-* vagy **ši-* kezdetű török elemek a magyarba is bekerültek, pl. nyugati ótörök (ogur) **sirke* (→ ősmagyar **širke* > *serke*) >> csuvas *šarka* 'gnida'.

***b**

Nyugati ótörök (ogur) **b-* >> csuvas *m-*

Ez a változás csak a szó belsejében lévő nazális mássalhangzó hatására ment végbe, pl. nyugati ótörök (ogur) **boń* >> csuvas *măy* 'šeja, gorlo'. Agyagási jelölése szerint a nyugati ótörökben még megvolt ebben a pozícióban a **b*, a leírás viszont jelzi, hogy a nazális alakok már az őstörökben megjelenhettek.

Nyugati ótörök (ogur) **b-* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **p-* >> csuvas *p-*

Ez a változás csak a volgai bolgár nem központi nyelvjárását jellemezte, pl. nyugati ótörök (ogur) **băr-* >> csuvas *par-* 'davat'.

Nyugati ótörök (ogur) **-b-* > **-v-* >> csuvas *-v-*

A spirantizáció már az őstörök korban megindulhatott, így már a nyugati ótörökre is föltehető – bár nem általánosan – a réshangú **-v-*, pl. nyugati ótörök (ogur) **ävlan-* >> csuvas *avlan-* 'ženit'sja'.

Nyugati ótörök (ogur) **-b-* >> csuvas *-p-*

Néhány csuvas szóban fordul elő, amelyekben nem játszódtott le a réshangúsodás, pl. nyugati ótörök (ogur) **čapag* >> csuvas *šupaχ* 'lešč'.

***ǵ, *g**

Nyugati ótörök (ogur) **ǵ* vagy **g* > **γ* > \emptyset >> csuvas \emptyset

A nyugati ótörök korban a nyelvterület egy részén – a magyar nyelv néhány török eleme alapján – nem játszódtott le a szó végén a spirantizálódás. A **γ* további változása nem egységesen zajlott le az ogur nyelvterületen, ezek közül az egyik régióban ment végbe a **γ* eltűnése

a) mássalhangzók szomszédságában (**-Cγ-* vagy **-γC-* > *-C-*), pl. nyugati ótörök (ogur) **ǵagmur* >> csuvas *šumăr* 'dožd'.

b) két magánhangzó között (**-VγV-* > **-VV-* > *-V-*), pl. nyugati ótörök (ogur) **ǵeyirim* >> csuvas *širēm* 'dvadcat'.

c) szó végén (*-V γ > -V), pl. nyugati ótörök (ogur) **ällig* >> csuvas *allä* 'pjaťdesjat'.

Nyugati ótörök (ogur) **ġ* vagy **g* > * γ > nyugati ótörök (volgai bolgár) **w* > **v* >> csuvas *v*

A * γ változása nem egységesen zajlott le az ogur nyelvterületen, ezek közül az egyik régióban ment végbe a * γ labializálódása

a) mássalhangzók előtt (*-V γ C- > *-V w C- > -V v C-, illetve *-V γ C- > *-V w C- > *-V u C- vagy *-V $ü$ C- > -uC- vagy -üC-), pl. nyugati ótörök (ogur) **tägräk* >> csuvas *tavra* 'vse vokrug', nyugati ótörök (ogur) **togrī* >> csuvas *türě* 'prjamoj',

b) két magánhangzó között (*-V γ V- > *-V w V- > -V v V-), pl. nyugati ótörök (ogur) **āguč* >> csuvas *yivās* 'derevo',

c) szó végén (*-V γ > *-V w > *-V u vagy *-V $ü$ > -u vagy -ü), pl. nyugati ótörök (ogur) **tag* >> csuvas *tu* 'gora'.

**q*, **k*

Nyugati ótörök (ogur) **q*- > * χ - >> csuvas χ -

A változás folyamata hosszúra nyúlt, az ogur nyelvterület különböző pontjain más-más időben jelentkezett és ment végbe. A csuvas bizonyosága alapján a spirantizáció nem csupán a szó elejét érintette, hanem igen gyakran a szó belsejét és végét is, pl. nyugati ótörök (ogur) **qara* >> csuvas *χura* 'černyj cvet', nyugati ótörök (ogur) **āq*- >> csuvas *yux*- 'teč'.

Nyugati ótörök (ogur) **qV̄*- > **q̄iV*- > **χiV*- >> csuvas *yV*-

Agyagási ennél a hangváltozásnál fontosnak tartja kiemelni az interpretációban, hogy nem **q*- > *y*- módosulás történt, hanem valójában a diftongusból kialakuló mássalhangzó-torlódás első eleme esett ki (**q*- > \emptyset), pl. nyugati ótörök (ogur) **qār* >> csuvas *yur* 'sneġ'.

Nyugati ótörök (ogur) **q*- vagy **k*- > **ġ*- vagy **g*- > * γ - > \emptyset
>> csuvas \emptyset

Miután néhány esetben a **q* és a **k* zöngésedett a szó közepén (vagy a szó végén), a réshangúsodás után előállt * γ ugyanúgy eltűnt, mint az eredeti **ġ* vagy **g* hangból származó * γ , pl. nyugati ótörök (ogur) **baliq* >> csuvas *pulā* 'ryba'.

***n**

Nyugati ótörök (ogur) **n* > **m* >> csuvas *m*

A változás az ogur nyelvterületnek csak egy részét érintette, máshol megmaradt a **n*. A Volga-vidékre való betelepülés után ezek a nyelvváltozatok keveredtek, a mai csuvas mindkettőt tükrözi, pl. nyugati ótörök (ogur) **bütün* >> csuvas *pětēm* 'ves', nyugati ótörök (ogur) **ōn* >> csuvas (anatri) *vunnă* 'desjat'.

***ŋ**

Nyugati ótörök (ogur) **ŋ* > **n* (> **m*) >> csuvas **n* és **m*

A **ŋ* hang három irányban ágazott szét. A regionális változatok közül az egyik megőrizte az eredeti **ŋ* minőséget, egy másikban **ŋ* > **n* változás történt, amely után ez a **n* egyrészt megőrződött, pl. nyugati ótörök (ogur) **yeŋi* >> csuvas *šěně* 'novyj', másrészt bekapcsolódott a **n* > **m* változásba, pl. nyugati ótörök (ogur) **toŋ* >> csuvas *tām* 'moroz'.

Nyugati ótörök (ogur) **ŋ* > **γ* > \emptyset >> csuvas \emptyset

A **ŋ* háromirányú változásai közül a harmadik régióban denazalizáció ment végbe, ezután ez a **γ* az egyéb eredetű **γ* változásaiban vett részt, végső soron pedig eltűnt, pl. nyugati ótörök (ogur) **ōtuŋ* >> csuvas *vut(ă)* 'drova'.

***ń**

Nyugati ótörök (ogur) **-VńV-* > **-VyV-* >> csuvas *-VvV-* és *-VyV-*

A **ń* ritka fonémának számított az ogur hangrendszerben, eltűnése a palatális minőség kiiktatására való törekvést mutatja, pl. nyugati ótörök (ogur) **mińik* >> csuvas *măyăχ* 'usy'. Mássalhangzó mellett **ń* > *n* változás figyelhető meg, pl. nyugati ótörök (ogur) **turńa* >> csuvas *tărna* 'žuravl'.

***d**

Nyugati ótörök (ogur) **-d-* > **-δ-* > **-z-* >> csuvas *-r-*

A török nyelvcsaládban az osztályozás szempontjából nagyon fontosak az őstörök *-d-* megfelelései, s a nyugati ótörökbe átöröklődött ez a *-d-*, amely később sajátosan fejlődött a csuvasban, pl. nyugati ótörök (ogur) **adak* >> csuvas *ura* 'noga'. Ha azonban a **-δ-* közelségében *r* hang is előfordult a szóban, akkor annak hatására inkább **-δ-* > *-y-* változás játszódott le, pl. nyugati ótörök (ogur) **adīr-* >> csuvas *uyār-* 'otdeljat'.

Nyugati ótörök (ogur) *-Cd- >> csuvas -Ct-

Az olyan mássalhangzók után, mint a *r, *l, *m (vagy *n), a *d megőrizte zárhangúságát, ám zöngétlenedett, pl. nyugati ótörök (ogur) *ándik- >> csuvas (virjál) *ántăχ*- 'kljast'sja'.

*t

Nyugati ótörök (ogur) *ti- > *ši- >> csuvas *šV-

Miközben az ogur nyelvterület nagy részén a szó elején változatlan maradt a *t-, van példa – jóllehet elszigetelt példa – arra, hogy egy szűk régióban kötött pozícióban ez a sporadikus változás mutatkozott, pl. nyugati ótörök (ogur) *til >> csuvas *šāl* 'zub i zuby'.

Nyugati ótörök (ogur) *tī vagy *ti > nyugati ótörök (volgai bolgár) *tī vagy *tī > *čī vagy *či >> csuvas čV

Néhány szóban ez a hangváltozás a várakozással szemben – pl. nyugati ótörök (ogur) *tāl >> csuvas *čul* 'kamen'' – nem tapasztalható, pl. nyugati ótörök (ogur) *altī >> csuvas *ulttā* 'šest''.

A fejezet végén összefoglalás található, amely a mássalhangzók története alapján azonosítja a nyugati ótörök nyelvterületen belül kialakuló egyes nyelvváltozatokat. Agyagási ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy nem véletlenül szükséges megkülönböztetni a nyugati ótörök ogur és volgai bolgár korszakát, hiszen a nyugati ótörök nyelvet beszélők jelentős csoportja a 9. század végén a Volga vidékére települt, tehát számottevő időbeli és térbeli különbség van a két korszak között. A vándorlás következtében ráadásul a korábbi nyelvjárási csoportok összekeveredtek, átszövődtek, s ennek eredményeképpen a volgai bolgár nyelvterület mintegy új egységet formált. Ezen belül két olyan hangváltozás volt, amely két dialektust hozott létre: a *y > *j > *č és a *č > *č változásokon keresztül kialakult nyelvi állapot jellemezte a volgai bolgár központi nyelvjárást, míg a nem központi területeken, amelyekhez a csuvas elődje is tartozott, mindkét esetben további réshangúsodás (> *š) zárta ezeket a folyamatokat. Agyagási mindezzel arra hívja föl a figyelmet, hogy a családfamodell linearitása nem képes követni a nyugati ótörök nyelvváltozatok mozgásait, keveredéseit, illetve változásait, ehelyett kézenfekvőbb ezeket az areális nyelvészet eszközeivel megragadni. A bemutatott folyamatok valóban érdekes modellt illusztrálnak, bemutatják a nyelvi változásoknak a nomád népek mobilitásából eredő dinamikáját, „fluidi-

tását”, ami összevethető (és összevetendő) a más nomád népek – köztük a honfoglaló magyarság – nyelvi viszonyairól alkotott képpel.

A harmadik nagy fejezet (97–183) a volgai bolgár magánhangzó-oppozícióit vizsgálja. Ez a fejezet a legterjedelmesebb, ami a csuvas és a többi török nyelv közötti magánhangzó-megfelelések komplikáltságát tekintve egyáltalán nem meglepő. A törökországi török első szótagi *a* hangjának megfelelései például igen változatosak lehetnek a csuvasban, vö. törökországi török *bal* ~ csuvas *pil* ’méz’, *al-* ~ *il-* ’vesz, kap’, *balık* ~ *pulă* ’hal’, *acı* ’csípős, keserű’ ~ *yüŝ* ’sav’, *bak-* ~ *păχ-* ’néz, figyel’, *bağır* ~ *pëver* ’máj’. Természetesen e megfelelések mindegyikének megvan a maga hangtörténeti magyarázata, s ezeket Agyagási körültekintő filológiai pontossággal és meggyőző interpretációval veszi sorra. Elsőként az őstörök hosszú magánhangzók fejleményeit mutatja be, ezután a rövid magánhangzók változásait részletezi, majd az őstörök redukált magánhangzók nyomait vizsgálja, végül a volgai bolgár kikapogatható területi változatait körvonalazza a magánhangzórendszerük alapján.

Agyagási az őstörök magánhangzórendszert Róna-Tas (1998: 70) rekonstrukciója alapján közli (itt egy egyesített diagramon ábrázolva):

$$\begin{array}{ccc}
 *i & *ī & *i̇ & *u & *ū & *ū̇ \\
 & & & & *o & *ō & *ō̇ \\
 & & & *a & *ā & *ā̇ & *e & *ē \\
 & & & & & & *e & *ē̇ & *ō & *ō̇ & *ō̇̇
 \end{array}$$

1. ábra: A magánhangzók rendszere az őstörök korban

A kikövetkeztethető őstörök fonotaktika szerint az első szótagban csak hosszú vagy rövid, míg az első szótagon kívül csak rövid vagy redukált magánhangzók fordulhattak elő. Az eredeti hármas hosszú : rövid : redukált opozíciós rendszer már az őtörök korra kettős hosszú : rövid rendszerre alakult a szóvégi redukált magánhangzók eltűnésével.

A hosszú magánhangzók rendszerének leépülése már a nyugati őtörök ogur korszakának korai szakaszában megindult, területileg és kronológiailag azonban más-más tendenciák léptek működésbe. Az ogur nyelvterület egy részén a hosszú magánhangzók egyszerűen lerövidültek. Az így előállt rövid vokálisok később az eredeti rövid magánhangzók változáiba kapcsolódtak be. A rövidülési folyamat azonban megszakadt, nem érintette a teljes szókincset. A megmaradt hosszú magánhangzók vagy megőrizték hosszúságukat, vagy diftongizáción keresztül váltak röviddé. Ez utóbbi tendencia területenként másképp és nem egyszerre zajlott.

Az illabiális hosszú magánhangzókból (* \bar{a} , * \bar{i} , * \bar{e} , * \bar{i}) * \bar{i} kezdetű ket-tőshangzók lettek. Ez az * \bar{i} egyrészt a szó eleji mássalhangzóknak különféle módosulásait idézhette elő (pl. * $s > *š$, * $t > *t'$ > * $č$, * $q > *χ > \emptyset$; a példákat ld. fentebb), másrészt magánhangzós szókezdetek előtt ún. *y*-protézist képzett, pl. nyugati ótörök (ogur) * $\bar{a}q-$ > * $\bar{a}χ-$ > nyugati ótörök (volgai bolgár) * $i\bar{a}χ-$ >> csuvas *yuch-* 'teč'. A *y*-protézisnek köszönhetően tehát újra megjelent az eredeti szókincsben a *y* hang szó elején, amely még az őstörökben tűnt el a * $y > *j$ változás nyomán.

A labiális hosszú magánhangzókból (* \bar{o} , * $\bar{ö}$, * \bar{u} , * $\bar{ü}$) * \bar{u} vagy * $\bar{ü}$ kezdetű diftongusok keletkeztek. Az eredetileg hosszú magánhangzóval kezdődő szavak elején később az * \bar{u} vagy * $\bar{ü}$ > * $w > v$ változáson ment keresztül, és így ún. *v*-protézis jelent meg, pl. nyugati ótörök (ogur, volgai bolgár) * $\bar{o}t$ > korai középcsuvas * $w\bar{a}t$ >> csuvas (anatri) *vut*, (virjál) *vot* 'ogon'. Megjegyzendő, hogy egyes csuvas szavak tanúsága alapján az * \bar{o} hang nem abszolút szókezdő helyzetben tovább megőrizte eredeti hosszúságát, és azt csak később veszítette el, pl. nyugati ótörök (ogur) * $b\bar{o}l-$ > nyugati ótörök (volgai bolgár) * $p\bar{o}l-$ >> csuvas (anatri) *pul-*, (virjál) *pol-* 'byt'. Ugyancsak egyes csuvas szavak, valamint volgai bolgár emlékek összevetéséből kirajzolódik, hogy a nyelvterületnek különböző részein máskor és a szókincsnek eltérő elemeit érintően volt aktív a diftongizáció, pl. nyugati ótörök (ogur) * $k\bar{ü}n$ > nyugati ótörök (volgai bolgár) *küwen* 'Tag', vö. csuvas *kun* 'den'.

A rövid magánhangzók változásainak legfontosabb történései:

**a*

Nyugati ótörök (ogur) **a* >> korai középcsuvas * \bar{a} >> csuvas *u*

A permi kontaktnyelvi adatok alapján az eredeti **a* hang * \bar{a} allofónja a 10. század után alakulhatott ki. Agyagási erre nem tér ki, de a Volga-vi-dék nyelvi areája szempontjából érdekes megjegyezni, hogy az első szótagban az **a* allofónjaként a kazáni tatárban és a baskírban is labializált \bar{a} hangot találunk (Kakuk 1976: 68, 70, 76; Berta 1998: 283). Sajátos körülmények között (talán éppen egy egykori hosszú magánhangzó *y*-protézisének a hatására) a csuvas *u* ritkán $\bar{ü}$ hanggá palatalizálódhatott, pl. nyugati ótörök (ogur) **alma* >> korai középcsuvas * $\bar{a}lma$ >> csuvas *ulma* 'kartofel', 'jablako', nyugati ótörök (ogur) * $\bar{a}čig$ > nyugati ótörök (volgai bolgár) * $i\bar{a}šī$ >> csuvas *yüšē* 'kisnut'.

Nyugati ótörök (ogur) **a* >> korai középcsuvas * \bar{a} >> csuvas *ī*

A szókincsnek egy másik részében fordult elő az **ǎ* illabiális allofónja. A csuvas *i* időnként *i* hanggá palatalizálódhatott, pl. nyugati ótörök (ogur) **bal* >> korai középcsuvas **pāl* >> csuvas *pil* 'med', nyugati ótörök (ogur) **al-* >> korai középcsuvas *āl-* >> csuvas *il-* 'brat'.

**o*

Az **o* hangnak igen korán több regionális változata is kialakult. Egy helyen megőrződött az eredeti **o* minőség, egyebütt **u*, redukált **ǎ* vagy **a* lett belőle. A csuvasban mindegyik változásnak maradt több-kevesebb nyoma: **u* > *ǎ* vagy *ě* (vagy vokalizálódó **γ* mellett *u* vagy *ü*; abszolút szókezdő helyzetben *v*-protézis jelent meg), **ǎ* > \emptyset (szó elején), **a* > *i*, pl. nyugati ótörök (ogur) **toprak* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **tupra* >> csuvas *tǎpra* 'zemplja', nyugati ótörök (ogur) **kōn* > **χoy* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **χuy* >> csuvas *χěv* 'pazuha', nyugati ótörök (ogur) **toy-* >> csuvas *tu-* 'delat', nyugati ótörök (ogur) **toγri* >> csuvas *türě* 'prjamoj', nyugati ótörök (ogur) **otur* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **utur* > **vutur* >> csuvas *vǎtǎr* 'tridcat', nyugati ótörök (ogur) **olor-* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ǎlar-* >> csuvas *lar-* 'sadišja, sidet', nyugati ótörök (ogur) **ogul* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ǎvul* >> csuvas *ivǎl* 'syn'.

**u*

Nyugati ótörök (ogur) **u* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **u* >> csuvas *ǎ* vagy *ě*

Abszolút szókezdő helyzetben megjelent a *v*-protézis, pl. nyugati ótörök (ogur) **jultur* >> csuvas *šǎltǎr* 'zvezda', nyugati ótörök (ogur) **bulit* >> csuvas *pělet* 'nebo', nyugati ótörök (ogur) **urun* >> csuvas *vǎrǎm* 'dlinnyj'. Agyagási példái között egy alkalommal *y*-protézis figyelhető meg: nyugati ótörök (ogur) **uya* >> csuvas *yǎva* 'gnezdo'. Kérdés, hogy ebben az esetben éppen ezért nem nyugati ótörök (ogur) **iya* lehetett-e az alapalak (vö. keleti ótörök *uyā* 'a bird's nest'), hiszen a következő pontban is láthatunk példát első szótagi *i* ~ *u* ingadozásra az ótörökben: nyugati ótörök (ogur) *bika* ~ keleti ótörök *buka* 'bull'. Ugyanakkor az is lehet, hogy a csuvas *yǎva* esetében a szóközépi *v* elhasonulást eredményezett, és ezért *v*-protézis helyett szóeleji *y* jelent meg.

**i*

Nyugati ótörök (ogur) **i* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **i* >> csuvas *ǎ* vagy *ě*

Az **i* és az **i* közötti különbség fokozatosan elhalványodott a nyugati ótörök kor végére, így gyakori a hangrendi átcsapás a csuvas példákban, pl. nyugati ótörök (ogur) **tikuk* >> csuvas *čăχ(ă)* 'kurica', nyugati ótörök (ogur) **jilan* >> csuvas *šēlen* 'zmeja'. Abszolút szókezdő helyzetben rendszeresen megjelent a *y*-protézis, pl. nyugati ótörök (ogur) **iđuk* >> csuvas *yěřěχ* 'idol'.

**ü*

Nyugati ótörök (ogur) **e* > **i* >> csuvas *ě*

Már a nyugati ótörök kor elején jelen volt az őstörök **ä* zárt és nyílt al-*lofónja*, amelyek közül a zárt **é* igen korán további sporadikus záródáson ment keresztül, amit a csuvas redukált *ě* megfelelés is bizonyít, pl. nyugati ótörök (ogur) **jeŋi* > **šeni* > **šini* >> csuvas *šēňě* 'novyj'.

Nyugati ótörök (ogur) **ä* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ä* >> csuvas *a*

A nyílt **ä* megőrizte ugyan nyíltságát, viszont átcsapott a veláris hangrendbe. Ez a változás az eredeti török eredetű szókincs számottevő hányadát érintette a csuvasban, pl. nyugati ótörök (ogur) **săkir* >> csuvas *sakkăr* 'vosem'.

Nyugati ótörök (ogur) **e* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **e* >> csuvas *i*

A záródás tendenciája később, a középcsuvas korszakban is folytatódott, ezt szemlélteti az **e* mai csuvas *i* reflexiója is, pl. nyugati ótörök (ogur) **kel-* >> csuvas *kil-* 'prijodit'.

**ö*

Nyugati ótörök (ogur) **ö* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ü* >> csuvas *ă* vagy *ě*

A redukálódáskor itt is megfigyelhető néha a hangrendi átcsapás, pl. nyugati ótörök (ogur) **kökür* >> csuvas *kăkăr* 'grud', nyugati ótörök (ogur) **köperüg* >> csuvas *kěper, kěver* 'most'. Abszolút szókezdő helyzetben megjelent a *v*-protézis, pl. nyugati ótörök (ogur) **(h)ökür* > **ükür* >> csuvas *văkăr* 'byk'.

Nyugati ótörök (ogur) **ö* > **ü* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **üe* > **ve* >> csuvas *vi*

Ezekben az esetekben az abszolút szókezdő helyzetben elhelyezkedő rövid **ō* ugyancsak összeolvadt az **ū* hanggal, ezután azonban ennek változásai a hosszú **ū* hangéval mutatnak egyezést, pl. nyugati ótörök (ogur) **ōl-* > **ül-* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **üel-* > **vel-* >> csuvas *vil-`umeret`*.

***ü**

Nyugati ótörök (ogur) **ū* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ū* >> csuvas *ǎ* vagy *ě*

Abszolút szókezdő helyzetben *v*-protézist eredményezett, itt is megfigyelhető időnként a hangrendi átcsapás, pl. nyugati ótörök (ogur) **jūk* >> csuvas *šǎk* 'tjažest', nyugati ótörök (ogur) **jūkle-* >> csuvas *šėkle-* 'podnimat', nyugati ótörök (ogur) **ūr-* >> csuvas *věr-* 'duť'. A rövid **ū* az **ō* fejleményeihez hasonlóan szó elején a hosszú **ū* hangra jellemző *vi* reflexet is mutat, pl. nyugati ótörök (ogur) **üč* >> csuvas *viššě* 'tri'.

***i**

Nyugati ótörök (ogur) **i* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **i* >> *ǎ* vagy *ě*

A redukált csuvas megfelelők palatális, illetve veláris hangrendűek is lehetnek, pl. nyugati ótörök (ogur) **bil-* >> csuvas *pěl-* 'znat', nyugati ótörök (ogur) **sipirgi* >> csuvas *šǎpār* 'metla'. Az **i* abszolút szókezdő helyzetben *y*-protézist eredményezett, pl. nyugati ótörök (ogur) **irǎnjǎ* >> csuvas *yǎrana* 'stremja'.

A rövid magánhangzók történetének áttekintése után Agyagási összegzi a szamojéd és a mongol nyelvekben található török elemek, valamint a türk rovásírásos feliratok egyes betűzési sajátosságai alapján igazolható őstörök redukált magánhangzók rekonstruálható nyomait és fejleményeit az ogur, volgai bolgár és csuvas nyelvtörténetben. A redukált magánhangzók általános tendenciája az eltűnés szóvégi pozícióban és morfémahatárokon, ez azonban nem egyenletesen zajlott le az őstörök kor után, helyenként pedig még a nyugati ótörök korban is megmaradhattak, pl. őstörök **yuntǎ* → ősszamojéd **yunta* ~ **yuntǎ* 'horse', vö. keleti ótörök *yund* 'lošad', nyugati ótörök (ogur) **kōkě* → mongol *kōke* 'blue, sky blue, green', vö. csuvas *kǎvak* 'id.', keleti ótörök *kōk* 'the sky, sky-coloured, blue, blue-gray'.

A harmadik nagy fejezet összefoglalása az egész monográfia „központi elosztójának” is tekinthető. Ebben Agyagási meghatározza és jellemzi a volgai bolgár nyelvjárásokat, áttekinti előzményeiket, s így a kö-

vetkező nagy fejezetben rátérhet a középcsuvas kor változásaira. A mongol hódítás körüli évszázadokban a detektálható volgai bolgár nyelvi diverzitás elért egy olyan állapotot, amelynek megértése ugyan kulcsfontosságú a nyelvi area későbbi alakulásának megrajzolásához, de benne az invázió által kiváltott népmozgások végül gyökeres átrendeződést hoztak. A volgai bolgár nyelvet beszélők a csuvas nyelvi elődjét leszámítva beolvadtak a Volga-vidék többi nyelvébe. Agyagási három dialektust állapít meg, amelyekre új jelölést vezet be: VB₁, VB₂ és VB₃. Az első a volgai bolgárnak az a nyelvjárása, amely a permi nyelvek szomszédságában helyezkedett el. A mongol hódítás után a VB₁ töredékek szétszóródtak a Volga-vidéken, majd asszimilálódtak. A második nyelvjárás a központi volgai bolgárként számontartott és a sírfeliratok által megörökített variáns volt, amelynek hasonló sorsa lett, mint az első dialektusnak. Végül a harmadik nyelvjárás volt a kései ócsuvas (LOCh), amelynek a középcsuvason keresztül a mai modern csuvas a folytatója, vagyis az egyetlen túlélő volgai bolgár nyelvváltozat. Agyagási a külső és belső nyelvi kontaktusok földérítése alapján meghatározza az egyes dialektusok relatív földrajzi elhelyezkedését, megállapítja a mássalhangzók és a magánhangzók kikövetkeztethető rendszerét, valamint arról is számot ad, hogy a VB₁ és a VB₂ változat milyen típusú elemeket kölcsönzött a VB₃ nyelvjárásba, a csuvas elődjébe. Mindezek fölvázolásában jól látható, hogy a szerző hogyan alkalmazza az areális nyelvészet módszereit. Megállapításait aprólékos, meggyőző érveléssel építi föl, és az is bizonyos, hogy a nyelvjárások szövetének ilyen szintű megvilágításával magára a nyelvre tud valóságosabb, élesebb fényt deríteni.

A negyedik nagy fejezet (185–243) a középcsuvas kor változásaival foglalkozik. A mássalhangzókat illetően két globális folyamat ment végbe ebben az időszakban, és mindkettő új, szabályos rendszerbe illeszkedő, pozicionális allofónok megjelenéséhez vezetett. Az egyik ilyen tendencia a zöngétlen mássalhangzók (*p, t, k, s, ś, š, ç, č*) magánhangzók közötti vagy szonorhangok és likvidák (*m, n, v, y, r, l*) melletti zöngésedése (tkp. félzöngéssé válása). A kontaktnyelvi adatok alapján ez a folyamat végighúzódtott a középcsuvas korszakon, mígnem az egész rendszerre kiterjedt, és így betöltötte a zöngés zárhangok, réshangok és affrikáták hiánya okozta vákuumot.

A másik tendencia a mássalhangzók palatalizálása a palatális magánhangzókat tartalmazó szavakban, illetve morfémákban. Ezt a változást Agyagási a 15. századtól kezdve kialakuló csuvas–orosz kétnyelvűségre

vezeti vissza, amelyben az orosz első szótagi *C'E* szekvencia terjedhetett ki a csuvasra, idővel annak egész rendszerére.

Ennél változékonyabbnak bizonyult a középcsuvasban a magánhangzókészlet, amely a korszak kezdetére a következőképpen rekonstruálható:

* <i>u</i> [* <i>i</i>]	– /* <i>i</i> / –	* <i>i</i> * <i>ü</i>
* <i>ō</i>		* <i>é</i> (* <i>ō̄</i>)
	* <i>ā</i> * <i>ā</i> * <i>ä</i>	

2. ábra: A magánhangzók rendszere a középcsuvas kor elején

Az átalakulásnak négy fő iránya volt, egyrészt a zárt magánhangzók redukálódása, másrészt a nyílt magánhangzók zártabbá válása, harmadrészt az előlségi harmónia átrendeződése, negyedrészt pedig a hosszú magánhangzók felszámolása. Ez utóbbit Agyagási füzi hozzá a listához, a korábbi tudományosság ugyanis ezt nem vizsgálta, mint ahogy azt sem, hogy ezeket a folyamatokat mi indukálhatta, illetve milyen sorrendben követhették egymást. Ezek földerítésére Agyagási ismételten az areális nyelvészet eszköztárához folyamodik.

A korai középcsuvas kort két egymással párhuzamos változás jellemezte. Az egyik a hosszú **ō* és **ō̄* összeolvadása, rövidülése és nyíltabbá válása volt (**ō* > **ā* > *u* és **ō̄* > **ō* > **ā* > *u*), pl. nyugati ótörök (ogur) **čōl* >> középcsuvas *šāl* >> csuvas (anatri) *šul*, (virjál) *šol* 'dorga', nyugati ótörök (ogur) **kōr-* >> középcsuvas **kōr-* > **kār-* >> csuvas (anatri) *kur-*, (virjál) *kor-* 'videt'. Ennek köszönhetően eltűntek a középcsuvasból a hosszú, illetve a középső nyelvallású magánhangzók. A másik változás a zárt magánhangzók (*i*, *u*, *i*, *ü*) redukálódása volt. Ez nem volt független a hosszú magánhangzók eltűnésétől, hiszen az addigi hosszú : rövid opozíciónak helyébe léphetett az új rövid : redukált szembenállás. Agyagási bemutatja, hogy a redukálódás a csuvas–mari kétnyelvűség keretei között ment végbe, mégpedig az ősmari kétszótagos *V-Ű* szerkezet hatására, s ez áterjedt a monoszillabikus tövekre is. Pl. középcsuvas **pir* > **pīr* >> csuvas *pēr* 'odin', középcsuvas **χīr* > **χīr* >> csuvas *χēr* 'doč'', középcsuvas **pur* > **pūr* >> csuvas (anatri) *pār*, (virjál) *pōr* 'led', középcsuvas **kūr* > **kūr* >> csuvas (anatri) *kēr*, (virjál) *kōr* 'osen''. Mindez hatást gyakorolt a középcsuvas hangsúlyviszonyaira is, ugyanis az ótörök szóvégi hangsúly átkerült az utolsó teljes magánhangzóra. Agyagási kiemeli, hogy a redukálódást befolyásoló tényezők további vizsgálatot igényelnek, mivel a középcsuvasban meghúzó-

dó szubsztrátumokról egyelőre meglehetősen korlátozottak az ismereteink, pedig jelentős szerepük lehetett ezekben a hangtani folyamatokban.

A kései középcsuvas korban az egyik jellemző változás a nyílt magánhangzók zártabbá válása volt, s ennek az átalakulásnak velejárója lett az előlségi harmónia újrendeződése is.

**ǫ*

Kései ócsuvas **ǫ* > korai középcsuvas **ǫ* > kései középcsuvas **o*
> virjál *o* és anatri *u*

A záródás folyamata regionális változatokat hozott létre, mivel eltérő mértékben ment végbe a csuvas nyelvterület egyes részein. Így jöhetett létre az anatri nyelvjárás, amely ma az irodalmi nyelv alapját képezi, valamint a virjál, amely megőrizte a középső nyelvválású *o* fokozatot, pl. korai középcsuvas **pǫr* > kései középcsuvas **por* > csuvas (anatri) *pur*, (virjál) *por* 'est', imeetsja'.

**ǫ*

Kései ócsuvas **ǫ* > korai középcsuvas **ǫ* > kései középcsuvas **i* >
anatri *i*

A virjálban ezen a helyen *u* hangot találunk, ami azt mutatja, hogy a kései középcsuvasban inkább az **ǫ* allofón dominált, pl. korai középcsuvas **ǫvuš* > kései középcsuvas **ivuš* > csuvas (anatri) *iváš* 'gorst', vö. csuvas (virjál) *uváš* 'id.'. Ritka esetekben az irodalmi nyelvben vagy a nyelvjárásokban ugyanitt *ǫ* hang fordul elő, amit Agyagási a VB₁ dialektusból származó szubsztrátum maradványaként értelmez, pl. korai középcsuvas **pǫχ-* > kései középcsuvas *[*pǫχ-*] ~ *[*piχ-*] > csuvas *pǫχ-* 'smotret', gljadet'.

**e*

Kései ócsuvas **e* > korai középcsuvas **e* > kései középcsuvas **i* >
csuvas *i*

Agyagási szerint az eltűnő **e* helyét – pl. korai középcsuvas **ken* > kései középcsuvas **kin* > csuvas *kin* 'snoha, nevestka' – a VB₁ és a VB₂ dialektusból származó elemek **e* hangja pótolta, pl. nyugati ótörök (ogur) **ti-* > nyugati ótörök (VB₂) **te-* → középcsuvas **te-* >> csuvas *te-* 'gororit', skazat'.

****ä***

Kései ócsuvas **ä* > korai középcsuvas **ä* > kései középcsuvas **a*
> csuvas *a*

A velarizálódás a szókincs tekintélyes hányadát érintette, pl. korai középcsuvas **säv-* > kései középcsuvas **sav-* > csuvas *sav-* 'ljubit'. Ez, továbbá az **i* ~ **i* ingadozás, az **ō* velarizálódása, valamint a fentebb említett számos eset, amelyekben hangrendi átcsapást figyelhetünk meg, egyaránt hozzájárult az előlségi harmónia átrendeződéséhez.

Ezek a változások a korábban redukálódott zárt magánhangzók újonnan való megjelenését eredményezték, és a rövid időre megüresedő nyílt pozícióban a veláris **ā* ~ **ā* allofónpár helyén ismét föltűnt az illabiális *a* minőség.

Egy másik folyamat a kései középcsuvasban a diftongusok monoftongizálódása volt.

****Au*, **Eü***

Kései ócsuvas **Vw* > korai középcsuvas **Au* vagy **Eü* > kései középcsuvas **u* vagy **ü* > csuvas *u* vagy *ü*

Az *u* mellett az újonnan megjelenő *ü* kiegészítette a záródási tendencia eredményeként előállt zárt magánhangzók (*i*, *u*, *i*) sorát, pl. kései ócsuvas **sāw-* > korai középcsuvas **sāu-* > kései középcsuvas **su-* > csuvas *su-* 'doit', kései ócsuvas **šewren* > korai középcsuvas **šeüren* >> csuvas *šüren* 'ryžij (o masti lošadi)'.

****Vj***

Kései ócsuvas **Vy* > korai középcsuvas **Vj* > kései középcsuvas **i* vagy **ü* > csuvas *i* vagy *ü*

Az *uj* diftongusból *ü* is fejlődhetett az *i* mellett, pl. kései ócsuvas **χirχuy* > korai középcsuvas **χirχui* > kései középcsuvas **χirχü* > csuvas (anatri) *χērχü* vagy *χērχi* 'kobčik', kései ócsuvas **puzay* > korai középcsuvas **pūraj* > kései középcsuvas **pūri* > csuvas (anatri) *pāri* 'polba'. Agyagási is megemlíti, de az utóbbi példából is látható, hogy a szóvégi *-i* megjelenése egyes hangrendű tövek kialakulásához vezetett. Ezért a szóvégi **-i* általános hiánya miatt (vagyis ebben a pozícióban a harmonikus oppozíció híján) az *-i* ezekben a szavakban nem transzparens semleges magánhangzónak tekinthető a harmónia szempontjából.

Az utolsó fázis a középcsuvas magánhangzórendszer átalakulásában a redukált magánhangzók nyíltabbá válása volt. A virjálban ez úgy történt

meg, hogy az egyes hangok közben megőrizték labialitásukat vagy illabialitásukat (* \check{i} > \check{a} , * \check{u} > \check{o} , * \check{i} > \check{e} , * \check{u} > $\check{ö}$).

\check{i} u		i \ddot{u}
	\check{a} o \check{o}	e \check{e} $\check{ö}$ $\check{ö}$
	a	

3. ábra: A virjál magánhangzók rendszere

Az anatriban viszont a labiálisok először illabialisok lettek, majd nyíltabbá váltak (* \check{i} és * \check{u} > * \check{i} , * \check{i} és * \check{u} > * \check{i} ; * \check{i} > \check{a} , * \check{i} > \check{e}).

\check{i} u		i \ddot{u}
	\check{a}	e \check{e}
	a	

4. ábra: Az anatri magánhangzók rendszere

A 18. századtól kezdve fölbukkanó csuvas nyelvi adatok a fentiekben leírt folyamatok eredményeit mutatják. Agyagási megjegyzi még, hogy a virjál kerekített redukált magánhangzók a 20. század második felére az irodalmi nyelvet előtérbe helyező rádióadások hatására eltűntek. Hozzátehetjük még ehhez, hogy a modern csuvas nyelv hangzórendszere ezenkívül is formálódott, hiszen az orosz és a nemzetközi műveltségzavak révén az irodalmi nyelvben is megjelent az *o* hang (pl. csuvas *byuro* 'iroda', *kofe* 'kávé', *poyezd* 'vonat'), de a mássalhangzóképzlet is számottevően bővült a *b*, *d*, *g*, *f*, *z*, *ž* és *c* hangot tartalmazó szavak (pl. *kenguru* 'kenguru', *žurnal* 'újság', *procent* 'százalék') meghonosodásával (Krueger 1961: 73, 83–84).

A monográfia rövid összegzésében (245–246) Agyagási a csuvas hangtörténeti vizsgálódásának legfőbb tanulságaként aláhúzza, hogy a nyelvben zajló változásokat a nyelvi kapcsolatokon keresztül érdemes vizsgálni, mert így válnak érthetővé és magyarázhatóvá az egyes folyamatok, amelyek a nyelvi diverzitásból a diverzitáson keresztül vezetnek a diverzitás egy újabb állapotába. E záró gondolat tehát a nyelv eredendően dinamikus természetére hívja föl a figyelmet.

Ahogy Róna-Tas és Berta monográfiája messze túlmutatott önmagán, vagyis a szerzők a magyar nyelv nyugati ótörök elemeinek vizsgálata mellett az ugor alapnyelv rekonstrukciójára is vállalkoztak, úgy Agyagási kutatása is átlép a csuvas nyelvtörténet szorosabb értelemben vett keretein, és a mű függelékének első részében (247–287) érinti a 9–

13. század közötti ősi cseremisiz etnikum azonosításának legelemibb kérdéseit (történeti források, a népnév etimológiája, régészeti anyag, nyelvföldrajzi viszonyok), az etnonima későbbi, középkori előfordulásait, végül az alsó cseremisiznek nevezett nép nyelvi örökségét kutatja a csuvas és a mari nyelv közös szubsztrátumában, amelynek forrását Agyagási a nyugati balti nyelvekre vezeti vissza, s a közös szóanyagot ennek alapján magyarázza. A függelék második részében (289–298) a szerző gazdag példasorokkal szemlélteti a kései ősmari magánhangzórendszerből kiindulva a csuvas–mari „nyelvi szimbiózis” szerkezeti és hangtani kölcsönhatásait. A függelék témái tehát átfedésben vannak a finnugrisztika és az indogermanisztika egyes részterületeivel, amelyekhez Agyagási a turkológia (ezen belül a csuvas nyelvtörténet) területén kidolgozott eredményeivel járul hozzá. A későbbi kutatásoknak az itt föltárt összefüggéseket mindenképpen figyelembe kell majd venniük.

A függelék után bőséges szakirodalmi lista (299–320), a rövidítések jegyzéke (321–322), valamint a használatot nagyban segítő nyelvenkénti szómutató (323–333) következik.

Agyagási csuvas hangtörténetről írott monográfiája minden kétséget kizáróan alapvető munka, amely összesíti a korábbi tudományosság eredményeit, és új megállapításokkal egészíti ki és teszi helyre azokat. Több ponton is hangsúlyozza az areális megközelítés előnyeit, sőt szükségességét, és valóban olyan modellt kínál, amely számos nyelv történetének vizsgálatában teljesen új szempontokat vethet föl. Mintául szolgálhat például más török nyelvek esetében, ahol a török törzsek újrászerveződése, egységesülése, töredékek szubsztrátumként való beolvasztása egyáltalán nem ritka jelenség.

A mű nem pusztán diakrón szempontból teszi áttekinthetővé a csuvas nyelv történetét azáltal, hogy az őstöröktől a modern csuvasig a köztes fázisokat aprólékosan megrajzolva végigköveti és magyarázza az egyedi változásokat, egyúttal a több egyedi változást átfogó tendenciákat, hanem a szinkrón csuvas nyelv számos morfofonológiai jelenségét is (pl. *u* vagy *ü* végű tövek működése: *tu* 'hegy': *täväm* 'hegyem', a *r* hang kiesése egyes ige-tövek végén: *par-* 'ad': *patän* 'adtál', néhány toldalék *č* hangú allomorfja: *kil-* 'jön': *kilčë* 'jött') érthetővé teszi – még akkor is, ha ezekre a jelenkori mechanizmusokra nem mindig utal célzottan.

Agyagási monográfiája fontos összegző munka, de egyben előremutató is. Kérdés tehát, hogy merre vezetnek a kutatás lehetséges irányai. Amint már megjegyeztük, a kidolgozott csuvas hangtörténet az egész török nyelvcsalád számára minta lehet, és hosszú távon mindenképpen

nagy nyeresége volna a turkológiának, ha minél több török nyelvről szülnének hasonló színvonalú hangtörténeti elemzések. Areális szempontból ugyancsak örvendetes lenne a Volga-vidék minél részletesebb hangtörténeti föltárása török és finnugor oldalról is – nem utolsósorban azért, mert a keleti magyarság évszázadokig élt szintén ennek a nyelvi areának a kötelékében, s így a nyelvi környezet aprólékos megismerése magyar szempontból is érdeklődésre tarthat számot. A legkézenfekvőbb folytatás azonban először is – Jegorov (1964) és Fedotov (1996) után – egy új, korszerű tudományos igényeknek megfelelő csuvas etimológiai szótár lenne, amelynek Agyagási Klára munkája szilárd, megbízható alapot vetett.

Irodalom

- Berta, Árpád (1998), Tatar and Bashkir. In: Johanson, Lars – Csató, Éva Á. (eds), *The Turkic languages*. Routledge, London – New York. 283–300.
- Clauson, Gerald (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Clarendon Press, Oxford.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1996), *Этимологический словарь чувашского языка I–II*. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.
- Jegorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1964), *Этимологический словарь чувашского языка*. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- Johanson, Lars (2002), *Structural factors in Turkic language contacts*. Curzon Press, Richmond (Surrey).
- Kakuk Zsuzsa (1976), *Mai török nyelvek I*. Bevezetés. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kempf, Béla (2008), Starostin, Sergei – Dybo, Anna – Mudrak, Oleg (with assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov): *An etymological dictionary of the Altaic languages*. Review. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61: 403–408.
- Kincses-Nagy, Éva (2018), *Mongolic copies in Chaghatay*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Krueger, John R. (1961), *Chuvash manual*. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Róna-Tas, András (1998), *The reconstruction of Proto-Turkic and the genetic question*. In: Johanson, Lars – Csató, Éva Á. (eds), *The Turkic languages*. Routledge, London – New York. 67–80.
- Sevortjan, E. V. [Севортян, Э. В.] (1980), *Этимологический словарь тюркских языков III*. Общетюркские основы на буквы В, Г и Д. Наука, Москва.

-
- Starostin, S. A. – Dybo, A. V. – Mudrak, O. A. (2003), An etymological dictionary of Altaic languages. Brill, Leiden.
- Tenišev, E. R. [Тенишев, Э. Р.] (ред.) (2001), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Наука, Москва.
- WOT = Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.

CZENTNÁR ANDRÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Török Filológiai Tanszék

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája a Nyelvtudományi Kutatóközpont. A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: Nyelvtudományi Kutatóközpont,
10032000–01731732–00000000
megrendeles@nytud.hu

Nyelvtudományi Közlemények is published by the Hungarian Research Centre for Linguistics. It can be ordered at the following address:

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank): 232–90173–1738
megrendeles@nytud.hu

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor